

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

SOSYAL TEORİDE İŞİN SONU TARTIŞMALARI

SELCAN PEKSAN

2502110589

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. ZEKİ PARLAK

İSTANBUL 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

SOSYAL TEORİDE İŞİN SONU TARTIŞMALARI

SELCAN PEKSAN

2502110589

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. ZEKİ PARLAK

İSTANBUL 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : SELCAN PEKSAN Numarası : 2502110589
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ Danışmanı : PROF. DR. ZEKİ PARLAK
Tez Savunma Tarihi : 25.04.2018 Saati : 16.00
Tez Başlığı : SOSYAL TEORİDE İŞİN SONU TARTIŞMALARI

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ZEKİ PARLAK		Kabul
2- PROF. DR. UMUT OMAV		Kabul
3- PROF. DR. MELTEM GÜNGÖR DELEN		Kabul
4- DOÇ. DR. ASLAN TOLGA ÖCAL		Kabul
5- DOÇ. DR. FUAT MAN		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. NİLGÜN TUNÇCAN ONGAN		
2- DOÇ. DR. CEMAL İYEM		

ÖZ

SOSYAL TEORİDE İŞİN SONU TARTIŞMALARI

SELCAN PEKSAN

Çalışma, insan doğasının yansıması olarak en temel insani faaliyettir. Bununla birlikte, anlamı ve doğası tarihsel süreç içerisinde, toplumsal örgütlenme biçimlerine göre değişmiştir. Modern kapitalist toplumlardan bu yana çalışma, ücret karşılığı yapılan “iş” olarak bağımlı bir istihdam ilişkisini işaret etmektedir. Modern çalışma kavramsallaştırmasının sınırlılığı ve çalışmanın değişen doğası, klasik sosyologlar ve geç modern dönem teorisyenleri tarafından tartışma konusu edilmiştir. Bu anlamda, “işin sonu” terimi, işe yönelik eleştirel incelemeleri ve insanın özgür iradesinin, arzularının, libidinal, yaratıcı ve üretken gücünün savunusunu yansıtır. Bu tezin amacı, çalışmanın anlamını ve rolünü tarihsel bir perspektifle eleştirel biçimde ele almak ve sosyal teorilerde işin sonu düşüncesini karşılaştırmalı bir biçimde izlemektir. Böylece, çalışma kavramına ilişkin felsefi tartışmaları gündeme getirerek özerk ve özgür insan aktiviteleri anlamıyla çalışma olgusuna katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Açıkça anlaşıldığı üzere, post-endüstriyel dönemden önce işin sonu teorileri, yabancılaşma sorununa odaklanarak, modern çalışma kavramının temel özelliklerini eleştiri konusu etmiş ve insan var oluşunu yansıtan yüce bir çalışma anlayışını idealize etmişlerdir. Bununla birlikte, 1990’ların teknolojik gelişmeleri ile neo-liberal küreselleşme süreci işin sonu tartışmalarının zeminini altüst etmiş gibi görünmektedir. İnsanları zorunluluklardan özgürleştirmek bir yana, post-endüstriyel dönemden itibaren işin sonu, güvencesizlik anlamına gelmektedir. Bu yüzden, insan üretkenliğini örgütlemenin alternatif yollarını bulmaya çalışan eleştirel yaklaşımlar her zamankinden önemli görünmektedir.

ABSTRACT

THE END OF WORK DEBATE IN SOCIAL THEORY

SELCAN PEKSAN

Work as an aspect of human nature is central to the human experience. However, the meaning and nature of work has varied throughout history depending on society's modes of production. Since the rise of the modern capitalism, work has been conceptualized as employment. Both the limitations of the modern work concept and the changing nature of work itself have been criticized by classical sociologists as well as by late modern theorists. In these senses, the term "end of work" is comprised of the critical approaches to work as a defence of human free will, desire, libidinal productivity and other creative forces. The purpose of this thesis is to critically evaluate the meaning and the role of work in a historical context. By following and comparing the end of work idea in social theories, this dissertation aims to trigger a philosophical debate on work concepts that contribute to the thought of work as an autonomous and free human activity. End of work theories prior to the post-industrial period focused primarily on alienation of workers while criticizing the characteristics of modern work and idealizing a superior type of work that reflected human existence. Nevertheless, both technological advances and the neoliberal globalization process in the 1990s have reframed the basis of the end-of-work debate. Rather than liberating people from the boundaries of necessities, the end of work has come to mean precariousness. Therefore, critical perspectives on employment that claim alternative ways to organize human productivity are now more important than ever.

ÖNSÖZ

Dünya, 1970'li yıllardan itibaren küresel düzeyde cereyan eden bir dizi iktisadi, siyasi, kültürel ve teknolojik dönüşüme tanıklık etmektedir. Bu dönüşümün yansıdığı en önemli alanlardan biri de emek piyasalarıdır. Emek piyasaları, neo-liberal ideoloji perspektifiyle gelişen küreselleşme, yeni teknoloji devrimi ve esnekleşme ile yeniden yapılanmaktadır. Artan rekabet baskısının ve güvencesizleşmenin esas olduğu bu yapılanmanın çalışanlar açısından anlamı, artan işsizlik oranlarının oluşturduğu baskı, belirsizlik ve risktir. Bunlara bağlı olarak iş, hiç olmadığı kadar önemli hale gelmiştir.

Öte yandan, son yıllarda gerçekleşen yapay zekâ, robot teknolojisi, nano-teknoloji gibi gelişmelerin tetiklediği işlerin geleceği konusu, çağımızın en popüler tartışma alanlarından biridir. İnsan hayatının tüm boyutlarını etkileyecek bir potansiyel olarak değerlendirilen bu gelişmelerin, yakın gelecekte işlerin birçoğunu ortadan kaldıracacağı, istihdam yapılarını ve iş yapma biçimlerini kökten bir şekilde değiştireceği öngörülmekte; emek piyasalarının bu dönüşüme hazırlanması için stratejiler belirlenmeye çalışılmaktadır. Özellikle iş dünyasının ve iktisatçıların odaklandığı bu konu, çağdaş sosyal teorilerde ise nadiren yer bulabilmektedir.

Bununla birlikte, işin sonu düşüncesinin ve teknolojik imkânların yansıdığı bir gelecek tasavvurunun zengin teorik bir geçmişi vardır. İlk Sanayi Devrimi'nden itibaren her teknolojik gelişim dalgası, insanları zorunluluk yüzünden çalışmaktan kurtaracak bir potansiyel olarak görülerek işin sonu tartışmalarını canlandırmıştır. Bu anlamda işin sonu teorileri, bir yanıyla toplumsal gelişme modellerini, öte yandan çalışmanın mevcut kurgusuna yönelik eleştirel yaklaşımları işaret etmektedir. Buna karşılık, tarihsel süreç içerisinde, niteliği, biçimi ve organizasyonu anlamında pek çok değişiklik olmasına rağmen işin, modern dönemden itibaren kazandığı anlamını ve yerini korumaya devam etmesi, işin sonu teorilerinin ütöplast yaklaşımlar olarak etiketlenmesine neden olmuştur. Çalışmanın felsefi, sosyolojik ve ontolojik bir bakış açısıyla tartışılmasının hâlâ radikal bir konum anlamına gelmesi, çalışma ideolojisinin güçlü pozisyonunun yanı sıra, işin sonu teorilerinin bu şekilde ütöplast söylemler olarak değersizleştirilmesiyle de ilgilidir. Oysa var olan durumun karşısına olabilecek olana

dair bir ideal yansıtan ütopyalar, bu ideale ilişkin bir yol haritası sunma ve toplumsal düşünceye güçlü eleştirel bir perspektif kazandırma imkânına sahiptirler. Bu tez çalışması, işin sonu teorilerine bu kabulle yaklaşmakta ve söz konusu tartışmaları gündeme taşıyarak alana teorik bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Bu tez, yıllara yayılan yoğun bir çalışma ile tamamlanabildi. Sahip olduğu eleştirel perspektife rağmen, yaşamın birçok yönünden fedakârlık gerektirecek bir çalışma pratiği sonucu ortaya çıkması ironik görünebilir. Oysa herhangi bir zorunluluk yüzünden değil ama kişisel tercihim sebebiyle geçirdiğim bu süreç, benim için büyük bir mutluluk kaynağı oldu. Bu anlamda bu tez, sadece varlığıyla bile insanın özgür faaliyetlerinin savunusu anlamıyla işin sonu düşüncesini desteklemektedir.

Tez çalışması süresince isimlerini burada tek tek anamayacağım kadar çok kişinin katkısı ve desteği olmuştur. Öncelikle, hem bu tezde hem de yüksek lisans tezimde danışmanlığımı yapmış olan sayın hocam Prof. Dr. Zeki PARLAK'a çok teşekkür ederim. Tez süresince değerli vakitlerini ve desteklerini benden esirgemeyen kıymetli hocalarım Prof. Dr. Ertan EĞRİBEL'e ve Doç. Dr. Fuat MAN'a da önemli katkıları için sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, tez aşamasının altı aylık bölümünde bana New York City Üniversitesi'nde araştırmalarımı yoğunlaştırma fırsatı sunan ve yalnızca yorumları ile değil aynı zamanda akademik duruşuyla da benim için bir ilham kaynağı olan Prof. Dr. Ruth MILKMAN'a teşekkür borçluyum.

Bugünlere kadar maddi ve manevi olarak her zaman yanımda olan, hayatta yapmak istediklerimi özgürce seçmem için cesaret veren babama; işinde olduğu kadar yaşamının her boyutunda bireysel farkını ve özgünlüğünü koruyan kardeşim Serhan'a ve en çok da anneme teşekkür ederim. Onun enerjisi ve karşılıksız emeği olmasaydı bu tezi bitirebilmem mümkün olmazdı.

Son olarak, tezimi titiz bir biçimde okuyan kıymetli arkadaşım Aycan AK'a, üzerimde emeği olan tüm hocalarıma ve varlıklarıyla bana her zaman güç veren sevgili dostlarıma çok teşekkür ederim.

Selcan PEKSAN - İSTANBUL

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
TABLolar LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

ÇALIŞMANIN TARİHSEL GÖRÜNÜMLERİ VE KAVRAMSAL DÖNÜŞÜMÜ

A. ÇALIŞMANIN KAVRAMSALLAŞTIRILMASI SORUNU	9
1. ÇALIŞMA KAVRAMININ ETİMOLOJİSİ.....	9
2. ÇALIŞMANIN TANIMLANMASI	13
B. ÇALIŞMANIN TARİHSEL GÖRÜNÜMLERİ.....	17
1. MODERNİTE ÖNCESİ TOPLUMLARDA ÇALIŞMA TALİ BİR KATEGORİ Mİ?.....	18
a. İlkel Dönem.....	18
(1) Avcı ve Toplayıcı Toplumlarda Çalışma	20
(2) Tarım Devrimi Sonrası Çalışma.....	24
b. Antik Çağ'da (Köleci Toplumlarda) Çalışma	26
(1) Köleci Toplumlarda Çalışmanın Düşünsel Boyutu	32
c. Feodal Toplum Düzeninde Çalışma.....	42
(1) Orta Çağ'da Çalışmanın Düşünsel Boyutu	46
(2) Zanaatkârlık.....	49
d. Pre-Modern Toplumlarda Çalışmanın Genel Görünümü.....	53
2. MODERN DÖNEMDE ÇALIŞMA: İŞİN/ÜCRETLİ EMEĞİN DOĞAL BİR KATEGORİ OLARAK YÜKSELİŞİ.....	56

a.	Modernite, Modernizm, Modernleşme Kavramları ve Modern Toplum ...	56
b.	Paradigma Değişimi: Aydınlanma Çağı ve Klasik Politik Ekonomi	59
	(1) Aydınlanma Felsefesi	59
	(2) Klasik Politik Ekonomi ve Soyut Emeğin İcadı	63
c.	Feodalizmden Kapitalizme Geçiş ve Modern Kapitalizmin Kökenleri	67
	(1) Zihniyet Değişimi: Kapitalist Ruh	68
	(2) Pazar İlişkilerinin Dönüşümü: Piyasa Kapitalizmi	71
	(3) Üretim Tarzı Olarak Kapitalizm	75
d.	Sanayi Devrimi ve Sanayi Kapitalizmi	78
e.	İşin Örgütlenmesi: Taylorizm ve Fordizm	81
f.	Modern Çalışma: Kapitalist Bir Kategori Olarak İş	84

II. BÖLÜM

SOSYAL TEORİDE MODERN EMEK KATEGORİLERİNE YÖNELİK ELEŞTİREL YAKLAŞIMLAR: ELEŞTİRİ OLARAK İŞİN SONU

A.	KLASİK SOSYAL TEORİLERDE ÇALIŞMA VE İŞİN SONU	92
1.	Marx'ın Emek Kavramsallaştırması ve İşin Sonu	93
	a. Öz-Emek: Gerçek Çalışma	95
	b. Yabancılaşmış Emek Kavramı: Çalışmanın Mevcut Hali	97
	c. Emeğin Metalaşması ve Artı Değer	101
	d. Üretken Olan Emek ve Üretken Olmayan Emek Ayrımı	103
	e. Marx ve İşin Sonu	110
2.	Émile Durkheim ve Modern Toplumda İşbölümü	114
3.	Max Weber ve Çalışmanın Rasyonelleşmesi	119
4.	Klasik Sosyal Teori ve İşin Sonu	122
5.	Çalışmanın Kutsanmasına Karşı Arzuların, Tembellik Hakkının ve Aylaklığın Savunusu	124
	a. Charles Fourier ve Arzuları Yansıtan Çalışma	126
	b. Paul Lafargue ve Çalışma Hakkı Talebine Karşı Tembellik Hakkı Savunusu	128

c. Bertnard Russell ve Aylaklığa Övgü.....	130
B. GEÇ MODERN DÖNEMDE (1950–1970’Lİ YILLAR) İŞE YÖNELİK ELEŞTİREL TARTIŞMALAR	132
1. İş ve Emek Ayrımına İlişkin Tartışma.....	135
2. Eleştirel Teori ve İşin Sonu.....	140
3. Yabancılaşma Tartışması	148
4. Çalışma İdeolojisinin Eleştirisi	153
a. Toplumsal Karakter Kavramı.....	153
b. Modern Çalışma İdeolojisi Aygıtları	155
(1) Protestan Etik: Eski Ahit’ten Protestanlığa.....	157
(2) İş Etiği Söylemi.....	158
(3) Modern Kurumların Etkisi: İş Disiplini	161
(4) Çalışma ve Zaman.....	165
(5) Çalışma ve Kimlik	169
5. İktisadın ve İktisadın Şekillendirdiği Çalışmanın Eleştirisi.....	173
6. Çalışma Kategorilerinin Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Eleştirisi ve Feminist Sosyal Teori	179
a. Çalışma Alanında Toplumsal Cinsiyet.....	180
b. Feminist Perspektif ve Çalışma Eleştirisi	184
c. Feminist Sosyal Teorinin Modern Emek Kategorilerine Eleştirisi	189

III. BÖLÜM

POST-ENDÜSTRİYEL DÖNEMDE İŞİN SONU TARTIŞMALARI

A. İŞİN SONU: GÜVENCELİ, TAM ZAMANLI İŞİN VE TAM İSTİHDAM İDEALİNİN SONU	198
1. Yeni Teknolojilerin Çalışma Hayatı Üzerine Etkileri.....	198
a. Teknolojik İşsizlik.....	201
b. Vasıflar ve Emek Piyasalarının Kutuplaşması.....	204
2. Küreselleşme ve Neo-Liberalizm.....	209
3. Çalışma Hayatında Esneklik ve Risk Toplumu	213

4. Refah Devletlerinin Krizi ve Tam İstihdam Hedefinin Sonu.....	219
B. ÇALIŞMANIN ANLAM VE ÖNEMİNİ YİTİRMESİ	222
1. Üretim Toplumundan Tüketim Toplumuna Geçiş ve Post - Endüstriyel İş Etiği.....	222
2. Çalışmanın Kimlik Açısından Önemini Kaybetmesi.....	229
3. Sınıf Kültürünün ve Bilincinin Çözülmesi.....	235
4. Yeni Toplumsal Aktörler	237
a. İşçi Olmayan Sınıfsız Proletaryadan Prekaryaya.....	239
b. Maddi Olmayan Emek	242
(1) Enformasyonel Emek/ Bilişsel Emek	244
(2) Entelektüel/İletişimsel Emek/Dijital Emek.....	246
(3) Duygusal/Duygulanımsal Emek.....	248
5. Yeni Emek Türleri ve Yabancılaşma	250
C. ÇALIŞMA ÖTESİ POLİTİKA	255
1- İşte Özgürleşme Yerine İşten Özgürleşme.....	257
2- Yeni bir Sosyal Politika Aracı Olarak Temel Gelir Talepleri.....	264
D. SOSYOLOJİK BİR KATEGORİ OLARAK ÇALIŞMANIN SONU.....	270
1. Paradigma Değişimi: Postmodernizm.....	270
2. Sosyal Teoride Yeni Arayışlar	272
E. İŞİN SONU TARTIŞMALARININ ELEŞTİRİSİ VE GENEL DEĞERLENDİRME.....	277
1- İşin Sonu Tartışmalarına Yöneltilen Eleştiriler.....	278
a- İşin Sonu İddiasının Eleştirisi	278
b- Çalışmanın Anlam ve Önemini Yitirdiği İddiasının Eleştirisi.....	282
2- İşin Sonu Tartışmalarına İlişkin Genel Değerlendirme	288
3- Endüstri 4.0 ve İşlerin Geleceği.....	291
SONUÇ.....	296
KAYNAKÇA	316
ÖZGEÇMİŞ.....	357

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 1: Toplum Tipleri ve Farklı Tarihsel Dönemlerde Baskın Çalışma Biçimleri.....	18
Tablo 2: Kapitalist Sanayi Toplumlarında Çalışma ile Pre-Endüstriyel Toplumlarda Çalışmanın Özellikleri.....	80
Tablo 3: Seçilmiş OECD Ülkeleri ve Dünya Geneli 1990-2015 Yılları İstihdam Oranları Seyri (%).....	279
Tablo 4: Seçilmiş OECD Ülkeleri ve Dünya Geneli 1990-2015 Yılları İşsizlik Oranları Seyri (%).	280
Tablo 5: İşe Yönelim ve Finansal Motivasyon	284
Tablo 6: 2015 Yılı İşe Yönelim ve Finansal Motivasyon Değerleri.....	285

GİRİŞ

İnsanlar dünya üzerinde var oldukları andan beri kendilerini koruyabilmek, yaşam alanlarını oluşturabilmek, varlıklarını sürdürebilmek ve geçimlerini sağlayabilmek için yeteneklerini, zekâ ve fiziksel güçlerini kullanarak çalışmaktadırlar. Çalışma, insanın hayatta kalabilmesi için olduğu kadar, benliğini fark ederek kendini gerçekleştirilmesinde, insanlar arası ilişkilerin gelişmesinde ve bunlara bağlı olarak insanın topluluk içindeki konumunu belirlemesinde de temeldir. Bu yönüyle, emek harcayarak faaliyette bulunmanın geçmişi, insanlığın var oluşunun kökenlerine kadar uzanmaktadır. Ne var ki önceleri herkes sadece kendisinin ve ailesinin ihtiyaçları için kendi emeğini harcarken yerleşik topluma geçişle birlikte toplum bir yandan efendiler-köleler şeklinde tabakalaşırken, işbölümü artmış ve meslekler gelişmiştir. Öte yandan çalışma temel amacından sapmaya başlamıştır.

Bununla birlikte, bugünkü anlamıyla çalışma, iktisadın temel ilişki biçimi haline geldiği modern kapitalist toplumlarla ortaya çıkmıştır. Köleliğin kaldırılmasını takip eden süreçte, ücretli çalışma biçimleri yaygınlaşmaya başlamıştır. Ücretli çalışanların ortaya çıkışı yine farklı zorunluluklar ile dışlanma ve kapatma gibi yöntemlerle sağlanmıştır. Bu anlamda, ücretli (bağımlı) çalışma biçimlerinin, çoğu durumda köleliğin bir başka formu olduğunu iddia etmek mümkündür.

Ücret karşılığı çalışmanın çeşitli örneklerine kapitalizm öncesi toplumlarda da rastlanılmaktadır. Fakat kapitalizmin gelişimiyle iki temel değişiklik olmuştur. Öncelikle ücretli istihdam, çalışmanın esas biçimi olarak temel iktisadi aktivite haline gelmiştir. Toplumlar bu şekilde ücretli çalışan toplumlarına evrilmişlerdir. İkinci olarak çalışma kavramsal bir dönüşümden geçmiştir. Bu dönüşüm, emeğin kendisinin bir meta olarak teorize edilmesidir. Bu kavramsal dönüşümün bir yönü, emeğin soyutlanarak onu sunandan koparılmış olmasıdır. Diğer yönü ise bir meta olması yönüyle çalışmanın üretkenliğinin piyasadaki değerine bağlı kılınmış olmasıdır.

Öyleyse çalışma, modern kapitalist toplumlardan itibaren kazandığı bu anlamıyla, bir meta olarak üretkenliğinin iktisadi değerine bağlı olduğu, ücret karşılığı yapılan “iş” olarak tanımlanabilir. Bu dönemden itibaren iş, yaşamı sürdürmek için bir zorunluluk

olmasının yanı sıra toplumsal yapı ve ilişkilerin temeli, değerin ve zenginliklerin kaynağı, üretken faaliyetin esas biçimi ve toplumsal ilerlemenin sorgulanamaz aracı olarak görülmeye başlanmıştır. Böylece iş, insan yaşamının yegâne amacı ve bireysel varoluşu anlamlandıran doğal bir kategori olarak kabul edilirken, diğer tüm emek türleri marjinal bir konuma sürüklenmiştir.

İlginç bir şekilde, çalışmanın temel anlamıyla bağımlı bu şekilde yitirmesiyle ahlaki olarak yüceltilmesi paralellik gösterir. İnsanın emeği, emek sürecinde kendine dışsallaştırıldıkça, çalışkanlık, disiplin ve işe adanmışlık gibi çalışma değerleri içselleştirilmiştir. Bu kabulün ahlaki altyapısı, erken dönem kapitalizmden itibaren iş etiğiyle sağlanırken, endüstri devrimi ve aydınlanma düşüncesi bağlamında egemen olan paradigmlar da işin yüceltilmesini desteklemiştir. Bu sebeple, işe ilişkin ahlaki kabullerin ideolojik bir boyutu olduğunu iddia ediyoruz.

Çalışmanın bu dönüşümünü tamamlayan diğer bir boyut ise işin niteliğinde yaşanan dönüşümdür. Modernitenin kurucu ayakları olan akılcılık, rasyonalite, hesap edilebilirlik gibi ilkelerin çalışma hayatına uygulanması, emek sürecinin parçalara ayrılarak bilgi ve denetiminin çalışandan alınması anlamına gelmiştir. Artan işbölümü ve uzmanlaşma, meslekleri süreç içerisinde işlere dönüştürmüştür; insanları da bu süreçte kolayca değiştirilebilir parçalar haline getirerek kendi vasıflarına yabancılaştırmıştır.

Çalışmanın niteliğinde yaşanan bu dönüşüm, klasik sosyal teorilerden itibaren eleştiri konusu olmuştur. İşin algılanmasında olduğu kadar biçim ve örgütlenmesinde de köklü bir dönüşümün yaşandığı modern dönemde sosyal teoriler, işin insan hayatı üzerinde tahakküm kurma yöntemlerini tartışma konusu etmişlerdir. Antik Yunan'ın özgürlükler ve zorunluluklar ayırımından hareketle, yabancılaşma ekseninde işin eleştirisine odaklanan klasik ve geç modern tartışmaları çalışmayı, işin zorunluluğunun aşılmasıyla ulaşılabilecek bir üretim, yaratım ve özgürlük olarak idealize etmişlerdir.

1970'li yıllardan itibaren teknolojik gelişmelerin tetiklediği post-endüstriyel dönüşüm, bu ideali gerçekleştirecek koşulların oluştuğu yönünde spekülasyonlara yol açmıştır. Ne var ki mesleklerin gittikçe vasıfsızlaşmasını takip eden son gelen evrede işlerin

de ortadan kalktığı bir durum söz konusudur. Bu anlamda, neo-liberal küreselleşme süreci, işin sonunun, özgürleşme değil, işsizlik, geçicilik, güvencesizlik, belirsizlik, risk, ücret eşitsizliği, vasıfsızlaşma ve kimliksizlik anlamına geldiğini göstermiştir. Bu noktada, tam istihdam idealine dönüş, mümkün olmadığı gibi rasyonel ve arzu edilebilir bir durum da değildir. Çalışmanın tarihsel dönüşümüne bakıldığında, ücretli istihdamın kapitalist ilişki ve değerler sistemine özgü bir emek biçimi olduğu, bu yüzden insan emeğini örgütlemenin başka yollarını bulmanın mümkün olduğu, en azından çabanın bu yönde verilmesinin mantıklı olduğu anlaşılacaktır.

Günümüzde teknolojik gelişmelerin, istihdam yapılarında ciddi dönüşümlere sebep olduğu bir gerçektir. Bu dönüşüm kendini, yüksek ve yaygın işsizlik oranları ile geçici, güvencesiz ve kısmi süreli esnek işlerin yaygınlaşması olarak göstermektedir. Buna karşılık, dünyanın istihdam edilebilen “şanslı” emekçileri için çalışmanın aldığı biçim, çoğunlukla işin aşırı yoğunlaşması olarak ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan iş, çağdaş toplumlarda bireysel ve toplumsal konumunu da korumakta, yaşamı örgütleyen temel alan olmayı sürdürmektedir. Düzgün, tatmin edici ve iyi bir iş sahibi olmak, insan hayatının en önemli amacı olarak kabul edilmekte; adeta bütün yaşam, çocukluktan başlayarak bu amaç etrafında inşa edilmektedir. İşin bu önemi yalnızca tüketim toplumunun gerekliliklerini yerine getirmek için gelir kaynağı olmasından kaynaklanmaz; aynı zamanda kendini gerçekleştirmenin, bireysel tatmin ve mutluluğun temeli olarak görülmesiyle de ilişkilidir. Bir anlamda düzgün ve tatmin edici iş, ulaşılabilir olmaktan çıktığı ölçüde önem kazanmakta, hem işsizler hem de çalışanlar üzerindeki baskıyı arttırmaktadır. Dolayısıyla, çalışmanın günümüzde aldığı bu iki görünüm, yani işsizlik ve aşırı çalışma, temel bir antagonizma olarak karşımıza çıkmakta ve işe dair eleştirinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu amaçla işin sonu teorisyenleri, post-endüstriyel toplumlarda sosyal adaleti sağlamaya yarayacak, çalışmadan bağımsız kuramsal ve politik bir çerçeve sunarak toplumsal yapılanmanın farklı yollarını tahayyül etmeye çalışmışlardır.

Bütün bu anlatılanlar ışığında bu tez çalışması, sosyal teoriler içinde çalışmanın doğası, anlamı ve konumuna dair ortaya atılmış bazı felsefi düşünceleri gündeme

taşıyarak işe dair eleştirel bir yaklaşım geliştirmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla, tezin iskeletini oluşturan belli başlı sorular şunlardır: Çalışma antropolojik bir kategori olarak insan doğasına içkin bir faaliyet midir? Tarihsel süreçte çalışmanın anlamına ilişkin temel kırılma noktaları hangileridir? İş diğer insani faaliyetler içinde üstün bir konuma yerleştiren saikler nelerdir? İş insan hayatının merkezine yerleştiren tarihsel gelişmeler nelerdir? Bugün anladığımız biçimiyle çalışma, insanların üretici güçlerini, yaratıcı yeteneklerini yansıtıyor mu? Günümüzde iş, bireysel anlamını ve toplumsal konumunu koruyor mu? Sosyal teorilerde çalışmaya yönelik eleştirilerin odak noktaları nelerdir ve tarihsel olarak nasıl bir seyir izlemiştir? Teorik tartışmaların işin olmadığı toplum tahayyülleri anlamlı bir yol sunmakta mıdır?

Bu tez her şeyden önce, insanların aslen üretken varlıklar olduğu, çalışmanın da aslında potansiyel olarak özgürleştirici, insanın kendini gerçekleştirmesine, bireysel gelişimine ve öz yaratıma giden yolda en birincil faaliyet olduğu kabulünden yola çıkmıştır. Buna karşılık, insan faaliyetlerinin modern kategorilerinde çalışma, sadece piyasada karşılığı olduğu sürece, karşılığı parasal ücretle ödenen bir iş olduğunda değerli sayılır ve dikkate alınır. İş, diğer insan faaliyetleri karşısında tartışılmaz bir üstünlük taşır. Böyle bir algılama biçimi ve çalışmanın bu temelde örgütlenmesi, insanın üretkenliğini daraltıcı, kapasitesini köreltici bir etki doğurmakta; insanı hem işte hem de iş dışında pasif bir konuma yerleştirmektedir. Buradan hareketle, modern kapitalist toplumlardan itibaren çalışmanın, insan doğasına içkin, yaşamı bütünleyen ve yaratıcı üretkenliğin ifadesi olma niteliklerini yitirdiği iddiası teorik çerçevede ispatlanmaya çalışılmıştır.

Sosyal bilimlerin, antropoloji, sosyoloji, iktisat, tarih, siyaset ve psikoloji gibi birçok disiplini ilgilendiren böylesine geniş bir konunun ele alınmasındaki zorluk göz önünde bulundurularak, tezin kapsamı, kapitalist ilişki biçimleri çerçevesinde şekillenen çalışma kavramının süreç içerisinde geçirmiş olduğu dönüşümlere ilişkin sosyal teorilerde yer bulan tartışmalar odağa alınacak şekilde daraltılmıştır. Bu nedenle kapitalizmin ilk dönemlerinin beşiği olan Batı Avrupa, özellikle XX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren bütün dünyaya yayılan Amerikan kapitalizmi ve bu yayılma sürecinde Avrupa sosyal bilimlerinin bu dönüşüme vermiş oldukları tepkilerin

yansımaları ele alınmıştır. Bu durumda “işin sonu” ile hem işin eleştirisi ve aşılması ideali kastedilmekte, hem de post-endüstriyel dönemde işin sonunun geldiği düşüncesinden hareket eden tartışmalar işaret edilmektedir.

Tezde izlenecek yöntem, bütünlükçü bir literatür taraması aracılığıyla çalışmanın toplumsal konumuna dair eleştirel bir inceleme ve tarihsel bir arka plan sunduktan sonra günümüze kadar aldığı görünümü yorumlayıcı yaklaşım ile analiz etmektir. Bunu gerçekleştirmek için klasik ve çağdaş dönem sosyologlarının kuramları ve şimdiye kadar yapılmış konu ile ilgili çalışmalar karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

Üç bölümden oluşan bu tezin birinci bölümünde çalışmanın tarihsel görünümü ve kavramsal dönüşümü ele alınacaktır. Pre-modern toplumlarda insanların öncelikleri, ihtiyaçları ve tercihleri gibi bireysel tutumları ile toplumun kültür ve inanç sistemleri hayata dair oldukça farklı bir değerler kümesi yarattığı için, çalışmanın bireysel ve toplumsal anlamı ile insanların çalışmaya yönelimleri bugünkü anlamıyla çalışmadan tümüyle farklı olmuştur. Çalışmayı bugün sahip olduğu anlam ve işlevlerden ayrı değerlendirmek, çalışmanın ve insanın doğasına dair bir fikir edinebilmek için olduğu kadar işe dair eleştirel bir bakış geliştirebilmek için de temel önemdedir. Bu sebeple bu bölümde, pre-modern toplumlarda çalışmanın başlıca özellikleri ve kırılma noktaları araştırılarak modern çalışmayı ortaya çıkartan tarihsel koşullar kısaca açıklanacaktır. Böylece birinci bölüm, bugünkü anlamıyla çalışmanın belirli koşullarda ortaya çıkmış tarihsel bir kurgu olduğunu göstermek amacındadır. Bu kırılmayı vurgulamak amacıyla bu tezde, bir istihdam ilişkisi olarak kapitalist çalışmayı ifade etmek için iş kavramı, daha genel anlamda ve tarihsel bir zaman kesitine bağlı olmayan genel insan faaliyetlerini işaret etmek için ise emek ve çalışma kavramları eşanlamlı olarak kullanılacaktır.

İkinci bölüm, genel anlamıyla modern emek kategorilerine yönelen eleştirileri konu alacaktır. Modern emek kategorileriyle kastedilen, kapitalist sanayileşme süreciyle çalışmanın hapsoldüğü kavramsal sınırlar ve işin değişen niteliğidir. Çalışmanın anlam ve biçimini olduğu kadar toplumu da tümünden değiştiren bu dönüşüm ve yol açtığı sorunlar erken dönemde Karl Marx, Émile Durkheim ve Max Weber tarafından

kuramsallaştırılmıştır. Tartışmanın kuramsal zeminini oluşturan bu üç klasik sosyal teorisyenin başlıca kavramsallaştırmaları özetlenecektir. İşin sonu tartışmalarının temelini oluşturduğu için Karl Marx'ın değerlendirmelerine ağırlık verilecek, öz-emek ve yabancılaşma kavramları üzerinden Marx'ta işin sonu düşüncesi irdelenecektir. Daha sonra, iş etiğini ve çalışmanın yüceltilmesini şiddetle eleştirerek, post-endüstriyel dönemde işin sonu tartışmalarına ilham kaynağı olan Paul Lafargue, Charles Fourier ve Bertnard Russell'in görüşlerine kısaca değinilecektir.

1950'li yıllardan itibaren yürütülen tartışmalar ise tematik olarak sınıflandırılacaktır. Bunun sebebi, klasik sosyologları takip eden analizlerin belirli ortak paydalarda buluşmasıdır. Her şeyden önce, II. Dünya Savaşı'nın yarattığı hayal kırıklığı nedeniyle modernitenin bilim, teknoloji, ilerleme, aydınlanma ve rasyonalite gibi fenomenlerine duyulan inanç sarsılmıştır. Öte yandan, sanayi sisteminin en başarılı dönemi olmasına rağmen, Taylorist üretim yöntemlerinin gelişimiyle, işçinin emek sürecinin kontrolünü yitirmesine, bir de kendi vasıflarından koparılması eklenmiştir. Böylece, işin eleştirisi, modernitenin eleştirisiyle başka bir boyut kazanmış ve geç modern dönemde işin sonu tartışmalarının ana hatlarını oluşturmuştur. Eleştirel Teori'nin işin eleştirisine katkıları ile bu dönem yeniden gündeme gelen yabancılaşma tartışmaları aktarılacaktır. Çalışmanın tüm olumsuz etkilerine rağmen, amacından, niteliğinden ve biçiminden bağımsız bir şekilde anlamlı ve değerli bir aktivite olarak kabul edilmesi, ahlaki boyutuyla ilgilidir. Bu toplumsal algının yaratılması ve bireylere aktarım mekanizmaları modern çalışma ideolojisinin eleştirisi başlığında incelenecektir. Modern çalışma kavramsallaştırması her şeyden önce iktisadi bir kategoridir. Bu sebeple, işe yöneltilen eleştiri, bir anlamıyla iktisadın eleştirisi ve iktisadın düzenleyici ilke olarak ön plana çıkmasının eleştirisidir. Dolayısıyla ikinci bölümde çalışma ideolojisinin eleştirisini iktisadın eleştirisi takip edecektir. Geç modern dönemden itibaren emek kategorilerinin ve çalışmanın eleştirisinin önemli bir ayağı da toplumsal cinsiyet ayrımı üzerinden yürütülen tartışmalardır. Bu sebeple son olarak çalışmanın toplumsal cinsiyet bağlamında eleştirisine yer verilecektir. İkinci bölüm, klasik ve geç modern dönemde işe yönelik eleştirel teorileri bir çatı altında toplayarak çok boyutlu bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır. Bu eleştirel sosyal teorilerin geçerliliğini ve

önemini günümüzde de koruduğu ve insan üretkenliğini örgütlenme amacıyla güçlü açılımlar sundukları savunulacaktır.

Nihayet üçüncü bölüm, post-endüstriyel dönemde işin sonu tartışmalarını ele alacaktır. XX. yüzyıl sonlarında yaşanan teknolojik gelişmeler ve post-endüstriyel dönüşüm, çağdaş sosyal teorilerde, hızlı teknolojik yenilikler ile yüksek verimlilik oranları tarafından şekillenen yeni bir toplumsal yapının ortaya çıkışını ilan eden geniş bir akademik literatür oluşturmuştur. Çalışmanın hem nitel olarak köklü bir dönüşüm geçirdiğini hem de işlerin sayısının radikal bir biçimde azaldığını ve işin konumu, anlamı ve biçimleri yönünden yeni bir toplumsal düzene geçildiğini iddia eden çeşitli perspektifler tartışılmıştır. Bu tartışmalar, teknolojinin ve insanlığın bu yeni dönemi için olumlu ve olumsuz öngörülere sahip çeşitli algılayış biçimlerini kapsamaktadır. Bunlardan, iyimser öngörülerin kısa sürede geçerliliğini yitirdiğini belirtmek mümkündür. Çünkü küreselleşme süreciyle işsizlik artışı, kabul edilebilir düzgün bir yaşam standardı sağlamaya yetmeyen düşük ücretli, güvencesiz işlerin yaygınlaşması gibi deneyimler, işin sonunun, işsizlik, esneklik, geçicilik, belirsizlik ve eşitsizlik gibi anlamlara geldiğini göstermiştir.

Bu anlamda, 1990'ların ikinci yarısından itibaren işin sonu tartışmalarında da bir perspektif kayması olmuştur. Bu sebeple üçüncü bölümde, post-endüstriyel dönemi eleştirel biçimde ele alan, André Gorz, Jürgen Habermas, Ulrich Beck, Claus Offe ve Zygmunt Bauman gibi düşünürler ile otonomist teorisyenler Paolo Virno, Maurizio Lazzarato, Antonio Negri ve Michael Hardt'ın görüşleri çerçevesinde emek piyasalarında yaşanan dönüşümün temel eksenleri açıklanacaktır. İşin sonu ve toplumların geleceği ile ilgili ortaya atılan bu farklı teorileri ortak paydada buluşturan temel argümanlar incelenecektir.

Çalışmanın dönüşümünü sosyal teoriler üzerinden inceleyen bu tez, modern dönemden itibaren biçim, yöntem, örgütlenme gibi boyutlarında değişiklikler olmasına rağmen, kapitalist emek süreci mantığından bir sapma olmaması sebebiyle, işin önemini koruduğunu ve yabancılaştırıcı etkisinin derinleşerek sürdüğünü; bu yüzden yaşanan dönüşümü kavrama noktasında olduğu kadar işlerin geleceğine ilişkin bir alternatif

geliştirme noktasında da işin sonu tartışmalarının hâlâ geçerli bir pencere sunduğunu iddia etmektedir.

Günümüzde, yapay zekâ, robotik, nano teknoloji, genetik vb. gibi gelişmeler ile birlikte, işin sonu ve çalışmanın geleceği yeniden önemli bir tartışma konusu olarak gündeme gelmeye başlamıştır. Dördüncü Sanayi Devrimi'nin eşliğinde olduğumuza, alışık olduğumuz çalışma biçimlerinin kökten bir biçimde değişmekte olduğuna, var olan mesleklerin birçoğunun çok yakın bir gelecekte ortadan kalkacağına ilişkin giderek artan spekülasyonların yanı sıra, ilgili iddiaların geçerliğini sınyan ve öngörüde bulunmaya çalışan birçok bilimsel saha araştırması yapılmaktadır. Bütün bu anlatılanlar ışığında, yaşanan bu hızlı dönüşüme bağılı olarak işin sonu tartışmalarının teorik alt yapısının tartışmaya açılması her zamankinden önemli görünmektedir.

I. BÖLÜM

ÇALIŞMANIN TARİHSEL GÖRÜNÜMLERİ VE KAVRAMSAL DÖNÜŞÜMÜ

Çalışma, insan hayatının bütününe kapsayan çok boyutlu bir kavramdır. Çalışmanın insan hayatındaki yeri ve önemi, toplumsal örgütlenme içindeki konumu, hangi insan faaliyetlerini kapsadığı ve hatta olumlu mu yoksa olumsuz mu bir anlam taşıdığı bile toplumdaki topluma farklılık göstermektedir. Dahası tarihsel süreç içerisinde, toplumsal örgütlenme biçimlerinin değişmesine bağlı olarak, çalışma gerek kelime ve anlam gerekse toplumsal ve bireysel hayat içindeki konumu itibariyle değişmiş, aynı toplum için dahi farklı zaman dilimlerinde farklı alan ve anlamları işaret eder hale gelmiştir. Bu sebeple, çalışmanın tam ve genel geçer bir tanımını yapabilmek oldukça güçtür. Aşağıda kavrama yüklenen kimi anlamlar özetlenmeye çalışılmıştır.

A. ÇALIŞMANIN KAVRAMSALLAŞTIRILMASI SORUNU

1. ÇALIŞMA KAVRAMININ ETİMOLOJİSİ

Çalışmayı ifade etmek için kullanılan kelimeler, çok geniş bir yelpazede çeşitlilik göstermektedir. Örneğin Oxford İngilizce Sözlüğü'nde isim olarak yirmi bir ve fiil olarak kırk tane çalışma tanımı yer almaktadır. Çalışma kavramının bu dilsel özelliği, insan faaliyetinin gerçekliğini yansıtmaktadır. Çünkü emek harcama, insan tecrübesinin birçok bileşeninin içinde gömülüdür; aynı zamanda birçok farklı biçimde gerçekleştirilir. Dolayısıyla çalışmanın ne olduğu üzerine fikir yürütmek için kapsamlı bir yaklaşıma ihtiyaç bulunmaktadır (Budd, 2016: 15).

Bu geniş çerçeveye rağmen, kavramın kökenlerine inildiğinde, çalışmanın anlam itibariyle keyif alma ve acı çekme zıtlığının iki ucunu da içerdiği söylenebilir. Latince çalışma kavramı, cezalandırmak, ağır bir yük taşımak anlamlarına gelen *laborare* kelimesinden türemiştir. Diğer taraftan, *laborare* ve *arbeiten* kelimelerinin türetildiği köken olan Sanskritçe *rabh* kelimesinin enerjiyle harekete geçme gibi olumlu bir anlam taşıdığı bilinmektedir. Ayrıca Latince *opus* kavramından türetilen bütün kelimeler de güzellik ve yaratma kavramlarıyla ilgili çağrışımlar yapmaktadırlar

(Agamenon, 2014: xi). Kelimenin bu iki zıt anlamından hangisini vurguladığı, çalışmanın ortaya çıktığı toplumsal koşullara göre farklılık göstermektedir.

Örneğin, Antik Yunancada çalışmayı ya da çalışanları genel olarak tanımlayan bir kelimeye rastlanmamaktadır. İnsanî faaliyetlerden bahsederken askerî veya ziraî görevleri ifade etmek için *ergon*, acı veren faaliyet anlamına gelen *ponos*, yapmak anlamına gelen *poein*, harekete geçmek için *pratein* ve teknik anlamına gelen *techne* gibi kelimeler kullanılmaktaydı. Batı düşüncesinin aksine Antik Çin’de hem entelektüel işler hem de kol gücüne dayanan işler, bütün bu faaliyetlerin zahmetli ve zor olmakla birlikte onur verici olduğuna işaret eden *lao* kelimesiyle ifade edilmekteydi. Buna karşılık, zanaatkârların ve tacirlerin faaliyetlerini adlandırmak için erdemli bir anlam ihtiva eden *lao* kelimesi yerine sadece yetenek ve sabır gerektiren ama bu işlerle uğraşanlara hiçbir önemli değer katmayan faaliyetler anlamına gelen *ch’in* kelimesi kullanılmaktaydı. Bu dönemde, zanaatkârlar ve tacirlerle aynı şekilde, bütün kadın faaliyetlerinin de görece değersiz kabul edilen *ch’in* kategorisinde görüldüğünü de belirtmek gerekir (Godelier, 1980: 172-173).

Fransızca çalışmayı ifade etmek için XVI. yüzyıla kadar *laboureur*, sanatsal çalışma için ise *oeuvrer* kelimeleri kullanılmaktaydı. XVI. yüzyıldan itibaren çalışma kavramını karşılayan *travaille* kelimesiyse, “hayvanların bağlandığı kazık” ya da “hükümlülere işkence etmek için kullanılan üç boynuzlu” bir işkence aleti olan “tripalium”dan türetilmiştir (Agamenon, 2014: xi). Diğer taraftan, Fransızca *travail* sözcüğünün çağrıştırdığı ilk anlam doğum sancıdır. Bu anlamlandırma, yaratma süreci ile acı çekme arasındaki iç içe geçmiş ilişkiye göndermede bulunularak doğum ile çalışma arasındaki paralelliği ön plana çıkarmaktadır. Çünkü insanın doğum esnasında olduğu gibi çalışma aracılığıyla da kendi içinde taşıdığı gücü ve eseri ortaya çıkararak yazgısını tamamladığı düşünülür (Méda, 2010: 33).

İngilizce *labour* kelimesinin ilk kullanıldığı örnekler bakıldığında, eski Fransızca *labor* ve Latince *laborem* kelimelerine paralel biçimde çalışmanın yine acı ve bela şeklinde anlamlara sahip olduğu görülmektedir. *Labour* kelimesinin kayma ya da bir yükün altında sendeleme gibi eylemlerle ilişkili olabileceği belirtilmektedir. Bir fiil

olarak *labour*, genel algı olarak çiftçiliği veya araziyi işlemeyi öncelikle çağrıştırmakla birlikte her tür kol emeği ve zorlu çaba gerektiren bütün işleri kapsamaktadır. *Labourer* önceleri yalnızca kol işçisini işaret etmek için kullanılmaktayken kapsamı giderek genişlemiştir. Diğer taraftan *labour* kelimesi, acı çekme anlamı sebebiyle XVI. yüzyıldan itibaren doğum için de kullanılmaya başlanmıştır. XVII. yüzyıldan itibaren *labour*, acıyla olan alışlagelmiş ilişkisini doğum sancısı anlamı haricinde büyük oranda yitirmiştir (Williams, 1985: 177). Çalışmaya işaret eden bir diğer İngilizce sözcük olan *work*'ün kökeni, eski Hint-Avrupa dilince “yapmak” anlamına gelen *werg* kelimesine dayanmaktadır. Etimolojik olarak, *energy* (enerji) – “işbaşında olmak”, *lethargy* (uyuşukluk) – “işin olmaması”, *allergy* (alerji) – “çalışmaya karşı olmak”, *synergy* (sinerji) – “birlikte çalışmak”, *liturgy* (ayin) – “kamusal iş” ve *organ* (organ) – “bir şey aracılığıyla, bir araçla çalışma” kelimeleri de *work*'ün kökeni olan *werg* kelimesiyle ilişkilidir (Budd, 2011: 1).

Diğer taraftan, çalışmanın toplumu yapılandıran temel faktör olmadığı toplum modellerinden ilkel toplumlara bakıldığında, çalışma algısı ve çalışma için kullanılan terimlerde daha büyük bir farklılık göze çarpmaktadır. Etnolojik ve antropolojik araştırmalar ışığında, ilkel toplumların faaliyetlerini çalışma gibi ayrı bir terimle ifade etmedikleri; kullandıkları spesifik terimlerin de modern çalışma terimlerinden çok farklı olduğu bilinmektedir. Bu toplulukların bazılarında, insanların üretici faaliyetlerini diğer davranışlarından ayırt etmekte kullanılacak ayrı bir kelime yoktur. Bütüncül bir çalışma algısının yokluğunun yanı sıra bahçıvanlık, balıkçılık ya da zanaatkârlık gibi çalışmanın farklı alanlarını niteleyen terimler de yoktur. Mevcut oldukları nadir toplumlarda da bu tür terimler modern çalışmanın belirttiği şeyi işaret etmemekte, ya onu aşmakta ya da modern kavrayışa ait bazı öğeleri farklı biçimde kapsamaktadır. Örneğin, bir Amazon kabilesinde şamanın düşünme faaliyetini belirtmek için çalışma kavramı kullanılabilir. Başka toplumlardaysa bu terimle yalnızca üretken olmayan faaliyetler belirtilmiş olabilir. Özetle, modern çalışma kavramıyla karşılaştırılamayacak kadar fazla çeşitlilik söz konusudur (Méda, 2012: 32-33).

Dolayısıyla topluma özgü koşullar ve sosyal hiyerarşiye bağlı olarak, yapılan işler ile onları ifade etmek için kullanılan kelimeler arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Bu ilişkiye bağlı olarak, çalışma için kullanılan kelimelerin tam olarak hangi faaliyetleri işaret ettiği, insan hayatının hangi boyutlarını kapsadığı, bireysel ve toplumsal olarak ne anlam ifade ettiği ve hatta olumlu mu yoksa olumsuz mu bir anlam belirttiği bile toplumdan topluma ve tarihsel süreç içinde değişiklik göstermektedir.

İnsanlık tarihi kadar eski bir olgu olan çalışmaya ilişkin kuramsal bir çerçeve çizebilmek oldukça güçtür. Çalışmanın kavramsallaştırılmasına ve modern emek kategorilerine ilişkin tartışmalara bu tezin ikinci bölümünde değinilecektir. İnsanların üretken faaliyetlerinden hangilerinin çalışma olarak görüldüğü konusu ve bu kavramsal sınırlamanın tartışılması bu tez boyunca ele alınacak konuların arka planını oluşturmaktadır. Bu bölümde, tezin ilerleyen bölümleri için filolojik bir açıklık sağlaması amacıyla kavramların kısa tanımlarıyla yetinilmiştir. Çalışmanın tanımlanmasındaki sorunlar göz önünde bulundurularak aşağıda Türkçe kullanımında emek, iş ve çalışma kelimeleri arasındaki temel farklılıklar ortaya konulacaktır.

Türkçede üretim faaliyetleri için çalışma, emek ve iş kelimeleri birbirlerine yakın anlamlarda kullanılmaktadır. Sözlükte çalışma, “bir şeyi öğrenmek, incelemek veya bir şey meydana getirmek için vaktini ve gücünü verme, sürekli emek sarf etme” olarak tanımlanmaktadır. İş ve mesai ile anlamdaş olan çalışma, aynı zamanda emek harcama sonucu meydana çıkan şeyi tanımlamak için de kullanılmaktadır (Ayverdi, 2011: 209). *Çalışma* ile *çalmak* kelimeleri arasında köken itibariyle ilişki kurulabileceği iddia edilmektedir. Yakın anlamlı *emek* kelimesinin de “sıkıntı”, “zahmet”, “yorgunluk” gibi anlamlara gelen *emgeg* kelimesinden türediği, dolayısıyla Batı dillerindekine benzer şekilde olumsuz bir anlama işaret ettiği belirtilmektedir. Buna karşılık Azeri Türkçesi’nde çalışmak yerine *işlemek* kullanılmaktadır (Bozkurt, 2000: 16).

Bir başka tanımlamaya göre, emek kavramı yaşamı sürdürmek için başvuru ve sonuçları hemen tüketilen bedensel bir etkinliğe işaret etmektedir. Bedensel etkinlik ile kastedilen, var olan bedensel enerjinin; beden, kol veya zihin gücünün

harcanmasıdır. İş, maddi veya aynı bir karşılığı olan, somut ve maddi bir faaliyete işaret etmektedir. Bunlara karşılık çalışma, emek ve işi kapsayan daha geniş bir anlama sahiptir. Ekonomik, psikolojik, sosyolojik, siyasi ve hukuki yönleri bulunmaktadır. Ekonomik anlamıyla çalışma, gelir elde etmek için gerçekleştirilen üretim veya ticari bir etkinliğe işaret ederken psikolojik boyutuyla bireysel tatmin kaynağı, sosyolojik olarak bir toplumsal ilişki biçimi, hukuki boyutuyla bir sözleşme türü ve siyasi olarak bir tabakalaşma temeli olabilmektedir (Güldiken, 2015: 5).

Öyleyse çalışma, iş ve emek kavramları genellikle benzer ya da eş anlamlı kullanılmalarına rağmen bu kavramlarla tam olarak neyin kastedildiği, kullanım yerine göre değişmektedir. Çalışmaya ilişkin kategorilerle ilgili bir diğer sorun, çalışma olarak kabul edilen eylemlerin genelgeçer bir belirleyicisinin olmaması ve çalışma ile çalışma dışı alan arasında kesin bir çizgi çizmenin mümkün olmamasıdır. Çok genel anlamıyla çalışma, toplumsal düzeyde üstlenilen ve doğayı değiştiren bir hareket olarak görülmekle birlikte hangi hareketin çalışma sayılacağı, bu hareketin gerçekleştiği spesifik toplumsal koşullara bağlıdır. Diğer bir deyişle, bir hareketin çalışma veya boş zaman aktivitesi olarak kabul edilmesi, tarihsel, mekânsal ve kültürel şartlara bağlıdır (Grint, 1998: 7).

Bu tezin ilerleyen bölümlerinde, ücret karşılığı yürütülen faaliyetleri, yani bir istihdam ilişkisi olarak kapitalist çalışmayı ifade etmek için iş kavramı, daha genel anlamda ve tarihsel bir zaman kesitine bağlı olmayan genel insan faaliyetlerini işaret etmek için ise emek ve çalışma kavramları eş anlamlı olarak kullanılacaktır.

2. ÇALIŞMANIN TANIMLANMASI

Çalışmanın kapsamlı, anlamlı ve genelgeçer bir tanımını yapabilmek oldukça güçtür. Günümüzde çalışma denildiğinde akla ilk gelen, ücret karşılığı yerine getirilen faaliyetlerdir. Bu faaliyetler, fiziki, zihinsel veya duygusal gücün belirli bir amaç için kullanılması yoluyla gerçekleştirilir. Oysaki belirli bir amaç uğruna bir şeyler yapma ve emek gücünü kullanarak üretme, insan faaliyetlerinin birçoğunda söz konusudur.

Çalışmanın çağdaş anlamını diğer insani faaliyetlerden ayırıştıran unsur, özünde ücrete dayalı bir istihdam ilişkisi taşımasıdır. Bu durumda, örneğin bir şairin ya da bir yazarın üretimi ancak parasal karşılığı olması durumunda çalışma olarak görülürken maddi bir karşılığı olmayan sanatsal faaliyetler hobi olarak kabul edilir. Bu ayrım, yalnızca sanatsal etkinliklere özgü değildir. Ev işleri, yaşlı ve çocuk bakımı, yemek yapma, temizlik hizmetleri gibi birçok faaliyet, ücret karşılığı yapıldığında çalışma olarak değerlendirilirken istihdam alanının dışında gerçekleştirildiğinde bu kapsamın dışına çıkar. Bir bahçıvan veya ücretli tarım işçisinin kendi bahçesinde, kendi tüketimine yönelik sebze ve meyve yetiştirmesi çalışma değildir. Aynı şekilde bir terzi, zanaatını çocuklarına kıyafet dikmek için kullanıyorsa eylemi çalışma olarak değerlendirilmez. Oysa özellikle tarihsel ve kavramsal dönüşümle birlikte düşünüldüğünde, insan aktivitelerin bütününe çalışma olduğunu iddia etmek mümkündür. Bu durumda çalışmanın daha kapsamlı bir tanımının gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Çalışmanın tanımlanmasının yöntemlerinden biri, insanın doğa ile ilişkisinden yola çıkmaktır. Çalışma, insanın doğayı değiştirmek için gerçekleştirdiği bilinçli ve yararlı aktiviteleri olarak tanımlanabilir. Böyle bir tanımlama, insanları hayvanlardan ayıran temel özelliklerden biri olarak çalışma kavramını esas almaktadır. Çünkü yaşamını sürdürmek için ihtiyaçlarını doğadan toplayan hayvanlar arasından insan, bilinçli ve yararlı faaliyetleri ile diğer türlerden farklılaşmış ve böylece insanlaşma başlamıştır. “Emek, insanı ve toplumları yaratmıştır” (Hançerlioğlu, 1979: 40).

Doğayla etkileşim anlamıyla çalışma, arka planda toplumsal ve bireysel devamlılık hedefini içermektedir. Ancak çalışmanın yegâne amacı olarak insanlığın devamını sağlama düşüncesinin yetersiz ve tartışmalı olduğu iddia edilebilir (Grint, 1998: 9).

Dahası, insan-doğa etkileşiminden yola çıkılarak yapılan tanımlamanın, çalışmanın arkaik bir tanımlaması olması sebebiyle sınırlı kaldığı da söylenebilir. Çünkü yalnızca insan-doğa ilişkisini temel alan bir tanımlama çiftçiler, madenciler, zanaatkârlar ve imalatçıları çağırıştırırken entelektüeller, sanatçılar, siyasetçiler, yöneticiler gibi beyin işçilerini kapsam dışında bırakmaktadır. Buna karşılık, doğa kavramı insan toplumlarını kapsayacak şekilde geniş bir anlamda ele alınır ve insan-doğa etkileşimi

düşüncesine insanlar arası etkileşim de dâhil edilirse çalışma olgusu bütün eylem biçimlerini kapsayacak biçimde tanımlanmış olur (Granter, 2009: 10).

Gerçekten de doğayı bir şekilde dönüştüren bütün insan faaliyetlerinin çalışma olarak kabul edilmesi gerektiği iddia edilebilir. Ancak böyle bir çerçeve de bir yandan boş vakit veya dinlenme gibi ayrımları geçersiz kılarken diğer taraftan değersiz faaliyetleri de kapsam içine alacak genişlikte olur (Grint, 1998: 9). Bu anlamda, çalışma kavramının sadece ücretli istihdam anlamına odaklanan dar anlamı ile tüm insan aktivitelerini kapsayan aşırı geniş bir yaklaşım arasında bir yerde tanımlanması uygun görünmektedir (Budd, 2016: 15).

“Belli bir amaç uğruna harcanan enerji, çaba veya zahmet” olarak geniş bir şekilde tanımlanabilen çalışma, kendi içinde belirli sınırlılıklar taşımaktadır. Bir faaliyetin çalışma olarak kabul edilmesi için o faaliyetin bir şey üretmesi veya meydana getirmesi, mecburiyet ya da gereklilik içermesi ile çaba ve sebat gerektirmesi gibi üç temel bileşen söz konusudur (Thomas, 1999: xiii, xiv).

Bu anlamda, insan emeğini özgür bir hayvanın faaliyetlerinden ayıran iki temel fark söz konusudur. Bunlardan ilki, insan emeğinin bir amaç doğrultusunda ve o amaca ulaşmak için gerekli aşamaların tasarımıyla düzenlenmesidir. İkinci önemli noktaysa çalışmanın taşıdığı pratik unsurun yanı sıra toplumsal bir tasarım olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Bilinen insanlık tarihinin hiçbir döneminde insanî pratikler yalnızca doğal ihtiyaçların karşılanması amacıyla gerçekleştirilmemiştir. İnsanlar ya çalışmaya kutsi bir anlam vererek ya doğal ihtiyaçlarının ötesinde ihtiyaçlar yaratarak ya da fizikî zorlama nedeniyle çalışmışlardır. Çalışmanın bu şekilde tasarlanması, pratik boyutundan ayrı tutulamaz. Dolayısıyla insanlar kendileri dışında oluşmuş, belirlenmiş ihtiyaçları olduğu için değil, toplumsallıklarının anlam simgeleri olarak yarattıkları veya onlara dayatılan ihtiyaçları tatmin etmek için çalışmışlardır (İnsel, 2012b: 11).

Toplumsal pratik ve toplumsal tasarımlar arasındaki ilişki çerçevesinde düşünüldüğünde, günümüzde üzerine düşünür ve konuşurken kullandığımız çalışma kavramının modern toplumlardan itibaren şekillenmiş bir algı ve biçime işaret ettiği

belirtilmelidir. Bu anlamıyla çalışma kavramının kökenini, emeğin soyut bir kavram olarak üretim araçlarından biri olarak teorize edilmesinde aramak gerekmektedir.

Emeğin genel bir toplumsal faaliyet unsuru ve soyut bir kavram olarak açık bir anlam kazanmasında rol oynayan en önemli gelişme, bir terim olarak politik ekonomide kullanılmaya başlanması olmuştur. Kavramın hem günümüzdeki anlamıyla hem de ölçülebilir ve hesap edilebilir bir bileşen olarak ilk kullanımını, Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği*¹ adlı kitabında görmek mümkündür. Kavram, önceleri bütün üretici faaliyeti işaret etmekteyken; zamanla sermaye, hammadde ve metayla birlikte üretim araçlarından biri olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu şekilde kullanılması, kapitalist üretim ilişkilerinin sistematik olarak açıklanmasıyla birlikte olmuştur. Dolayısıyla, emek/çalışma günümüze kadar iki modern anlam geliştirmiştir: İlki, faaliyetin ekonomik olarak soyutlanması², ikincisiyse bu faaliyeti gerçekleştiren insanların bir sınıf olarak toplumsal soyutlanmasıdır. İlk anlamında emek, soyut üretim

¹ İktisat teorilerinde emeğin kavramsallaştırılmasının en önemli temeli, Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği* adlı eserine dayanmaktadır. Smith, bir malın kullanım değeri ile mübadele değeri arasındaki ayrımı Aristo'dan ve Roma düşüncesinden devralarak geliştirir ve emek-değer teorisini ortaya koyar. Bilindiği gibi Smith'in emek-değer teorisi, ihtiyaçların tatminini sağlayan malların değerini belirleyen faktörün emek olduğu iddiasına dayanmaktadır. Bu bağlamda Smith, bir ülkenin refah düzeyini belirleyen temel kaynağın emek gücü olduğunu vurgulamıştır. Emeğin üretim gücünün ve verimliliğinin artması ise uzmanlaşma ve işbölümünün derecesiyle doğru orantılıdır. Adam Smith. **Milletlerin Zenginliği**, Çev. Haldun Derin, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 28.

² İktisadi boyutuyla emek-değer tartışmaları bu tezin kapsamında olmamakla birlikte, özetlemek gerekirse, özel mülkiyetin ve sermaye birikiminin bulunmadığı ilkel toplumlarda değer tamamen emek tarafından belirlendiği fikrini ortaya atan Adam Smith'in görüşü, David Ricardo ve Karl Marx tarafından genişletilerek tüm zamanlarda değeri yaratan tek faktörün emek olduğu ilkesine dönüştürülmüş ve emek-değer teorisi adını almıştır. Emek-değer teorisi, öz itibarıyla sermayeye dayalı olan kapitalizmin kâr teorisine meydan okuduğu için, Jean-Baptiste Say ve William Nassau Senior tarafından yumuşatılmaya çalışılmış, Marjinalist Devrim'in öncülerinden William Stanley Jevons ve Carl Menger tarafından yıkılarak yerine marjinal fayda teorisi konmuştur. Emek-değer teorisinde değer aslı kaynağı olan emek, marjinal fayda teorisinde tüketici tercihlerine göre şekillenen türev bir üretim faktörü haline dönüşmüştür. Emeğin değer yaratan tek üretim faktörü mü, değeri yaratan üretim faktörlerinden biri ve en önemlisi mi yoksa değer yaratımında ikincil bir üretim faktörü mü olduğu küreselleşen dünya ekonomisinin en önemli tartışma konularından birisidir. Ersan Bocutoğlu. "İktisat Teorisinde Emeğin Öyküsü: Değerin Kaynağı Olan Emekten Marjinal Faydanın Türevi Olan Emeğe Yolculuk", **HAK-İŞ Emek ve Toplum Dergisi** Cilt:1, Sayı:1 2012.

araçlarından biri olarak işçi ve onun emeğinin nesnesi arasında bir kavramdır. Sermaye, üretici bir bileşen olarak ayrılmıştır ve emek, özgül ve ölçülebilir anlamında aynı soyutlamanın bir parçasıdır. İkinci anlamında ise belirli bir toplumsal sınıfı işaret etmektedir (Williams, 1985: 177).

B. ÇALIŞMANIN TARİHSEL GÖRÜNÜMLERİ

Yukarıdaki tanımlamalardan anlaşılacağı üzere, çalışma gerek anlam gerek biçim gerekse toplumsal algılanışı yönünden tarihsel, kültürel ve dönemsel olarak farklılıklar göstermektedir. Bugün belirli bir sosyoekonomik ve kültürel alan içerisinde ve atfedilen ideolojik önemiyle birlikte anladığımız şekliyle çalışmanın geçmişi çok eskiye dayanmamaktadır. Buna karşılık ilk insan topluluklarından itibaren çalışmadan bahsetmek mümkündür (Granter, 2009: 9).

Bu anlamda, çalışmanın tarihini incelemeye çalışmak, bir yanıyla tüm insanlık tarihini incelemek anlamına gelmektedir (Grint, 1998: 57). Tarihçiler ve antropologlar tarafından yapılan bu incelemeler şüphesiz bu tezin kapsamını aşmaktadır. Bununla birlikte, çalışma gibi geniş bir ağa yayılan bir konuyla ilgili bir çözümleme yapmaya çalışmak, tarihsel gelişimin incelenmesi mecburiyetini beraberinde getirmektedir. Bahsi geçen zorluklar göz önünde bulundurularak aşağıda yalnızca çalışmanın anlamı, yöntemi ile bireysel ve toplumsal öneminde yaşanan değişimle ilgili fikir edinmemizi sağlayacak bazı kırılma noktaları özetlenmiştir.

Bu özet, esasen insan toplumlarının evriminde doğrusal bir gelişim çizgisi olduğunu varsayan, kültürel farklılıkları ve iktisadi faaliyetlerle ilgili toplumsal çeşitlilikleri ihmal eden bir tarih anlayışını yansıtmaktadır. Burada temel alınan, Batı toplumlarının gelişim çizgisidir. Burada amaç, modernite öncesi ve modern toplumlar arasındaki fark üzerinden çalışmanın dönüşümünü ve kapitalist işin çelişkilerini vurgulamak olduğundan böyle bir modelin benimsenmesi uygun görülmüştür. Bu sebeple, hibrit toplumlar hariç tutularak Nolan ve Lensiki'nin baskın geçim yönetimi esas olan avcı-toplayıcı-toplumlar, bahçeci, tarım ve endüstriyel toplum şeklindeki sınıflandırması esas alınacaktır.

Tablo 1: Toplum Tipleri ve Farklı Tarihsel Dönemlerde Baskın Çalışma Biçimleri			
Avcı ve Toplayıcı Toplular (Taş Devri)	40.000 +10.000 Önce	Avcılık ve Toplayıcılık	
Bahçecilik	10.000 - 5.000 Yıl Önce	Bahçecilik	Modernite öncesi dönem
Tarım Topluları	M.Ö. 5.000 ³ - XVIII. yüzyıl sonlarına kadar	Çiftçilik	
Sanayi Kapitalizmi	XIX. ve XX. yüzyıllar	İmalat	Erken modern dönem
Sanayi-Ötesi, Küresel Kapitalizm	XX. yüzyılın geç, XXI. yüzyılın erken dönemi	Hizmet ve Bilgi İşleme	Geç Modern Dönem
(Edgell, 2012), Sociology of Work: Continuity and Change in Paid and Paid Employment , London: Sage Publication. s. 2.			

1. MODERNİTE ÖNCESİ TOPLUMLARDA ÇALIŞMA TALİ BİR KATEGORİ Mİ?

a. İlkel Dönem

İlk insanların ortaya çıkış tarihi “insan” tanımının nasıl yapıldığına göre değişmektedir. Bununla birlikte, modern insanın ataları olan hominidlerin kökeni 2 milyon yıl, anatomik olarak modern *Homo Sapiens*'in kökeni ise 200.000 yıl öncesine uzanmaktadır. Anlaşıldığı üzere insan türünün en uzun dönemi ilkel dönemde geçmiştir (Volti, 2012: 1).

Böylesine uzun bir sürece yayılan bu dönemi çeşitli kriterlere göre sınıflandırmak mümkündür. Bu yöntemlerden biri, tarihöncesi dönemi aletlerin yapımında kullanılan maddenin niteliğine göre Taş Çağı, Bronz Çağı ve Demir Çağı olmak üzere üç evrede incelemektir. Çağlar da kendi içlerinde dönemlere ayrılabilir. Örneğin Taş Çağı, taşın işleniş tarzı ve aletin yapılış amacına göre, Paleolitik (eski taş), Mezolitik (orta taş) ve Neolitik (yeni taş) olarak dönemlere ayrılmıştır. İlk insan topluluklarını inceleyen L.

³ Referans alınan tabloda tarım toplumlarının başlangıcı 5.000 yıl önce olarak verilmiş olmakla birlikte, güncel araştırmalar neticesinde bu tarihin 10.000 yıl öncesine gittiği belirlenmiştir.

H. Morgan tarafından ileri sürülmüş başka bir sınıflamaya göre ise ilkel toplum tarihi, “vahşilik (yabanıllık)” ve “barbarlık” olmak üzere iki döneme ayrılır. Bu ayrımında yalnızca teknolojik ölçüt değil, maddi kültür özellikleri temel alınmıştır. Morgan, vahşilik dönemini ilk insan topluluklarından ok ve yayın bulunmasına kadarki dönem olarak tanımlamıştır. Barbarlık dönemiyse çömlekçiliğin bulunmasıyla başlayıp tarım ve hayvancılığın doğuşu ve gelişimini kapsar (Diakov ve Kovalev, 2010: 15).

İlkel dönem toplumlarının evriminin temel yasalarını inceleyen önemli eserlerden biri, Engels’in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı çalışmasıdır. Bu kitapta Engels, Morgan’ın sınıflamasını yetersiz bulmasına rağmen, aynı temelde bir ayrımla insanlık tarihini yabanıllık, barbarlık ve uygarlık olarak inceleyerek özel mülkiyetin, sınıflı toplumların, ailenin ve devletlerin oluşumuna dair önemli analizlerde bulunmuştur. Yabanıllık ve barbarlık dönemleri olan ilkel dönem, ilk insan topluluklarının ortaya çıkışından demir madenin eritilerek dökülmesi ve harflerin türetilerek yazıda kullanılmaya başlamasıyla uygarlık dönemine geçiş arasındaki uzun dönemdir. Engels, insanlığın ilkel dönemden uygarlığa geçişini, üretimdeki değişiklikleri esas alarak sınıflandırmış olan Morgan’ın çalışmasına paralel olarak şu şekilde özetlemektedir. “Yabanıllık, doğa ürünlerinden onları hiç değiştirmeden yararlanmanın ağır bastığı bir dönemdir ve insan eliyle yapılan üretim, her şeyden önce bu yararlanmayı kolaylaştıran aletlerin üretimidir. Buna karşılık barbarlık, hayvan yetiştirme, tarım ve inşa faaliyeti sayesinde doğal ürünlerin üretimini artırmayı sağlayan yöntemlerin öğrenilmesi dönemidir. Uygarlık ise, insanın doğal ürünleri hammadde olarak kullanmayı öğrendiği sanayi ve ustalık dönemidir (Engels, 1979).”

Tarihöncesini dönemlendirmeye ilişkin görüş farklılıklarına rağmen tarihçiler, insanların biyolojik oluşumlarını tamamladığı sürece ayrı bir yer verilmesinde hemfikirdirler. Bu döneme ilkel sürü dönemi adı verilmektedir. İlkel sürü dönemini Geç Paleolitik dönemde *Homo Sapiens*’in gelişimi ile klanlar düzeni takip etmiştir. Klanlar düzeninin anaerkinin ve kadın erkek eşitliğinin yaşandığı bir dönem olduğu iddia edilmektedir (Diakov ve Kovalev, 2010: 15).

Tarihöncesi dönemde çalışmanın aldığı biçime ilişkin temel kırılmanın aletli tarım üretiminin ortaya çıkmasıyla gerçekleştiğini ileri sürmek mümkündür. Bu anlamda, çalışma ve hayat dengesine ilişkin yaşanmış olan dönüşümde tarım öncesi avcı ve toplayıcı toplulukların ayrı bir önemi vardır.

(1) Avcı ve Toplayıcı Toplumlarda Çalışma

Avcı ve toplayıcı dönem, kabaca ilk insan toplumlarının ortaya çıkışından ilk devletlerin kuruluşuna kadar geçen dönemi işaret etmektedir. “Göçebe toplum”, “mikro-çevre istismarcılığı”, “avcı ve toplayıcı toplum” gibi çeşitli biçimlerde isimlendirilen ilkel dönem toplulukları, tarım üretiminin keşfedilmediği dönemi ve bu dönemde yaşamlarını göçebe olarak geçiren toplulukları belirtmektedir (Güldiken, 2015: 21, 26).

Arkeolojik veriler ışığında tarım öncesi toplulukların yaşamlarını tam olarak nasıl sürdürdüklerini kestirmek zor olsa da temelde meyve, sebze gibi doğanın sunduğu çeşitli bitki ve bitki kökleri ile böcek, kurtçuk, sürüngen gibi çeşitli kabuklu hayvanları toplayarak; küçük, büyük hayvanları avlayarak ve balıkçılık⁴ yaparak hayatta kaldıkları bilinmektedir. Bu faaliyetler basit gibi görünse de insanların bunları gerçekleştirebilmek için çeşitli teknikler ve araçlar geliştirmeleri ve kullanmaları onların diğer hayvan türlerinden farklılaşmalarını sağlamıştır. İnsan evrimi böylece, hayatta kalmak için en etkin teknikleri geliştirmeye yarayan araçların icadı ve kullanılmasına bağlantılı bir şekilde gelişmiştir. İnsan evrimi boyunca, araç kullanımı, el becerisi ve beyin gelişimi karşılıklı olarak birbirlerini takviye ederek etkileşim göstermiştir. Üstün nitelikli beceriler ve beyin gücü bahşedilmiş olan ilk insanlar, taştan yapılmış araçları takiben, Geç Paleolitik dönemden itibaren yay, ok, mızrak, spatula, iğne, tıg ve hatta müzik aletleri⁵ yapabilmeye başlamışlardır (Volti, 2012: 2).

⁴ Balıkçılık ancak ateşin icadından sonra gelişmiştir.

⁵ Bu aletler basit ve kaba olabilirler ancak bunların üretimi önemli bir yetenek düzeyi gerektirmekteydi. Örneğin taştan bir balta meydana getirebilmek bile uygun taşın seçimi, doğru açıyla, gerektiği kadar gücün kullanımı gibi bir dizi uygun işlemi gerçekleştirebilmek demektir Rudi Volti. **An Introduction to the Sociology of Work and Occupations**, 2. Baskı, London, Sage Publications, 2012, s. 2.

İş bölümü ve kadın erkek eşitliği açısından incelenecek olursa, bu topluluklarda yalnızca yaş ve cinsiyet temelli bir işbölümü söz konusu olduğu söylenebilir. Erkeklerin daha çok avlandığı, kadın ve çocuklarınsa toprak altında ve üstünde yiyecek aradıkları ve topladıkları düşünülmektedir (Diakov ve Kovalev, 2010: 33). Engels'e göre erkekler dövüşme, avlanma, balık tutma ve ilkel besin maddelerini ve bunların gerektirdiği aletleri sağlama gibi görevlere sahiptir. Buna karşılık, kadınlar ağırlıklı olarak yiyecek ve giysilerin hazırlanması, çocuk bakımı gibi evde yapılması gereken işlere yoğunlaşmışlardır. Erkek ormanın, kadınsa evin olmak üzere ikisi de kendi alanlarına hâkimdirler (Engels, 1979: 151). Cinsiyete dayalı işbölümünün ancak Erken Paleolitik dönemin sonunda gerçekleştiği, daha önceki dönemlerde kadınların ve erkeklerin aynı rolü üstlendikleri de iddia edilmektedir (Diakov ve Kovalev, 2010: 28).

İnsan hayatını ve çalışmayı şekillendiren en önemli özelliklerden olan insanların birbirleriyle iletişim kurabilme yeteneği de yine bu dönemlerde gelişmiştir. İlk insanlar, büyük hayvanların avlanması, alet yapımı gibi işlerde ortaklaşa hareket etmekteydiler. Bu gibi işlerin kolektif olarak yerine getirilmesi, hem önemli miktarda sözlü ve sözsüz iletişimi hem de fiziksel çevre koşulları ile belirli tipte aletlerin yapımı hakkındaki bilgi ve tekniğin aktarımını sağlamış oldukları anlamına gelmektedir. Ayrıca çoğunlukla büyük hayvanların avlanması gibi konularla ilgili olarak meydana çıkardıkları sanatsal yaratımlar, ilk insanları hayvanlardan ayırmış önemli bir noktadır (Volti, 2012: 2).

Tarım öncesi topluluklara ilişkin yaygın antropolojik görüş, avcı ve toplayıcıların hayatta kalabilmek amacıyla çok çaba sarf ederek hiç durmadan yiyecek aradıkları, güvenilmez ve zorlu yaşam koşullarında temel ihtiyaçlarını güç bela karşılayabildikleri, bu sebeple hayatta kalmak dışında dikkate değer bir faaliyete ayıracak boş vakitlerinin olmadığı yönündedir (Sahlins, 2010: 14). İnsanların artı ürüne sahip olarak daha rahat bir hayat düzenine geçmelerinin Neolitik devrimle, tarım üretimiyle başladığına inanılır. Avcı-toplayıcıların sahip oldukları çevresel koşulların zorluğu ve teknolojik gerilikleri göz önünde bulundurulduğunda, açlıktan ölmenin

sınırında ve hayatta kalmak için hiç durmadan mücadele ederek yaşadıklarına inanılması anlaşılır bir durumdur.

Geçtiğimiz yüzyıla kadar, Arktika, Avustralya ve Afrika'nın bazı yerleri, Amazon Havzası ve Yeni Gine gibi kimi bölgelerde hâlen avcı ve toplayıcı topluluklara rastlanmaktaydı. Günümüzde varlıkları yok denecek kadar azalmış olan bu topluluklar⁶, kültürel antropologların çok sayıda araştırmasına konu edilmişlerdir. Kuşkusuz, üzerine araştırmalar yürütülen bu topluluklar, dilleri, teknolojileri, dinleri ve akrabalık yapıları gibi kendilerine özgü niteliklerle hem birbirlerinden hem de tarihöncesi avcı-toplayıcılardan farklılaşmaktadırlar. Ancak yine de hayat çevriminin bazı yönlerine ilişkin sahip oldukları ortak özellikler, bize insanlık tarihinin ağırlıklı çoğunluğunu oluşturan ilkel dönemde insanların nasıl hayat ve çalışma alışkanlıklarına sahip oldukları üzerine bir kavrayış kazandırmaktadır (Volti, 2012: 3).

Avusturalya, Kahalari, Güney Amerika vb. bölgelerdeki avcı-toplayıcı topluluklara ilişkin yapılmış araştırmaları değerlendiren Marshall Sahlins, *Taş Devri Ekonomisi* isimli eserinde, bu toplulukların hayat düzenlerini ve çalışma alışkanlıklarını değerlendirerek önemli tespitlerde bulunmuştur. Öncelikle ilkel toplumların, modern iktisadi kriterlerle değerlendirmelerine itiraz eden Sahlins, avcı-toplayıcı toplulukların klasik iktisadın öngördüğü sınırsız ihtiyaçlara sahip bireylerden oluşmadıklarını iddia eder. Dolayısıyla bu bakış açısıyla yapılan değerlendirmelerin yanılma payı söz konusudur. Sahlins'e göre, avcı ve toplayıcı toplumlarda insanlar ne çok fazla ne de sürekli olarak çalışmaktaydılar, tersine, gözlemlere göre yiyeceğin bulunması ve hazırlanması gibi işler, insanların günde 4-5 saatlerinden fazlasını almamaktadır (Sahlins, 2010: 24, 28).

Benzer şekilde, antropolog Richard Lee'nin !Kung Sanlar üzerine yaptığı araştırmasına göre, bir kişinin avcılık ve toplayıcılık gibi işlerle geçirdiği süre haftalık olarak sadece 12 saat ila 19 saattir. Buna karşılık, bu topluluktaki insanlar

⁶ Günümüzde dünya nüfusunun %0,001'ini bile oluşturmayan küçük bir grup halen avcılık ve toplayıcılıkla hayatlarını devam ettirmektedir Volti. **An Introduction to the Sociology of Work and Occupations**, 2. Baskı, London, Sage Publications, 2012, s. 3.

zamanlarının çoğunu birbirleriyle sosyalleşerek ve dans ederek geçirmektedirler (Volti, 2012: 5). Dolayısıyla avcı-toplayıcıların, temel ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmaya gerçekte çok az vakit ayırdıkları söylenmektedir. Bu noktada hayatı sürdürmek için gerekli temel ihtiyaçların ne olduğu ve ne şekilde giderilmesi gerektiğine ilişkin algıların farklılığı önemlidir.

İhtiyaçlarını etraflarında bol bulunan malzemelerden temin etmeyi alışkanlık edinmiş ilkel insanlar için yiyecek aramanın sürekli olarak yapılan bir çalışma değil, aralıklı yürütülen bir etkinlik olduğu gözlemlenmiştir. Avcı-toplayıcılar, sanıldığı aksine, zamanlarının büyük çoğunluğunu dinlenerek geçirmektedirler ve uyku süreleri diğer toplumlara kıyasla çok daha uzundur. Bir diğer önemli gözlem ise avcılık ve toplayıcılık gibi faaliyetlerin, zorunlu ve istenmeyen bir iş gibi değil, bir boş zaman geçirme etkinliği şeklinde gerçekleştirilmesidir. Ayrıca bir bölgenin kaynakları tükendiğinde başka bir bölgeye göç etme zorunluluğunun da sanıldığı gibi sıkıntılı bir durum olarak algılanmadığı, tersine, “pikniğe gider gibi” eğlenerek ve keyfini çıkararak göç ettikleri gözlemler arasındadır. Bu anlamda ilkel toplumlar, mutlak yoksulluklarına rağmen modern insanlara göre daha az çalışıp bolluk içinde yaşamışlardır. Bu gerekçelerle Sahlins, avcı-toplayıcı toplumları mutlak yoksulluklarına karşın “orijinal bolluk toplumu” olarak isimlendirmektedir (Sahlins, 2010: 14 - 48).

Bilindiği üzere, modern toplumlarda yaşayan insanlar, bolluk ve refahı sahip olunan para ve mülk ile ölçmektedirler. Oysa örneğin bir !Kung San üyesi için refah, bol boş vaktin keyfini sürebilme yeteneğidir. Ayrıca, maddi eşyalara yönelik ilgilerinin çok sınırlı olması, uyanık zamanlarının çoğunu avcılık-toplayıcılık yerine sosyalleşerek ve dans ederek geçirme tercihlerini açıklayan bir diğer noktadır. Mülk ve maddi eşyaya yönelik bu kayıtsızlık, çileci bir hayat sürme yönünde bilinçli bir tercihten kaynaklanmamaktadır. Bunun ilk sebebi, sabit bir yerde uzun süre kalmalarının mümkün olmamasıdır. Sahip oldukları her şeyi birkaç haftada bir belirli bir su kaynağından başka bir su kaynağına taşıma gerekliliği sebebiyle maddi eşyalar !Kung San'lar için iyi bir hayatın bileşeni değil, engeli haline gelir. Bu sebeple, eşyalarına karşı özensiz ve umursamaz olan ilkel toplumların yaklaşımı, modern bir bakış

açısından savurganlık olarak algılanabilir (Volti, 2012: 5). Başka bir deyişle, avcı-toplayıcıların çoğunlukla göçebe olmaları ve belirli bir çevredeki kaynaklar, doğal çevrimlerinde azaldığında ya da tükendiğinde o bölgeden bir başka bölgeye geçme gerekliliği taşınacak eşyaların sınırlı olmasını gerektirmiştir.

Diğer bir sebep ise avcı-toplayıcıların ihtiyaçlarını çevrede bol bulunan maddelerle gidermeleridir. Zaten doğada bol bulunan maddeleri, ihtiyaçlarından fazla biriktirmelerine gerek yoktur. Ayrıca özel mülkiyetin olmaması, yani her şeyin ortak olması da ihtiyaçtan fazlasını biriktirmeye yönelik hırslı bir çabanın gelişmesine fırsat vermemiştir. Tersine, paylaşılan yiyecekler anında tüketilir. Elbette bu noktada besin maddelerini saklama imkânının olmadığı da belirtmek gerekmektedir. Dolayısıyla daha fazla alet yapmak ya da daha çok yiyecek biriktirmek için daha fazla çalışmak gibi bir algı söz konusu değildir.

Avcı ve toplayıcılarda çalışmaktan bahsettiğimizde modern çalışma kavramından oldukça farklı bir olguyu kast ettiğimizi hatırlatmakta fayda vardır. Bu topluluklar, modern çalışmada olduğu gibi belirli zaman aralıklarında uyulması gereken bir çalışma etiği türüyle engellenmiş değillerdir. Ayrıca bu toplulukların bireylerinin çalışma zamanı ve dinlenme zamanı olarak dilimlere ayrılmış biz zaman algıları olmadığı gibi, çalışma ve çalışma olmayan aktiviteler gibi bir ayırım yapmaları da söz konusu değildir (Grint, 1998: 59). Avcılık ve toplayıcılık gibi faaliyetler, grupça yapılmaları sebebiyle keyifle gerçekleştirilen bir ilişki kurma biçimi de sayılabilir. Dahası, hayatın doğal bir parçası olan bu aktivitelerin, içsel olmaları sebebiyle, yaşamı bütünleyen bir özelliğe sahip oldukları da iddia edilebilir.

(2) Tarım Devrimi Sonrası Çalışma

Tarım Devrimi ya da Neolitik Devrim, insan topluluklarının 2,5 milyon yıllık geçmişinin ilk büyük dönüm noktası kabul edilmektedir. Toprağın işlenerek tarım üretiminin yapılmaya başlanması, hayvanların evcilleştirilmesi ve yerleşik düzene geçiş gibi gelişmeler, insanlık tarihinde çok önemli bir kırılma yaratmıştır.

İnsanlar araç kullanarak tarımsal üretim yapmaya aşağı yukarı 10 bin yıl öncesinde, Paleolitik çağ ile Mezolitik çağ arasında başlamışlardır. Böylece doğada ilk kez bir hayvan türü üretim yoluyla anlık ihtiyacından fazlasını elde edebilir hale gelmiştir. Uygarlığın gelişiminde kritik öneme sahip olan bitki evcilleştirmesinin ardından hayvanların evcilleştirilmesi ile yerleşik bir hayat tarzının bugünkü aşamasına geçişin kökenleri atılmıştır (Baskıcı, 1998: 73).

Tarımsal üretimin yapılmaya başlanmasıyla birlikte üç köklü değişim gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki anaerki düzenin yerini ataerkilliğe bırakmasıdır. Çok eşlilik sebebiyle, tarımsal üretime geçilmeden önce soy zinciri baba değil anneye bağlı olarak işlemekteydi. Anaerkinin yaygın olmasında çok eşliliğin yanı sıra ava gitmiş olan erkeklerin çoğunlukla dışarıda olmaları ve avla döneceklerinin kesin olmaması, buna karşılık kadınların toplayıcılıkla sağladıkları yiyeceklerin daha garantili olması gibi sebepler de etkilidir. Tarımsal üretime geçişle birlikte bu yapı değişmiş, erkek egemen toplumlara geçiş başlamıştır. Neolitik dönemde gerçekleşen ikinci temel değişiklik, ortak mülkiyetin yerine özel mülkiyetin ortaya çıkmasıdır. Tarımsal üretimin doğuşuyla birlikte üretimin yapılacağı ve hayvanların otlayacağı topraklar önem kazanmış, bunun sonucu olarak da çitlemeler başlamıştır. Bu iki birbirini tetikleyen sürecin sebep olduğu üçüncü önemli değişim ise barışın yerini süregiden savaflara bırakmasıdır. Çok kabaca bir ifadeyle, üretimi gerçekleştirmek için toprağa duyulan gereksinim, toprak ihtiyacı ile özel mülkiyet; mülkün ve ürünün korunması gereksinimi de askeri yapılar ortaya çıkmıştır. Böylece üretimin sağladığı bolluk imkânı bir eşitsizlik ilişkisine dönüşmüş ve sınıflı toplumları yaratmıştır. Buna bağlı olarak çok kısa dönem içerisinde köleci ilişkiler gelişmiştir (Güldiken, 2015: 23-24).

İlkel topluluk düzeninin dağılmasıyla sınıflı toplumların ve devletlerin oluşması sürecinde hayvancılık ve saban tarımının gelişmesi, madenciliğin başlaması, ticari üretimin ortaya çıkması, anaerkinden ataerkiğe geçiş, özel mülkiyetin doğuşu, klanlar düzeninin çökerek askeri demokrasinin gelişmesi ve ataerki köleliğin ortaya çıkışı gibi gelişme ve aşamalar etkili olmuştur. Bu gelişmeleri tetikleyen en önemli etkenin ise üretim fazlası elde etmek olduğunu iddia etmek mümkündür. İnsanlar anlık tükettiklerinden daha fazlasını üretir duruma geldiklerinde başka bir insanın üretim

fazlasına sahip olma imkânı doğmuştur. Emek verimliliğinin bu şekilde önem kazanmasıyla birlikte, o zamana kadar tanrılara kurban edilmek veya yenilmek için öldürülen tutsaklar, öldürülmek yerine emeklerinden yararlanılmak amacıyla köle olarak çalıştırılmaya başlamışlardır (Diakov ve Kovalev, 2010: 53).

Bu gelişmeler ışığında, 5-6 bin yıl önceden itibaren avcı-toplayıcı toplulukların yerini almaya başlayan krallıklarda veya imparatorluklarda çalışma hayatının genellikle kölecilik üzerine şekillendiği bilinmektedir. Bu toplumlarda köleler çalışmanın karşılığında herhangi bir ödeme almadıkları için angarya usulü bir çalışmanın söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Sanatsal etkinlikleri ve yazıyı kullanmaya başlayan bu uygarlıklar, özellikle Ortadoğu'da, verimli nehir kenarlarında kurulmaya başlanmıştır. Çalışmanın köle emeğiyle sağlandığı bu eski uygarlıklara örnek olarak Mezopotamya, Eski Mısır, Roma, Çin ve Hint yarımadası toplumları ile Aztekler, Mayalar ve İnkalar gösterilebilir (Güldiken, 2015: 27).

Sınıflı toplumların oluşumundan itibaren, pre-kapitalist dönem boyunca, toplumsal üretim tarihsel olarak iki ana yoldan ilerlemiştir. Bunlardan ilki, devlet mülkiyetine dayanan ilk sınıflı toplumlar olan Asya tipi üretim tarzına sahip toplumlardır. Diğeri ise özel mülkiyete dayalı ilk sınıflı toplumlar olan köleci toplumlar ve ardından feodal üretim tarzıdır.⁷ Bu tezde kapitalist sistem ve kapitalist sistem çerçevesinde şekillenmiş çalışma algısı temel alındığı için aşağıda, kapitalist üretim biçimini ortaya çıkaran Batı uygarlığı tarihsel çizgisinde, sırasıyla Antikite ve Feodalite dönemleri ele alınacaktır.

b. Antik Çağ'da (Köleci Toplumlarda) Çalışma

Köleliğin ortaya çıkışıyla ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden biri, köleliği yamyamlık ile ilişkilendirerek açıklamaktadır. Bu sürecin ilk ayağı, düşmanın itaat

⁷ Bu tez kapsamında ele alınmayan Asya tipi üretim ile ilgili detay ve tartışmalar için bkz. Eric Hobsbawm, Jean Suret Kanale, Ernst Hoffman, Yuri Semenov, Yevgeni Varga. **İlk Sınıflı Toplumlar: Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi**, Çev. Kenan Somer, Ankara, Birey ve Toplum Yayınları, 1985, Karl Marx. **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri: Asya Üretim Tarzı, Antik Çağ, Feodalite**, Çev. Mihri Belli, Ankara, Sol Yayınları, 1967, Baykan Sezer. **Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları**, İstanbul, Kitabevi, 2011.

etmesi karşılığında hayatının bağışlanmasıdır. İkincisiyse bunun bir uzantısı olarak ırka dayalı ayrımdır. Bu görüşe göre, güçlü taraf açısından, düşmanı yemektense artı üretim gücü elde etmek mümkün ve daha faydalı olduğu andan itibaren kölelik gelişmiştir. Bu durumda, artı üretim gücü elde edebilme imkânı ancak yerleşik düzene geçiş ve tarım üretimiyle sağlandığından, köleliğin kökenini avcı-toplayıcı toplumlarda değil, tarım toplumlarında aramak gerekmektedir (Lengelle, 1993: 58 - 60). Avcı ve toplayıcılarda artı ürün mantığının olmaması, bunun yerine ihtiyaçların anında giderilmek üzere tedarik edilmesi, köleliğin gelişmemesinde önemli bir etkidir. Ayrıca, anaerkil toplum yapısı da bu tip bir ilişki biçime yol açmamıştır.

Öyleyse, insan türünün en eski eziyet ve baskı yöntemlerinden biri olan köleliğin kökenleri, yerleşik düzene geçilmesinden sonra, Antik dönemde, Mısır, Babil, Asur, Roma ve Yunan'da bulunabilir (Coates, 2009: 4344).

Antik dönemde yapılması gereken işlerin neredeyse tamamı beden gücüne ve el emeğine dayalı olarak yapılmak zorundaydı. Bu beden gücüyle yaygın olarak özgür olmayan emek biçimlerinden köleler, savaş esirleri ile halkın en aşağı, yoksul kesiminden karşılanmaktaydı⁸. Geçimlik ihtiyaçların temininde, özgür olmayan emek biçimlerinin yanı sıra, köleler ve tutsaklar kadar yoğun olmasa da kadın emeğinin de katkısı söz konusuydu. Bu dönemde kumaş dokuma, örgü örme, evcil hayvanların bakımı ile evin geçiminin yürütülmesi gibi işler, kadınlara özgü faaliyetler olarak görülmüştür. Buna karşılık, özgür vatandaşlar devlet yönetimi, felsefe, sanat veya askeri görevler gibi uğraşları üstlenmişlerdir. Eski Çağ uygarlıklarının çoğunda geçerli olan bu durum, en yaygın olarak Antik Yunan ve Roma İmparatorluğu'nda görülmüştür. Bu dönemlerde köleler, mal gibi alınıp satılmakta; hatta sahibinin kararı uyarınca öldürülebilmekteydi. Kölelerin can güvenliği yazılı ya da sözlü herhangi bir

⁸ Antik Yunan ve Roma döneminde üretimin çoğunun köle emeği tarafından yapılmadığını iddia eden görüşler de vardır. Bu iddiaya göre, gerçekte üretim çoğunlukla özgür köylüler ve zanaatkarlar tarafından yapılmaktaydı. Bu uygarlıkların köle ekonomisi olarak anılmalarının sebebi ise üretimin büyük çoğunluğunun köleler tarafından yapılması değil, egemen sınıfların köle emeği sayesinde artı ürün elde ederek kendi varoluşlarını boş zamanla doldurabilmeleridir. G.E.M. de Ste. Croix. "Slavery and Other Forms of Unfree Labour", Ed. Léonie J. Archer, **Slavery and Other Forms of Unfree Labour** içinde, London, Routledge, 1988, s. 20.

hukuki korumaya tabii değildi. Antik Yunan'da çok fazla köle emeği kullanılmasına bağlı olarak, üretimde günün şartlarına göre yüksek verimlilik sağlanmıştır. Köleler çok zorlu koşullarda çalışırken özgür vatandaşlar, kölelerin kendi ihtiyaçlarından fazla çalışmaları sayesinde, çalışmadan yaşayabilme lüksüne kavuşmuş ve bilim, sanat, felsefe ve siyaset yapmaya vakit bulabilmişlerdir. Bu üretim ve zenginlik, tarihte “Yunan mucizesi”nin gerçekleşmesini sağlamıştır (Arslan, 2014: 19).

Toplumun bazı kesimlerinin çalışmadan yaşayabilmesinin getirdiği avantajlar sebebiyle kölelik, düşünsel boyutuyla, doğal bir durum olarak algılanarak meşrulaştırılmıştır. Antik Yunan ve Roma dönemlerinde, köleliğin kurumsallaşarak toplumun kabul edilen bir parçası haline gelmesiyle, özgür olmayan emeğin çeşitli biçimleri ve daha çok sayıda köle sağlamanın farklı yolları geliştirilmiştir (Donkin, 2010: 81).

Bu anlamda, özgür olmayan emek tipleri üç kategoride incelenebilir. Bunlardan ilki, borç bağımlılığı veya köleliği şeklinde ortaya çıkan emek biçimidir. Borcunu ödeyemeyen kişinin, borcuna karşılık olarak alacaklıya emeğini veya emeğinin ürününü sunmak üzere kendi bedenini yahut örneğin çocuklarını rehin vermesi yoluyla kurulan ilişki biçimidir. Borç yüzünden yitirilen özgürlük, borcun ödenmesine bağlı olarak geri kazanılabilir. Fakat yaygın olarak borçlunun borcunu ödeyemeyip alacaklının sürekli kölesi haline geldiği görülmüştür. İkinci tip emek biçimi ise taşınır mülk gibi köleliktir. Bu tip bir çalışma ilişkisinde köle, efendisinin kişisel mülkü olarak satılabilir ve satın alınabilir. Kölenin ne iş yapacağıysa belirli değildir. Bu durum kişinin yabancılaştırılması ve genellikle haysiyetsizleştirilerek sürekli ve vahşi bir tahakküm altına alınması anlamına gelmiştir. Üçüncü tip çalışma ilişkisi serflikdir (Croix, 1988: 21 - 23). Serf başkasına ait toprakta, toprağa bağlı yaşayarak belirli hizmet yükümlülüklerini yerine getirmek üzere çalışan kişidir. Antik Yunan'daki devlet serfliğindeyse serf, özel bireylere ait toprağa bağlı olmakla beraber kısmen devletin veya cemaatin mülkiyetinde de kabul edilmektedir (Bakırezer, 2008: 18 -19).

Bununla birlikte, serfliğin özü itibarıyla Antik döneme özgü bir olgu olmadığını belirtmek gerekir. M.S. IV. yüzyıla kadar, Spartalılar gibi devlet serfliği sisteminin

olduğu birkaç yerel topluluk haricinde, serflik yaygın olmamıştır. Bunun yerine Yunan ve Roma uygarlıklarında en önemli özgür olmayan emek biçimi mutlak (alınıp satılabilir) kölelik olmuştur (Croix, 1988: 136).

Özgür olmayan emek türlerinden köle ile serf emeğini ayıran birkaç nokta vardır. Öncelikle, serflerin toprakta harcaması gereken emek miktarı çoğunlukla sınırlıdır ve yerine getirecekleri iş de belirlidir. Ayrıca paradoksal olarak, serfliğin en ağır özelliği sayesinde, yani toprağa bağlı olma zorunluluğu yüzünden, serfin çalıştığı topraktan uzağa satılması mümkün değildir. Serfler *bu sayede* evlenebilmekte ve bir aile hayatı sürebilmekteydi. Buna karşılık köleler, çok nadir örneklerde görüldüğü üzere yasal evlilik hakkı bahsedilmedikleri takdirde, böyle bir şansa sahip değildi; çünkü sahibinin isteği doğrultusunda, eş durumu göz önünde bulundurulmadan başka yerlere satılabilirdi (Croix, 1988: 23). Dolayısıyla toprağa bağlı köleliğin görece daha avantajlı olduğu öne sürülebilir. Bu görüşün aksine Romalılar döneminde, tarımda çalışan kölelerin şehir kölelerine kıyasla çok daha ağır koşullarda çalıştıkları ve daha az yaşadıkları da iddialar arasındadır (Arslan, 2014: 19).

Toprağa bağlı olarak zorunlu çalışmanın ilk örneklerine bakıldığında, kökeninin Mısır'a kadar gittiği görülmektedir. Tarım üretiminin yaygın emek biçimi, toprağa bağlı çalışma ilişkisi olagelmiştir. Roma İmparatorluğu döneminde ise benzer tipte "kulluk" denilen bir emek biçimi egemen olmuştur. Bu durum, savaşların bir neticesi olarak fethedilen topraklarda himayeciliğin gelişmesiyle de alakalıdır (Agamenon, 2014: 10).

Demek ki köleliğin artmasının önemli bir ayağını da kimi toplumların bir diğerini istila ve fetih yoluyla toplu köleleştirme isteklerinin artması ve bunu gerçekleştirme becerilerinin gelişmesi oluşturmuştur (Donkin, 2010: 81). Dolayısıyla bir taraftan köle elde etmek için istilalar ve fetih hareketleri hızlanırken; bu durum diğer taraftan himayeciliği doğurmuştur. Himayecilik ise yine özgür olmayan emek biçimlerinin yaygınlaşması anlamına gelmiştir.

Sonuç olarak, Antik dönemin başlıca köleci toplumları olan Antik Yunan ve Roma'da, yüzyıllar boyunca kol gücüyle yapılan işleri büyük ölçüde köleler yerine getirmiştir.

Bununla birlikte, köle emeğinin en yaygın kullanım alanı her zaman için tarım olmuştur. Tarih boyunca köleliğin olduğu her yerde tarımda yaygın olarak köle emeği kullanılmıştır (Donkin, 2010: 83). Tarımın yanı sıra köle emeğinin en yoğun kullanıldığı bir başka alan da büyük anıtların yapımıdır. Çin, Hint, Mısır ve Yunan medeniyetlerinde çeşitli kutsallıklar ya da yöneticiler adına yapılan tapınaklar, anıtlar vb. yapılar çok sayıda köle kullanmayı gerektiriyordu. Özellikle büyük iş alanlarında köleler arasında işbölümünün olduğu bilinmektedir (Arslan, 2014: 19).

Eski dünyada, yalnızca tarım işlerinde ve anıt yapımında değil, madenlerde, atölyelerde, yol yapım işlerinde ve diğer işlerde de kölelerin çalıştığı düşünülmektedir. Bu tip bir üretim ve çalışma hayatı, her yerde aynı şekilde olmamakla birlikte çoğu bölgede çalışmanın genel karakterini oluşturmuştur. İlerleyen süreçte, ticari ilişkilerin özellikle Akdeniz çevresinde gelişmesiyle birlikte, değiş tokuş edilen ürünlerin daha kaliteli ve sofistike olması gerekmiştir. Bu ihtiyaç köle emeğini de dönüştürmüş ve bu tip üretimin yöntemlerinde değişikliklere sebep olmuştur. Bu değişiklikler daha sonraki aşamada bir kısım köle emeğinin daha az bağlayıcılık içeren tipte bir hizmet ilişkisine dönüşmesini sağlamıştır (Bowler, 1989: 4 -10). Klasik dönemde Yunan ve Roma'da vasıflı emek gerektiren doktorluk, öğretmenlik gibi işlerin bile köleler tarafından yerine getirildiği belirtilmektedir. Roma döneminde kölelik, toplumun öyle asli bir unsuru haline gelmiştir ki askerlik ve senato haricinde çalışma hayatının her alanında köleler vardır (Donkin, 2010: 83, 88).

Antik dönemdeki çalışmaya ilişkin belirtilmesi gereken diğer bir husus çalışma mekânıyla ilişkili farklılıktır. Modern dönemde kamusal alana taşınmış olan çalışma, Antik dönemde ev çevresinde veya çiftlikte yapılmaktaydı. Dolayısıyla çalışma, satılmak üzere piyasaya yönelik değil, geçim ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik üretim yapmak anlamına gelmekteydi. Ekonomi kelimesinin etimolojik kökeni ev idaresi anlamına gelen "oikos+nomos"tur (Arslan, 2014: 14).

Özetlemek gerekirse, tarım devrimiyle yerleşik düzene geçilmesinden itibaren geçimlik yani anında tüketilecek üründen fazlasının elde edilmeye başlanması insanlık tarihinde önemli bir kırılmaya sebep olmuştur. Bu kırılma, çalışma ve emek açısından

bakıldığında, tarihte ilk defa bir insanın başka bir insanın emeğinin ürününe el koyabilmesinin mümkün olduğu bir aşama olarak değerlendirilebilir. Bu dönemden itibaren kurulan İlk Çağ uygarlıkları, çoğunlukla köle emeğine dayalı bir ekonomiye sahip olmuşlardır. Özellikle kol emeğine dayalı işlerin hemen hepsi köleler, savaş esirleri ve toplumun yoksul kesimi tarafından yapılmıştır. Bu şekilde üretimin getirdiği verimlilik ile özgür vatandaşların çalışmadan yaşayabilme imkânları olmuştur. Köleliğin bu uygarlıklarda yazgı veya tanrı laneti gibi metafizik açıklamalarla meşrulaştırılan kurumsallaşmış bir yapı olduğunu belirtmek gerekir. Önceleri bir mülk gibi kabul edilen, alınıp satılabilir mutlak kölelik yaygın emek biçimini oluştururken zamanla savaşlar, istilalar ve daha farklı tip üretim gerekliliği gibi sebepler özgür olmayan emek biçimlerinin biraz daha bağımsızlaşarak çeşitlenmesini sağlamıştır. Tarım üretiminde çok eski dönemlerden beri yaygın olan köleliğin yerini Roma döneminden itibaren serflikin aldığı belirtilmektedir.

Diğer taraftan, genel kanının aksine kölelik ile serflik arasında önemli bir ayrım olmadığını iddia eden görüşler de mevcuttur. Latince köle anlamına gelen “servus” kelimesi “serf” ile aynı kökene sahiptir ve bu iki emek biçiminin toplumdaki statüsü farklı değildir. Serflerin bazı tarım araçları ve çiftlik binalarını kendilerininmiş gibi kullanmaları onları kölelerden ayıran bir özellik olarak sunulmaktaysa da esasen bazı kölelerin de benzer koşullara sahip olduğu bilinmektedir. İki arasındaki asıl fark, kölenin bir mülk veya ticari bir mal gibi görülmesine karşılık serfin daha ziyade üretimin bir birimi olarak kabul edilmesidir. Serfler sundukları ürün ve çalışma saatleri karşılığında Lord veya daha yüksek bir otoriteden koruma (himaye) almaktadır. Bütün bu iddialar ışığında kölelik ile serflik arasındaki ayrımın oldukça bulanık olduğu söylenebilir (Donkin, 2010: 91, 92).

Dolayısıyla kölelik tanımını bir insanın başka bir insanın mülkü sayılmasıyla sınırlı tutmayıp bir insanın zorunluluk sebebiyle ihtiyacından fazlasını üretmek zorunda kalması ve bir diğerrinin bu emeğin ürününe el koyabilmesi olarak genellediğimizde, köleci çalışma ilişkilerinin kölelik yasaklandıktan çok sonra da çeşitli biçimlerde devam ettiğini iddia etmek mümkündür.

Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*'nde konuya ilişkin şunu belirtmiştir: "Bütün çağların ve milletlerin tecrübeleri, özgür insanlar tarafından yapılan işin, sonunda köle emeğinden daha ucuz hale geldiğini göstermektedir" (Smith, A., 2006: 267). Dolayısıyla köleliğin kaldırılması, köle emeğinin özgür emekten daha maliyetli bir hale gelmesiyle ilişkilendirilerek açıklanabilir. Dahası, Antik dönemdeki mutlak köleliğin Klasik dönemden itibaren ve Orta Çağ'da serflik olarak, ilerleyen süreçte de özgür olmayan emeğin farklı türlerine dönüşerek var olmaya devam ettiğini iddia etmek mümkün hale gelmektedir.

(1) Köleci Toplumlarda Çalışmanın Düşünsel Boyutu

Bir insanın başka bir insanın emeğinin ürününe el koyabilmesi mümkün olduğu andan itibaren köleci ilişkilerin gelişmesi, çalışmanın düşünsel boyutu ve toplumdaki çalışma algısıyla ilgili olarak çıkarım yapma imkânı sağlamaktadır. Bu dönemde çalışma olgusunun aşağı görülen ve istenilmeyen bir faaliyet olarak, güçsüz tarafa yaptırılan olumsuz bir eylem olarak kabul edildiği bilinmektedir.

Gerçekten de Antik Yunan ve Roma toplumlarında özgürlük, geleneksel olarak, zorunlulukların karşıtı olarak tanımlanmıştır. Çalışma ise bir zorunluluk gereği olarak, beden üzerinde denetim süreci olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla özgürlük, öncelikli olarak çalışma faaliyetinden muaf olmak anlamına gelmiştir. Çünkü özgürlüğün ancak çalışmaya ilişkin gerekliliklerin ötesinde ortaya çıkacağı düşünülmektedir. Bu teorik yaklaşım çerçevesinde çalışma, köleler ve benzeri özgür olmayan emek tiplerine özgü aşağılık bir faaliyet olarak değerlendirilmiştir. Özgür insanların zorunlulukların kölesi olamayacağı kabulüyle, özgür vatandaşlar ıstırap verici çalışma faaliyetinden muaf tutulmuşlardır (Bozkurt, 2000: 17 - 18).

Köleci toplumların çalışmak zorunda kalan kesimi hem özgür değildi hem de toplumun bir parçası olarak kabul edilmemekteydi. Bu açıdan bakıldığında, bu toplumların kamusal politik faaliyetler üzerinde yükseldiği görülmektedir. Daha açık bir ifadeyle, alışık olduğumuz çalışma toplumlarının tersine, bu toplumların dayanak noktasını çalışmaya ilişkin aktivite ve süreçler değil, politik kamusal faaliyetler oluşturmuştur. Toplum tanımı bile çalışma dünyasının zıttı olarak yapılmıştır. Öyle ki

toplum, halkın polise ilişkin konularda fikir alışverişi yaptığı, boş zamanla ve politikayla dolu bir alana işaret eder. Elbette böyle bir düzen, koşul olarak, aşırı köleci bir toplum modeli ile kadınların baskı altında tutulmasını gerektirmiştir. Bu anlamda, küçük bir kesimin özgürlüğü, geri kalan çoğunluğun özgür olmaması, hatta toplumdan dışlanması üzerine inşa edilmiştir (Beck, 2000: 13).

Günümüz toplumlarında çalışmanın, toplumun ve insan hayatının en önemli parçalarından biri olduğu düşünüldüğünde, Antik Yunan ve Roma'da çalışmanın toplumdan dışlanma anlamına gelmesi oldukça şaşırtıcıdır. Özgür vatandaşlar, kamusal alanda sanat, politika gibi uğraşlarla toplumu oluşturmaktadır. Bu alanın dışında kalan faaliyetlerse özgür olmayan emek tarafından yerine getirilen aşağı görülen faaliyetlerdir.

Belirtmek gerekir ki çalışmanın aşağı görülmesinin sebebi, bu faaliyetlerin kadınlara ve kölelere özgü olması değildi; tersine, çalışma zaten özü itibariyle hor görüldüğü için kadınlara ve kölelere ayrılmıştı. Daha açık bir ifadeyle, yaşamı sürdürmek için yerine getirilmesi gereken zorunluluklar, doğaları gereği kölece oldukları için hor görülmüştür. Özgür yurttaşlar bu zorunlulukların kölesi olamayacakları için, bu zorunluluklara hükmetme yolu olarak kölelere hükmetmeleri gerektiğine inanmışlardır. Bu bakış açısıyla kölelik kurumu meşrulaştırılmış ve doğal karşılanmıştır (Arendt, 2011: 136 - 137). Kölelik, hemen bütün geleneksel toplumlarda "kötü talih", "kader" ve "tanrıların laneti" gibi metafizik gerekçelerle açıklanmıştır (Arslan, 2014: 19).

Aslında Antik Yunan'da çalışmaya ilişkin bu olumsuz tutumun zaman içerisinde, özellikle köleliğin artmasına paralel olarak yaygınlaştığı düşünülmektedir. Çünkü erken dönemde, örneğin Homeros metinlerinde çalışmaya karşı herhangi bir önyargı veya olumsuzlama yoktur. Homeros'un şiirlerinde Zeus soyundan olan kralların eşleri

ve kızları, günlerini sıradan ev işleri yaparak geçirmektedirler⁹. Benzer şekilde, M. Ö. VIII. yüzyılda yaşadığı düşünülen Hesiodos'a göre, ölümlüler arasında yalnızca kendilerini çalışmaya ve alın teriyle geçinmeye adayanlar, tanrıların lütfunu kazanacaklardır (Schlaifer, 1936: 171).

Ayrıca tarım toplumlarından oluşan şehirler ile ticaretle uğraşan şehirlerde emeğe (özellikle kol emeğine) dair yaklaşımlar arasında farklılık söz konusudur. Herodot, emek üzerine düşünsel yaklaşımların, yönetim ve bölge ekonomisine göre değiştiğini gözlemlemiştir. Örneğin, savaşçı aristokrat kesim, barbar insanların uğraşı olan mekanik uğraşlara hor görüyle yaklaşır. Benzer şekilde, asillerin yönettiği şehirlerde emekçi sınıflar küçümsenmektedir. Vatandaş kelimesi bile ticari herhangi bir faaliyetle bağdaşmaz niteliktedir. Kimi şehirlerde çiftçinin de dâhil olmak üzere her tür meslek itibarsız görülmekteyken kimi yerlerde vatandaşların yaşamını bağımsız ve özsaygıyı koruyacak bir yolla tarımdan veya bankacılık benzeri işlerin üst kademe biçimlerinden kazanabilecekleri kabul edilmiştir. Buna karşılık, perakende ticaret ve kol emeği, hatta sanatsal faaliyetler bile onursuz faaliyetler olarak görülmektedir (Glotz, 1965). Demek ki Antik Yunan'da çalışma algısı, hem bölgelere hem de yürütülen faaliyetin muhtevasına göre, emek ile iş arasında farklılık göstermiştir.

Emek ile iş arasında yapılan ayrımın bir örneğini Hesiodos'un *İşler ve Günler* adlı şiir kitabında görmek mümkündür. Buna göre emek, kendisini aldattığı için Zeus tarafından Prometheus'a verilmiş bir cezadır. Bütün diğer kötülükler gibi Pandora'nın kutusundan çıkmış olan bu lanet, o zamandan beri ekmeğini kazanan insanların üzerindedir. *Ekmek kazanma*, köleler ve hayvanlar tarafından yürütülen günlük çalışmayı işaret ederken; *iş* ise hünerli dövüşlerin tanrısı Eris'e lâyık faaliyetlerdir (Arendt, 2011: 136). Dolayısıyla emek ve iş arasında bir ayrım gözetilirken, geçim için zorunlu faaliyetlerin küçük görülmesine karşılık kimi işlerin yüceltilmesi söz

⁹ Schlaifer, Homeros destanlarından verdiği bu örnekte, kralların eşleri ve kızlarının etkinliklerini çalışmanın küçümsenmediğini kanıtlamak için sunmaktaysa da bu etkinliklerin yalnızca kadınlarca yerine getiriliyor olması, buna karşın kralların ülke yönetimi ve savaşlarla ilgileniyor olmaları bu iddiayı çürütmektedir. Çünkü çalışma zaten köleler ve statü olarak kölelerden çok da farklı olmayan kadınlarca yerine getirilmektedir.

konusudur. Özellikle erken dönem metinlerden, zanaatın uygarlığın temeli olarak değerlendirildiği sonucunu çıkarmak mümkündür.

Örneğin Hesiodos, zanaatkârların hünerlerinin tanrıça Athena tarafından bahşedildiğini söyleyerek zanaatkârları över. Kendisi de ticaretle uğraşan Solon da şiirlerinde zanaatkârları Athena ve Hephaistos'un oğulları olarak betimleyerek yüceltmektedir (Schlaifer, 1936: 171). Benzer şekilde Homeros destanlarında zanaatkârların usta tanrısı Hephaistos övülmekte, onun sayesinde insanların dağlardaki mağaralarda vahşi yaratıklar gibi yaşamaktan kurtularak barışçıl bir hayat sürdürdükleri belirtilmektedir. Hephaistos destanında, zanaatkârlar için kullanılan kelime kamu (demios) ve üretken (ergon) kelimelerinin birleşiminden oluşan demioergos'tur. Çünkü ilk Yunanlılar için zanaat ve topluluk, birbirinden ayrılmaz olarak kabul edilmekteydi. Toplumsal konum bakımından köleler ile çalışmayan aristokratlar arası bir yerde bulunan zanaatkârlar, çömlekçi gibi el sanatçısı işçilerin yanı sıra doktorlar ve alt düzey hâkimleri ile profesyonel şarkıcılar gibi grupları ifade etmekteydi. Dolayısıyla kafa ile kol emeğini birleştirenler Homeros'un destanında uygarlığı başlatanlar olarak onurlandırılmıştır. İlk dönemde zanaatkârlar kamusal bir erkek ya da kadın olarak övülmüş olsa bile klasik zamanda zanaatkârlara bakış açısı değişmiştir (Sennett, 2009: 35 - 36).

Zanaatkârlar M. Ö. V. yüzyıldan itibaren toplumsal konumlarını kaybetmişlerdir. Aynı şekilde, ilk dönem şehir tarihinde vatandaşların temel eğitiminin bir parçası olan tarımsal faaliyet de zaman içerisinde özgür insanların yapacağı kadar değerli bulunmamaya ve vatandaşların kölelerine bırakmaları gereken bir faaliyet olarak görülmeye başlanmıştır. Tarım ve zanaatkârlık faaliyetleri ile bu işlerle meşgul olanlarla ilgili toplumsal kabullerde yaşanan bu dönüşüme, Antik ekonomide daha önce olmadığı kadar yoğun bir şekilde köle kullanımına geçilmesi eşlik etmiştir (Godelier, 1980: 172).

Çalışmaya ilişkin tutumda yaşanan dönüşümün ve köleliğin meşrulaştırılmasının ipuçları Yunanlı filozoflarda bulunabilir. Sokrates, çalışmayı tümünden hor görmemekle birlikte, yalnızca insanı özgürlüğün kaynağı olan boş zamandan mahrum etmeyecek

meslekleri önermekteydi (Glutz, 1965: 162). M. Ö. IV. yüzyılda Platon ve Aristoteles kölelere uygun işlerin kapsamını genişletmişlerdir. Platon'un *Yasalar*'ında ticaret, aşırı kazanma hırsı ve dolayısıyla ahlaksızlıkla ilişkilendirilerek açıklanmış ve yurttaşlara yasaklanmıştır. Yine, çiftlik işleri de kölelerin yerine getirmesi gereken faaliyetler olarak ele alınmıştır (Bakırezer, 2008: 26).

Buna karşılık Platon, ruhlarını ilahi Eros'tan alan mucitleri, şairleri ve sanatçıları diğer mesleklerin üstünde tutar. Bu imtiyazlı mesleklerin arasında, prensip olarak, zanaatkârlara da yer verir. Çünkü zanaatkârlar üretimde tanrıların iznine sahip oldukları gibi mülkiyet edinmede de bilgece bir ölçülülüğe haizdirler. Ancak, bu durum yalnızca ideal şehir için geçerlidir. İdeal şehirde, emeğin onur verici bir biçiminden bahsetmek mümkün olabilir. Fakat gerçek hayatta bir zanaatkârın bunu deneyimlemesi neredeyse imkânsızdır. Çünkü mekanik işler ile özgür bir vatandaşın hayat pratikleri, radikal biçimde, birbirlerine bağdaşmaz niteliktedir. Dolayısıyla bir zanaatkâr, iyi bir adam olamayacağı için, iyi bir adamın zanaatkâra liderlik etmesi gereklidir (Glutz, 1965: 162).

Benzer şekilde Aristoteles'in *Politika*'sında çalışmaya karşı olumsuz bakış açısı şu şekilde ifade edilmiştir: "Özgür insanların ruhunu ya da zekâsını, erdemin kullanımına ve pratiğine yönlendirecek faaliyetlerin dışında kalan tüm işleri, aşağılaştırıcı etkinlikler ve bayağı işler arasında saymamız gerekir. Onun içindir ki, vücudun durumu üstünde bozucu bir etkisi olan bütün uğraşlara ve para karşılığı yapılan bütün işlere aşağılaştırıcı diyoruz. Çünkü bunlar, zihni doldurur ve adi şeylerin üstüne yükselme olanağı yoktur" (Aristoteles, 2014: 288).

Anlaşıldığı üzere, insanı aşağılaştırıcı işler öncelikle beden üzerinde bozucu etkisi olan, kol emeğine dayalı işlerdir. Dolayısıyla tüm zanaatların özgür yurttaşlara yaraşmayan faaliyetler olarak görüldüğü çıkarımını yapmak mümkündür. Bunun yanı sıra ne iş olursa olsun para karşılığı yapılması da faaliyeti aşağı konuma düşürür. Ancak Aristoteles bu kadarla da yetinmez ve yurttaşlara özgü faaliyetlerin bile kimi şartlarda aşağılayıcı olabileceğine dikkat çeker.

Şöyle ki, “Özgür kişilere yaraşan konuların incelenmesinin bile, aşılınca böyle olmaktan çıkacağı bir sınırı vardır. Bu bağlamda en önemli ayırıcı kriter, eyleme ya da incelemeye hangi amaçla girişildiğidir. Özgür bir insanın bir şeyi kendisi ya da arkadaşları için ya da o şeyin iç değerinden ötürü yapması uygundur, fakat aynı eylemi başkalarının hesabına yapan bir kimse, bazen para karşılığı ya da kölece bir şey yapıyor sayılabilir. Dolayısıyla yurttaşlar, yalnızca yaparı aşağılaştırmayan faydalı uğraşlara katılmalıdırlar” (Aristoteles, 2014: 288). Dolayısıyla başta ticaret olmak üzere, zanaatkârlık gibi kol emeğine dayanan faaliyetler bedeni zorlayıcı ve akli doldurucu olmaları sebebiyle adi işleri olarak addedilmektedir.

Antik Yunan’da zanaatkârlığın adi bir iş olarak kabul edilmesinin bir sebebi de zanaatkârın yaratıcı biri olarak değil, taklit eden biri olarak görülmesiydi. O dönem insanı, doğayı ihtiyaçların tatmini için kullanılacak bir alan şeklinde algılamadığı için zanaatkârlığı da doğadan bir nesnenin alınarak dönüştürülmesi veya yaratılması süreci olarak değerlendirmemekteydi. Zanaatkârın görevi, ondan beklenen, kullanıma uygun nesnenin üretimini sağlamakla sınırlıydı. İhtiyaçlar sınırlı olduğu için zanaatkâr da bir nesne ya da değer üreticisi olarak değil, bir taklitçi olarak algılanmaktaydı. Belirtmek gerekir ki, avcı toplayıcı toplumlarda olduğu gibi, Antik Yunan düşüncesinde de sınırsız ihtiyaçlar ve bunların tatmini gibi bir mesele yoktur. Bu bakış açısı, ihtiyaçları yok saymak anlamına gelmemektedir. Fakat kişisel ve kolektif mutluluğun, sınırsız ihtiyaçların tatminiyle değil, her şeyin yerli yerinde ve ölçüsünde olmasıyla mümkün olduğu düşüncesi hâkimdir. Méda’ya göre, “Yunanlılar, ihtiyaçların sınırsızlığı ile çalışmanın insanları ezmesi arasındaki bağı anlamayı başarmış ve insanlığı kurtarmak için ihtiyaçlara ölçü dayatmışlardır” (Méda, 2012: 44, 47).

Dolayısıyla zanaat, ticaret ve genelde yaşamı sürdürmek için zorunluluktan yapılan bütün faaliyetler, erdemliliği zedeleyici işler olarak kabul edilmekte; yurttaşların bu şekilde hayat sürmemeleri önerilmektedir. Dahası, erdem gelişimi ve kamusal işlere zaman ayırabilmek için yurttaşlar, tarımsal faaliyetlerle de meşgul olmamalıdırlar. Tarımsal işleri yapanlar köleler olmalı, kölenin olmadığı durumda serfler (*perioikoi*) kullanılmalıdır. Kölelerin kendi doğaları gereği köleliğe uygun olduğu düşüncesinin

kaynağı M. Ö. V. yüzyıla, yani fiziksel emeğin küçük görülmeye ve belirli işlerin kölelere özgü nitelenmeye başlamasıyla ortaya çıkmış ve devamında, M. Ö. IV. yüzyılda Aristoteles'in doğal kölelik teorisiyle olgunlaşmıştır (Bakırezer, 2008; Schlaifer, 1936: 189).

Doğal kölelik teorisi temelde, köleliğin insanlar arasında var olan eşitsizlik ve hiyerarşiden doğan doğal bir durum olduğu düşüncesidir. Bu düşünceye göre bazı insanlar doğuştan gelen özellikleri dolayısıyla yetkin bir akıldan, bağımsız düşünme kabiliyetinden yoksun veya kötü karakterli oldukları için kölelik doğaya aykırı değildir. Bu bakış açısı, kaçınılmaz olarak, köleliğin efendiler için olduğu kadar ruhunu yönetecek yetilere sahip olmayanlar, yani köleler için de iyi ve doğal bir şey olduğu çıkarımını içermektedir.

Belirtmek gerekir ki, Aristoteles ve Platon gibi filozofların metinlerinde rastlanılmasına rağmen, aslında buldukları çağda ve devamında bu görüşlerin çok da yaygın olmadığı yönünde iddialar mevcuttur. Croix'ya göre, Antik dünyada ve Roma döneminde, ideolojik olarak doğal kölelik teorisinin yaygın olduğu düşüncesi doğru değildir. Köleliğe Helenistik, Roma ve Hristiyan yaklaşımı Aristoteles'in doğal kölelik düşüncesinden farklıdır. İnsanı köle yapanın Doğa değil Kader olduğuna ve insanın dışsal durumunun iç karakteriyle tamamen alakasız olduğuna inanılmaya başlanmıştır. Bu düşünceye göre iyi ve bilge bir insan asla 'gerçekten' köle olmaz. Gerçek bir köle kötü bir insandır ve kendi hataları ile ihtiraslarının esiridir. Kölelik durumu, *Doğanın* ortaya çıkardığı bir durum olmaktansa bir tür kazanın, *Kaderin* sonucudur. Bu suretle kölelik, yoksulluk ve savaşı çağrıştırırken; özgürlük, zenginlik ve barışla bağdaştırılmıştır. Croix'ya göre Aristoteles'in doğal kölelik teorisi ancak XVI. yüzyıldan itibaren, İspanyolların Amerikan Yerlileri üzerindeki yıkıcı etkisini ve yoğun köleleştirme sürecini meşrulaştırmak gibi amaçlarla yeniden gündeme gelerek yaygınlaşmış ve kabul görmeye başlamıştır (Croix, 1988: 28 - 29). Wiles ise, Croix'ın bu iddiasına itiraz eder ve Aristoteles'in doğal kölelik teorisinin Helenistik dönemde de Roma döneminde de etkili olmaya devam ettiğini iddia eder (Wiles, 1988: 64).

Kaynağı ister doğa ister kader olsun, Antik Yunan düşüncesinde kölelik normal ve gerekli bir durum olarak, toplumun önemli bir bileşeni olmuştur. Bu tez açısından önemli olan nokta, bu dönemde çalışmanın çoğu biçiminin, özgür insanların özgür birer yurttaş olabilmelerinin kaynağı ve şartı olarak kurtulmaları gereken faaliyetler olarak değerlendirilmiş olmasıdır. Özellikle emek gücünün başkası için kullanılması özgür bir insanla bağdaşmaz nitelikte kabul edilmiştir. İnsan olmak, zorunlu çalışmanın dışındaki alan üzerinden tanımlanmaktadır. Dolayısıyla aslında yapılan faaliyetin niteliğinden de öte, faaliyetin yapılma amacı erdemi belirleyen bir kriter olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan kendisi için, kendinde bir amaçla değil, para kazanarak yaşamını sürdürme gibi bir amaçla faaliyette bulunuyorsa bu durum kölece kabul edilmiştir.

Özgür yurttaş, içindeki insani değerleri ortaya çıkarıp geliştirerek tanrısal olana yaklaşmak için yaşamın saf maddi yeniden üretimiyle ilişkili işlerden kurtulmalıdır. Çünkü akıllı bir varlık olarak insan olmak, vakti akıllı kullanarak felsefe yaparak, güzel olanı izleyerek, politik faaliyet yürüterek geçirmek demektir. Yunan vatandaşların bu şekilde *insan* olmalarını sağlayan koşul ise kölelerin varlığıdır (Méda, 2012: 42 - 43). Aslında Yunanlı filozoflar emeğin yaşamsal önemini fark etmişlerdir. Ancak sınıfsal konumları gereği mevcut egemenlik ilişkilerini meşrulaştıracak görüşler ileri sürmüşlerdir (Arslan, 2014: 14). Kölelerin varlığı ve toplumsal konumlarının meşrulaştırılması, özgür yurttaşları emek harcamaktan kurtaran ve böylece *insan* olmalarını sağlayan koşulları yaratır.

Dolayısıyla denilebilir ki, insanları emek harcama ve çalışmaktan kurtarma arzusu modern toplumlara özgü değil, yazılı tarihin kendisi kadar eski bir olgudur (Arendt, 2011: 31). Fakat çalışmaktan kurtulma arzusu hiçbir şey yapmadan durmak anlamına gelmemektedir. Bugün çalışma saydığımız kimi faaliyetlerin hor görülmesi, tersine çalışmanın yüceltilmesi yönüyle de okunabilir. İlerleyen bölümlerde tekrar vurgulanacağı üzere buradaki ayırım, Antik Yunan düşüncesinde insan varoluşunun özgürlükler alanı ile zorunluklar alanı arasında bölünmesi temelinde yükselmektedir. Zorunluklar alanına dâhil olan iş kölelere özgü kabul edilirken, özgürlük alanında

insanın insan olmasının koşullarını sağlayan onurlu emeğin (insanı var eden çalışmanın) yüceltilmesi söz konusudur.

Bu anlamda Yunan toplumunda çalışmanın, ona tüm anlamını veren bir insan kavrayışına dayandığı belirtilebilir. İnsan, rasyonel bir hayvan olarak, aklını geliştirmekle sorumludur. İnsanın, onu tanrılaştıran aklını kullanması ve geliştirmesi teorik olarak felsefe ya da bilimle ilgilenerken; pratik düzende niteliğe göre davranarak; politik olarak ise kusursuz bir yurttaş olarak mümkün hale gelir. Her halükarda, Antik Yunan düşüncesinde insanın görevi ve sorumluluğu, yeteneklerini kusursuzca kullanmaktır ve bunu ancak özgür kalarak gerçekleştirebilir. Burada hor görülen çalışma ile insanı tanrılaştıran çalışma arasındaki ayrım, faaliyetin amacıyla da ilgilidir. Amacı kendi içinde faaliyetler değerlidir. Gerçek anlamda insana yakışır bir yaşam boş vakit anlamına gelmektedir. En değerli görülen pratik faaliyetlerden biri politika, yani topluluk halinde yaşamının hedefleri üzerine düşünmek ve ortak tanımlar için en üstün yeteneklerimiz olan akıl ve sözü kullanmaktır (Méda, 2012: 46).

Öyleyse, özgür yurttaşların tanrısal özelliklerini geliştirecekleri alan, özgür kalacakları boş zamandır. Yurttaşlara, gelişimlerine katkı yapacak şekilde verilecek eğitim tam da bu boş zamanı nasıl geçirecekleri ile ilgilidir. Bu yönüyle okul kelimesinin kökeni olan *skhole* kelimesinin Eski Yunan'da boş zaman anlamına gelmesi oldukça ilgi çekicidir. Boş zaman etkinlikleri zihin, sanat ve düşün yaşamına ilişkin etkinliklerdir. Bu yönüyle Aristoteles'e göre, bir yurttaşın faydalı ya da zorunlu olduğu için değil, yüksek ve özgür kişilere yakışır nitelikte olduğu için verilmesi gereken eğitiminin asıl hedefi, yurttaşın zekâsını ve sanat yeteneklerini sonuna kadar kullanabilmesini, bir "erdem" ya da "boş zaman" yaşamı sürmesini olanaklı kılmaktır (Aristoteles, 2014: 289 - 290). Bu bağlamda Antik dönemde yüceltilen ve eğitimi verilen yedi sanat dalı, felsefeyi merkeze koymak üzere, gramer, diyalektik, retorik, aritmetik, geometri, müzik ve astronomidir (Gökberk, 1990: 157).

Çalışmaya ilişkin Antik dönem düşünce ve yaklaşımı Roma İmparatorluğu döneminde de devam etmiştir. Yunanlılarda olduğu gibi Romalılarda da *labor* ile *otium* (boş vakit) arasında temel bir karşıtlık söz konusudur. *Otium* çalışmanın tersidir ancak bu vaktin

sadece dinlenme veya oyun olduğu anlamına gelmez. Cicero, çalışmayı serbest çalışma ve kölece çalışma zıtlığı içerisinde sınıflandırmaktadır. Bu ayrıma göre başkasına bağımlılık içeren işler kölece faaliyetler olarak kabul edilirken, kendinden başka amacı olmayan serbest işler özgür insanlara özgü faaliyetlerdir. Roma döneminde tefekkür ve kendinden başka bir amacı olmayan serbest işlere yönelik bilimlerle hem işlemsel hem de serbest iş olan şiir, matematik gibi kafa işi sanatları ve işlemsel ile köleci işin ikili alanı içinde kalan zanaatkârlık işleri birbirinden ayrı değerlendirilmiştir (Méda, 2012: 48).

Özetlemek gerekirse, Antik Yunanda ve büyük oranda Roma İmparatorluğu döneminde bir zorunluluk gereği ve kendi dışında bir amaca yönelik faaliyetlerin hemen hepsi insan olmanın doğasına aykırı faaliyetler olarak kabul edilmiştir. İnsanı hayvanlardan ayırarak tanılaştıran akıl yüceltildiği ölçüde, insanın görevi ve sorumluluğu, üstün yeteneklerini kullanarak aklını geliştirmek olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bizim, modern toplumlardan itibaren çalışma olarak kabul ettiğimiz faaliyetlerin çoğu Antik dönemde insan olmanın doğasına aykırı kabul edilmiştir. Buna karşılık, çalışma zorunluluğundan kurtulan özgür insanlara kendi içinde amaçlarla kişisel gelişimlerini sağlayarak toplum olmanın ve birlikte yaşamının kuralları üzerine düşünsel faaliyetlerde bulunmaları öğütlenmektedir.

Kuşkusuz, bir kesim ayrıcalıklı grubun sanat, felsefe ve politika üzerine kendi içinde amaçlar geliştirmek için sahip oldukları boş vakitler, geniş kitlelerin köleliği sayesinde mümkün olmuştur. Yine de günümüzde erdemli iyi yurttaşlar olmanın ve kendini gerçekleştirmenin yolu olarak gösterilen faaliyetlerin, bu konularını insanlık tarihi içerisinde çok yakın bir dönemde kazanmış olmaları, bu tez açısından ilgi çekicidir. Antik dönemi Modern dönemden ayıran dikkat çekici diğer bir nokta, ihtiyaçlar meselesidir. Avcı ve toplayıcı toplumlarda olduğu gibi, Antik dönemde de sınırsız ihtiyaçların tatmini gibi bir sorun yoktur. Çünkü insanların mutluluğuna giden yolun, sınırsız ihtiyaçların giderilmesinden geçtiği gibi düşünce hâkim değildir. Ayrıca, fazla üretim yapmak, ihtiyacından fazlasını üretmek, satmaya yönelik üretim yapma demektir. Bu durum ise erdem anlayışıyla bağdaşmaz. Dolayısıyla özellikle ticaret ve zanaat bu dönemde hor görülmüştür.

c. Feodal Toplum Düzeninde Çalışma

Feodal düzen, her şeyden önce, Batı Avrupa toplumlarına özgü bir dönemi ifade etmektedir. Batı toplumlarında, esasen, çalışmanın toplumsal düzen içindeki rolüne ilişkin Antik Çağ'dan itibaren, tüm Roma İmparatorluğu boyunca ve Orta Çağ'ın sonuna kadar köklü bir dönüşüm olmamıştır. Bütün bu dönemler boyunca, toplumsal düzeni belirleyen ve toplumu yapılandıran şey çalışma değil; kan, mevki gibi başka parametreler olmuştur. Dolayısıyla çalışma, toplumun kendine ait tasarımlarının merkezinde ya da toplumsal ilişkilerin göbeğinde değildir. Çalışmanın gerek pratik hayatta gerekse teorik düzeyde merkezi bir konum kazanması moderniteyle mümkün olmuştur. Moderniteyi ortaya çıkaracak dönüşüm ise ancak Orta Çağ sonunda başlamıştır (Méda, 2012: 49, 51). Çalışmanın rolüne ve çalışma hayatının tasarıma ilişkin temel kırılmayı oluşturan kapitalist moderniteye yol açan gelişmelerin temeli Orta Çağ'da atılmıştır. Dolayısıyla kapitalist ilişki biçimini doğuran gelişmeler ve Feodal Dönem aşağıda kısaca özetlenecektir.

İslamiyet'in VII. yüzyıl içinde ortaya çıkarak yayılması ve ticaret yollarını ele geçirmesi Batı'nın IX. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar içine kapanmasına sebep olmuştur. Akdeniz limanlarının Müslümanların hâkimiyetine geçmesiyle VIII. yüzyıl, Batı'da ticaretin önemli ölçüde durduğu, bu döneme kadar ortaya çıkmaya başlamış olan tüccar sınıfın ortadan kalktığı, kent hayatından tarıma geri dönüldüğü bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle VIII. yüzyılda Batı Avrupa tamamen tarımsal bir ekonomiye dönmüştür. Toprak, tek yaşama kaynağı ve zenginliğin biricik koşuluyla taşınabilir zenginliklerin ekonomik hayatta hiçbir rolü yoktur. Batı Avrupa'da IX. yüzyılda feodalizmin ortaya çıkışı ise toplumun tamamıyla kırsal bir medeniyete geri dönüşünün siyasal plandaki yansımasıdır. Feodal sistem, kamusal otoritenin, bölümlere ayrılarak bağımsızlaşmış toprak parçalarına sahip olan beylere dağılımını temsil etmektedir (Pirenne, 2009: 10 - 16).

Başka bir deyişle, feodal üretim sistemi özünde, tarımsal üretime dayanan derebeylik sistemi olarak tanımlanabilir. Örgütlenmiş bir devletin olmadığı bu sistemde, belli bir toprak parçasının hâkimiyetine sahip olan feodal lordlar, bağlılıkları, vergi vermeleri

ve hizmetleri karşılığında vassal ve toprağa bağlı köylülerin (serf) koruyuculuğunu üstlenmektedir (Sander, 2000: 65 - 66). Feodalizm, Batı Avrupa’da X., XI. yüzyıllar boyunca yayılmış ve XII. yüzyılda gelişiminin zirvesine ulaşmıştır. Avrupa feodalizminin XIII. yüzyılda, büyük ilerlemelere vesile olacak bir tür uygarlık¹⁰ ürettiği söylenebilir. Yukarıda belirtildiği gibi, Klasik Antik dönem üretim biçimi, geniş toprak arazileri üzerinde kölelik ve kulluk tarzı çalışma biçimleri ile geçimlik üretim olarak karakterize edilebilir. Orta Çağ’dan itibaren özgür işçi olmasa da toprakta kiracı olarak çalışma, ortaklık ya da küçük iş sahipliği gibi farklı çalışma biçimleri görülmeye başlanmıştır (Agamenon, 2014: xi).

X. yüzyılda Avrupa Feodal toplumu, dua edenler (Kilise), savaşanlar (soylu sınıf) ve çalışanlar (ağırlıklı olarak serf olan köylüler) olmak üzere üç sınıftan meydana gelmekteydi. Kilise ile soylular sınıfı toplumun egemen sınıfları olmanın yanı sıra toprağın da sahibiydiler. Kilise manevi yardım, soylular ise askeri koruma karşılığında çalışan sınıfın emeğine el koyuyordu (Huberman, 2004: 11, 24).

Batı Avrupa’nın içine kapanmasıyla ortaya çıkan “kapalı mülk ekonomisi” olarak da isimlendirilebilen bu düzende, malikâne içinde üretilen ürünlerin tüketildiği, gerçekte pazarları olmayan bir yapı söz konusudur (Pirenne, 2009: 17). Bu yapı içerisinde tarımsal üretim, feodal beye ya da Kilise’ye ait toprakta yaşayan serf adı verilen köylüler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Halkın büyük bir kesimini oluşturan ve toprağa bağlı olan serfler, toprakla birlikte alınıp satılabilir, feodal beyin ihtiyaç duyduğu hizmetlerde kullanılabilir, gerektiğinde cezalandırılabilirdi. Dolayısıyla köleliğin daha hafif bir modelini oluştursa da serflik özünde köleci çalışma ilişkisinin devamı olarak okunabilir.

Pazarların, ticaretin ve endüstrinin olmadığı bu yapıda, tarım üretiminin yanı sıra toprağın işlenmesi için âlet ve gereçler, giysiler ve buna benzer diğer ihtiyaçlar da söz konusuydu. Bu ihtiyaçların giderilmesine yönelik atölyeler ya da “gyæceas” erken

¹⁰ Uygarlık kavramı, esasen XVIII. yüzyıl Avrupa düşüncesine, yeni bir doğa ve insan felsefesine işaret etmektedir. Bu yeni doğa felsefesi evrime, insan felsefesi ise mükemmelleşebilmeye dayanmaktadır. Uygarlık kelimesinin kökeni ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Lucien Febvre. **Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler** Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Yayınları, 1995.

Orta Çağ malikâne düzeninin karakteristik bir parçası olarak ortaya çıkmıştır (Pirenne, 2009: 17). Bu durumda, feodal beylerin tarımsal ihtiyaçlarını karşılayan serflerin yanı sıra diğer ihtiyaçlarını gideren köle zanaatkârları olduğu da ifade edilebilir. Hem serfler hem de zanaatkârlar feodal beyin korumasından faydalanma karşılığında malikânenin ihtiyaçlarını gidermeye yönelik üretim yapmaktaydılar. Bu yönüyle Orta Çağ'ın sonlarına kadar üretimin yerel ihtiyaçlara yönelik, kullanım için ve geçimlik sayılabilecek ölçekte yapılmaya devam ettiği söylenebilir.

Nüfus artışı ve Haçlı Seferleri'nin etkisiyle XI. yüzyıldan itibaren ticaretin büyük bir gelişme göstermesi, XII. yüzyılda Batı Avrupa'nın bir dönüşüm geçirmesine sebep olmuştur. Bu dönüşümün en önemli ayaklarından birini şehirlerin büyümesi oluşturur. Şehirler, ticaretin hızla arttığı yerlerde doğuyor ve giderek daha fazla insanı bünyesine katarak geçimlik üretimden fazlasının satıldığı pazarları oluşturuyordu. Yaşanan dönüşümün diğer önemli bir ayağı ise artan ticarete bağlı olarak tüccar sınıfının yeniden ortaya çıkarak güçlenmesidir. Ayrıca pazarsız (kapalı) ekonomi, çok pazarlı bir ekonomiye dönüşürken kendi kendine yetecek kadar üretime dayalı doğal ekonomi de yerini ticaretin merkeze oturduğu para ekonomisine bırakmıştır. Böylece bu zamana kadar geçerli olan sınıfsal yapı Orta Çağ'ın sonlarında değişmiş, yükselen tüccarlar sınıfı geleneksel sınıflara eklenmiştir (Huberman, 2004: 11, 24, 36 - 39).

Deniz yolları üzerindeki ticaret kentlerinde gittikçe kalabalıklaşan tüccarlar, XII. ve XIII. yüzyılda denizden uzak şehirlerdeki panayırarda bir araya gelerek ticaret yapmaya başladılar. Tüccarların işlerini kolaylaştırmak için kullandıkları araçlar bankacılığın ve kredi mekanizmasının ortaya çıkmasını sağladı. Sonraki aşamada tüccarlar büyük ticaret merkezleri olan şehirlerde yapımevlerinin sahibi olarak zanaatkârlarla iş yapmaya başladılar. Zanaatkârlara hammaddeler sağlayarak karşılığında üretilen ürünleri satın alıp depoladılar ve zamanı gelince panayırarda satışa sürdüler. Böylece tarım ekonomisinin yanı sıra, yeni bir çalışma biçimi ve yeni bir zenginlik türü ortaya çıkmış oldu. Feodal dönemin başında zenginliğin ölçüsü yalnızca topraktı. Ticaretin yaygınlaşmasından sonra ortaya çıkan bu yeni değer kaynağı, ticaret eşyası olarak her zaman parasal bir karşılığı olan, para ile ifade edilen

taşınabilir bir zenginlik, yani para servetiydi. Böylece, savaşçılar ve köylüler sınıflarına yeni bir sınıf olarak tüccarlar eklendi (Lefebvre, 1972: 10 - 11).

Öyleyse çalışma hayatıyla ilgili vurgulanması gereken ilk nokta, tüccar sınıfın büyümesine bağlı olarak ticaretin hor görülen bir faaliyet olmaktan çıkmasıdır. Ancak yine de ticarete yönelik algıdaki bu değişikliğin ancak Orta Çağ'ın sonlarında gerçekleştiğini ifade etmek gerekir. Şehirlerde yaşanan hareketlilik ve tüccar sınıfının güç kazanması, daha sonra Sanayi Devrimi'ne ve kapitalist üretim tarzına giden gelişmelerin önünü açan burjuva sınıfının oluşmasının temelini atmıştır.

Orta Çağ'da devlete ve topluma ilişkin yüce imgenin içinde her sınıfa, hissedilen yararına göre değil de parlaklığına ve kutsallık derecesine göre bir işlev yüklenmekteydi. Bu dönem bakış açısına göre Tanrı, halkı çalışıp toprağı işlemeleri, yaşamak için gerekli şeyleri ticaret aracılığıyla sağlamaları için; ruhban sınıfını iman işleri için ve soyluları ise erdemi geliştirmeleri, adaleti sağlamaları ve yaptıklarıyla olduğu kadar âdetleriyle de herkese örnek olmaları için yaratmıştır. Dolayısıyla devletin Kilise'yi korumak, yasayı güçlendirmek, halkı baskıya karşı savunmak, kamusal refahı sürdürmek, şiddet ile tiranlıkla mücadele etmek ve barışı pekiştirmek gibi en yüksek görevleri soylu sınıfa layık görülmüştür. Diğer bir deyişle Orta Çağ boyunca, Fransız Devrimi'ne kadar, hakikat, cesaret, ahlaklılık ve cömertlik gibi üstün nitelikler soylu sınıfa özgü kabul edilmiştir. Ruhban sınıfı ve soylular dışındaki sınıfların tümü, yani çiftçiler, zanaatkârlar ve burjuva üçüncü sınıfta değerlendirilmiştir. Toplumun çoğunluğunu oluşturan üçüncü sınıf, serflik düzeyinde görülmüş ve bu kesimin işini hevesle yapması, krala itaat etmesi ve senyörlerin hoşuna gidecek şekilde yumuşak başlı olması beklenmiştir. Dolayısıyla soyluluk, Orta Çağ boyunca toplumsal bir unsur olarak öncelikli olmaya devam etmiştir (Huizinga, 1997: 101 -104).

Orta Çağ boyunca, savaş ve akınlar olmadığı sürece çalışma ve yaşam bir bütün olarak, mevsimlere göre ayarlanmış çalışma ritmince şekillenen, barışçıl ve döngüsel bir yapıydı. İnsanların içsel dünyası ise yerel rahiplerin öğütleri ile arkadaşlık, karşılıklı yardım ve mekâna sadakat gibi değerlerle canlanmaktaydı (Applebaum, 1992: 310).

Buradan hareketle, Orta Çağ'da çalışmanın düşüncel boyutu aşağıda kısaca ele alınmıştır.

(1) Orta Çağ'da Çalışmanın Düşünsel Boyutu

Orta Çağ'da Batı toplumlarında çalışmanın bireysel ve toplumsal anlamını şekillendiren en önemli unsurun Yahudi-Hristiyan düşüncesinin etkisi olduğunu belirtmek mümkündür. Hristiyanlık inancının ortaya çıktığı Roma İmparatorluğu döneminde çalışmaya ilişkin görüşün Antik dönemdeki görüşten farklı olmadığı, çalışmanın ancak Orta Çağ'ın sonlarına doğru değer kazanmaya başladığı bilinmektedir. Diğer taraftan, Yahudi-Hristiyan geleneğinin başından itibaren çalışmayı yüceltecek öğeler taşıdığı da iddialar arasındadır. Bilindiği gibi, Eski Ahit'in ilk kitabı Tekvin'de Tanrı'nın yeryüzünü altı günde yarattığı anlatılır. "Tanrı, yedinci güne gelindiğinde yaptığı, yarattığı bütün işi bitirip dinlenir." (Tekvin, II, 3). Buradan yola çıkarak Tanrı'nın da çalıştığı, dolayısıyla bir çalışma faaliyeti olarak yaratmanın tanrısallaştırıldığı iddia edilir. Daha açık bir ifadeyle yaratma, yani eser üretme tanrısal bir çalışma olarak yansıtılır. Tanrı, yaratırken gösterdiği çabayla insanlar için de referans oluşturur. Méda, bu iddiaya itiraz etmektedir. Ona göre, Tanrı'nın yedinci günde dinlenmesi aslında altı gün çalıştığı anlamına gelmediği gibi Hristiyan doktrin de başlangıcından itibaren çalışmayı yüceltmemektedir. Méda, Hristiyanlığın ilk dönemlerinde yaratılışın Tanrı'nın çalışması olarak algılanmadığını, bu yorumun tercümelerden kaynaklandığını savunur. Aslında yaratılış Kutsal Kitap'ta, "Tanrı, 'Işık olsun' diye buyurdu ve ışık oldu. (...) "Göğün altındaki sular bir yere toplansın ve kuru toprak görünsün' diye buyurdu ve öyle oldu," şeklinde kaleme alınmıştır. Dolayısıyla tanrısal edim çalışma değil sözdür. Méda'ya göre bu edimin çalışma olarak anlaşılması metnin yüzyıllar boyunca yeniden yorumlanmış olmasının bir sonucudur (Méda, 2012: 50).

Buradan yola çıkarak genel anlamıyla emek harcamanın, tanrısal bir yaratım süreci olarak yüceltilmediğini, tersine, Âdem'e günahları yüzünden verilmiş bir lanet, bir ceza olarak değerlendirildiğini ifade etmek mümkündür. Bu yönüyle Yahudi-Hristiyan düşüncesinde çalışma anlayışı, Antik dönem düşüncesiyle bir devamlılık

göstermektedir. Çalışmanın Âdem'in günahının karşılığında verilen bir ceza olduğu şu şekilde ifade edilmiştir: "Toprak senin yüzünden lanetli oldu; yaşam boyu zahmetle ondan yiyeceksin, emek vermeden yiyecek bulamayacaksın. Toprak sana diken ve çalı verecek, yaban otu yiyeceksin. Toprağa dönünceye kadar, ekmeğini alın teri dökerek kazanacaksın. Çünkü topraksın, topraktan yaratıldın ve yine toprağa döneceksin." (Tekvin, III, 17- 19). Açıkça anlaşıldığı üzere, Yahudi-Hristiyan düşüncesince çalışmaya ilişkin erken dönem görüş, alın teri dökerek emek harcamanın, insanlığa günahları, kusurlu yapısı ve zayıflığı yüzünden verilmiş bir ceza olduğu yönündedir. Âdem ve Havva, iyi ile kötünün bilgi ağacından yememelerine ilişkin Tanrı'nın buyruğunu hiçe saymaları yüzünden lanetlenerek cennetten kovulmuş ve Havva sancılı çocuk doğurmaya, Adem ise zorlu çalışmaya mahkum edilmiştir. Batı düşüncesinde Antik Yunan kadar eskiye dayanan ilahi bir lanet olarak çalışma anlayışı yüzyıllarca devam etmiştir. Orta Çağ Hristiyan kilisesi, insanların günahlarından arınmak için bir kefaret olarak sıkı çalışmaları gerektiği yönünde bir görüşe sahip olmuştur (Budd, 2016: 51-52).

Orta Çağ boyunca hem ekonomik hem de manevi üstünlüğe sahip olan Kilise'nin dünya görüşü, toplumsal düzeninin biricik temeli toprak olan bu çağın ekonomik koşullarıyla paraleldir. Orta Çağ boyunca hâkim olan Hristiyan düşüncesine göre toprak, Tanrı tarafından insanlara, ebedi kurtuluşlarını sağlayabilmek amacıyla yaşayabilmeleri için verilmişti. Çalışmanın amacı zengin olmak değil, ebedî hayata ulaşana kadar yaşayacakları fâni dünya hayatını sürdürebilmelerini sağlamaktı. Dünyadan el etek çekmiş keşişlerin hayatları, insanlara ebedî hayata giden yolu gösteren bir idealdi. Böyle bir anlayışta zenginlik peşinde koşmak, açgözlülük batağına batmak anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla zenginlerin, manastırların örnek teşkil ettiği şekilde, hayırseverlik yoluyla zenginliklerinden kurtulmaları, ürünlerin fazlasını depolamak yerine parasız dağıtmaları uygun görülüyordu. Yoksulluğun ise Tanrı tarafından takdir edilen bir durum olduğu anlatılıyordu. Faizle para kazanmak ve ticaret küçültücü, itibarsız şeylerdi. Çünkü her ikisinin de insanları öteki dünyayı düşünmekten alıkoyduğundan maneviyatları için tehlikeli olduğu düşünülüyordu (Pirenne, 2009: 22). Dolayısıyla, Orta Çağ'ın sonlarına kadar çalışmanın, yalnızca

yaşamın sürdürülmesi için katlanılması gereken bir araç olarak kabul edildiği, daha fazla kazanmak için çalışmanın tek başına bir amaç olmasının ise hor görüldüğü şeklinde yorumlamak mümkündür.

Bunlara karşılık Yeni Ahit’le birlikte çalışmanın yeniden tasavvur edildiği, özellikle Hristiyan inancının dünyaya yayılmasında önemli bir figür olan Aziz Pavlus’un etkisiyle çalışma fikrinin değer kazandığı belirtilmektedir. Yeni Ahit’in Aziz Pavlus tarafından kaleme aldığına inanılan Selaniklilere mektuplarında, işçinin yüceliğini ve bağımsızlığını sağlayan yegâne şeyin çalışma olduğunu anlatması Rönesans insanları tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Bu dönemden itibaren el emeği ve gündelik ekmeğini alın teriyle kazanan insan yüceltmeye başlanmıştır. Asla aylak kalmayan, dua ve ibadet esnasında bile hep çalışan, bir yandan ilahi söylerken bir yandan parmaklarıyla ip eğiren becerikli insanlar tasvir edilmiştir (Wood, 2012: 17). Sonuç olarak, Hristiyan inancındaki dönüşümle birlikte, bütün bu öğretiler, çalışmanın düşünsel arka planını dönüştürmekte oldukça etkili olmuştur.

Böylece, teolojik perspektiften bakıldığında çalışmanın anlamına ilişkin iki kutuptan bahsetmek mümkün olmaktadır. Bu anlamların bir ucunda, insanın Tanrı’dan uzaklaşmasının cezası olarak çalışmanın katlanılması gereken bir lanet olduğu vurgusu yer alırken, diğer ucunda Tanrısal bir yaratım faaliyeti olarak çalışma düşüncesi yer almaktadır. Bu anlamıyla çalışma, insan yaradılışının asil bir ifadesidir (Budd, 2016: 54). Çalışmanın anlamına yüklenen bu ikilik birçok durumda belirli işler ayrımında şekillenen bir ikilik olmuştur. Her ne kadar çalışma evrensel olarak çoğu durumda katlanılması gereken bir yük olarak algılansa da düşünsel arka plan uyarınca kimi işler, kimi dönemlerde idealize edilmiştir.

Orta Çağ yaşamının önemli bir boyutunu oluşturan çalışmanın bu idealistik kavramsallaştırılması zanaatkâr loncalarında ifadesini bulmaktadır (Applebaum, 1992: 311). Aşağıda Orta Çağ’da zanaatkârlığa ilişkin genel bilgilere yer verilmiştir.

(2) Zanaatkârlık

Orta Çağ'da ticaretin, başkası için üretim yapmanın ve paranın toplum nezdinde daha önce taşıdığı olumsuz anlamını yitirmesine ve düşünce yapısındaki değişime bağlı olarak zanaatkârların, Antik Çağ'ın başında sahip oldukları itibarı geri kazandıkları belirtilmektedir.

Bu anlamda, Orta Çağ'ın sonlarına doğru emeğe itibarının verilmeye başlandığı söylenebilir. Hristiyanlığın ilk yüzyılları boyunca çalışma ile tanrısal yaratma birbirine yaklaştırmaya başlayan kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Boş zaman anlamına gelen *otium* tembelliğin eş anlamlısı haline gelirken, Roma döneminde birbirlerinden ayrılan *labor* ile *opus* yani çalışma ve eser terimleri bu dönemle birlikte aynı anlamlarda kullanılmaya başlanmıştır (Méda, 2012: 51).

Yaratılıştaki Tanrı'yla ve doğayla işbirliği yapan *homo faber*'in¹¹ yeniden keşfiyle birlikte insan, kendini yaratıcı ve dönüştürücü bir zanaatkâr olarak ortaya koyar. Demek ki bu dönemden itibaren zanaatkârlar yaratıcı ve dönüştürücü nitelikleri bağlamında değerlendirilecektir. Zanaatkârların yanı sıra tarım emeği de topluma dâhil edilerek insan emeğinin tüm unsurları toplumsal yapıdaki rolleri uyarınca önemli görülecektir. Bu bakış açısının sonucu olarak, Antik Çağ'dan itibaren hâkim olan eğitim çerçevesi, yani yedi özgür sanatın kapsamı genişlemeye başlamıştır. Artık eğitimde yalnızca diyalektik, fizik, ahlâk gibi disiplinlere değil, insan faaliyetlerinin önemli kollarından olan bilim ve zanaat tekniklerine de yer verilmesi gündeme gelmiştir (Le Goff, 1994: 80).

Ticaretin hız kazanması ve şehirlerin büyüyerek pazarların genişlemesi, şehirlerdeki atölyelerde üretim yapan zanaatkârların sayısının artmasına yol açmıştır. Dolayısıyla derebeylik içerisinde bölgenin ihtiyaçları için üretim yapan köle zanaatkârlar yerine önceleri kentin ihtiyaçlarını karşılayan, daha sonra ise tüccara mal sağlayan bağımsız zanaatkâr sınıfı oluşmaya başlamıştır.

¹¹ Homo faber, insanın aletler aracılığıyla doğayı ve kaderini kontrol edebileceğini işaret eden bir kavramdır.

Öyleyse sanayileşme öncesinde tarım üretiminin yanı sıra zanaatkârlık da temel üretim biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Zanaat üretimi, genel hatlarıyla, üretim sürecinde yoğun olarak kol emeğinin kullanıldığı, yaygın olarak atölye denilen tek bir üretim biriminde gerçekleşen üretim biçimi olarak tanımlanabilir. Gerek Orta Çağ gerek Rönesans atölyelerinde ayakta olunan her saatte iş hüküm sürmekte, atölye sabahın karanlığından akşama kadar çalışmaktaydı. Çalışma ekibi tezgâhlarının başından hiç ayrılmazdı, çünkü bekâr çıraklar tezgâhların altındaki saman çuvalları üzerinde uyumaktaydı (Sennett, 2009: 103). Dolayısıyla atölyeler fiziksel mekân olarak hem ev hem de işyeri işlevi gördüğünden çalışma ile özel hayat, çalışılarak geçirilen zaman ile özel zaman arasında ayırım olmadığı ifade edilebilir. Ancak bu durum çalışma sürelerinin uzun olduğu anlamına gelmemektedir. Tersine, bu dönemde çalışma doğal ritminde süregiden bir süreç olarak kavranmakta ve daha çok üretim yerine daha kaliteli ürün üretme kaygısı ağır basmaktaydı.

Üretim sürecinin bütününe hâkim olan zanaatkâr, zaman içerisinde kazanılmış bir uzmanlaşmaya sahip, çoğunlukla nitelikli emektir. Üretim, atölyelerde küçük ölçekli, genellikle 4-5 kişilik gruplar halinde gerçekleştirilmektedir. Atölye tipi ya da artizanal üretim de denilen bu üretim tipi, yine de sınırlı bir pazara, genellikle yerel tüketime yönelik üretim yapmaktaydı. Roma Dönemi'nde aynı zanaatı icra eden kişilerin oluşturduğu *collegia* adı verilen kulüpler bulunmaktaydı. Bu kulüpler, ücretler ya da fiyatlar üzerinde herhangi bir etkiye sahip olmayıp yalnızca yardımlaşma amacı güttüklerinden sendikalardan ya da loncalardan farklı kurumlardır. Roma döneminde şehir hayatında önemli bir unsur olan *collegia*'ların ayrıca politik olarak da önem taşıdıkları belirtilmektedir. Orta Çağ Avrupa kentlerinde asıl etkin olan kurumlar ise zanaatkârların mesleki kurallarının belirlendiği üst kurumlar olan loncalardır (Doğan, 2013: 45 - 46).

Genel itibariyle lonca kavramı yüksek nitelikli zanaat, dürüst çalışma anlayışı, özsaygı ve ahlak ile bağdaştırılmaktadır. Lonca etosu, dayanışma, karşılıklı bağlılık, kardeşlik ve insanın kendini zanaatına adanması gibi değerlerin bir ifadesini yansıtır. Bu anlamda zanaat olarak çalışma, hem yaşama amaç veren yegâne unsur, hem de zanaatkârlar arası dayanışma ve arkadaşlık bağlarının temeli olarak ortaya çıkmaktadır. Orta Çağ

toplumunda lonca teşkilatının, meslek pratiklerinin ve çalışma koşullarının belirlenmesi gibi düzenlemeleri, zanaatın yüceliğine duyulan saygıyı besleyen süreçlerdir. Loncalar, zanaatkâr ustalara mütevazı ve dürüst geçim temelinde özsaygının yanı sıra yaşlılık, hastalık ve kazalar gibi çeşitli tehlikelere karşı destek sağlamaktaydı. Bir başka ifadeyle lonca, üyelerinin iyi toplumsal konumunun güvencesiydi. Bu anlamda Orta Çağ'da loncaların aile ile devlet arası bir kurum olarak oynadığı rolün önemini vurgulamak gerekmektedir. (Applebaum, 1992: 272, 311-313).

Orta Çağ lonca sisteminde erkek otoritesi, ustalar, kalfalar ve çıraklar şeklindeki üç kademeli hiyerarşide vücut bulmaktadır. Loncaların ayırt edici özelliklerinden biri, yanındakilere becerilerini aktarmakla yükümlü olan ustaya otorite meşruiyeti vermesidir. Bu yapı, kan bağı zorunluluğu gütmeyen bir tür aile ilişkileri üzerine yükselmekteydi. Usta zanaatkâr ile altındaki kalfa ve çıraklar arasında hem yasal bakımdan hem de dini açıdan bağ söz konusuydu. Çıraklar ustaya teslim edilirken baba vekili tayin edilen usta yasal bakımdan ebeveyn statüsü kazanmaktaydı. Diğer taraftan usta, yanında çalışanların becerilerini geliştireceği üstüne dinsel bir yeminle otoritesini sınırlandırmaktaydı, böylece çocukların ucuz emek olarak sömürülmeleri engellenmiş oluyordu. Buna karşılık çırak da ustasının sırlarını saklayacağına dair dinsel bir yemin ederek sözleşmenin karşılıklı olmasını sağlamaktaydı. Bu yasal ve dinsel bağlar, biyolojik bağların sağlayamayacağı bir güvenceyi beraber getirmekteydi. Bununla birlikte, bu ilişkide söz konusu olan sevgiden ziyade usta-çırak ilişkisinin karşılıklı itibar kazandırıcı yönüdür. Dahası, atölyenin insanları sıkıca bir arada tutmasındaki en önemli aracın din ve ritüel olduğu belirtilmektedir (Sennett, 2009: 81 - 88, 109).

Böylece lonca sistemine özgü çalışma anlayışının, dini ve yasal temellerle şekillenen mesleki kurallar, toplumsal statü ve saygınlık ile dayanışma etrafında şekillendiği yorumunda bulunmak mümkündür. Zanaatkâr ustanın beceri, tecrübe ve bilgisi, mesleğin incelikleri olarak usta-çırak ilişkisi çerçevesinde aktarılmaktaydı. Ayrıca, zanaatkârın saygınlığının ve toplumsal konumunun kanyağı olan böyle bir üretim biçiminin temel özelliğinin yapılan işin niteliği ve ürünün kalitesi olduğu çıkarımı yapılabilir.

Buna karşılık, tüccarlar, faaliyetlerini yerel pazarların ötesine taşıdıkça lonca sistemi çözülmeye başlamış ve “eve iş verme” sistemi gelişmiştir. “Eve iş verme” sistemi, üretim tekniği açısından lonca sisteminden farklı olmamakla birlikte, hammadde temini ve malların pazarlanması noktasında lonca sisteminden farklılaşmıştır. Lonca sisteminde sürecin bütünü kontrol eden ustalar yerel pazar için ürettiklerini tüketiciyle yüz yüze bir ilişki içinde satarlardı. Pazarın büyümesi ile sahneye çıkan tüccar araçlar bu süreci değiştirmiştir. Bu süreçte halen daha üretim araçlarının mülkiyetine ve üretim sürecinin bilgisine sahip olmalarına rağmen ustalar, aracının getirdiği hammaddeyi işleyerek aracının ulaştığı pazarlar için evlerinde üretim yapmaya başlamaları ile gittikçe bağımsızlıklarını yitirerek ücretle çalışan parça işçisi haline gelmişlerdir. Bu anlamda aracı, üretim yöntemine müdahale etmediği halde, üretim sürecini mal çıktısını artıracak şekilde örgütleyerek fabrika sistemine giden sürecin önünü açmıştır (Huberman, 2004: 126-132).

Eve iş verme sistemi, loncaların rekabet edemeyeceği bir üretim fazlası sağlamıştır. Artan üretim taleplerini karşılayamayan lonca sistemi, rekabeti de tamamıyla baskılayamamış ve çözüme sürecine girmiştir. Öte yandan loncaların temsil ettiği birlik, beraberlik ve adalet gibi değerlere rağmen özellikle Orta Çağ’ın sonlarından itibaren bu ideal ile uyumsuz bir yapı göstermeye başlaması da çözümlerde etkili olmuştur. Esasen ücretli işçi olarak çalışan kalfaların, usta olmaları süreci gittikçe zorlaştırıldığından yaşadıkları memnuniyetsizlikler birçok yerde isyanlara varmıştır. Lonca sisteminin en zayıf yönü, her bir zanaata ilişkin belirlenmiş olan katı kuralların yeni yöntem ve icatlara imkân tanımayacak şekilde yapılanmış olmasıdır. Bu durum, loncaların değişen koşullara uyum sağlamasını imkânsız hale getirmiştir (Applebaum, 1992: 270-272).

Bu yapının çözülmesi ile ilgili olarak Sennett, atölyelerde çalışmanın düzenlenmesinde otorite ve özgünlük etkenleri arasındaki gelgitlere dikkat çekmektedir. Buna göre Orta Çağ atölyelerinde usta, çalışma koşullarını belirlemekte ve diğerleri de bu doğrultuda çalışmaktadır. Dolayısıyla Orta Çağ atölyeleri usta ve çırağın sıkı sıkıya birbirlerine bağlı oldukları mekânlardır. Buna karşılık Rönesans Dönemi’nde sanat ve zanaat arasındaki ayrım, bu sosyal ilişkiyi değiştirerek atölyeleri

giderek farklılaştırmıştır. Rönesans atölyelerini Orta Çağ atölyelerinden ayıran özellik özgünlüğün son derece önemli olmasıdır. Çünkü bu dönemde atölyeler, ustaların ayırt edici becerileriyle ayakta kalabilmişti ve ustadan öğrenilen şey de ustanın özgünlüğü idi. Sennett'a göre özgünlüğün önem kazanmasıyla birlikte çalışmanın örgütlenme biçimi değişerek yerini daha seküler bir çağa bırakmıştır. Çünkü özerklikten ayrı bir koşul olarak özgünlük, atölyede otoritenin yeni bir biçiminin gelişmesine yol açmıştır. Bu otorite çoğu kez kısa ömürlü olmuştur ve bilgi aktarımı da, özgünlük anlatılarak aktarılacak bir bilgi olmadığından, sınırlı düzeyde kalmıştır. Diğer bir deyişle, Rönesans dönemiyle birlikte atölyelerde becerinin ve teknolojinin aktarılması sıkıntılı bir hal almış ve çalışma örgütlenmesinde köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Bunun neticesinde atölyenin toplumsal konumu parçalanmış, ustanın otoritesi de sorunlu bir hal almıştır. Bu sorunlar, XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren modern bir aletle, endüstriyel makineyle aşılmaya çalışılmıştır (Sennett. 2009: 96, 109, 192).

Vurgulamak gerekirse, zanaat loncası sisteminde çalışma, özsaygının ve toplumsal konumun kaynağı olarak yaşamı bütünleyen bir nitelik göstermiştir. Buna bağlı olarak çalışma, hayatın doğal ritmi ve kaliteli bir ürün için gerekenler uyarınca şekillenen, beceri, yetenek, dürüstlük gibi özelliklerin ön plana çıktığı bir yaratım ve üretim faaliyeti olarak algılanmıştır. Fakat böyle bir çalışma anlayışının, sürekli daha fazla üretim motivasyonundan oldukça farklı bir yapı arz etmesi sebebiyle değişen koşullara uyum sağlayamadığı yorumunda bulunmak mümkündür.

d. Pre-Modern Toplumlarda Çalışmanın Genel Görünümü

Tarih içinde insan doğasını ve zihniyetini değiştiren şey kapitalist sistem olmuştur. Sombart, kapitalizm öncesi insanı doğal insan, ekonomik örgütlenmeyi ise harcama ekonomisi şeklinde ifade etmektedir. Burada belirtilmek istenen, kapitalizm öncesi döneme ait doğal insanın her türlü ekonomik etkinliğinin amacının insanî ve doğal maddi ihtiyaçların giderilmesi olduğudur. Üstelik bu ihtiyaçlar, insanların toplumsal

konumlarına göre karşılayabilecekleri biçimde belirlenmiştir¹². Bir başka deyişle kapitalizm öncesi ekonomi geçim düşüncesine, yani ihtiyaçlar ile üretilen mallar arasında bir denge kurulması ilkesine dayanmaktaydı. Ekonominin temel amacı da bu ihtiyaçların karşılanması olduğuna göre, gerek tarım emeğinin gerekse bir meslek birliği şeklinde örgütlenmiş olan zanaat loncasının amacı, belli düzeydeki ihtiyaçların karşılanması için gerekli olan çalışma miktarıdır. Daha açık bir ifadeyle Sombart, insan doğasının her zaman daha çok kazanma ve mümkün olduğunca zenginleşme tutkusuna sahip olduğu iddiasını reddeder. Ona göre kapitalizm öncesi ekonomide ekonomik yaşam, ihtiyaçların karşılanması ilkesine bağımlıdır. Bu çerçevede, köylüler ve zanaatkârların yanı sıra esnaf ve tüccarlar da yalnızca geçinmeye yönelik, ihtiyaçlarını karşılayacak kadar çalışma eğilimindedirler (Sombart, 2011: 21 - 25). Dolayısıyla bu bakış açısına göre, modern döneme özgü sınırsız ihtiyaçlar düşüncesinin kapitalist sistemden itibaren gelişmiş bir algılama biçimi olarak kabul edildiğini vurgulamak gerekir.

Kapitalizm öncesi toplumların doğal insanı için çalışma geçim için özel alanda yapılan bir faaliyettir ve asla toplumsal bütünlük unsuru olmamıştır. Çalışmanın kamusal alanda gerçekleştirilmesi, modern çağın bir ürünüdür. Ayrıca sanayi öncesi toplumlarda çalışma süreleri de daha azdır. Çalışma, büyük ölçüde, geleneksel olarak aktarılan bilgiyle yürütülen, doğal yaşam ritmine bağlı sezgisel bir hünerdir (Bozkurt, 2012: 53).

Sombart, kapitalizm öncesi dönemde yönetim, işbölümü, çalışma gibi görevleri yerine getiren insanların niteliklerine ilişkin çarpıcı iddialarda bulunmuştur. Bu dönem çalışanlarının çok gelişkin bir duygusal yapıya sahip olmalarına rağmen entelektüel açıdan gelişmemiş, zekâ sorunları olan, zihinsel bir enerji ve disiplinden yoksun varlıklar olduğunu iddia eder. Ekonomi alanında hesaplama, ölçme ve rakamların doğru kullanımı konusunda büyük bir umursamazlık olduğunu, hatta tüccarların bile

¹² İnsanların dış dünya ile ilişkilerinin bir ölçüsü olması gerektiği ve bu ölçünün de ihtiyaçların toplumsal konuma uygun olarak ve karşılanabilecek şekilde belirlenmesi olduğu, Aziz Thomas felsefesinin temel düşüncelerinden biridir. Werner Sombart. **Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlâki ve Entelektüel Tarihine Katkı**, Çev. Oğuz Adanır, 2. Baskı, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2011, s. 22.

defterlerinde dikkatsizlikten kaynaklanan yanlışlıklarla dolu olduğunu belirtir. Ona göre hesapların hatasız olması zorunluluğu tamamen modern bir düşüncedir. Sombart, zihinsel enerji yetersizliği olarak açıkladığı gözlemlerine irade yetersizliği iddiasını da ekler. Kapitalizm öncesi ekonomik yaşantıdaki yavaşlığı buna bağlar. Çünkü bu dönemde insanların amacı her şeyden önce rahat yaşamaktır ve bu düşünceyle hiçbir bayram, eğlence fırsatı kaçırılmamaktadır. İşe gitmek çok da hoşlanılan bir durum değildir. Dolayısıyla insanlar ancak başka türlü yaşamak mümkün olmadığında, gerçekten paraya ihtiyaç duyduklarında çalışmaktadırlar. Gerçekten de kapitalizm öncesi bayram günlerinin çokluğu bu düşünceyi kanıtlar niteliktedir. 16. yüzyılda madencilerin izin günlerinin gösterildiği bir örneğe göre, 366 günlük bir süre içinde çalışılan gün sayısı yalnızca 263 gündür. Ayrıca çalışılan günlerde de çalışmanın hiç acele edilmeden yapıldığı ifade edilmektedir. Bir ürünün ne kadar sürede üretileceğini belirleyen şey, olabildiğince iyi ve sağlam bir nesne üretebilmek için gereken zaman ve çalışanın doğal gereksinimleridir. Çünkü en kısa sürede en yüksek miktarda üretim yapmak gibi bir gereklilik söz konusu değildir (Sombart, 2011: 27 - 29).

Özetlemek gerekirse, modernite öncesi toplumlarda insanların öncelikleri, ihtiyaçları ve tercihleri gibi bireysel tutumları ile toplumun kültür ve inanç sistemleri hayata dair oldukça farklı bir değerler kümesi yarattığı için insanların çalışmaya yönelimleri de tümenden farklı olmuştur. Daha çok tüketme ve daha çok tüketmek için zenginliklerin sürekli arttırılması motivasyonu, insan varoluşunun temel amacı olarak görülmediğinde çalışma bambaşka bir şekilde gerçekleşen ve algılanan bir eylem olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlamda, pre-modern toplumlarda çalışmanın, hayatın kurgusu içinde ve bu bütünün bir parçası olarak tali bir kategori olduğunu iddia etmek mümkündür. Bu bölümde, söz konusu iddiayı temellendirmeye çalışan tarihsel kesitler sunuldu ve temel kırılma noktaları aktarılmaya çalışıldı. Devam eden bölümde ise modern dönemi ortaya çıkaran başlıca gelişmeler çalışmanın konumunda yol açtığı etkilerle ilişkisi kurularak açıklanmaya çalışılacaktır.

2. MODERN DÖNEMDE ÇALIŞMA: İŞİN/ÜCRETLİ EMEĞİN DOĞAL BİR KATEGORİ OLARAK YÜKSELİŞİ

Yukarıda anlatılanlar ışığında, bu tezin temel kabullerinden biri, insanlık tarihi boyunca çalışma, emek ve işe dair esas kırılmanın modern dönemle birlikte gerçekleştiği iddiasıdır. İnsanların çalışmaya yaklaşımı, üretim sürecinin denetimi, emek ürünüyle kurulan ilişki ile çalışmanın bireysel ve toplumsal hayatta oynadığı rol hem tarihsel süreçte hem de kültürden kültüre değişiklik göstermiş olsa da asıl dönüşüm moderniteyle yaşanmıştır.

a. Modernite, Modernizm, Modernleşme Kavramları ve Modern Toplum

Modern dönemi kendinden öncekilerden ayıran başlıca unsurlara ve bu süreçte yaşanan dönüşümün temel dinamiklerine geçmeden önce, kavramsal bir kargaşayı önlemek adına, modernizm, modernleşme ve modernite (modernlik) terimleri arasındaki farka değinmek faydalı olacaktır. Modernleşme kavramı, üretim tarzı, teknoloji, iktisadi yapı, siyasal sistem gibi alanlarda yaşanan değişimleri kapsayan bir maddi süreçler toplamıdır. Bu yönüyle modernleşme yaygın olarak kapitalistleşme olarak anlaşılmıştır. Modernleşmenin kapitalizm ile eşanlamlı olarak değerlendirilmesi eleştiriye açık bir kabul olmasına rağmen, özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllar söz konusu olduğunda modernleşmenin öncelikli olarak kapitalistleşme anlamına geldiği açıktır. Öte yandan modernizm kavramı, salt ilerlemeci akılcılık ile işleyen modernleşme süreçlerine karşı gelişen eleştirel yaklaşıma sahip bir sanat ve kültür akımını ifade etmek için başvurulan bir kavramdır. Bu bağlamda modernist eserler, kendilerine akılcılık gibi kamuoyunun genel sağduyusu ya da egemen ideoloji tarafından bir düzenleme ilkesinin dayatılmasını reddeden farklı düzenleme ilkesine başvuran eserlerdir (Savaşır, 1994: 7 - 9). Modernite (modernlik) kavramı ise bütün bunları kapsayan bir toplumsal değerler sistemi ve bir dünya görüşünü belirtmektedir.

Bir toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimi olarak modernlik, XVII. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkmış ve sonraları hemen hemen bütün dünyaya yayılmıştır. Modernliğin getirdiği dönüşümler, hem nerdeyse tüm dünyayı kapsayacak bir yaygınlık kazanması hem de günlük yaşantının en özel ve bireysel özelliklerini

değiştirecek kadar yoğun olması sebebiyle, insanlık tarihinin önceki dönemlerinde yaşanmış olan dönüşümlerden çok daha etkili olmuştur. Modernlik sonucu ortaya çıkan yaşam tarzları, geleneksel toplumsal düzenleme biçimlerinin tamamından eşi görülmedik bir biçimde farklılaşmıştır (Giddens, 2014: 12). Toplumsal süreçlerin işleyişinde yaşanan bu kırılma, toplumsal örgütlenme biçimlerini olduğu kadar hayat tarzlarını da dönüştürmüştür.

Anthony Giddens, modern toplumsal kurumları geleneksel toplumsal düzenlerden ayıran süreksizlikleri¹³ birkaç başlıkta özetlemektedir. Bunlardan ilki, modern çağdaki değişim hızıdır. Modernliğin koşulları içinde değişim hızı, geleneksel uygarlıklara göre çok daha yüksektir. Bunun en önemli örneği teknoloji alanı olmakla birlikte, diğer bütün alanlarda da çok hızlı bir değişim söz konusu olmuştur. İkinci fark, değişim alanının yaygınlığıdır. Başka bir deyişle, modern dönemde dünyanın tüm bölgeleri birbirleriyle bağlantılı hale gelmeleriyle toplumsal dönüşüm tüm yerküreye yayılmıştır. Modern dönemi geleneksel düzenleme biçimlerinden ayıran üçüncü süreksizlik, modern kurumların doğasının özünü ilgilidir. Moderniteyle birlikte daha önceki tarihsel dönemlerde hiç görülmeyen bazı toplumsal düzenleme biçimleri ortaya çıkmıştır. Örneğin, ulus-devlet siyasi sistemi veya ürünlerin ve ücretli emeğin tam anlamıyla metalaşması tamamen modern döneme özgü formlardır. Daha önceki toplumsal düzenleme biçimlerinde de yer aldığı için geçmişin devamı olduğu düşünülen bazı modern toplumsal biçimler ise yanıtıcı bir sürekliliğe sahiptir. Modernleşmenin tipik özelliklerinden olan kent buna örnek olarak gösterilebilir. Modern kentsel yerleşimler, çoğunlukla geleneksel kent havzasında ortaya çıktıkları ve buradan yayılarak genişlemiş gibi göründükleri için bunlar arasında bir süreklilik olduğu düşünülür. Oysa geleneksel kır kent ayrımı ile modern kent dizaynının ilkeleri arasında ciddi farklılık vardır (Giddens, 2014: 12 - 14).

¹³ Giddens, dönemler arası kesinti ve kopuşları işaret etmek için süreksizlik kavramını kullanır. Giddens'a göre modern toplumsal kurumlar, her türlü geleneksel düzenden biçim açısından farklıdırlar. Bu yönüyle modern toplumsal gelişimin süreksizlikçi doğasına dikkat çeker Anthony Giddens. **Modernliğin Sonuçları**, Çev. Ersin Kuşdil, 6. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2014.

Bu bağlamda modern topluma ilişkin kavramlar genel anlamda bir dizi belirli, özgün tarihsel gelişmeyi işaret etmektedir. Bu gelişmeler kabaca Aydınlanma düşüncesi ile akabinde rasyonalizmin kültürel, siyasi ve iktisadi alanda yükselişi; sekülerizm, kapitalizm ve demokrasi olarak ifade edilebilir (Wood, 2012: 14). Bunların yanı sıra, iktisadın yükselişini ve endüstriyel dönüşümü modernitenin belirleyici ayakları olarak anmak gerekir.

İnsanlık tarihindeki en büyük dönüşüm olan modernleşme sürecinin işaret ettiği değerler sisteminin felsefi dayanağını, geleneksel bilgi ve duygusal önyargılardan uzak, özgür düşüncüyü temsil eden Aydınlanma felsefesi oluşturmaktadır (Atiker, 1998: 13). Kökeni Rönesans felsefesine dayanan Aydınlanma düşüncesinin beraberinde getirdiği en önemli paradigmlar sekülerleşme, rasyonelleşme, özgürlük ve ilerleme ideali ile empirizmin yükselişe geçmesi olarak özetlenebilir. Aydınlanma dönemi en genel anlamıyla geleneksel dönemin din merkezli toplumsal yapısının yerine akılcılık temelinde toplumsal düzenlemelerin hayata geçirildiği bir dönemdir. Aydınlanma felsefesi üzerinde yükselen modernleşme süreçlerinin siyasi alandaki yansımalarının Fransız Devrimi; üretim süreci üzerindeki yansımalarının ise Sanayi Devrimi olduğu belirtilebilir.

Modern değerlerin çalışma hayatına yansımaları ise insan ile emeği ve emeğinin ürünü arasındaki ilişkinin köklü bir dönüşüm geçirmesine yol açmıştır. Çalışma ve üretme faaliyetlerinin, tıpkı otlama yahut avlanmanın diğer canlılara olduğu gibi, bir tür olarak insan doğasına içkin özellikler olduğu genel olarak kabul gören bir düşüncedir. Çünkü insanın doğayla ilişkisi, temelde doğa tarafından sunulan malzemeleri kendi gereksinimlerini karşılama amacıyla dönüştürerek kullanmasına dayanmaktadır. Bu düşünceye karşılık, modern toplumdaki çalışmanın insan doğasına içkin olduğu iddiası eleştiriye açıktır. Çünkü moderniteyle birlikte, kapitalist işin icadından itibaren çalışma, insanı kendi kullanımına yönelik basit üretimden koparmıştır. Kapitalist üretim sürecinde insan, kendi gereksinimlerinin yanı sıra sermayenin ihtiyaçlarını da temin etmek üzere çalışmaktadır. Tezin önceki bölümlerinde özetlendiği üzere, egemen grupların, emek üzerinden artık değer elde etmeleri durumu, modern toplumlardan önce köleci toplumlarda ve feodal toplumlarda da gerçekleşmiştir. Buna

rağmen, modern toplumlardan itibaren üretim sürecinin denetimin tamamen emeğin kontrolünden koparılması, kapitalist çalışmayı tarihsel süreçte temel bir kırılma noktası olarak ortaya koymaktadır (Braverman, 2008: 412).

b. Paradigma Değişimi: Aydınlanma Çağı ve Klasik Politik Ekonomi

(1) Aydınlanma Felsefesi

Batı toplumlarında Rönesans ve Reform hareketlerini takiben yaşanan düşünsel gelişmeler Aydınlanma Çağı olarak isimlendirilen, geleneksel yapıların yerine aklın öncelendiği toplumsal kurumların hayata geçirildiği bir dönemi beraberinde getirmiştir. İngilizce “enlightenment”, Almanca “aufklärung” ve Fransızca “éclaireissement” olan “aydınlanma”, kelime anlamı olarak “ışık saçmak” anlamına gelmektedir ve en genel anlamıyla, insan hayatının düzenine, toplumun ahlaki kurallarına ve davranışlarına aklın ışığını tutma süreci olarak anlaşılmaktadır.

Bir başka deyişle aydınlanma, insanın düşünme, değerlendirme ve hayatını düzenlemesinde din ve geleneklere bağlı kalmak yerine, kendi akli ve kendi görgüleri ile hayatın zorluklarının üstesinden gelerek hayatını aydınlatmaya girişmesidir (Gökberk, 1990: 325).

Aslında, insanın hayatın zorluklarının üstesinden gelebilmek için aklını kullanması gerektiği fikrinin felsefi kökenlerini Antik döneme kadar götürmek mümkündür. Ancak, akılcılığın toplumsal kurallara yansiyarak kurumsallaşması, akla atfedilen sınırsız güvenin yaygınlaşması ve insanın bu dayanak noktasından yola çıkarak yeni bir dünya kurmasının başlangıcı modern döneme dayanmaktadır (Man, 2011).

Akla olan sınırsız güvenin ortaya konduğu ilk etkili metinlerinden biri Immanuel Kant’ın “Aydınlanma Nedir?” pasajıdır. Bu metinde Kant, aydınlanmayı insanın kendi hatasıyla içine düştüğü olgunlaşmama halinden kurtulması ve aklını kullandığı olgunluk dönemine erişmesi olarak tarif eder. Ona göre, insanın olgunlaşmamış olması, bu döneme kadar aklını kullanmayıp başkalarının kılavuzluğuna ihtiyaç duymasından kaynaklanmıştır. Kant’ın bu pasajında geçen “Aklını kendin kullanma

cesaretini göster!” (Kant, 1984) sözü Aydınlanma felsefesinin mottosu haline gelmiştir. Bu yönüyle Aydınlanma düşüncesinin temelinde laik, ussal ve ilerici bir bireycilik düşüncesi vardır. Aydınlanmanın başlıca amacı bireyi zincirlerinden, Orta Çağ’ın cahil gelenekçiliğinden, Kilise’nin hurafelerinden, insanlar arasındaki doğuştan gelen soy veya kan temelli hiyerarşiden ve bunlar gibi akıldışı süreçlerden kurtarma olarak görülmüştür. Bu amaçlar doğrultusunda özgürlük, eşitlik ve bütün insanların kardeşliği, önce Aydınlanmanın, sonrasında ise Fransız Devrimi’nin sloganları olmuştur (Hobsbawm, 2003: 55 - 58).

Aydınlanma düşüncesi ve bu yolla ilerlemeye duyulan inanç, XVIII. yüzyılı derinden biçimlendirmiştir. Akılcılığın yanı sıra rasyonalizmin ve empirizmin güçlenmesiyle dinsel, ahlaki ve geleneksel olanın yerine doğa yasalarına, akla, deneye ve bilime dayanan bilginin yaygınlaşması mümkün olmuştur. Hayatın ve toplumsal kurumların düzenlenmesinde akla ve deneye dayanan bilginin yüceltilmesi, bu yolla doğa üzerinde denetim kurularak uygarlığın gelişeceği düşüncesi, toplumsal kurumların hemen tümü üzerinde etkili olmuştur. Bu yönüyle, aynı yüzyılın sonlarında gerçekleşen Fransız Devrimi, bir bakıma Aydınlanma düşüncesinin siyasal alandaki yansıması olarak kabul edilebilir. Ayrıca iktisat temelli bir toplum örgütlenmesine geçişin kökeni de yine aynı ilerleme inancında aranabilir.

Aklın kullanılması yoluyla tüm bilinmezliklerle mücadele edilebileceği inancının bir uzantısı olarak doğa, insana hükmeden bir bilinmezlikler kaynağı olmaktan çıkıp akıl yoluyla mücadele edilerek dönüştürülebilecek bir malzeme olarak görülmeye başlanmıştır. Doğanın fethedilecek bir alan olarak algılanması, modern dönemin temelini belirleyen iktisadi sistemin özünü oluşturmaktadır. Dahası, aklın bu şekilde yüceltilmesi, doğanın veya Tanrı’nın/tanrıların aciz kulu olan insanın kendini doğanın efendisi konumuna yükseltmesi noktasına varmıştır. Vurgulamak gerekir ki bu çerçevede şekillenen ussallık ve ona uygun rasyonalite anlayışı, temelde

öngörülebilirlikle ilgilidir. Bu anlayışın, dönüşen piyasa şartları altında karşılığı ise iktisadi aklın yüceltilmesi¹⁴ olmuştur (Man, 2011).

Aydınlanmanın en büyük savunucuları, ekonomik bakımdan en ilerici sınıflar, tüccarlar ve ekonomik olarak aydınlanmış toprak lordları, bankerler, ekonomide ve toplumsal yaşamda idari pozisyonlarda bulunan bilimsel düşünen yöneticiler, eğitimli orta sınıf, imalatçılar ve girişimciler gibi dönemin gelişmeleriyle doğrudan ilgisi bulunan sınıflardır. Dolayısıyla Aydınlanma düşünürleri ve destekçilerinin pek çoğu, Aydınlanmanın amacı olan özgür toplumun doğal olarak kapitalist bir toplum olacağını varsaymışlardır. Yine de Aydınlanmaya bir orta sınıf ideolojisi demek tam olarak doğru değildir. Çünkü Aydınlanmanın kuramsal olarak amacı, bütün insanların özgürlüğüydü. Bu yönüyle bütün ilerici, ussalıcı ve hümanist ideolojiler Aydınlanma düşüncesinin içinde örtük olarak bulunmakta, hatta ondan ortaya çıkmaktaydı. Buna karşın, Aydınlanmanın gerektirdiği özgürleşme sürecini harekete geçiren önderlerin soylulardan ziyade toplumun orta sınıfından gelen yetenekli ve liyakat sahibi akılcı insanlar olması, doğal olarak ortaya çıkan toplumun burjuva ve kapitalist bir toplum olmasını beraberinde getirmiştir. Bu yönüyle, Aydınlanma düşüncesinin, gücünü esas olarak üretimden, ticaretten ve bu ikisiyle kaçınılmaz bağı olduğuna inanılan ekonomik ve bilimsel ussallıktan aldığını belirtmek gerekir. 1780'lerin en önemli gelişmeleri, geleneksel olarak endüstrinin gereksinimlerine ve atölye uygulamalarına faydası olacak alanlarda gerçekleşmiştir. Bu anlamda Diderot ile d'Alembert'in *Büyük Ansiklopedi*'si, salt ilerici toplumsal ve siyasal düşünceyi değil, teknolojik ve bilimsel ilerlemeyi de içeren bir özet olarak değerlendirilmiştir (Hobsbawm, 2003: 56, 59).

Bu çerçevede, rasyonalite ve ilerlemenin, öncelikli olarak teknik dünyanın gelişmesi olarak anlaşıldığını ileri sürmek mümkündür.¹⁵ Hegel, özbilincin sınırlayıcı öznelliğine karşın, irade ve eylemin mutlak bilgiyle harmanlanmasını insan başarısının temeli olarak görür. Bu sayede tarih, insanların “zorunluluk krallığından” “özgürlük

¹⁴ İktisadi aklın yüceltilmesine ilişkin eleştirilere ikinci bölümde dönülecektir.

¹⁵ Weber ile Eleştirel Teori'nin ve Habermas'ın araçsal ussallık olarak tanımlayıp eleştirdiği durum, modernleşme sürecinin getirdiği akılcılığın gelişiminin araçsal ussallık boyutunda kalmasıdır. Yani teknik bir ilerleme ve akılcılık hedeflenirken diğer süreçler ihmal edilmiştir.

krallığına” taşınmasını sağlamıştır.¹⁶ İnsan, bütün kısıtlamalar üzerinde galibiyet kazanmış ve doğa ile benliğe hâkim olmada başarılı olmuştur. Materyal ve teknik güçle doğayı kontrol altına alan araçlar geliştirmenin insanlığın ilerlemesinde olumlu faktörler olduğu görüşüne Marx da katılmaktaydı. Buradaki ortak fikir, insanî güçleri kısıtlayan doğanın bu kısıtlamalarından ve zorunluluklarından kaçma fikriydi. Bu ilerleme anlayışı, modern düşüncenin kaynağını oluşturmaktadır (Bell, 1978: 151).

Bu doğrultuda, üretim alanında teknolojik gelişmeleri tetikleyen Aydınlanma düşüncesi ile Sanayi Devrimi’nin birbirini besleyen süreçler olduğunu söyleyebiliriz. Teknolojinin gelişimi, makineleşme ve yeni üretim teknikleri sayesinde sağlanan verimlilik artışı sonucunda ilerlemeye duyulan inanç pekişmiştir. Aydınlanma düşünürleri, makineleşme sayesinde insanın yapmak zorunda oldukları işleri aletlere devrederek özgürleşeceğine inanmışlardır.

İnsan aklına ve ilerlemeye vurgu yapan Aydınlanma düşüncesi ve bu doğrultuda yaşanan gelişmeler, insanlık için çoğunlukla olumlu olarak algılanmıştır. XVIII. yüzyıl düşünürleri genel olarak maddi boyutu yani örneğin makineleşmenin olumlu etkilerini ve ürettiği bolluğu ön plana çıkartmışlardır. Şüphesiz ki aklın ve bilimin öncelenmesiyle yaşanan teknolojik gelişmeler ve makineleşme sayesinde insanların yaşam kalitesinde yadsınamaz bir iyileşme olmuştur. Modern zamanlarda Avrupalı çalışan yoksulların maddi yaşam kalitesinin pek çok bakımdan XVII. yüzyıl burjuva sınıflarınınkinden daha yüksek olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla Aydınlanma yazarları, Aydınlanma düşüncesinin temel değerlerini sorgulamadan, daha çok makinenin üretim deneyimi üzerindeki etkileri gibi sistemin işleyişiyle ilgili konularla ilgili endişe duymuşlardır (Sennett, 2009: 120).

Oysa modernlik olgusunun iki cephesi bulunmaktadır. İnsanlığın güvenli ve konforlu bir yaşamın tadını çıkarabilmesi için pek çok fırsat yaratırken aynı zamanda birçok

¹⁶ Zorunluluk ve özgürlük alanları ayrımının kökeni Antik Yunan’a kadar uzanmaktadır. İnsanların zorunluk alanından kurtularak özgürlükler alanına geçmeleri düşüncesi bu tezin odağını oluşturan çalışmanın eleştirisiyle ilgili tartışmaların temelini oluşturur. Aydınlanma düşüncesi ve rasyonalitenin insanları özgürleştirme vaadine yönelik eleştirilere, ilerleyen bölümlerde Weber’in rasyonalite görüşlerinde ve Eleştirel Teori’nin araçsal rasyonalite eleştirilerinde değinilecektir.

sorunu da beraberinde getirmiştir. Aydınlanma felsefesi ve modernitenin, XIX. yüzyılda klasik sosyal teorisyenler tarafından özü itibariyle eleştiriye tabi tutulmadığını belirtmek mümkündür. Dönemin düşünürleri, şüphesiz ki modern döneme özgü sorunların farkındaydılar. Modernitenin yol açtığı sorunlar ve toplumsal dönüşüm sosyolojinin ortaya çıkış zeminini oluşturur. Fakat temelde, her tür toplumsal düzenleme ve yapının akılcılık doğrultusunda yeniden yapılandırılması gerekliliği ve ilerleme düşüncesi insanlık için faydalı kabul edilmiştir. Bu anlamda modernleşme süreçleri, uygulanma biçimleri gibi çeşitli yönleriyle eleştirilse de özü itibariyle insanlığın geleceğine etkisi anlamında iyimser bir bakış açısı hâkim olmuştur.¹⁷

Klasik sosyal teorinin iki önemli ismi Marx ve Durkheim, modernitenin içinde barındırdığı çelişkileri görmelerine rağmen modernliğin sağladığı olumlu olanakların, yol açtığı olumsuzluklara ağır bastığına inanmışlardır. Marx, kapitalist düzen içerisindeki sınıf mücadelesini modernitenin getirdiği bölünmenin kaynağı olarak kabul etmiştir ancak daha insancıl bir toplumsal sistemin ortaya çıkabileceğini de düşünmüştür. Yine Durkheim, endüstriyalizmin yayılmasına işbölümü ve ahlakî bireycilik eşlik ederse bütünleşmiş, uyumlu ve doyurucu bir toplumsal yaşam kurabileceğine inanmıştır. Sosyolojinin üçüncü kurucu ismi Max Weber ise, modernliğin sebep olduğu dönüşüme Marx ve Durkheim'a göre daha karamsar bir şekilde yaklaşmıştır. Ona göre modern dünyada maddi ilerleme, ancak bireysel yaratıcılığı ve özerkliği ezen bir bürokrasinin varlığıyla mümkün olmuştur. Ancak modernitenin bu temel çelişkesine dikkat çeken Weber bile ortaya çıkabilecek karanlık tabloyu tam anlamıyla tahmin edememiştir (Giddens, 2014: 15).

(2) Klasik Politik Ekonomi ve Soyut Emeğin İcadı

Akla ve deneye dayanan bilginin doğru bilgi olarak kabul edilmesi ve iktisadi alanda yaşanan dönüşümler¹⁸ neticesinde iktisat temelli bir toplumsal örgütlenme modelinin yükselişe geçmesi, doğanın işleyişini açıklayan yasaların benzeri olarak ekonomiyi

¹⁷ Aydınlanma düşüncesi ilerleyen dönemlerde, özellikle Frankfurt Okulu düşünürlerinin eleştirilerine konu olacaktır. Tezin ikinci bölümünde bunlara kısaca değinilecektir.

¹⁸ İktisadi alanın dönüşerek kapitalist sistemin ortaya çıkışı bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

belirleyen yasaların da aranmasına neden olmuştur. Klasik iktisat, bu ilgiyle ortaya çıkmıştır. Daha önceki toplumların inanç ve düşünce sistemlerinde büyük ölçüde hor görülen ve cezalandırılan zenginleşme tutkusu, hem bireysel hem de toplumsal iyilik için peşinde koşulması gereken bir değer haline gelmeye başlamıştır. Bolluk, refah, genel çıkar, ilerleme, kalkınma olarak adlandırılan zenginliği arttırmanın yollarını arayan araştırmalar yapılmış, teoriler ortaya konulmuştur. Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği*¹⁹ kitabını bu bağlamda değerlendirmek gerekir.

Kapitalizmin ortaya çıkışını hazırlayan yıllarda, ekonominin tarıma dayalı olması ve zenginliğin kırsaldan gelmesi sebebiyle fizyokratlar, zenginliğin kaynağının toprak olduğunu düşünmüşlerdir. Denizaşırı ticaret artışına paralel olarak, ticari gelirin toplumsal refah sağlamada önem kazanmaya başlamasıyla değer kaynağı, topraktan ticarete kaymıştır. Bu bakış açısıyla merkantilistler, değer ve zenginliğin kaynağının ticaret olduğunu savunmuşlardır. Adam Smith ise ilk defa değer kaynağının insan emeği olduğu fikrini ortaya atmıştır.

Şöyle ki, Smith'in tarifinde çalışma, bütün zaman ve mekânlar için homojen olan kuantumlara (atomlara) bölünebilen bir töz olarak ortaya çıkmıştır. Smith'in ifadesiyle, "Emek, hem geniş kapsamlı hem sahil olan biricik değer ölçüsüdür; başka deyişle her zaman, her yerde, türlü malın değerini kıyaslayabileceğimiz tek ölçektir" (Smith, A., 2006: 92). Farklı emek miktarlarının karşılaştırılması ise, harcanan emek miktarı, yani zaman üzerinden yapılır. Diğer bir deyişle çalışma, yalnızca zaman gibi değil; zamanın kendisi olarak kabul edilmiştir. Bu sayede çalışma ilk kez, mübadeleyi temellendirmek için bir hesap ve ölçü aracı olarak homojen ve soyut bir anlam kazanmıştır. Bu sebeple Méda, çalışmayı iktisatçıların icat ettiğini ifade etmektedir.

¹⁹ Dönemin bilim anlayışının oluşumunda Newtoncu fiziğin önemli etkilerinin olduğu bilinmektedir. Buna bağlı olarak Smith'in, *Milletlerin Zenginliği*'nde ekonomik düzene ilişkin değerlendirmelerinde de Newton'un kavramsal çerçevesinin yansımalarının bulunduğunu söylemek mümkündür. Newton'un doğa yasaları, güçler arasında dengenin kendiliğinden tesis edildiği, mekanik bir düzenle işleyen ve her bir ögenin yerinin belli olduğu bir kâinat anlayışı temelinde yükselir. Smith teorisinde serbest piyasanın da her bir bireyin yerinin belli olduğu ve güçler arasında dengenin kendiliğinden sağlandığı bir düzen olduğunu öne sürmüştür. Bu düzende her bir birey kendi kârını maksimize etmek amacıyla hareket eder ve bununla birlikte "Görünmeyen El" toplumda düzenini sağlar ve sürdürür. Smith. **Milletlerin Zenginliği**, Çev. Haldun Derin, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 18.

XIX. yüzyıl ortasından itibaren ise, çalışmanın ölçü olma işlevi birincil olmaktan çıkmıştır. Artık emek, zenginlik üreten bir şey olarak üretimin unsuru olması boyutuyla ön plana çıkmaya başlamıştır (Méda, 2012: 63 - 69).

Milletlerin Zenginliği eserinin daha girişinde belirttiği üzere, Smith'e göre bir ulusun yaşaması için bir yılda tüketmesi gereken bütün maddeleri ona sağlayan ana kaynak, o ulusun yıllık çalışmasıdır. Bir ulusun zenginliği, özellikle iki koşul tarafından belirlenir. Bunlardan ilki, çalışma yeteneği veya ustalıktır. İkincisi ise, yararlı ve yararsız emekçi sayıları arasındaki orandır. Smith, zenginliğin kaynağı olarak değerlendirdiği çalışma ile ilgili olarak işbölümüne ayrı bir önem atfetmiştir. Ünlü toplu iğne üretimi²⁰ örneğiyle açıkladığı gibi, çalışmanın doğru bir şekilde örgütlenmesi, verimliliği kat be kat arttıracak şekilde değer yaratma potansiyeline sahiptir (Smith, A., 2006: 36). İnsan emeğinin bu şekilde zenginliğin kaynağı olarak görülmeye başlanmasının, çalışmanın yüceltilerek toplumsal yapıda merkezi bir konuma geçmesinde önemli bir faktör olduğu söylenebilir.

Çalışma kavramının üretken emek ile üretken olmayan emek ayrımı üzerinden inşasına ilerleyen kısımlarda dönülecektir. Burada vurgulanması gereken nokta, klasik iktisadın çalışmayı bu şekilde kuramsallaştırmasıyla bu döneme kadar mantıksal sonucu yorgunluk, zahmet ve çaba olan; nesnenin maddi dönüşümü yönünde fiziksel bir güç harcamayı işaret eden somut çalışma kavramına soyut bir boyut eklenmiş olmasıdır. Böylece emek, mübadelenin temeli ve zenginliklerin büyüme unsuru olarak somut göndergelerinden kopartılmış, homojen, ekonomik bir kategori olarak ortaya konmuştur. Dahası, insan faaliyetinin nesneyi ticari bir mübadele nesnesi yapmaya elverişli bölümü olarak görülmesiyle emek, aynı zamanda bireysel özgürlüğün en yüksek tezahürü olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bireyler, yalnızca kendi

²⁰ Smith, toplu iğne üretimi örneğini, işbölümünün verimlilik üzerindeki etkisini açıklamak amacıyla kullanmıştır. Buna göre, toplu iğne üretimi için gerekli işlemler ayrıştırıldığında ve her bir işlem, onda uzmanlaşacak işçi tarafından yapılacak şekilde on işçinin işbölümüyle gerçekleştirildiğinde her bir işçi günde dört bin sekiz yüz iğne yapıyor sayılmaktadır. Oysa işbölümü olmadan üretselerdi belki her birinin tek bir iğnenin üretimini tamamlayabilmesi bile garanti değildir. Bu sayede Smith, emeğin üretim gücündeki ilerlemeyi işbölümü derecesine bağlı olarak ele almıştır. Smith. **Milletlerin Zenginliği**, Çev. Haldun Derin, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, ss. 44 - 45.

yeteneklerini kullanarak ve bu yeteneklerin toplum içinde sağladığı yeri özgürce pazarlık konusu ederek ihtiyaçlarını giderebildiklerine göre, emek bireysel özgürlüğün bir ifadesi haline gelmiş olmaktadır (Méda, 2012: 63 - 69).

Emeğin, bireysel özgürlüğün tezahürü olduğu fikrinin temeli, mülkiyet hakkını kurulu düzenle değil, bireylerin kendi yetenekleriyle ilişkilendirmiş olan Locke'a dayanır. Locke'a göre, her bir insanın kendi kişiliği ve bedeni üzerindeki mülkiyet hakkı yalnızca kendisine aittir. Dolayısıyla, bedeninin emeği ve ellerinin eseri onun kendi malıdır (Locke, 1980: 19). Aynı şekilde, Smith'e göre, "İnsanın kendi emeği üzerindeki tasarrufu diğer bütün mülkiyet haklarının temeli olduğu gibi, bunların en kutsal ve dokunulmaz olanıdır da." İnsanı bundan alıkoymak ise gerek işçinin gerekse ona iş vermeye gönüllü olanların özgürlüğünü çiğnemek anlamına gelir (Smith, A., 2006: 222 - 223). Görüldüğü üzere çalışma, insanların fiziksel güç ve yetenekleri üzerindeki mülkiyet haklarına ve bu hakkın kullanımıyla toplumda yer edinmelerini sağlayacak özgürlüğe sahip olmalarıyla ilişkilendirilmiştir.

Bu anlamda, Smith'i izleyen Ricardo, Bentham ve J.S. Mill'in klasik iktisat düşüncesi, ücretli çalışmayı bireylerin kendilerini hem manevi hem de iktisadi olarak geliştirmelerini sağlayan birincil vasıta olarak ortaya koymuştur. Çalışmanın bu yolla, aynı zamanda halkların iyiliğini ve refahını sağlayan başlıca kaynak olduğu görüşü kabul görmeye başlamıştır (Rojek, 2004: 51).

Ekonomi politik, modernitenin temel unsurlarından biridir. Yeryüzündeki yaşama ait belirli bir algılama biçimini işaret eder ve aynı zamanda modernitenin, kutsal olanın yerine inşa etmek istediği dünyanın somutlaştığı alandır. Bu alanda dinsel ve politik olanın ötesinde bir insan ve aynı zamanda bir toplum arayışı söz konusudur. Ekonomi politiğin işlevi, bu arayışa etik bir çerçeve oluşturmak olmuştur. Bu anlamda ekonomi politiğin temeli felsefi rasyonalite üzerine değil, kimi zaman anti-rasyonel unsurlar da içeren bir duygusal rasyonalite üzerine dayanmaktadır. Bu yönüyle ekonomi politik, modernitenin bir ürünü olmakla birlikte ona özgün bir etik çerçeve sağlayan bir felsefenin ürünüdür (Sarfati, 2012).

Modern dönemde çalışmaya yüklenen anlamları da şekillendiren işte bu iktisadî akıldır. İktisadî aklın çizdiği bu etik çerçeve, çalışmayı özgürlükle ilişkilendirerek bir erdem olarak kutsallaştırmıştır (Gorz, 2007). Modern çalışma algısını insanlık tarihinde bir kırılma haline getiren de hem kavramın özgürlükle bağdaştırılması hem de bir meta olarak soyutlanmasıdır. Bu döneme kadar, özgürlüğün tam zıttı olarak tanımlanan ücretli ve bağımlı çalışma, bu şekilde bir insanın emeğine ve emeğinin ürününe sahip olma ve dilerse onu satma özgürlüğüne sahip olma olarak tersine çevrilmiştir. Çalışmanın bu şekilde özgürlükle bağdaştırılması, onun piyasada alınıp satılan bir meta olarak ele alınmasını ve ücretli işin çalışmanın esas biçimi olacak şekilde yaygınlaşmasını meşrulaştırarak kapitalist sistemin ahlaki altyapısını tesis etmiştir.

c. Feodalizmden Kapitalizme Geçiş ve Modern Kapitalizmin Kökenleri

Modern kapitalizmin kökenleri ile feodalizmden kapitalizme geçiş mekanizmaları, tarzı ve aşamaları, iktisat tarihçileri ve kuramcılar tarafından çokça tartışılmıştır. Özellikle 1950'lerde Maurice Dobb ve Paul Sweezy'nin başlattığı tartışmalar, feodalizmden kapitalizme geçişin, bakış açılarına göre değişen farklı yorumlarını mümkün kılmıştır. Bu anlamda, kapitalizmin tam olarak ne zaman, hangi tarihsel koşullar içerisinde ortaya çıktığına ve ortaya çıkışını tetikleyen asli unsurun ne olduğuna ilişkin farklı iddia ve görüşler mevcuttur. Kapitalizmin kavramsallaştırılmasıyla ve geçiş aşamasıyla ilgili yorumlardaki farklılıklar sebebiyle kapitalizmin kökenlerini özetlemek oldukça güçtür²¹.

²¹ Etimolojik açıdan, Latince 'baş' anlamına gelen *Caput* ve bu kelimenin sıfat hali olan *capitalis*'ten türemiş olan *capitale* kelimesi, ortaya çıktığı XII. ve XIII. yüzyıllarda fon, mal stoku, para miktarı ya da faiz getiren para anlamında kullanılmaktaydı. XVI. ve XVII. yüzyıllarda sadece para değil servet, üretim araçları, üretim ve ticari faaliyetlerde kullanılan varlıkları da kapsayacak şekilde kullanılmaya başlanmıştır. *Capitale* kelimesinden türeyen *capitalist* kelimesinin ilk kez XVII. yüzyılda Hollandalı tüccarlar tarafından kullanıldığı tahmin edilmektedir. Bir iktisadi sistemi işaret edecek anlamda *capitalism* kelimesinin kullanılması ise ancak XIX. yüzyıl ortalarında olmuştur. Marx ise eserlerinde kapitalizm kelimesini değil, kapitalist, kapitalist üretim gibi kavramları kullanmıştır. Fernand Braudel. **Civilization and Capitalism: 15th - 18th Century, The Wheels of Commerce**, Çev. Sian Reynolds, Cilt:II, London, William Collins Sons & Co Ltd., 1982, ss. 232-237.

Tarihsel bir kategori olarak kapitalizmin ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili yorum ve analizlerin sınıflandırılmasında kavrama yüklenen üç ayrı anlam ön plana çıkmaktadır²². Bunlardan ilki, Sombart ve Weber ile yaygınlaşmış olan, kapitalizmi insanların davranış ve tutumlarındaki farklılaşmayı odağa alarak tanımlayan, yani kapitalist ruhun ortaya çıkışını vurgulayan yaklaşımdır. İkinci yaklaşım, kapitalizmi üretimin yapıldığı yerin uzağındaki bir pazar için üretim örgütlenmesi olarak tanımlar. Buna göre kapitalizm, artan ticaret, pazar ilişkilerinin değişmesi ve para ekonomisinin ortaya çıkışı bağlamında ele alınır. Kapitalizmin üçüncü yaygın anlamı ise Marx'ın emek sürecindeki dönüşüm çerçevesinde ele aldığı, üretim tarzındaki özgüllüğü bağlamında, iş gücünün bizzat meta durumuna geldiği bir üretim sistemi olmasıdır (Dobb, 1950: 4 - 7). Bu yaklaşımlar aşağıda sırasıyla özetlenmiştir.

(1) Zihniyet Değişimi: Kapitalist Ruh

Kavramın ilk anlamında, kapitalizmin kökeni, modern dünyanın karakteristik özelliği olan belirli ekonomik düşünce ve davranışların ortaya çıkışında aranmaktadır. Ekonomik biçimlere ve ilişkilere yol açan tutumların dönemlere göre değiştiğini ve ekonomik örgütlenmelerin bu zihniyetlere göre oluştuğunu vurgulayan Sombart, kapitalizmin özünü, çağın esin kaynağı olan *ruhun* niteliklerinde bulmaktadır. Bu ruh,

²² İktisadi ve toplumsal alana ilişkin yapılmak istenen çözümlerlerin ancak tarihsel süreç hesaba katılarak anlamlı sayılacağı bir gerçektir. Özellikle de bu tezin ana eksenini oluşturan çalışmanın dönüşümü konusu tarihsel perspektif olmadan düşünülemez. Bu dönüşümün en can alıcı noktasını da kapitalist üretim ilişkilerine geçiş oluşturur. Ancak feodalizmden kapitalizme geçiş konusu bir özet olarak ele almak için fazlaca tartışmalı ve geniş bir konudur. Daha fazla tartışma ve değerlendirmeler için bkz. Maurice Dobb, **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler: Geçiş Tartışmaları**, Çev. F. Akar, İstanbul, Belge Yayınları, 2007, Colin Mooers, **Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu: Mutlakçılık, Devrim ve İngiltere, Fransa, Almanya'da Kapitalizmin Yükselişi**, Çev. Bahadır Sina Şener, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1997, Marc Bloch, **Feodal Toplum**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Savaş Yayınları, 1983, İşaya Üşür, "Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler ve Geçiş Tartışmaları: Bir Takdim", Ed. Maurice Dobb, **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler: Geçiş Tartışmaları** içinde, İstanbul, Belge Uluslararası Yayıncılık, 2007. Geçiş tartışmalarıyla ilgili bir derleme için bkz. Paul Sweezy, Maurice Dobb, K. H. Takahasi, Christopher Hill, Rodney Hilton, **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci**, Çev. Çetin Yetkin, 2. Baskı, İstanbul, May Yayınları, 1974.

Burada, bu tartışmalara ilişkin çok genel bir çerçeve çizilerek tezin ilerleyen bölümleri için kapitalizmin kavramsallaştırılması, çalışma hayatı üzerindeki etkisi bağlamında kısaca ele alınacaktır. Kavramsal tartışmalar, geçiş tartışmalarının da kökenini oluşturmaktadır. Kapitalizmin kavramsallaştırmasına ilişkin sınıflandırmada Maurice Dobb'un üçlü sınıflandırması esas alınmıştır. Dobb, **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler: Geçiş Tartışmaları**, Çev. F. Akar, İstanbul, Belge Yayınları, 2007.

girişim ya da serüven ruhu ile hesap ve akılcılığa dayanan *burjuva ruhunun* bir sentezidir. Sombart'a göre kapitalist ekonomik örgütlenmeyi ortaya çıkaran kapitalist ruh, doğal insanı köklerinden kopararak ve yaşamın tüm değerlerini alt üst ederek, bütün çıkarını sermaye birikimi, kazanç, zenginleşme ve işler gibi soyutlamalarda bulan bir zihniyet ortaya çıkarmıştır. Kapitalist zihniyet, olabildiğince çok para kazanmayı ve işleri olabildiğince büyütmeyi, ekonomik faaliyetin hâkim güdüsü olarak görür. Yaşamdaki her şeyi bu amaca bağlayan kapitalist ruh, amacını gerçekleştirme yolunda rasyonel, akılcı bir tutum içerisinde ve şaşmaz nicel hesap yöntemleri kullanır (Sombart, 2011: 15 - 21, 177, 186).²³ Sombart'a göre insandaki girişim ruhu tarihsizdir; onu ortaya çıkartan ise burjuvazi olmuştur (Mısırs, 2011: 29).²⁴ Başka bir deyişle, insanda var olan girişim ruhu Rönesans'tan itibaren burjuva ruhu ile birleşerek kapitalist zihniyeti²⁵ oluşturmuştur.

²³ Sombart'a göre, Yahudi dininin genelde yaşam, özelde ekonomik hayatı yönlendirme ve örgütlenme konusundaki etkisi diğer dinlere oranla daha güçlü ve derinleşmiştir. Yahudilerin kapitalizmin gelişmesinde belirgin bir etkiye sahip olduğunu düşünen Sombart'ın Musevilik ruhu ile modern kapitalist ruh arasındaki etkileşim ve Yahudilerin kapitalizmin kuruluşunda oynadığı role ilişkin değerlendirmeleri için bkz. Werner Sombart. **The Jews And Modern Capitalism**, Çev. M. Epstein, Canada, Batoche Books, Kitchener, 2001. Çeşitli ülkelerde kapitalist zihniyetin gelişimi ve dinlerin etkisi ile ilgili incelemeleri için bkz. Sombart. **Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsan Ahlâki ve Entelektüel Tarihine Katkı**, Çev. Oğuz Adanır, 2. Baskı, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2011.

²⁴ Sombart, kapitalist sistemin gelişim evrelerini üç aşamalı olarak ele almıştır. Erken kapitalizm, kapitalist ruhun ortaya çıkışından Sanayi Devrimi'ne kadar süren dönemdir. Nüfusun farklı kesimlerinden, soylular, maceracılar, tüccarlar ve zanaatkarlar arasından çıkan az sayıda girişimci iş adamı kapitalizmin bu ilk aşamasının itici gücü olmuştur. Sombart'ın yüksek kapitalizm adını verdiği ikinci evresi 1760'larda başlar. Kapitalizmin belirgin özelliklerinin oturduğu bu dönemde, iktisadi süreci kapitalist girişimci yönlendirir. Üçüncü aşama ise I. Dünya Savaşı'yla başlayan geç kapitalizm evresidir. Sombart, kapitalizmin bu evresini bir bozulma olarak değerlendirmez. Tersine, bu dönemi kapitalizmin olgunlaşması olarak görür ve bütün olumsuzluklara rağmen kapitalizmin bu yeni biçiminin süreceğine inanır. Werner Sombart. "International Encyclopedia of the Social Sciences", 22.05.2016, (Çevrimiçi) <http://www.encyclopedia.com>.

²⁵ Metodolojik açıdan Sombart'ın analizinde, tarihsel somut bir yapı üzerinden değil Weberci anlamda ideal tip benzeri bireysellik üzerinden kurgulanmış iktisadi sistemler vardır. İktisadi sistem kavramı üç öğeden oluşur. Bu üç öğe; örgütlenme biçimi, teknoloji ve ruhtur. Kapitalist sistemin ruhuna egemen olan üç ilke ise kârlılık, rekabet ve akılcılık olarak ifade edilir. Sombart'a göre bu ruh sadece kapitalizmi değil, modern devleti, bilimi ve hatta keşifleri ortaya çıkarmıştır. Üşür. "Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler ve Geçiş Tartışmaları: Bir Takdim", Ed. Maurice Dobb, **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler: Geçiş Tartışmaları** içinde, İstanbul, Belge Uluslararası Yayıncılık, 2007, s. 366.

İktisadi sistemlerin oluşumunda zihniyet ve tutumların etkisini analizinin odağına yerleştiren bir diğer düşünür de Weber'dir. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu* isimli ünlü çalışmasında, rasyonel kapitalizmin ortaya çıkışını Protestan ahlâkla ilişkilendirir.²⁶ Weber, kapitalist ruh kavramını, *rasyonel ve sistematik olarak kazanç arayan tutum* anlamında kullanmıştır. Bu anlamda, *kapitalizmin ruhu*, akılcı bir iktisadi sistemin ahlâkıdır. Kapitalist bir ekonomik eylem ise, *değiş tokuş fırsatlarının kullanımından kazanç bekleme üzerine kurulu* bir eylemdir ve kapitalist kazancın ussallığı, sermaye *hesaplarına* göre düzenlenmesi anlamına gelir (Weber, 1999: 18).

Weber'e göre bir insan topluluğunun gereksinimlerini karşılayacak ürünlerin girişim yöntemiyle sağlandığı her yerde kapitalizmden bahsedilebilir (Dobb, 2007: 8). Batı kapitalizminin özünü oluşturan kapitalist ruh, yalnızca en yüksek kâr elde etmek amacıyla kazanç peşinde koşmak değildir. Bilinen bütün uygarlıklarda kazanç ve para heveslisi tüccarlar var olmuştur. Weber'e göre Batı Avrupa kapitalizminin özgünlüğü, kâr etme arzusunu ussallıkla, hesap yapma ve disiplinle birleştirmiş olmasıdır. Öyleyse kapitalizmin ruhunun ortaya çıkışında akılcı hesaplama sisteminin oluşumunun kritik bir önemi vardır. Akılcı bir hesap sisteminin oluşumu ise, mülkiyet haklarının yasallaşması, piyasaların oluşması, akılcı muhasebe ve tekniklerin geliştirilmesi gibi bir dizi faktörün neticesidir. Weber, akılcı hesaplamanın en kritik faktörünün ise özgür emeğin varlığı olduğunu belirtir (Üşür, 2007: 370 - 371). Batı'da Yeni Çağ'da ilk defa tamamen farklı bir tür kapitalizm ortaya çıkmıştır. Bu farklılık, biçimsel özgür emeğin

²⁶ Aslında Weber modern kapitalizmin ortaya çıkışını, kültürel öğeler kadar kurumsal gelişim aşamaları da olan kademeli bir süreç olarak değerlendirir. Yüzyıllara yayılan bu uzun süreç içerisinde Protestanlığın etkisinin oldukça büyük olduğunu fakat sürecin sadece bir kısmını oluşturduğunu söyler. Weber'e göre modern kapitalizmin doğuşu, devlet yapılanmasının, yeni ekonomik kurumların, yeni iktisadi zihniyetin, teknolojinin ve diğer gelişmelerin ortaya çıkışıyla ilgilidir. Diğer bir deyişle, Weber modern kapitalizmin oluşumunu, Protestanlığın belirleyici etkisinin yanı sıra, hisselsi şirketlerin, modern devletlerin, Sanayi Devrimi'nin ve diğer bazı faktörlerin de sonucu olan karışık bir süreç olarak değerlendirir. Richard Swedberd. **Max Weber and the Idea of Economic Sociology**, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1998, s. 7.

ussal kapitalist işletme olarak örgütlenişidir. Kapitalist işletmenin ayırıcı iki özelliği ise, ev ile işin birinden ayrılması ve ussal defter tutmadır (Weber, 1999: 20 - 21).²⁷

Özetle, kapitalizme maddeci olmayan analizler çerçevesinde yaklaşıldığında, insan doğasında, düşünce, zihniyet ve tutumlarda ortaya çıkan bir ruhtan bahsedilmiş olunur. Bu yönüyle kapitalizm kavramı, insan doğasında ve yaşayışında ortaya çıkan dönüşüm yönüyle, özellikle ahlakî ve insanî açıdan analiz edilerek din ve kültürün bu tutum farkı üzerindeki etkileri incelenir. Bu çerçevede bakıldığında, modern dünyada çalışmanın insan yaşamının temel amacı ve toplumsal ilişkilerin başlıca aracı haline gelmesinin de zihniyet ve tutumlarda ortaya çıkan bir dönüşümün neticesi olduğunu belirtmek gerekmektedir. Çalışmada yaşanan bu dönüşüme çalışma ideolojisi kısmında tekrar değinilecektir.

(2)Pazar İlişkilerinin Dönüşümü: Piyasa Kapitalizmi

Kapitalizm kavramının işaret ettiği ikinci yaygın anlamda ise süreç, pazar ilişkilerinin değişimi ve feodal dönemin kapalı ve yerel pazar için yapılan geçimlik üretimin yerini alan uzak pazarlar için üretim yapma odağa konularak analiz edilir. Burada kapitalizm kavramının vurgusu, üretim ve perakende satış işlemlerinin zaman ve mekân bakımından birbirlerinden ayrılmasıdır (Dobb, 2007: 7). Üretim ve tüketim faaliyetlerinin ayrılarak piyasa aracılığıyla gerçekleşmesi ise bir aracının (tüccar kapitalistin) kâr güdüsü ile bu iki faaliyeti buluşturması anlamına gelmektedir (Üşür, 2007: 363 - 364). Öyleyse ikinci anlamında kapitalizm, piyasa ekonomisi olarak değerlendirilir.

²⁷ Weber'in Protestan ahlâkının kapitalizmin gelişmesindeki rolüne ilişkin fikirlerine, çalışma ideolojisinin dönüşümü kısmında değinilecektir, ayrıntılı bilgi için bkz. Max Weber. **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Çev. Zeynep Gürata, 2. Baskı, Ankara, Ayraç Yayınevi, 1999.

Dolayısıyla, bu görüşler kapitalizmin ortaya çıkışını, uzun mesafe ticaretinin doğması, pazar ilişkilerinin dönüşümü ve piyasaya bağımlılık ile ilişkilendirerek açıklarlar.²⁸ Buna göre para ilişkilerinin değişimi, piyasa ekonomisinin ortaya çıkışı ile Avrupa feodalizminin temel niteliklerinden olan kapalı köylü ekonomisinin yavaş yavaş geniş bir para ağına ve pazar ilişkilerine dâhil edilmesi, feodal toplum yapısının çözülerek kapitalizmin gelişmesine olanak vermiştir. Ticaretin yanı sıra kentleşmeye de vurgu yapan bu görüşe göre, kentlerin ve kentlerdeki ticaretin büyümesi, feodal toplumun kullanım için üretim sistemi yerine kentli zanaat ekonomisinin oluşmasını sağlayarak kapitalizme geçiş için bir uyarıcı olmuştur (Mooers, 1997: 15 - 17; Sweezy v.d., 1974: 22 - 31). Bu görüşe göre zanaatkârın kendi ürünü

nü yerel pazarda sattığı zanaat loncası sisteminin çözüldüğü ve zanaatkârlardan aldıkları malları kazanç sağlayarak yeniden satmak amacıyla pazara giren toptancı tüccarların ortaya çıktığı andan itibaren kapitalist ilişkiler doğmuş sayılmalıdır²⁹.

Bilindiği üzere Orta Çağ'ın bitişini sembolize eden Rönesans ve Reform hareketleri, Orta Çağ'a ait siyasi, ekonomik, kültürel ve toplumsal düzenin dönüşümünü beraberinde getirmiştir. Siyasal alanda, mahalli otoriteye dayalı derebeylik rejimi dağılırken, deniz yollarının keşfiyle sömürgecilik faaliyetleri yaygınlaşmış, milli monarşiler yükselişe geçmiştir.

²⁸ Kapitalizmin kökeni ilişkin bu görüşe, Paul Sweezy, Andre Gunder Frank ve Immanuel Wallerstein gibi Marksist kuramcılarının yanı sıra Fernand Braudel, Henri Pirenne, Karl Polanyi, Max Weber ve Adam Smith gibi Marksist olmayan kuramcılarının çalışmalarında da rastlanılmaktadır. Mooers. **Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu: Mutlakçılık, Devrim ve İngiltere, Fransa, Almanya'da Kapitalizmin Yükselişi**, Çev. Bahadır Sina Şener, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1997, s. 15.

²⁹ Henri Pirenne'e göre, Avrupa kentleri ortaya çıktıkları andan itibaren ticaret kentleridir. Bunun bir sonucu olarak da ilk kapitalistler, XII. ve XIII. yüzyılların tüccarlarıdır. Fevbre. **Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler** Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Yayınları, 1995, s. 75, Henri Pirenne. **Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 100.

Tüccarlar ve ticaret merkezi olan panayırlar, ekonomik hayatı yönetecek ve denetleyecek güçte mali araçlarla o döneme kadar soylular sınıfının elinde olan otoriteyi kullanmaları bakımından birçok tarihçi tarafından ilk kapitalistler olarak değerlendirilmektedirler. Georges Lefebvre. **Kapitalizm**, Çev. Vedat Günyol, İstanbul, Çan Yayınları, 1972, s. 12.

XV. yüzyıldan sonra büyük deniz keşifleriyle birlikte sömürgeciliğin yaygınlaşması, sömürge imparatorluklarının kurulmasına yol açmıştır. İspanya'nın Amerika'yı, Portekiz'in Afrika, Asya ve Brezilya'yı sömürgeleştirmesinin ardından, XVII. yüzyılda Hollanda'nın sonra da XVIII. yüzyılda İngiltere ve Fransa'nın kurdukları sömürge imparatorlukları, kapitalizmin başlıca kaynağı olan ve hacmi son derece artmış olan büyük deniz ticaretini tekellerinde tutmaya çalışmışlardır. Sömürge ticareti, XVIII. yüzyılda büyük kapitalist servetin kaynağını oluşturmuştur (Lefebvre, 1972: 13 - 14).

Kapitalizmi, benzer şekilde, pazar ilişkilerini odağa alarak açıklayan Immanuel Wallerstein, çözümlemenin ulusal topluluklar düzeyinde değil, toplumsal sistemler düzeyinde yapılmasının uygun olduğunu vurgular. Wallerstein bu perspektifte bir dünya sistemleri analizini, ticaret ve kentleşmenin yanı sıra uluslararası işbölümü ve kültürel gelişmeleri de analize dâhil ederek yapar. Ona göre, modern dünya sistemi, kapitalist bir dünya ekonomisi olarak XVI. yüzyılda doğmuştur. 1789 Fransız Devrimi ise, sistemin daha sonraki iki yüzyıl boyunca hâkim jeokültürünü oluşturan merkezci liberalizmin temellerini atmıştır (Wallerstein, 2005: 10).

Wallerstein'a göre tarihsel³⁰ bir toplumsal sistem olan kapitalizmin ayırt edici özelliği, sistemin temel ögesi olan sermayenin, özel bir yolla kullanıma girerek sürekli kendini büyütme eğilimine sahip olmasıdır. Öncelikli hedefi sermaye birikimi olan kapitalizm, modern dönem öncesindeki toplumsal sistemlerde piyasa dışı yollarla yürütülen, başta değiş tokuş, üretim, dağıtım ve yatırım süreçlerinden başlayarak toplumsal alanın gittikçe daha fazla boyutunu metalaştırmıştır. Birikmiş zenginlikleri ifade eden sermaye, sadece para biçiminde tüketim malları stoku, makineler ya da maddi şeyler üzerinde izin verilen hak taleplerine değil; aynı zamanda geçmişte

³⁰ Wallerstein'ın, kapitalizm yerine "tarihsel kapitalizm" kavramını kullanması, kavramı somut olduğu kadar zamanla ve mekânla da sınırlı tutmak istemesiyle ilgilidir. Bu anlamda tarihsel kapitalizm, temel iktisadi etkinlik amacı sınırsız sermaye birikimi olan, somut, aşağı yukarı XVI. yüzyıl Batı Avrupası'nda doğarak XIX. yüzyıl sonlarında tüm dünyaya yayılacak şekilde mekânını genişletmiş, tarihsel ve toplumsal bir sistemdir.

harcanan emeğin birikimlerinden tükenmemiş olanlarına da göndermede bulunmaktadır³¹ (Wallerstein, 1992: 10-13).

Kapitalizmin sermaye birikimi hedefi ve gittikçe daha fazla toplumsal alanı metalaştırma eğilimi, insan örgütlenmelerinin geri dönüşü olmayacak biçimde dönüşmesine neden olmuştur. Bu dönüşümün yaşandığı alanlardan en önemlisi de çalışmadır. Bir meta üretimi sistemi olan kapitalizm, daha önceki toplumsal sistemlerden farklı olarak, emeğin piyasada bir meta gibi alınıp satıldığı, bu yolla emeğin birikimlerinden artanların da sermaye dönüştürüldüğü bir piyasa sistemidir.

Kapitalizmi piyasaların oluşumu bağlamında ele alan bu görüşlerin eleştirel başka bir örneğini Karl Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm* isimli çalışmasında görmek mümkündür. Polanyi, çağımızın siyasal ve ekonomik kökenlerini analiz ettiği bu kitapta kapitalizmden değil, piyasa sisteminden bahseder. Polanyi'ye göre tarihin her döneminde, her toplumda ticaret yapılmaktaydı, piyasalar vardı. Ancak XIX. yüzyılda iktisadi faaliyetlerin tümünün toplum kontrolünden kurtulup kendi kurallarına göre işleyen piyasalarca yönlendirildiği bir piyasa sistemi egemen hale gelmiştir. Bütün ekonomik faaliyetlerin piyasa tarafından değişim ilkesi doğrultusunda yönlendirilmesi, ekonomik faaliyeti toplumsal olandan koparır. Dahası piyasa mantığı, yalnızca mal ve hizmetlerin değil, emek, toprak ve paranın da piyasada mübadele edilen metalar haline gelmelerini gerektirir. Bu yönüyle piyasa sistemi, insan doğasıyla bağdaşmaz niteliktedir (Polanyi, 2013). Böylece kapitalizmin kökenlerine ilişkin ikinci önemli vurgu noktası piyasa ilişkilerinin egemenliğidir. Üçüncü olarak ise üretim tarzında yaşanan dönüşüm merkeze alarak analiz edilmektedir.

³¹ Wallerstein burada Marx'ın kapitalizmin metalaştırma eğilimiyle ilgili düşüncelerini izliyor. Belirtmek gerekir ki bir meta üretimi sistemi olması kapitalizmin ayrıcalığı tam anlamıyla ortaya koymaz. Meta üretimi ve değiş tokuş daha önceki toplumlarda da vardı. Marx'ın vurguladığı, kapitalizmin emeğin kendisini meta haline getirmesi yönüyle meta üretimine farklı bir yön ve düzey kazandırmasıdır.

(3) Üretim Tarzı Olarak Kapitalizm

İktisat tarihçileri ve kuramcılarının bir kısmı, feodalizmden kapitalizme geçişin köklerini uzun mesafe ticaret gibi dışsal faktörlerde değil, içsel unsurlarda ve üretim tarzındaki değişikliklerde bulmaktadır. Bu görüşe göre kapitalist dönüşüm, üretimin teknolojik güçleri, üretim ilişkileri ve sömürü biçimlerindeki değişiklikler gibi iç dinamiklere bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Örneğin Maurice Dobb, Marx'ı izleyerek kapitalizmin özünü ve kapitalizme geçişin dinamiklerini üretim tarzında arar.³² Üretim tarzı, yalnızca tekniği ve teknolojiyi değil, üretim araçlarının mülkiyeti ile insanların üretim süreciyle bağlantılarından doğan toplumsal ilişkileri de işaret eder. Dobb'a göre, özgül bir üretim tarzı olarak kapitalist sistemin doğuşunu, büyük çaplı ticaretin ve bir tüccar sınıfının ortaya çıkışıyla ve ticari kapitalizm ile açıklamak doğru değildir. Bunun yerine, üreticileri kapitalist sınıfa doğrudan doğruya bağımlı hale getiren üretim tarzındaki değişmelere bakmak gerekmektedir (Dobb, 2007: 8). Dobb, Orta Çağ'da kiralık emek türlerinin ortaya çıkmasını kapitalist ilişkilerin doğuşu olarak yorumlar. Ona göre XIII. yüzyılda İngiltere'deki feodal malikânelerde kiralık emek şeklinde çalışma biçimlerinin ortaya çıkmış olması, diğer yerlerde feodal toplumsal

³² Marx, kapitalizmin gelişiminde ticaretin önemini göz ardı etmemiştir. Belirttiği üzere, coğrafi keşifler, ticaret ve tüccar sermayesinin gelişmesi feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçişi kolaylaştıran etkenlerin başında gelir. "Dünya pazarındaki ani genişleme ile dolaşımdaki metallerin çoğalması, Asya'nın ürünleriyle Amerika'nın hazinelerine sahip çıkmak için Avrupa uluslarının gösterdikleri hırs ve rekabet ile sömürgecilik sistemi üretim üzerindeki feodal zincirlerin parçalanmasına maddi katkıda bulunmuşlardır. Bununla birlikte ilk dönemde modern üretim tarzı ancak, kendisi için gerekli koşulların Orta Çağ'da olduğu yerlerde gelişmiştir. Karl Marx. **Kapital: Ekonomi Politikin Eleştirisi, Cilt III**, Çev. Alaattin Bilgi, 2. Baskı, Ankara, Eriş Yayınları, 2004, s. 292."

Burada gerekli koşul derken içsel faktörlerden bahsedilmektedir. Kapitalist üretimin ortaya çıktığı yerlerde, serflik çoktan ortadan kaldırılmaya başlanmış ve Orta Çağ'ın en parlak ürünü olan kentler düzeni silinmeye başlamıştır. Karl Marx. **Kapital I. Cilt: Ekonomi Politikin Eleştirisi**, Çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, İstanbul, Yordam Kitap, 2011, s. 688. Daha açık bir ifadeyle, "XVI. ve XVII. yüzyılda ticaretteki ani genişleme ve yeni dünya pazarlarının doğuşu, eski üretim tarzının yıkılmasına ve kapitalist üretimin doğuşuna büyük bir katkıda bulunmuş ise, bu, tersine, zaten var olan kapitalist üretim tarzı temeli üzerinde olmuştur. Marx. **Kapital: Ekonomi Politikin Eleştirisi, Cilt III**, Çev. Alaattin Bilgi, 2. Baskı, Ankara, Eriş Yayınları, 2004, s. 292." Bu anlamda Marx, kapitalist dönemin başlangıcını, kapitalist üretimin ilk örnekleriyle dağınık şekilde XIV. ve XV. yüzyıllarda karşılaşılacakla beraber, XVI. yüzyıl olarak kabul eder. Marx. **Kapital I. Cilt: Ekonomi Politikin Eleştirisi**, Çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, İstanbul, Yordam Kitap, 2011, s. 688.

ilişkiler devam etse de, kapitalist üretim ilişkilerinin kurulmaya başladığının bir göstergesidir (Mooers, 1997: 36).

Kapitalizmin gelişmesi ve feodal üretim tarzındaki serf emeğinin ücretli emeğe dönüşmesi sürecinde sınıf yapılarında ve devlet politikalarında önemli siyasal değişiklikler olmuştur. Bazı ülkelerde toprak sahibi aristokrat sınıfla işbirliği içindeki büyük tüccarların yaptığı ekonomik ve politik devrim yoluyla³³; diğer bazı ülkelerdeyse küçük üretici kapitalistlerin liderliğinde feodal sömürüye başkaldırı şeklinde yapılan devrimlerle feodalizm aşınmıştır. Dobb'a göre, bu aşınmanın sebebi ne olursa olsun, kapitalist dönüşümün iki temel aşaması vardır. Bu aşamaların ilki, küçük üreticilerin kendilerini feodal yükümlülüklerden kurtarması; ikinci aşama ise üretim araçları üzerindeki mülkiyetlerini kaybederek geçinmek için emeklerini ücret karşılığında satmak zorunda bırakılmalarıdır (Dobb, 1990: 26 - 27).

Bugün çalışmadan anladığımız haliyle ücretli emeğin doğduğu bu süreç bazı ülkelerde, örneğin İngiltere'de, tarım arazilerinin özel mülkiyete dönüştürülmesiyle

³³ Bilindiği gibi, kapitalist dönüşümün ateşleyicisi olarak burjuva sınıfına ve burjuva devrimlerine ayrı bir önem atfedilir. Kapitalizmin doğuşu, gücünü yitiren aristokrasi ile karşısında yükselen burjuvazi arasındaki mücadeleyle ilişkilendirilir. Burjuva devrimleri, feodal dönemin kıra dayalı hantal yapısı yerine kentsel bir dinamizm içeren ve üretici güçlerin seferber edildiği kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşmasını sağlayan ilerici yapısal değişiklikler olarak anlatılır. Diğer taraftan kapitalizmin kökenlerinin burjuvaziye dayandırılmasına yönelik itirazlar vardır. Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü* isimli kitabında, kapitalizmin kentsel bir olgu olarak ele alınmasına; burjuvaziyle kapitalistin, rasyonel kapitalist üretim örgütlenmesiyle Aydınlanma sürecinin ve moderniteyle kapitalizmin özdeşleştirilmesine itiraz eder. Ona göre, bu şekilde ele almak, kapitalist gelişmeyi doğal bir süreç olarak görmek demektir. Oysa kapitalist dönüşümü, gelişmiş burjuvazi gerçekleştirmemiştir. Çünkü kapitalizm, henüz burjuvazinin oluşmadığı İngiltere'de doğmuştur. İngiliz kapitalizminin doğuşu, burjuvazinin değil, büyük toprak sahibi aristokrat sınıfın önderliğinde, kentlerde değil kırsal bölgelerde gerçekleşmiştir. Ellen Meiksins Wood. **Kapitalizmin Arkaik Kültürü: Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme**, Çev. Oya Köymen, 2. Baskı, İstanbul, Yordam Kitap, 2012, ss. 10 - 13.

çiftçi köylülerin işledikleri topraktan sürülmesi yoluyla (çitleme hareketiyle³⁴); bazı ülkelerdeyse nüfus artışının fazla olması sebebiyle toprakların yetersiz kalması sebebiyle gerçekleşmiştir. Marx'ın "ilk birikim" olarak çözümlediği, sermaye ilişkisini yaratan bu süreç, işçiyi kendi çalışma koşullarının mülkiyetinden ayıran süreçtir. Dolaysız üreticilerin, yani toprağa bağlı köylülerin ve zanaatkârların bu dönüşüm sürecinde özgür bir emek gücü satıcısı olabilmeleri için hem serflikten hem de loncaların kısıtlayıcı çalışma kurallarından kurtulması gerekiyordu. Öte yandan kısıtlardan kurtulma, aynı zamanda, bütün üretim araçlarından ve feodal düzende sahip oldukları bütün yaşama güvencelerinden de yoksun kalma anlamına gelmiştir. Bu toplumsal geçim ve üretim araçlarını sermayeye ve dolaysız üreticileri de ücretli işçilere dönüştüren süreçtir. Dolayısıyla Marx bu süreci, üreticilerin kölelikten veya serflikten kurtularak emek güçlerini özgürce piyasada satan işgücüne dönüşümleri yönünde bir ilerleme olarak değerlendirmez. Söz konusu olan, yalnızca köleliğin biçim değiştirmesi, yani feodal sömürünün kapitalist sömürüye dönüşmesidir (Marx, 2011: 688 - 689).

Yukarıda, kapitalizmin kökenleri ve feodalizmden kapitalizme geçiş mekanizmalarına ilişkin başlıca görüşler özetlenmeye çalışılmıştır. Kapitalist dönüşümü tetikleyen öncelikli unsurun kapitalist ruh mu, piyasa ekonomisinin oluşumu mu, yoksa üretim tarzının değişimi mi olduğu tartışmasını yürütmek yerine, bütün bunları kapitalizmi oluşturan sac ayakları olarak düşünmek mümkündür. Genel bir çerçeve çizilmek istenirse, kapitalizmle birlikte daha önceki toplumsal sistemlerde hâkim olan, ihtiyaçların karşılanması amacıyla ve kullanıma yönelik yapılan üretim anlayışı tümünden değişmiştir. Pazar için üretim, kâr güdüsüyle hareket eden aracı tüccarların

³⁴ İngiltere'de yaklaşık altı milyon dönüm ortak tarla ve toprağı kişilere dağıtan Çitleme Yasası (1760-1830) ile yaklaşık beş bin *çitlenmiş arazi* özel mülke dönüştürülmüştür. Özel mülke dönen toprağın kirasını karşılayamayan köylüler toprağı terk etmek zorunda kalmıştır. 1834'te yürürlüğe giren *Yoksulluk Yasası* da kırdan yaşamayı daha da zorlaştırmış ve köylüleri toprağı terk ederek, yaşamlarını sürdürmek için kendilerine verilen her işi yapmaya mecbur kalacakları kentlere göçe zorlamıştır. Eric Hobsbawm. **Devrim Çağı: Avrupa 1789-1848**, Çev. Bahadır Sina Şener, 3. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2003, s. 187. Çitleme hareketiyle toprak az sayıda soylunun elinde birikmiş; tarımsal faaliyet için kullanılmak yerine koyun otlağına dönüştürülmüş ve tarımdan daha kârlı olan yün üretimine geçilmiştir. Bu durum toprağın ihtiyaçların giderilmesi yerine piyasaya yönelik kâr amaçlı kullanılmasının başlangıcını oluşturur.

varlığı anlamına gelir. Amacı olabildiğince kazanç sağlamak olan tüccar sınıfının güçlenişi, piyasa kurallarını yaygınlaştırarak daha önce piyasa dışı yollarla temin veya değiş tokuş edilen alanların da metalaşmasına yol açar. Mal ve hizmetlerin metalaşması, piyasalara bağımlılığı artırır ve feodal sınıfların çözülmesini hızlandırır. Feodal düzenin çözülmesi, üreticilerin üretim araçlarından ve topraktan koparılma yoluyla ücretli işgücüne dönüşmeleri anlamına gelir. Bu yolla emek ve toprak da, tıpkı mal ve hizmetler gibi, piyasada mübadele edilen metalar haline gelirler. Bu süreci birçok yerde burjuva devrimleri desteklemiştir. Böylece sistemin liberal ideolojiye dayanan kültürel temelleri atılarak siyasi mekanizmaları oluşturulmuştur. Ulusal monarşiler eliyle yürütülen sömürgecilik faaliyetleriyle ise sanayi kapitalizminin kaynağını oluşturan sermaye birikimi sağlanmıştır. Aslında bütün bu süreç, birbirlerini etkileyen faktörler ve alanlar aracılığıyla sanayi kapitalizmi için gerekli koşulları hazırlamıştır.

d. Sanayi Devrimi ve Sanayi Kapitalizmi

Önceki bölümde değinildiği üzere, insanlık tarihinde gerek çalışma gerekse hayat düzeninde büyük değişikliklere yol açan ilk büyük kırılma, Tarım Devrimi'yle yaşanmıştır. Bu dönemi takip eden binlerce yıl boyunca, yaşanan bütün savaşlara, dinlerin ortaya çıkıp güç kazanmasına, krallıkların güçlenip gerilemesine, büyük nüfus artışlarına, teknolojik gelişmelere rağmen çalışma hayatına ve işlerin yapılışına ilişkin temel alışkanlıklar bozulmamıştır. Sanayi Devrimi'ne kadar geçen bu süre zarfında, dünya nüfusunun büyük bir çoğunluğu, atalarının yüzlerce yıldır yaptıklarına benzer şekilde, yaşamlarını, toprağı sürerek ya da küçük ölçekte el zanaatlarıyla kazanmaya devam etmişlerdir (Volti, 2012: 39).

Ailevi ve yerel alanlarla iç içe gerçekleştirilen çalışma, ağırlıklı olarak çalışanın yetenek ve tercihi doğrultusunda düzenlenmiştir. 1700'lerde, İngiltere'de emek gücünün %56'sını oluşturan tarım emeğinin çalışma düzeni günlük çalışma şeklindeydi ve yüksek oranda iklimsel ve mevsimsel koşullar tarafından belirlenmekteydi. Örneğin balıkçılar gelgitlere dikkat etmek zorundaydılar. Çalışma yükümlülüğü, ideolojik ya da sosyoekonomik düzenlemeler tarafından

dayatılmamaktaydı. Belirleyici olan doğanın kendisiydi. Sanayileşme öncesindeki dönemde tipik bir İngiliz işçisi, Güney Amerika'daki Yamanalarla aynı şekilde, kısa süre yoğun çalıştıktan sonra aylıklık edebilecek şekilde, bizzat kendisinin yönettiği biçimde çalışmaktaydı. İnsanlar çalışma hayatlarının kontrolüne sahip olduklarından (Thompson, 1967: 302) ve sadece temel ihtiyaçlarını tatmin etmek için çalıştıklarından çokça boş vakitleri oluyordu.

Çalışanlar, kapitalizmin erken döneminde sermayenin kontrolüne girerek ekonomik bir sınıf olarak bağımsızlıklarını yitirmeye başlamışlardır. Ancak üretim tarzı ve ilişkilerini bütünden değiştiren asıl gelişme, Sanayi Devrimi olmuştur. Sanayi Devrimi'ni olası kılan teknolojik gelişmelerin sonucu kurulan kolektif seri üretim birimleri olan fabrikaların etkisiyle, henüz olgunlaşmamış bir kapitalizm aşamasından kendine özgü üretim sürecinin ortaya çıktığı bir devreye geçilmiştir. Böylelikle üreticinin üretim araçları üzerindeki mülkiyet hakkı tamamen ortadan kalkarak kapitalist ile ücretli işçi arasında yalın ve dolaysız bir ilişki kurulmuştur (Dobb, 2007: 18).

Bu sürecin işaret ettiği teknik buluş ve gelişmeler kabaca, mekanik dokuma tezgâhının ve buharlı makinelerin icadı; demir-çelik, kömür sektörlerinin gelişimi ile buharlı gemi, lokomotif ve demir yollarının yapımı ile ulaşım ve taşımacılık imkânlarının artması; tarımda verimliliği arttıran buluşlar; elektrik teknolojisi yoluyla telefon, telgrafın icadı sayesinde iletişimin kolaylaşması ve elektrik, petrol tabanlı motorlar ile otomotiv sektörünün gelişimi olarak özetlenebilir.

Sanayi üretimi, tarım yerine öncelikli olarak mamul imalatına dayanan bir ekonomide elektrik, gaz ve nükleer güç gibi canlı olmayan enerji kaynaklarının makine teknolojisiyle birlikte kullanıldığı; emek ve teknoloji arasında yoğun zaman senkronizasyonu gerektiren; bu tip bir üretime uygun tasarlanmış büyük ölçekli, fabrikalar gibi çalışma alanlarında gerçekleştirilen bir üretim biçimine işaret eder. Bu üretim biçimi, üretim araçlarının özel mülkiyetine dayanan ve rekabetçi bir piyasa sisteminde faaliyet gösteren sermaye sahiplerinin, özgür ücretli emeği, para temelli bir ilişki ile istihdam ettiği kâr odaklı bir sistem olarak tanımlanan kapitalizm içinde

doğmuştur. Bu yönüyle, modern toplumların iki temel boyutu olan sanayileşme ve kapitalizm, birbirleriyle bağlantılı şekilde gelişerek yalnızca üretim ilişkilerini değil, üretim tarzı ve işin örgütlenmesi de dâhil olmak üzere çalışmayı ve insan hayatını tümünden başkalaştırmıştır (Edgell, 2012: 7 - 8).

Tablo 2: Kapitalist Sanayi Toplumlarda Çalışma ile Pre-endüstriyel Toplumlarda Çalışmanın Genel Özellikleri		
Temel Özellikler	Sanayi Öncesi Toplumlarda Çalışma	Kapitalist Sanayi Toplumlarda Çalışma
1. Üretim Sistemi	El aletleri/su/insan/hayvan enerjisi	Makineler/canlı olmayan enerji (kömür, gaz, petrol, vs.)
2. Üretim Birimi	Aile/Hane halkı	Yetişkin bireyler/Büyük ölçekli kuruluşlar
3. İş Bölümü	İlkel/Düşük düzeyde farklılaşma	Karmaşık/Yüksek düzey farklılaşma
4. Zaman	Düzensiz/Mevsimsel	Düzenli/Kalıcı
5. Eğitim ve İşe Alım	Asgari/Genel Belirli/Aile	Kapsamlı/Uzmanlaşmış Evrensel/Yetişkin Bireyler
6. İktisadi Sistem	Geleneksel/Piyasa dışı	Rasyonel/Piyasa
7. Çalışmanın Anlamı	Kötü bir zorunluluk	Bir erdem
8. Çalışmanın Amacı	Geçimlik/Yaşamı sürdürme/Kısa-dönem getiri	Maksimum karşılık/Gelir/Uzun-dönem kazanç
9. Ödeme	Ayni/Nakdi	Ücret/Maaş/Kazanç
10. Çalışmanın Toplumsal Konumu	İktisadi olmayan kurumlarla bütünleşik	Diğer kurumlardan ayrı

(Edgell, 2012)
Sociology of Work: Continuity and Change in Paid and Unpaid Employment,
 London: Sage Publication. s. 2.

Bilindiği gibi, kapitalist sanayileşme süreci, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere’de ortaya çıkarak kısa sürede Amerika, Fransa ve Almanya’da gelişmiş; daha sonra dünyanın geri kalanına yayılmıştır. Teknolojik gelişmelere eşlik eden bir dizi iktisadi, toplumsal ve kültürel dönüşüm, modern kapitalist sanayi toplumlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sanayi toplumu, genel hatlarıyla, rasyonelite ve bürokratik yapılanma temelinde şekillenen; kentleşmenin ve kentsel değerlerin yaygın olduğu; felsefi ve kültürel altyapısını aydınlanma düşüncesinden ve modernizmden alan bir toplumsal yapılanmadır. Artan ulaşım ve iletişim imkânları sayesinde büyük piyasalar

için üretim söz konusudur. Dolayısıyla, büyük ölçekli yatırıma ihtiyaç duyan, dev fabrikalar ve büyük işletmeler aracılığıyla gerçekleştirilen bir üretim süreci hâkim hale gelmeye başlamıştır. Yukarıdaki tablo, sanayi kapitalizminde çalışmanın genel özellikleri ile sanayi öncesi toplumlardaki çalışmanın genel özelliklerine ilişkin karşılaştırmalı bir özet sunmaktadır.

Kapitalist sanayi toplumu, özünde çatışma üzerine kurulu bir düzeni işaret eder. Bu çerçevede şekillenen çalışma düzeni, bireyci, kişisellikten, duygusallıktan ve insanî boyuttan uzak, çalışanları makinenin bir parçası olarak gören bir sistemdir. Dolayısıyla, özellikle sanayileşmenin ilk yıllarında işçilerin içinde buldukları kötü koşullar hem sosyal teoride eleştirilmiş (Bozkurt, 2012: 167) hem de işçi hareketleri ve makine kırıcılık gibi tepkilere yol açmıştır. İşçilerin Sanayi Devrimi sırasındaki kötü çalışma koşullarını işçi sınıfı üzerine ilk çalışmaları yapan isimlerden biri olan Friedrich Engels, *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu* (1845) adlı kitabında ayrıntılı olarak ele alır. Ayrıca Karl Marx’ın *Kapital* (1867), Eric Hobsbawm’ın *Devrim Çağı 1789-1848* (1962), E. P. Thompson’ın *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* (1963) ve Jacques Ranciere’in *Proleterlerin Gecesi* (1981) eserleri XIX. yüzyıldaki işçilerin kötü çalışma koşullarını ayrıntı olarak inceleyen eserlere örnek olarak verilebilir.

e. İşin Örgütlenmesi: Taylorizm ve Fordizm

Modern toplumlarının altyapısını oluşturan akılcılık ve rasyonelleşme süreçleri, çalışma hayatını ve işin örgütlenmesini de benzer değerler temelinde bir dönüşüme uğratmıştır. Bu dönüşüm çerçevesinde, yasaya ve kurallara itaat, disiplin, verimlilik, rekabet, maddi değerler, zaman bilinci, eğitim, değişime ayak uydurma, işletmeye sadakat, otorite, büyüklük, kazanç tutkusu ve sosyal yapıya uyum gibi özellikler, modern çalışma hayatına ilişkin yeni değerler haline gelmiştir. Modern sanayi toplumlarının arka planında önemli bir yer tutan rasyonelleşme ve bürokratikleşme sürecinin çalışma hayatındaki karşılığı ise Taylor’ın Bilimsel Yönetim Yaklaşımı’nda ifadesini bulmaktadır. Bu yaklaşım, toplumun diğer alanlarında olduğu gibi, çalışma hayatında da geleneksel yapıların ve düşünce tarzlarının yerine pozitivist bilime dayalı düşünce yapısının yerleştirilmesini, işin bütün süreçlerinin rasyonelleştirilmesini

öngören bir yaklaşımdır. Uzmanlaşma ve standartlaşmanın artışıyla birlikte bilimsel yönetim ilkelerinin iş süreçlerine uygulanması mümkün olmuştur (Zencirkıran, 2005: 18 - 20).

Bu üretim tipinin uygulanmaya geçilmesinden önce, ilk fabrikalarda az sayıda ancak vasıflı bir çalışan grubu ile yürütülen atölye tipi üretim tarzı söz konusuydu. Bu dönemde işgücü, üretim sürecinde düşünen, tasarlayan, uygulayan, problemleri çözen, sabit bir birim halinde duran otomobilin civardan alınmış makine parçalarının tamamının montajını yapan eğitilmiş ustalardan oluşmaktaydı. İşçilerin her parçayı oluşturmak için işin tasarımına bütünsel bir zihin faaliyeti ayırarak işin her bir parçasını kendileri üretmek durumunda oldukları böyle bir üretim sürecinin iş örgütlenmesinde üretimi yavaşlattığı, zaman kaybına neden olduğu ve Taylorist ilkelerin bu durumu değiştirebileceği düşünülmüştür (Önal, 2007: 4 - 8).

Taylorist üretim örgütlenmesinin temel özelliği, iş sürecinin sistematik analizinin yapılarak işin ayrı ayrı parçalara ayrılması, bu parçaların zaman ve hareket analizlerinin yapılarak her bir parça için hareket ve zamanın belirlenmesidir. Bu sayede üretim verimliliğinin artırılması hedeflenmiştir.

Öte taraftan, Taylorizm, işi zaman ve hareket çalışmalarıyla en ince ayrıntılarına kadar hesaplayarak standardize etmiş olmakla birlikte, üretim organizasyonunda sabit makineler arasındaki işçilerin hareketli olmasını gerektirmekteydi. Belirlenmiş hareketleri gerçekleştiren işçiler, üzerinde çalıştıkları parçayı tamamladıklarında bu parçayı sistem içindeki bir sonraki noktaya nakletmekle de yükümlüydüler. İşçilerin makineler arasındaki bu hareketliliği zaman kaybına sebep olarak Taylorizm'in hedeflediği verimlilik artışı önünde bir engel teşkil etmiştir. Taylorizm'den kaynaklanan bu sorunlar, "Fordizm", "kitle üretimi" veya "üretimde montaj hattı sistemi" adı verilen yeni bir üretim sistemine geçilerek minimuma indirilmeye çalışılmıştır (Çakmak, 2004: 237).

Bu çerçevede Fordizm, Taylorist ilkeler doğrultusunda biçimlenmiş; sisteme hareketli bir montaj hattı, özel amaçlı takım tezgâhları ve standart ürünlerin hâkim olduğu; ağırlıklı olarak vasıfsız emeğe ihtiyaç duyan; seri ve kitlesel bir üretim sistemi olarak

tanımlanabilir. Bu görüşten hareketle, Henry Ford 1900'lü yılların başında üretim sürecini yeniden tasarlayarak zanaat tipi üretimden montaj tipi üretime geçilmesini sağlamıştır. Fordist üretim sistemi, üretim organizasyonunda, hareketli bir bant hattı üzerinde üretilen ürünün montajlanmasını sistemin merkezine oturttuğu ve üretimi daha kısa sürede ve daha seri bir şekilde yapılabilir kıldığı için zaman zaman bant tipi üretim sistemi, zaman zaman da seri üretim sistemi olarak da tanımlanabilmektedir. Temel özellikleri ayrıntılı iş bölümü, seri hareket ve süreklilik olan Fordist üretim sistemiyle birlikte işin örgütlenmesinin temel unsuru olan vasıflı işçilerin yerini sadece küçük parça işleri sürekli tekrarlayan işçiler almıştır (Önal, 2007: 4 - 8).

İşlerin bu şekilde standardizasyonu ve tekrara dayalı bir hal alması, işin rutinleşmesi ve işçilerin üretim sürecinin kontrolünü kaybetmeleri anlamına gelmiştir. Diğer bir deyişle, Taylorizm'in temel ilkelerinden olan işin bölünerek ayrıştırılması ve işçilerin bu standart iş parçaları üzerinde uzmanlaşmalarının sağlanması, emek sürecinin işverenlerce denetimini mümkün kılmıştır. Emek sürecinin denetimi kadar önemli diğer husus ise parçalara ayrılmış iş tanımlarının basit ve rutin olması, dolayısıyla herhangi bir vafsa sahip olmayan kişilerce kolaylıkla yapılabilmesidir. Böylece üretim sürecinde işçiler kolayca değiştirilebilir, ikame edilebilir bir faktör durumuna düşmüşlerdir.

Dikkat edileceği üzere, bu dönüşüm teknolojik bir değişimden ziyade iş organizasyonundaki bir değişimden kaynaklanmaktadır. Çünkü üretim sürecinde fabrikaların ilk örnekleri olan atölye tipi üretim sürecindeki teknolojiler değişmemiştir. Değişiklik, iş sürecinin ayrıntılı olarak bölünmesi ve işin, işçinin yerinden kıpırdamasına gerek kalmadan diğer işçiye aktarılması yönteminde yapılan değişikliktir. Ayrıntılı işbölümü ile rasyonalite iş sürecine uygulanarak üretim çıktısında büyük artışlar elde edilmiştir. İşletme içinde başlayan işbölümü, uluslararası işbölümüne dek uzanan bir yapılanma sağlayarak, Taylorist süreçler bağlamında şekillenen seri üretimi uzunca bir dönem dünya ölçeğinde hâkim üretim sistemi haline getirmiştir (Daldal, 2008).

f. Modern Çalışma: Kapitalist Bir Kategori Olarak İş

Bütün bu anlatılanlar ışığında çalışma, bugün yaygın olarak ifade ettiği genel anlamıyla, bir insanın kendisi ya da başkalarının tüketimi için mal ve hizmet üretmeye yönelik harcadığı fiziksel, zihinsel ve duygusal emek olarak tanımlanabilir (Marshall, 2009: 110). Böyle bir kavramsallaştırmanın kökeninde, ihtiyaçlar ve ihtiyaçların tatmini meselesi yer almaktadır. Modern toplumlarda ihtiyaçların tatminiye meta üretimi ve tüketimine bağlıdır. Öyleyse, insanî faaliyetlerin bugün anladığımız biçimde tanımlanarak sınıflandırılmasının temeli, endüstriyel kapitalist sistemin işleyiş dinamiklerinde yatmaktadır.

Modern dünyada çalışma, öncelikli olarak “kapitalist bir kategori olarak iş”i (Cleaver, 2011: 203) işaret eder. Kapitalist iş kavramıyla kastedilen, karşılığı parasal ücretle ödenen, toplumsal ve kurumsal olarak kabul gören özgül bir emek biçimidir. Bu emek biçimi, toplumsal yaşamın örgütleyici ilkesi olarak bireysel gündelik yaşamı olduğu kadar kurumları da belirlemekte; toplumsal ve kültürel bütünleşme ve karşılıklı bağımlılığın temelini oluşturmaktadır (Dinerstein ve Neary, 2011: 13). Toplumsal bütünleşmeyi sağlayan karşılıklı bağımlılık ise iktisadın XIX. yüzyıldan itibaren temel ilişki biçimi haline gelmesiyle, iktisat üzerinden kurulan bir bağımlılık ilişkisini işaret eder. Diğer bir ifadeyle çalışmanın “kapitalist iş” olarak kavramsallaştırılmasında vurgu noktası, bağımlı ücretli çalışmanın esas çalışma biçimi olması ve emeğin üretkenliğinin iktisadi değeri ile ölçülmesidir.

Ücretli istihdam kuşkusuz kapitalizme özgü değildir. Antik uygarlıklarda da benzer ücretli emek biçimlerinin varlığı söz konusudur³⁵. Ancak kapitalizmde ücretli istihdamı önceki ekonomik sistemlerden ayıran iki önemli nokta bulunmaktadır. Bunlardan ilki, sanayi kapitalizmiyle birlikte ücretli istihdamın ilk kez temel iktisadî

³⁵ Ücretli çalışma biçimlerinin örneklerine ilişkin ilk kayıtlar Antik dönemdedir. Tarihçilere göre bu dönemde ücretli çalışma biçimlerine rastlanıldığı dört temel alan vardır. Bunlardan ilki, tarım, bıçkıcılık, inşaat, vb. alanlarda kullanılan “gündelikçi (casual labor)”lerdir. Ücretli çalışmanın erken örneklerinden ikisi de “zanaatkârlık (artisanal labor)” ve zanaatkâr “çıraklığı (apprenticeships)” dir. Dördüncü olarak “askeri hizmetler”de ücret karşılığı çalışma örneklerine rastlanmaktadır. Çeşitli örnekler için bkz. Marcel van der Linden. **Workers of the World: Essays toward a Global Labor History**, Leiden, Brill, 2008, ss. 41-46.

aktivite haline gelmesidir. Ücretli çalışmanın asıl yaygın çalışma biçimi olarak hâkimiyeti, çalışmanın bir kimse için aile, dini ve cemaat yaşamından bağımsız olarak yaşam aktivitesinin ayrı bir alanına dönüşmesini beraberinde getirmiştir (Budd, 2016: 95-96). Robert Castel'in, *Ücretli Çalışmanın Tarihçesi* isimli kitabında detaylı bir şekilde açıkladığı üzere, feodal toplumların çatırdamasıyla yaygınlaşmaya başlayan ücretli çalışma, sanayileşmeden itibaren çeşitli aşamalardan geçerek çalışmanın esas biçimi haline gelmiştir. Bu, ücretliler toplumunun ortaya çıkışıdır (Castel, 2017: 297).

İkinci önemli nokta ise çalışmanın kavramsal dönüşümüdür. Ücretliler toplumunda çalışma, soyut bir ekonomik nicelik, bir meta olarak kavramsallaştırılmıştır. Dolayısıyla ücret karşılığı çalışmanın kökeni Antik döneme kadar gitmekteyse de modern anlamıyla ücretli emek kurgusu iki önemli kavramsal aşamadan geçmiştir. Öncelikle, insanın emeğinin kendinden ve emeğinin ürününden soyutlanmasını gerektirmiştir. Artık satın alınan şey, emeğin ürünü değildir, soyut bir kavram olarak emek gücüdür. Buna bağlı olarak ikinci dönüşüm, satın alınan emeğin ölçülmesi için geliştirilen yöntemdir ki bu da emek-zamanı olarak ikinci bir soyutlama anlamına gelmektedir (van der Linden, 2008: 40).

Dikkat edilirse kapitalist iş, işgücünün bir üretim faktörü olarak üretim sürecinde kullanılmasıdır. Bu yönüyle modern çalışma, bir istihdam ilişkisi olarak karşımıza çıkmaktadır. İstihdama dâhil olma ise toplumsallaşma ve metalaşma kavramları ile yakından ilgilidir. Daha açık bir ifadeyle, modern kapitalist dünyada çalışma, esas olarak ücret karşılığı yapılan iştir ve toplumsal bir olgu olarak bireyle toplumu ilişki haline sokan şeydir. Böyle bir yapıda bireylerin toplumda yer edinmeleri, büyük oranda üretim sürecinde yer almalarına bağlıdır.

“Kamusal alana karşılığı ödenen çalışma (yani ücretli çalışma) aracılığıyla toplumsal bir varlık olarak topluma dâhil oluruz ve kimlik ediniriz; kendimizi başkalarına göre değerlendirdiğimiz ve başkalarına olan görevlerimiz karşılığında onlar üzerinde haklar edindiğimiz bir ilişki ve değişim ağına dâhil oluruz. Karşılığı toplumsal olarak verilen ve belirlenen çalışma, en önemli toplumsallaşma unsuru olduğu içindir ki sanayi toplumu kendini bir

‘emekçiler toplumu’ olarak görür ve bu sıfatla kendinden önceki toplumlardan ayrılır” (Gorz, 2007: 28).

İlginç şekilde, sanayi toplumunda çalışmanın anlamı, bizzat işin kendisinden kaynaklanmaz. Emek gücünün satılması, her şeyden önce geçim güvencesi sağlaması yönüyle önemlidir. Fakat bundan öte, çalışmanın anlamı, bireysel yaşam tarzını belirleyen en önemli kaynak olması yönüyle ortaya çıkar (Beck, 2014: 209).

Dolayısıyla modern dönem toplumlarında çalışmanın temel özelliği, yalnızca geçim için yürütülen bir faaliyet olmaktan çıkıp hem bireysel var oluş için hem de toplumsal bütünleşme için temel araç haline gelmesidir.

İnsanların eğitilmiş bireyler olarak, ücret alacak biçimde toplumsallaştırılmaları, toplumda işlevsel bütünleşmeyi sağlayan şeydir. Ücretin temel hedefi satın alma gücü elde etmek olduğuna göre, çalışma bu hedefe ulaşma yolunda bir araç haline gelmektedir. Satın alma yoluyla tüketim de çalışmanın zorluklarını telafi eden bir mekanizma olarak süreci tamamlamaktadır. “Bu nedenle toplumsallaştırma aynı anda iki yönde birden gerçekleşmelidir: birey, çalışma karşısında, ‘önemli olan ay sonunda yapılan ödemedir’ biçiminde araçsal bir tavır benimsenmesi için eğitilmelidir ve tüketici olarak da, çabalarının hedefini ve başarısının simgelerini oluşturan şey olarak metaları ve ticari hizmetleri ele geçirmesi için eğitilmelidir” (Gorz, 2007: 63-64).

Ancak belirtmek gerekir ki çalışma, modern dönemden itibaren, hem bireysel hem de toplumsal olarak ihtiyaçların tatmini ve yaşamın devamı için bir araç olmaktan daha öte bir anlam kazanmıştır. Méda’ya göre, “Çalışma, ıstırap içindeki insanlığın cennetten çıkarken miras aldığı, ezelden beri mevcut (bir) araç değildir, tamamen doğal ihtiyaçlarımızı karşılamamıza basitçe hizmet eden doğal (bir) araç da değildir.” Modern dünyada çalışma, toplumsallığın temelidir ve yalnızca insanın dünya ile ilişkisini değil, aynı zamanda toplumsal ilişkileri de baştan sona yapılandırmaktadır. Ancak bu biçimiyle XVII. yüzyıldan itibaren dünya görüşümüzün merkezi haline gelmiş bulunan çalışma, aslında bu döneme ve sonrasına özgü özel bir politik-toplumsal çerçevede inşa edilmiş bir kategoridir (Méda, 2012: 27).

Toplumsallaşmanın temeli olarak böylesine merkezi bir yeri ilk kez işgal eden çalışma, daha önceki dönemlerdeki toplumsal örgütlenme biçimlerinde olduğunun aksine artık bir eziyet veya yük olarak algılanmamaktadır. Bu tip bir algılama biçiminde, toplumu oluşturan bireylerin kim olduklarını belirleyen esas faktörün yaptıkları iş olduğuna yönelik öylesine güçlü bir inanç söz konusudur ki bireylerin hayatlarında anlamlı bir var oluşa ulaşmalarının da ancak kazançlı bir iş sahibi olmakla sağlanacağı düşünülmektedir. Bu inanç sayesinde, tarihsel olarak ilk kez modern toplumlarda, finansal bir zorunluluk olmasa dahi, bireysel var oluşu anlamlandırmak ve toplumda yer edinebilmek için çalışılması gerektiği düşünülmektedir. Bu bağlamda, “İş seçimimizin bizim kimliğimizi belirleyeceği o denli benimsenmiştir ki yeni tanıdığımız kişilere sorduğumuz en ısrarlı soru, nereli oldukları ya da ana babalarının kim olduğu değil, ne iş yaptıklarıdır” (Botton, 2008: 109).

Çünkü kapitalist sanayi toplumunda çalışma, insan hayatının temel eksenine haline gelmiştir. Yetişkinlerin var oluşu tamamen ücretli emeğin hâkimiyetindedir. Meslekler, gelir, statü, yetenek, ilgi alanları ve hatta ilişkiler ortak kimlik örüntüsü işlevi görmektedir. Gelir düzeyi, yetenekler ve toplumsal statü kişinin yaptığı iş tarafından saptanır. Dahası, yaşlılık bile çalışmıyor olma üzerinden tanımlanmaktadır (Beck, 2014: 210).

Bu tip bir çalışma algısının tarihsel süreçte nasıl evrildiği ve toplum tarafından ne şekilde içselleştirildiği konusu çalışmanın ideolojik boyutunun değerlendirildiği ikinci bölümde, çalışma ideolojisi başlığı altında ele alınacaktır. Çalışma tarihinin insanlık tarihi kadar uzun bir geçmiş perspektifinden özetlenmeye çalışıldığı bu ilk bölümde ise çeşitli dönemlere ait örnekler, bazı kırılma noktalarına dikkat çekmek amacıyla, kısaca ele alınmıştır. Bu şekilde, çalışma ile ilgili bazı farklılıklara ve dönüşümlere dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

Modern çalışmaya ilişkin vurgulanması gereken önemli noktalardan biri, çalışmanın toplumsal rolünde ve anlamında yaşanan değişimdir. Yukarıda değinildiği üzere, çalışma gerçekten de avcı-toplayıcı toplumlardan itibaren sosyal bir olgudur. Ancak çalışma bu dönemde hayatın devamı için ihtiyaçların giderilmesine yetecek kadar

gerçekleştirilirken kapitalist sistemden itibaren toplumsallaşmanın yegâne aracı haline gelmiştir.

Çalışmanın tarihsel olarak aldığı görünümüleri incelemek; modern anlamına yönelik eleştirel bir bakış açısı sağlamaktadır. Günümüz toplumlarında kendini gerçekleştirmenin ve toplumda yer almanın temel dayanağını çalışma oluşturur. Oysa çalışmayı, dayanağı olduğu bu işlevlerden ayrı olarak değerlendirebilmek, çalışma ve insan doğası arasındaki bağa dair fikir edinebilmek için gereklidir. Bu şekilde tarihsel perspektiften bakıldığında, çalışmanın bireysel açılım ve kendini gerçekleştirmek gibi bireysel işlevleri ile toplumsal bağı güvence altına almak gibi toplumsal işlevlerinin aslında çalışmanın *kendinde* bir özelliği olmadığını yorumlamak mümkündür. Yukarıda özetlendiği gibi çalışma, tarihin her aşamasında bu işlevleri görmek amacıyla kullanılmamıştır, anlamı çağlar boyunca değişmiştir. İnsan doğasının ya da uygarlıkların değişmez bir unsuru değildir. Diğer bir deyişle çalışma antropolojik bir kategori değil, tarihsel bir kategoridir (Méda, 2012: 33). Dahası kavram bugün sahip olduğu anlamı da insanlık tarihinin çok kısa bir süresinde taşımıştır. Buradan hareketle, ikinci bölümde modern ve geç modern dönem sosyal teorilerinin modern emek kategorilerine yönelik başlıca eleştirilerine yer verilecektir.

II. BÖLÜM

SOSYAL TEORİDE MODERN EMEK KATEGORİLERİNE YÖNELİK ELEŞTİREL YAKLAŞIMLAR: ELEŞTİRİ OLARAK İŞİN SONU

Modern çalışma kavramının inşası XVIII. ve XIX. yüzyıllara dayanmaktadır. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren çalışma, iki önemli fonksiyonuyla ön plana çıkmıştır. Bunlardan ilki, bireyin emeğiyle toplumsal refaha katkısı dolayısıyla toplumsal ilişkiyi tesis eden önemli bir araç olması; ikincisi ise zenginlik üreten bir araç olarak üretim faktörü olmasıdır. Bu dönemde mekanik ve soyut bir biçimde tasarlanmış olan çalışma, doğası bakımından tartışma konusu olmamıştır. XIX. yüzyıl teorileri ise çalışmayı, insanlığın en yetkin yaratıcı faaliyet modeli olarak kurgulayarak çalışmanın anlamını tepeden tırnağa değiştirmiştir. Bu anlamda, Kıta Avrupası'ndaki klasik dönem emek tartışmalarında, insanın özü olarak emek kavramının önemli bir yer tuttuğunu belirtmek mümkündür. XIX. yüzyılın çalışmaya ilişkin özgül katkısı olan bu dönüşüm Hegel'in kurgusuna dayanmaktadır. Hegel bir özün, yani benliğin yaratılması ve gerçekleştirilmesi idealinin inşasını çalışmaya dayandırarak emeği, insanın özü olarak kavramsallaştırmıştır. Öte yandan, insanın bireyselliğinin ve yaratıcılığının en yüksek tezahürü olan insan doğasına içkin emek düşüncesi, sanayileşmenin ilk yılları olan XIX. yüzyılda çalışmanın gerçekte uygulanma koşullarında yaşanan değişimle büyük bir zıtlık teşkil etmiştir. Bu zıtlık, emek tartışmalarının temel izleğini verir. Söz konusu tartışmaların ilk aşaması, emeğin yüceltilmesi ve çalışmanın gerçekte aldığı biçimden ayrıştırılarak kavramsallaştırılmasıdır. Bu ayrımı, çalışmanın gerçekleşen halinin eleştirisi takip etmiştir. Üçüncü aşama, özellikle Marx ve sosyalist teorisyenlerin katkısıyla, ütopyik bir şemanın yerleştirilmesi olmuştur (Méda, 2012: 93 - 94, 101).

Bu üç izlek, yani yüceltilmiş bir çalışma idealinin çalışmanın gerçekleşen halinden ayrıştırılması, bu karşılaştırma yoluyla işin sonu hedefiyle çalışmanın eleştirisi ve ideal çalışmaya ulaşma önerileri, XIX. yüzyılda çalışmaya ilişkin teori ve tartışmaların çatısını oluşturmuştur. Çok genel bir çerçeveye özetlenmeye çalışılırsa, örneğin

Marx'ta insanın kendi yaratıcı gücünü yansıtabileceği, bireysel var oluşunu anlamlı kılacak faaliyetler emeğin özü olarak idealize edilmiştir. Durkheim'da ise işbölümünün sonucu olarak artan dayanışma duygusu sayesinde, bireylerin uyum içerisinde birbirine bağlı olduğu toplum ideali söz konusudur. Oysa XIX. yüzyılda, gerek çalışma koşulları gerekse modern toplumların içerisinde bulunduğu durum bu ideal tablonun tam zıttı bir görünüm arz etmekteydi.

Bilindiği gibi, Sanayi Devrimi'yle birlikte hızla üretim sürecine giren teknolojik yenilikler, çalışmanın bireysel ve toplumsal kurgusunu değiştirmiştir. Bu değişim, işin niteliği anlamında, çalışmayı çoğunlukla rutin, basit ve niteliksiz bir düzeye indirgemek yönünde gerçekleşmiştir. Hayatlarının büyük bir bölümünü bu tekdüze işlerle geçiren çalışanlar (yabancılaşmış işçiler), çalışmanın kolektif yapısı sayesinde iş üzerinden kimliklenmiş; sınıfsal aidiyetlerini belirlemişlerdir. Bu yönüyle sanayi toplumunda çalışma, işin pratikte aldığı insan onuruna aykırı, küçültücü doğasına rağmen, ideolojik aygıtlar aracılığıyla teorik olarak onurlandırılmış ve toplumu yapılandıran temel araç vazifesi görmüştür. Dolayısıyla, klasik dönem teorisyenleri ideal çalışmanın ancak yabancılaşmaya neden olan bu tür zorunlu çalışmanın aşılmasıyla ulaşılabilecek bir hedef olduğu düşünmüşlerdir.

Bu anlamda, XVIII., XIX. ve XX. yüzyıllarda, Adam Smith, Karl Marx ve Max Weber'den Chicago Okulu'na kadar çeşitli görüşten sosyal bilimcinin, çalışmayı hem toplumsal hem de kültürel hayatın bütününde merkezi bir konumda gördüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Sanayileşmenin olumsuz sonuçlarını sorunsallaştıran klasik sosyal teoriler, sanayi kapitalizminin çalışma hayatı üzerinde tahakküm kurma yöntemleri ile endüstriyel dönüşümün olumsuz sonuçlarını ele almış ve genel anlamıyla, modernitenin biçimlendirdiği emek ayrımı ve modern çalışmanın insan hayatının karakterini ne şekilde şekillendirdiği tartışmalarını yürütmüştür (Vallas, 2012: 1). Bu noktada temel eleştiriler özellikle emeğin denetimi boyutuyla üretim ilişkilerine yoğunlaşmıştır.

İktisadi ve toplumsal boyutuyla merkezi bir konumda bulunmasına karşın klasik sosyal teorilerde çalışmanın yüceltilmesini eleştiren görüşler de gündeme gelmiştir.

Sanayi toplumlarında yaşanan teknolojik gelişmelerin sağladığı imkânların, insanları zahmet verici işten kurtarmak bir yana, işin ve makinenin kölesi haline dönüştürecek şekilde kullanılmasına ve çalışma ideolojisine yönelen bu eleştirilere örnek olarak Paul Lafargue ve Bertnard Russell’ın görüşleri gösterilebilir.

Hem iktisadî faktörlerin öncelenmesinin bir sonucu hem de rasyonel toplumsal düzenin bir gereği olarak ortaya çıkan çalışmanın modern biçimlerinin (Baştürk, 2012: 61-63), emeğin modern kategorilerinin ve modern çalışma ideolojisinin tartışma konusu edilmesi ise modernitenin eleştirisiyle başka bir boyut kazanmış ve geç modern dönemde işin sonu tartışmalarının ana hatlarını oluşturmuştur. Eleştirel Teori’nin modernitenin kurucu ayaklarına getirdikleri eleştiriler, kitle kültürü ve yapay ihtiyaçlar tartışmaları, kapitalizmin sağladığı refah artışına rağmen çalışmanın anlamını tekrar tartışma konusu haline getirmiştir. Üstelik bu sefer, rasyonalitenin özellikle teknik boyutuyla gerçekleşiyor olması da tartışmaya açılmıştır. Yabancılaşma tartışmalarının ve çalışma ideolojisinin eleştirisinin yeniden gündeme gelmesi de yine bu döneme rastlar.

Bu bölüm, genel anlamıyla modern emek kategorilerine yönelen eleştirileri konu almıştır. Modern emek kategorileriyle kastedilen, modern dönemde çalışmanın yaygın olarak ücretli iş biçiminde bağımlı çalışma haline dönüşmesi ile insan faaliyetlerinin, iktisadi değerleri çerçevesinde, üretken olan ve üretken olmayan faaliyetler ayrımına tabi olmasıdır. Bu anlamda söz konusu eleştiriler, modern emek kavramsallaştırmasının çeşitli açılardan sınırlılıklarına odaklanmaları bakımından işin sonunu hedefleyen yaklaşımlar olarak düşünülebilir. Bu anlamıyla işin sonu, çalışmanın hapsoldüğü sınırların aşılarak farklı bir çalışma anlayışı oluşturma çabasıdır.

Bu çerçevede aşağıda öncelikle tartışmanın kuramsal zeminini oluşturması sebebiyle klasik sosyal teorisyenlerin başlıca kavramsallaştırmaları kısaca özetlenmiştir. Bu özette amaçlanan klasik sosyolojide çalışmanın konumuna dair bir tartışma yürütmektir. Daha sonra, geç modern dönemde iş-emek ayrımıyla ilgili tartışmalar aracılığıyla bu dönem yeniden gündeme gelen yabancılaşma tartışmaları açıklanmaya

çalışılmıştır. Çalışmanın modern anlamının, insanlık tarihinde çalışmanın toplumsal ve bireysel konumunda bir kırılma yaratacak biçimde yerleşmesini sağlaması sebebiyle modern çalışma ideolojisine ilişkin eleştirilere özel bir önem verilmiştir ve bunu oluşturan mekanizmalar değerlendirilmeye çalışılmıştır. Modern çalışma kavramsallaştırması her şeyden önce iktisadi bir kategoridir. Bu sebeple, modern çalışmaya yöneltilen eleştiri, bir anlamıyla iktisadın eleştirisi ve iktisadın öncü düzenleyici ilke olarak ön plana çıkmasının eleştirisi olarak okunabilir. Dolayısıyla bu bölümde çalışma ideolojisinin eleştirisini iktisadın eleştirisi takip etmektedir. Geç modern dönemden itibaren emek kategorilerinin ve çalışmanın eleştirisinin önemli bir ayağını da toplumsal cinsiyet ayrımı üzerinden yürütülen tartışmalar oluşturur. Bu sebeple son olarak çalışma kategorilerinin toplumsal cinsiyet bağlamında eleştirisine yer verilmiştir.

A. KLASİK SOSYAL TEORİLERDE ÇALIŞMA VE İŞİN SONU

Modern dönemle birlikte insanlık için ilerleme anlamına gelecek gelişmelerin iktisadi bir bakış açısından belirlenmesi, tüm insanları refaha kavuşturacak zenginliğin peşinde koşulması gereken yegâne amaç haline gelmesi ve bu zenginliğin de öncelikli olarak çalışma ile sağlanacağı inancının yerleşmesiyle çalışma, gerek bireysel gerekse toplumsal hayatın merkezine yerleşmiştir. Çalışmanın anlam ve biçimini olduğu kadar toplumu da tümden değiştiren bu dönüşüm ve yol açtığı sorunlar öncelikli olarak Émile Durkheim, Karl Marx ve Max Weber tarafından ele alınarak tartışılmıştır. Kapitalizmin ortaya çıkışı ve pre-endüstriyel toplumlardan endüstriyel topluma geçişi eleştirel bir dille inceleyen bu ilk dönem sosyal teorisyenleri, toplumsal dönüşümün temel tetikleyici gücünün ve aynı zamanda aracının sanayileşme olduğunu belirtmişlerdir. Bu sebeptendir ki emek üzerine çalışmalar ve iktisat iç içe geçmiş disiplinlerdir. Her üç sosyal teorisyen de sanayileşmenin ekonomik kurumları ve ilişkileri yeniden şekillendirme biçiminden endişe duymuş ve pazarlar ile sanayi kurumlarına ait problemlerin fabrika duvarlarını ve bürokratik yapıları çok aştığını düşünmüşlerdir (Smith, V., 2013: xxx).

Klasik sosyal teoriler, emeği, modern toplumların aslı toplumsal gerçeği olarak görmüş ve modern toplumu, “çalışma toplumu” olarak değerlendirmişlerdir. Dolayısıyla toplumsal yapıların dinamikleri ve örgütlenme prensipleriyle ilgili sorunların ele alınışında emek, sosyolojik kuramsallaştırmanın kilit noktası olmuştur (Offe, 1985a: 129).

XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarında toplumların ekonomik ve sosyal yapılarının incelenmesinde bir üçgenin üç köşesi olarak kabul edilen Max Weber, Karl Marx ve Émile Durkheim’in toplumsal yaşam, ekonomi ve çalışma hayatına dair teorik yaklaşımları, sosyal teorilerin, çalışmaya ilişkin tartışmaların ve çalışma sosyolojisinin temelini oluşturmaktadır (Çalış, 2012: 29). Sosyal düşüncede çalışma ve toplum ilişkisinin temellerini atan bu üç önemli düşünürün başlıca teorileri, çalışmaya ilişkin yorum ve yaklaşımları aşağıda kısaca özetlenecektir.

1. Marx’ın Emek Kavramsallaştırması ve İşin Sonu

Çalışmaya ilişkin kavramsallaştırma ve tartışmaların en önemli ayağını Marksist paradigma³⁶ oluşturmaktadır. Marx’tan önce geliştirilmiş emek teorileri, emeği üç farklı bakış açısıyla kavramsallaştırmışlardır. Bu bakış açılarından ilkinde emek, örneğin Hegel’de olduğu gibi, sadece düşünsel bir etkinlik olarak tanımlanmıştır. İkinci olarak, Descartes ve Kant geleneğinde gelişen entelektüel yaklaşımda olduğu gibi, düşünsel ile fiziki faaliyetler birbirlerine uyumsuz faaliyetler olarak kabul edilmiş ve birbirlerinden kopararak ele alınmıştır. Üçüncü olarak ise emek, Adam Smith ve David Ricardo gibi klasik iktisat teorisyenlerinin yaklaşımı ile sadece değer teorisi çerçevesinde kavramsallaştırılarak salt bir meta olarak çözümlenmiştir. Bunlara karşın, Karl Marx’ın tanımında emek, insanın kendi kendisini gerçekleştirdiği, hem düşünsel hem de vücutsal yetilerinin dâhil olduğu kapsamlı bir etkinlik olarak öncüllerinden ayrılmıştır. Marx’ın kapsamlı yaklaşımına göre insan, emeği aracılığıyla

³⁶ Bilindiği gibi, gerek siyasi gerekse düşünsel alanda, teorik arka planını Marksizme dayandıran çok fazla fraksiyon vardır. Bu anlamda Marx’ın görüşlerine ilişkin aktarım çok ciddi yorum farkları içerir. Burada, tezin ilerleyen bölümlerinde tartışmalara altyapı sağlaması amacıyla kısa bir özete yer verilmiştir.

kendisini bir tür olarak doğada ve bir birey olarak toplum içinde gerçekleştirmektedir (Göçmen, 2009).

Marx, emeği, öncelikle, insanın doğa ile ilişkisinden başlayarak kavramsallaştırır. “Çalışma, her şeyden önce, insanla doğa arasındaki bir süreçtir; bu süreçte, insan, doğa ile kendisi arasındaki madde alışverişini kendi çabasıyla yürütür, düzenler ve denetler” (Marx, 2011: 182).

Marx’ın bu emek tanımına ilişkin vurgulanması gereken ilk nokta, emeği bir süreç olarak kavramsallaştırıp açıklıyor olduğudur. Süreç vurgusu, Marx’ın diyalektik felsefe üzerine oturttuğu temelle ilgilidir. Diyalektik perspektifle Marx için emek yoktur, emek süreci vardır. Dikkat edilmesi gereken diğer bir husus ise, Marx’ın öncelikli olarak, mümkün olan bütün üretim tarzları için geçerli olabilecek evrensel bir açıklama getirmeye girişmesidir. Çünkü Marx’a göre emek, bütün üretim tarzlarından ve toplum biçimlerinden bağımsız olarak, insanoğlunun var oluşu için ezeli ve ebedi doğal bir zorunluluktur. İnsan ile doğa arasındaki madde alışverişi (metabolizma) ve dolayısıyla yaşamın kendisi bu zorunluluk sayesinde vardır. Doğal olanın insani olandan ayrılmasının mümkün olmadığı bir metabolizma olarak, emek süreci hem tümüyle doğal hem de tümüyle insanidir (Harvey, 2012: 17, 126, 127).

Marx *1844 El Yazmaları*’nda şu şekilde ifade etmiştir: “Çalışma, doğayla ve bundan ötürü doğa bilimleriyle insan arasındaki en gerçek tarihsel ilişkidir. Bu yüzden çalışma, temel insan yeteneklerinin (yani özsel güçlerinin) dışsal bir gerçekleşme biçimi olarak anlaşılmalıdır ki doğanın insani özünün ya da insanın doğal özünün anlaşılması olanaklı olsun” (Marx, 2013a: 119 - 120). Dolayısıyla emeğin özü, insanın doğal özünün ve aynı zamanda doğanın insansal özünün anlaşılmasını sağlayan şeydir.

Doğanın bir parçası olan insan, tıpkı diğer hayvanlar gibi hayatta kalabilmek ve türünü devam ettirebilmek gereksinimiyle hareket eder. İnsanı diğer hayvanlardan ayıran şey, bilinçli ve özbilinçli bir yaratık olması sayesinde ihtiyaçlarını karşılayabileceği çeşitli yollar bulabilmesidir (Callinicos, 2009: 79).

Hayvanlardan farklı olarak insan, kendi dışındaki doğa üzerinde etkide bulunur ve onu değiştirirken aynı zamanda kendi öz doğasını da değiştirir (Marx, 2011: 182). Bu tanımlamaya göre çalışma, var oluşumuzun anlamını doğadan almamızı sağlayan aktivitelerdir (Godelier, 1980: 167).

Demek ki bir tür olarak insanı ayıran, emek süreciyle doğayı değiştirirken kendi kişiliğini, yeteneklerini ve bilincini dönüştürebilmesi ve aynı zamanda bunları yapmadan önce tasarlayabilmesidir. Ünlü arı metaforunda Marx, emek ile hayvanlara özgü içgüdüsel faaliyetleri ayıran özelliğin, ilkinin bilinçli ve planlı bir şekilde gerçekleştirilmesi olduğunu belirtir. “Bir arı, bal peteğini yaparken bazı mimarları utandırır. Ama en kötü mimarı en iyi arıdan daha en başından ayırt eden şey, mimarın, peteği balmumundan yapmadan önce kafasında kurmuş olmasıdır” (Marx, 2011: 182). Arı kovanında üretim, her arının yerine getirmesi gereken bir görevinin olduğu örgütlü bir işbölümü örneğidir. Fakat bu etkinlik, milyonlarca yıldır değişmeden tekrarlanan, arıların genetik yapısıyla belirlenen sınırlara sahip bir etkinliktir. Oysa insanlar, zihinsel donanımları sayesinde, düşünebilir, öngörebilir, kıyaslama yapabilir ve buna göre üretim yöntemlerini değiştirebilir ve geliştirebilirler (Callinicos, 2009: 79). Bu çerçevede, emek sürecinin basit öğeleri (1) amaçlı etkinlik, yani işin kendisi, (2) bu işin nesnesi ve (3) emek araçlarıdır. Bu süreç yoluyla insan yeteneklerini kullanır, geliştirir ve kendini gerçekleştirir (Marx, 2011: 181 - 189). Dolayısıyla emek süreci, insanın önceden bilinçli bir şekilde amaçladığı ürünü elde etmek için tasarladığı üretim sürecidir.

a. Öz-Emek: Gerçek Çalışma

İnsanın hem bireysel hem toplumsal var oluşunu anlamlandıran bir faaliyet olarak çalışma algısı, Marx'ta insanın özü olarak emek kavramını³⁷ işaret eder. Ancak Marx, öz-emeği ayrı tuttukten sonra, incelemesini kapitalist sistem içerisindeki emek ve emek süreçleri üzerinde yoğunlaştırır. Başka bir deyişle kapitalist sistemin işleyiş

³⁷ Emeğin insanın özü olduğu düşüncesinin temeli Hegel'in idealist felsefesine dayanmaktadır. İlerleyen bölümde açıklanacaktır.

dinamiklerinin eleştirel bir çözümlemesini yaptığı eserlerinde Marx, ilkesel olarak öz-emek ile özgül bir biçim olarak kapitalist iş arasında bir ayrıma sahiptir.

Sadece Marx'ta değil, genel olarak XIX. yüzyılın emek tartışma ve teorilerinin ilk adımı öz-emeğin tarifidir. Çalışma, insanın kendini gerçekleştirmesinin, benliğinin inşasının ve doğasını ortaya koyabilmesinin yegâne yolu olarak idealize edilmiştir.

Emeğin insanın özü olduğu düşüncesinin temeli Hegel'in idealist felsefesine dayanmaktadır. Hegel'e göre çalışma, Tin'in kendini tanımak, potansiyellerini açığa çıkarmak için dışsal veriye karşı durduğu tinsel faaliyetlerdir. Tin, öncelikle *kendinde*'dir ve kendi en derininde sahip olduğu ama bilincinde olmadığı şeyi gün ışığına çıkarmak için kendini ifade etme ihtiyacı duyar. Hegel'in emeğin özü olarak ifade ettiği, emek harcama anlamında çalışma değildir, Hegel'de emeğin özü soyuttur. Marx ise Hegel'in diyalektiğini tarihsel bir perspektifle somut ayaklara yerleştirmiştir. Marx'a göre insanı var eden özü, çalışmadır. Hakiki çalışma olan emeğin özü ve yabancılaşmış emek kavramsallaştırmasını bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Hakiki emek, en yüksek noktada bir toplumsal ilişkidir, toplumsal ilişkinin hakikatidir. Emeğin bu şekilde kendi özüne uygun olmasının ilk koşulu, ihtiyaçların giderilmesine yönelik zorunlulukların ortadan kalkmasıdır. Bu anlamda emeğin özü, kayıp bir geçmiş değil, üretici güçler yeterince gelişmiş olduğunda ve çelişkiler güçlendiğinde ulaşılabilecek bir gelecek düşüncesidir (Méda, 2012: 95 - 106).

Kimi teorisyenler Marx'ın ayrımlarını, bir kategori olarak çalışmayı yücelttiği yönüyle eleştirmektedirler. Gerçekten de insanın özü olarak emek kavramsallaştırması, bir ideal olarak yüce bir çalışma düşüncesi içerir.

Marksizm, insan aktivitesinin hem fiziksel hem de bedensel biçimlerini kapsayan çok yönlü insan gelişimi ideali içermekte, bütün güçlerimiz ile yeteneklerimizin tam gelişimini ve uygulanmasını kapsayan bir insan iyiliği anlayışı ortaya koymaktadır (Sayers, 2008: 23). Bu şekilde, insanın potansiyelini ortaya çıkartacak, aynı zamanda insani gelişimin yolunu açacak bir iyilik olarak çalışma, Marksist düşüncede gerçek çalışmadır. Oysa çalışmanın gerçekliği bu idealden son derece uzak bir durumu yansıtır. Bu ise Markist düşüncede yabancılaşmış emek kavramına işaret eder.

b. Yabancılaşmış Emek Kavramı: Çalışmanın Mevcut Hali

Marx'ın düşüncesinde merkezi bir öneme sahip olan yabancılaşma kavramı üç temel anlama işaret etmektedir. Bunlardan ilkinde, yabancılaşma bir kopuşu betimlemektedir. İnsanın kendi doğasından ya da işçinin ürettiği ürünlerinden kopması yabancılaşma olarak tarif edilir. İkinci olarak, yabancılaşma bir tersine dönüşü ifade etmektedir. Bu dönüş, insan ile Tanrı, toplumsal yaşam ile siyasal yaşam, insan etkinliği ile ekonomik ilişkiler arasındaki bağların tersine dönüşüdür. Yabancılaşmanın üçüncü anlamı ise, öznenin nesne tarafından baskı altına alınmasıdır. İnsanların dini temsiller önünde eğilmesini, devletin toplumsal yaşama egemen olmasını, işçilerin sermaye tarafından baskılanmasını ifade eder. Emeğin yabancılaşması kavramı³⁸ ise, işçi ile işçinin kendi etkinliğinin ürünü, etkinliğin kendisi, dış doğa, diğer insanlar ve nihayet, işçinin kendi doğası arasında oluşan kopuk, tersine dönmüş, çatışık ilişkileri betimlemektedir (Duménil, Löwy ve Renault, 2013: 182 - 184).

Marx'ın yabancılaşmaya ilişkin görüşleri, ele alış biçimine göre değişen boyutlarıyla farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bunlardan ilkinde Hegelci bir yabancılaşma kavramından yola çıkılır. Hegel'de yabancılaşma, insanın özü ile faaliyeti arasındaki ilişki üzerinden ötekine dönüşen kendiliğe, varlık ile varoluş arasındaki tarihsel ve dünyevi ayrıma işaret edecek anlamda tanımlanmıştır. Buradan hareketle, Hegelci-Marksist gelenek yabancılaşmayı, bedensellik ile insan özü arasındaki ilişki çerçevesinde ele almıştır. Marx'ın materyalist yorumunda ise, yabancılaşma insan zamanı ile kapitalist değer arasındaki ilişkidir, yani hem beden hem ruhun şeyleşmesi olarak tanımlanmaktadır (Berardi, 2007: 22 - 23).

Aslında Marx, literatürde “yabancılaşma” olarak anılan incelemelerini iki ayrı kavram üzerinde inşa etmiştir. Yadırgama (*Entfremdung/Estrangement*) ve yabancılaşma (*Entäußerung/Alienation*) kelimeleri aynı süreci iki farklı bakış açısından ele alan

³⁸ Marx, yabancılaşmış emek kavramını toplumsal yabancılaşmayı açıklamak için de kullanır. Ayrıca dinsel, felsefi ve siyasal yabancılaşmanın kaynağının da toplumsal yabancılaşmada aranması gerektiği iddiasındadır.

terimlerdir. Yabancılaşma, bilincin sermayenin tahakkümü bağlamında nesne karşısında hissettiği anlam kaybını tanımlarken, yadırgama kavramı bilinçle dışsal sahne arasındaki karşılaşmaya işaret eder. Dolayısıyla yadırgama kavramını insan doğasının biyolojik yönü bağlamında bir kavram olarak düşünmek mümkündür. Kapitalist işin yadırganmasıdır. Yabancılaşma ise emeğin özgül bir tarihsel koşulu olarak eleştirisine yöneliktir (Wallimann, 1981). Bu terimler başka dillere çevrilirken yaygın olarak işaret ettikleri ayrım ihmal edilerek ikisi için de yabancılaşma kavramı kullanılmıştır.

Marx'ın yabancılaşma kavramı öncelikli olarak insanın doğal özünü işçilerin fiziksel çalışmaları arasındaki bir ayrımı işaret eder. Buna göre iş, bir yabancılaşma dünyasında gerçekleştirilen yabancılaşmış emektir ve bu sebeple doğal ve insani özel gücünü yansıttığı bir faaliyet olan emekten ayrılır. *1844 El Yazmaları*'nda ifade ettiği şekliyle,

“Çalışma tarihi ve çalışmanın yerleşmiş nesnel varoluşu, insanın özel güçlerinin açık kitabıdır. İnsan psikolojisinin duyularına açılan yoldur. Şimdiye kadar bu, insanın özel varlığı ile ayrılmaz bağlantısı içinde ele alınmamış, sadece dışsal bir yararlılık ilişkisi içinde ele alınmıştı. Çünkü bir yabancılaşma dünyasında yaşayan insanlar, insanın genel varlık tarzını –din ya da politika olarak soyut-genel özelliğiyle tarih, sanat, edebiyat, vb.,– insanın özel güçlerinin ve insanın türsel etkinliğinin gerçekliği saymışlardı. Şimdi insanın nesneleşmiş özel güçlerini, duyusal, dışlanmış, faydalı nesnelere şeklinde, normal maddi çalışmada ortaya çıkan yabancılaşma şeklinde görüyoruz. Bu, genel bir hareketin bir parçası olarak kabul edilebilir ve o hareket de çalışmanın belirli bir parçası olarak kabul edilebilir, çünkü şimdiye kadarki bütün insan etkinliği emek –yani, çalışma– kendine yabancılaşmış etkinlik olmuştur” (Marx, 2013a: 118 - 119).

Dikkat edileceği üzere, Marx yabancılaşmayı sadece kapitalist örgütlenmeye özgü bir durum olarak görmez. Aslında Marx'ın emek kavramını ve yabancılaşma teorisini, her insanın sahip olduğu tek tek tüm yeteneklerinin üzerine inşa ettiğini iddia etmek mümkündür. Toplumsal örgütlenmenin doğasına ilişkin incelemelerinde Marx, tarihin

büyük bir çoğunluğu boyunca, bireylerin kendi beceri ve yeteneklerine uygun yaşama imkânına sahip olmadıklarını fark etmiştir. Örneğin, doğası gereği insan, üretime ve emeğinin ürününe hâkim olma kapasitesine sahiptir. Buna rağmen, gerçek hayatta insanların bu şekilde hareket etmeleri engellenir. Diğer bir deyişle, bireylerin kapasiteleri ile gerçekte yaşamak zorunda oldukları hayat arasında bir uyumsuzluk vardır. Dolayısıyla yabancılaşma, insanın biyolojik olarak doğasına aykırı yaşamak zorunda kalmasıyla ilgili bir durumdur ve bu anlamda yabancılaşma kavramını geniş anlamalı düşünmek gerekir. Marx, incelemesini somutlaştırarak, kapitalizm örneğinde bireylerin kapasiteleriyle gerçekte yaşamak zorunda kaldıkları hayat arasındaki uyumsuzluğun neden var olduğunu gösterir ve insanları böyle bir uyumsuzluğa zorlayan toplumsal süreçleri detaylandırır (Wallimann, 1981).

Bu sayede Marx, yabancılaşmayı maddi ve toplumsal bir süreç olarak açıklamaya girişir. Kapitalist toplumda işçi, gücünü ve becerilerini kapitaliste satmak zorundadır. Sonuç olarak ise, ne emeğinin ürünlerini ne de bizzat emeğini kontrol edebilir. Böyle bir çalışma, insanın türsel varlığının kaynağı olarak ifade edilen ya da insanın insanlığını gerçekleştirmesini sağlaması beklenen yaşam etkinliği olarak kavranan emekle (gerçek emekle) bağdaşmaz. Kapitalist koşullar altında emek, salt bir amacın aracı haline gelir. Bu şekilde işçi kendi insani doğasına yabancılaşmış olur. Sadece kendi doğasına değil, doğaya ve diğer insanlara da yabancılaşır (Callinicos, 2009: 81 - 82).

Kapitalist üretim tarzında çalışma koşullarının bir sonucu ve ücretli üretim ilişkisi bağlamında yabancılaşmayı Marx şu şekilde detaylandırır;

“İşçi ne kadar çok zenginlik üretir, üretimi güç ve hacim bakımından ne kadar artarsa, o kadar yoksul duruma gelir. Ne kadar çok meta üretirse, kendisi o kadar ucuz bir meta haline gelir. İnsanların değersizleşmesi, nesnelere dünyasının değer kazanması ile orantılı olarak artar. Emek yalnızca meta üretmekle kalmaz; genel olarak meta ürettiği ölçüde, kendi kendini ve işçiyi de meta olarak üretir. ... İşçi kendi emek ürünü karşısında, yabancı bir nesne karşısındaki ile aynı ilişki içindedir. ... İşçinin kendi ürünü içinde yabancılaşması, yalnızca emeğinin bir nesne, dışsal bir varoluş durumuna

geldiği anlamına değil ama emeğinin kendi dışında, ondan bağımsız, ona yabancı ve onun karşısında özerk bir güç durumuna gelen bir varlık olarak var olduğu ve nesneye geçirdiği yaşamın, hasım ve yabancı bir yaşam olarak ona karşı çıktığı anlamına gelir. ... İşçinin kendi nesnesi karşısında yabancılaşması iktisat yasalarına göre kendini şu biçimde ortaya koyar: İşçi ne kadar çok üretirse, o kadar az tüketecek nesnesi vardır; ne kadar çok değer yaratırsa, o kadar çok değerden düşer ve saygınlığının azaldığını görür; ürünü ne kadar biçimliyse, işçi o kadar biçimsizdir; nesnesi ne kadar uygarsa, işçi o kadar barbardır; iş ne kadar erkliyse, işçi o kadar güçsüzdür; iş ne kadar us işi olmuşsa, işçi ustan o kadar yoksunlaşmış ve doğanın o kadar kölesi durumuna gelmiştir. Ekonomi politik, işçi (emek) ile üretim arasındaki dolaylı ilişkiyi göz önünde tutmaması sonucu emeğin özündeki yabancılaşmayı gizler” (Marx, 2013b: 21 - 24).

Marx'ın yabancılaşma teorisini maddi ve toplumsal bir süreçte somutlaştırarak incelemesi sebebiyle yabancılaşma, yaygın olarak yalnızca sanayi kapitalizmine özgü emek süreçlerinin bir uzantısı olarak anlaşılır. Öncelikli olarak, insanın emek gücünü satmak zorunda oluşu başlı başına yabancılaşma sebebidir. Çünkü kapitalizmle birlikte bir meta haline gelen emek gücü insana dışsallaşmıştır. İkinci olarak, insan bu süreçte emeğinin ürünü ya da üretim eylemi üzerinde kontrole sahip değildir. Çalışma aktivitesine ilişkin kontrol ve hâkimiyet eksikliği, insanın üretim sürecine ve emeğinin ürününe yabancılaşmasına yol açmıştır. Burada işbölümünün etkisini de anmak gerekir. Özetle Marx'ın yabancılaşma teoreminin dört boyutu, (emek gücünü sermayenin kullanımına satmak zorunda oluşu sebebiyle) insanın kendine yabancılaşması, üretim sürecine yabancılaşması, emek ürününe yabancılaşması ve emek nesnelere ile diğer insanlara yabancılaşmadır. Bu anlamda Marx'ın yabancılaşma kavramı, öncelikli olarak sanayi kapitalizmine özgü yoğun işbölümünü, bu işbölümünden doğan çalışmanın rutin, tekrara dayalı ve üretimin bütünden kopuk aktivitelere dayalı çalışma süreçlerini işaret eder.

Modern kapitalist sanayi toplumlarında çalışmanın aldığı görünümlerin, yoğun ve hızlı bir yabancılaşmaya yol açtığı bir gerçektir. Çalışmaya eleştirel bir yaklaşım getirmeyi hedefleyen bu tezin temel hareket noktalarından biri, tam da bu dönüşümdür. Fakat

yabancılaşmayı ortaya çıkartan süreçleri, kavramı sınırlayacak şekilde ele almamak gerekir. Sözelimi, kapitalizm öncesinde, efendisine hizmet eden bir kölenin emeğine yabancılaşmadığı gibi bir çıkarımda bulunmak doğru değildir. Yine, sanayileşme sonrası çalışma biçimlerinde, çalışanların üretim süreci ve emeğin ürünü üzerinde kontrol sahibi olmaları yabancılaşma olmadığı anlamına gelmemelidir. Marx'ın yabancılaşma teorisini bu şekilde yorumlamak, kavramı çalışmanın güncel eleştirisine uyarlayacak şekilde esnetmek anlamına gelmektedir. Marx'ın yabancılaşma kavramı, insanın varoluşsal özü ile yaşamak zorunda olduğu hayat arasındaki bir tutarsızlık olarak anlaşıldığında; emeğin yabancılaşmasını, üretim sürecinde insanın iradesi, isteği ve kendi varoluşsal kapasitesi gibi kriterlere bağlı olarak geniş bir çerçevede değerlendirmek mümkündür.

c. Emeğin Metalaşması ve Artı Değer

Tekrarlamak gerekirse, Marx'ın emek kavramı, insanın kendi doğasını gerçekleştirmesini sağlayan öz-emek ile yabancılaşmış emek arasında bir ayrım temelinde inşa edilmiştir. Marx, yabancılaşmayı sadece sanayi kapitalizmine özgü bir durum olarak sınırlamamakla birlikte, incelemesini kapitalist süreçler üzerinde somutlaştırmıştır. Kapitalist işin öncelikli ayırıcı noktası emeğin metalaşmasıdır. Bu sebeple Marx kapitalist süreçlere ilişkin açıklamalarında emek kavramı yerine emek gücü kavramını kullanır.

Emek gücü, bir bireyin çalışma kapasitesi, yani onun fiziksel ve zihinsel kapasitesidir. Buna karşın emek ise bir kişinin fiili çalışmasıdır. Marx'a göre kapitalizm emek gücünü metalaştırmaktadır. Daha açık bir ifadeyle emek piyasasında alınıp satılan şey bir bireyin fiili çalışması değil, onun çalışma kapasitesi üzerindeki (geçici) kontrolüdür (Budd, 2016: 98). Emek gücü kavramını, değer kuramıyla birlikte düşünmek gerekir.

Şöyle ki Marx'ın değer kuramında değer, bir metanın üretimi için gerekli emek zamanı olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla kapitalist sistem için değer yaratan emek ancak özgül bir emek kategorisidir. Bu özgül emek biçimi, piyasaya sürülen mal (ya da satışa

konu olan hizmetler) biçiminde, metaların üretimi için harcanan emektir. Marx bu kategoriye "üretken emek"³⁹ adını verir (Duménil, Löwy ve Renault, 2013: 63).

Emeğin bu şekilde meta üretimi üzerinden tanımlanması, emeğin soyutlanması anlamına gelmektedir. “Bir *metada* nesnelleşmiş bireysel emek süresinin, *soyut emek* olarak evrensel karakter kazanabilmesi için belli bir metanın nesnelleşmiş evrensel çalışma zamanı biçimini alması gerekmektedir. Metanın genel karakteri *değer* ile özel karakteri *kullanım değeri* arasındaki çelişki, ancak kendisinin nesnelleşmesiyle çözülebilir” (Bottomore, 1993: 119). Esasen, Marx değer tartışmasını Adam Smith’in mübadele değeri, kullanım değeri ve artı değer kavramlarından yola çıkarak yürütür.

Marx’a göre, emek gücünün bir meta olarak özgürce alınıp satılabildiği bir toplum olarak tanımlanan kapitalist bir toplumsal düzenlemede emek gücüne sahip olanlar, kendi ihtiyaçlarının tatmininden fazla çalıştıkları için artı değer yaratmaktadırlar (Marx, 1979: 24). Daha açık bir ifadeyle, emekçinin işgücü, kullanılmasıyla değer yaratan özel bir metadır. Çalışma kapasitesi bir meta olarak düşünüldüğünde ise, bir faydaya, bir değere sahip olduğu anlamına gelmektedir. İşgücünün sağladığı fayda emektir; değeri ise, üretimi için gerekli çalışma zamanıdır. Bu, Marx’ın *geçim araçları* olarak adlandırdığı, işçinin kendisi ve ailesinin geçimi için satın alabileceği malların üretimi için gereken zamandır. İşçi, satın alabileceği malların üretimi için gerekli olandan daha fazla saat çalışarak artı değer yaratmaktadır. Her meta gibi emek gücünün de bir fiyatı vardır; bu da ücrettir (Marx, 1975: 135 - 137) (Duménil, Löwy ve Renault, 2013: 20 - 21).

Marx’ın, emek gücünün metalaşmasını şiddetle eleştirdiğini belirtmek gerekir. Kapitalist sistemde çalışmanın metalaşması, Marx’ın kapitalizm eleştirisinin en önemli ayağını oluşturmaktadır denilebilir. Buna göre, kapitalizmin kullanım karşısında değişime değer vermesi bir “meta fetişizmi”ne neden olmaktadır. Kapitalist bir toplumda değişim değeri üzerindeki vurgu öylesine baskındır ki her meta, nasıl

³⁹ Marx’ta kapitalist bir kategori olarak emeğin, üretken olan ve üretken olmayan şeklinde ayrılmasına ilişkin tartışmalara ikinci bölümde değinilecektir.

üretildiğinden veya kullanıldığından bağımsız olarak bir değişim değerine sahip olarak görülür (Marx, 2011: 75-85).

Kapitalizm, metalara doğal, neredeyse mistik değişim değerleri bahşeder. Metaların değerlerinin bu şekilde içselmiş gibi yansıtılması, bu metaların temelinde bulunan sosyal ilişkileri gizlemektedir. Bu durum özellikle emek açısından sorun yaratmaktadır. Çünkü çalışmanın bir meta olarak soyutlanması onun ücret düzeyini belirli bir objektif değer olarak gösterir. Dolayısıyla istihdam ilişkisi de bir metanın (emek gücü) belirli bir meta (para) karşılığında mübadelesi olarak gayri şahsi bir niteliğe bürünür. Bu metalaşmış kurguda, çalışmanın yapısını oluşturan kişiler arası ilişkiler, sosyal normlar ile mülkiyet hakları ve mülkiyet yapıları gibi sosyal fenomenler gizlenmiş olur. Özetle Marx'a göre çalışmanın bu şekilde bir meta olarak kavramsallaştırılması, emek ile sermaye arasında var olan eşitsiz güç ilişkisinin gizlenmesine hizmet eder ve bu yolla bu ilişkinin sorgulanmasını engeller. Marx'ın kapitalist sistemde çalışmanın metalaşması ile ilgili diğer büyük kaygısı ise bu yolla çalışmanın itibarsızlaşmasıdır. Bir kimsenin çalışmasının metalaşması onun temel insaniliğinin kaybı anlamına gelir. Şöyle ki emek güçlerini satarak insanlıklarının temel bir parçasıyla irtibatlarını kaybetmiş olurlar (Budd, 2016: 111-113). Kapitalizmle birlikte insan faaliyetlerinin metalaşması ise tartışmayı üretken emek üretken olmayan emek ayrımına götürür.

d. Üretken Olan Emek ve Üretken Olmayan Emek Ayrımı

Kapitalizmin metalaştırma eğilimiyle birlikte insani faaliyetler temelde üretken olan ve üretken olmayan şeklinde bir ayrıma tabi tutulmuştur. Buradaki üretkenliğin ölçütü ise metalaşmadır. Üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımının temelleri merkantilistlere ve fizyokratlara kadar gitmekle birlikte bu bölümde, Adam Smith ve

Karl Marx'ın analizleri temel alınarak bu iki yaklaşım karşılaştırmalı olarak incelenecektir⁴⁰.

Üretken emek, üretken olmayan emek ayrımını sistematik olarak ilk kavramsallaştıran Adam Smith'tir. Smith'e göre üretken emek, harcadığı nesnenin değerine değer katan, satılabilir bir mal yaratan emek olarak tanımlanmıştır. Bunun tersine, üretken olmayan emek ise faaliyet sonucunda maddi bir karşılık, somut bir ürün ortaya koyamayan emektir. Bu tanıma göre Smith, kamu görevlileri, din adamları, akademisyenler, hukukçular, hizmetçiler, sanatçılar gibi grupları her ne kadar şerefli, gerekli ve yararlı olurlarsa olsunlar üretken emek olarak kategorize etmez (Smith, A., 2006: 638).

Dolayısıyla Smith'in üretken emek ayrımında iki temel hareket noktası göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki, sermayenin istihdam ettiği emek ile gelirle değişilen emek ayrımıdır. Bu ikisi arasında Smith, sadece sermayenin istihdam ettiği ve meta üretimi yapan emeğin üretken olduğunu belirtmektedir. İkinci tanımda ise, emeğin kendini satılabilir maddi bir metada cisimleştirmesini kriter almakta; yani fiziksel değer yaratan emeğin üretken olduğuna dikkat çekmektedir (Altıok, 2011: 112).

Smith, üretken emek tanımlamasını şu örnekle açıklamaktadır:

“Bir sanayi işçisinin emeği, üzerinde çalıştığı malzemenin değerine kendi geçimi ve patronunun kârı değerinde bir değer katmaktadır. Oysa bir hizmetçinin emeği hiç bir şeyin değerine, ek değer katmaz. Sanayi işçisi ücretini patronundan peşin olarak almakla birlikte, gerçekte bu işçi patronuna hiç bir gidere mal olmaz; çünkü genel olarak ücretlerin değeri, emeğin üzerinde çalıştığı nesnenin büyüyen değeri içinde bir kâr ile birlikte yerine

⁴⁰Aslında üretken emek, üretken olmayan emek ayrımı merkantilistlerde ve fizyokratlarda da vardır. Merkantilistler bunu açıkça tanımlamamış olmalarına rağmen, onlara göre dış ticarete kârlılık sağlayan alanlarda çalışan emek üretkendir. Fizyokratlar ise, yalnızca tarımsal emeği üretken kabul etmişlerdir. Net üründe cisimleşen artı ürünü, kendisi için değil, toprak sahibi için üreten emeğin, üretken emek olacağını düşünmüşlerdir. Üretken emeği artı ürün yaratan emek bağlamında düşündüğü için Adam Smith'in merkantilistlerin ve fizyokratların izinden gittiği belirtilmektedir Metin Altıok. “Üretken ve Üretken Olmayan Emek Ayrımı Üzerine Bir Değerlendirme: Adam Smith'in “Emeği” Mi? Karl Marx'ın “Değeri” Mi?”, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:12, Sayı:1 2011, s. 112.

konmuştur. Oysa bir hizmetçinin geçim giderleri hiçbir zaman yerine konulamaz. Bir adam birçok sanayi işçisi çalıştırarak zenginleşirken; bir başkası bir dizi hizmetçi tutmakla yoksullaşır” (Smith, A., 2006: 638).

Sermaye tarafından istihdam edilen iki işçi karşılaştırması yapan Smith, çalışmasıyla kendi geçimini yaratıp, üzerine patronun kârı olan artı değeri de yaratan sanayi işçisinin emeğini üretken bulmaktadır. Demek ki üretkenlikte ilk kriter artı değer yaratmadır.

Smith incelemesine şu şekilde devam etmektedir:

“Yine de hizmetçinin harcadığı emeğin bir değeri vardır ve sanayi işçisinin emeği gibi, bu da bir ödül almakta haklıdır. Ancak sanayi işçisinin emeği, o emek harcanıp bittikten sonra, en azından bir süre var olan belirli bir nesne ya da satılabilir bir metada maddeleşir, kendisini gerçekleştirir. Bu, sanki bir başka elverişli durumda ve gerekirse başka zaman kullanılmak üzere toplanmış ve rezerv edilmiş (biriktirilmiş) belli bir miktar emek gibidir. Bu nesne ya da aynı şey demek olan bu nesnenin fiyatı, gerektiğinde kendisini başlangıçta üretmiş olan emeğe eşit bir miktarda emeği harekete geçirebilir. Bunun tersine, bir hizmetçinin emeği, daha sonra satılabilecek hiç bir nesnede maddeleşmez veya kendisini gerçekleştirmez. Yaptığı hizmet, genellikle yapıldığı anda yiter ve geride sonradan karşılığında eşit miktar hizmet elde edebilecek bir iz ya da değer bıraktığı olmaz” (Smith, A., 2006: 638).

Buradaki açıklamada ise üretkenlik, bir yandan emeğin bir metada somutlaşması, diğer yandan daha sonra kullanılmak üzere saklanabilir olma özelliği ile ilişkilendirilmiştir.

Smith bu kriterlerden yola çıkarak, hizmetçilerin yanı sıra bazı saygın mesleklerde çalışanları da üretken olmayan emek olarak değerlendirmiştir. Ona göre,

“...kilise görevlileri, hukukçular, doktorlar ve her çeşit yazar; oyuncular, soytarılar, müzikçiler, opera şarkıcıları, opera dansçıları, emrinde çalışan tüm sivil ve askeri memurlarıyla hükümdar, ordu ve donanmanın tümü, üretken olmayan emekçilerdir. Bunlar toplumun hizmetkârlarıdır; geçimleri, diğer insanların yıllık emek ürünlerinin bir bölümünden sağlanmaktadır. Bu

kişilerin hizmeti, ne kadar onurlu, yararlı ya da gerekli olursa olsun, tüm diğer emek biçimlerini belirleyen aynı temel ilkeye bağlıdır. Yani bunların hiçbirinin emeği üretken değildir. Çünkü ileride karşılığında eşit miktarda hizmet elde edebilecek bir şey üretmez; tümünün yaptığı iş, tam üretildikleri anda yok olmaktadır. Bu emek hiçbir değer üretmez; harcanıp bittikten sonra, yaşamını sürdüren ve ileride karşılığında eşit miktarda emek elde edebilecek kalıcı bir nesne ya da satılabilir metada maddileşip, kendini gerçekleştirmez” (Smith, A., 2006: 602).

Bu analiz, Smith’in ardılları tarafından da kullanılmıştır. Örneğin Malthus, üretici bir emek sunmayan kişilerin faaliyetlerini emek olarak değil, “hizmet” olarak adlandırmayı önermiştir. Gerçek emek, üretici emek olan, yani mübadelenin taşıyıcısı olan maddi emektir (Méda, 2012: 67).

Marx, Smith’in üretken emek tanımında bir ikilik olduğunu düşünmüştür. Ona göre, bu tanımlamada, isabetli olan bakış açısı ile hatalı olan bakış açısı iç içe geçmiştir. Buna göre Smith, dolayimsız olarak sermaye ile değiştirilen ve bir artı değer yaratan emeği üretken emek diye nitelerken kapitalizmin bakış açısını yansıtmaktadır (Altıok, 2011: 118). Oysaki kuşkusuz her çalışma, toplumsal sistem için bir sonuç üretir ve bir “ürün” verir; ancak emeğin her ürünü, sermaye için artı değer üretmemektedir (Karahanoğulları, 2008: 120). Marx, kapitalist üretim tarzında emeğin bu şekilde değerlendirilerek kategorize edilmesini şu sözlerle eleştirmektedir.

“Yalnızca, kapitalist üretim biçimini kesin biçim olarak ve dolayısıyla, sonsuza dek doğal üretim biçimi olarak gören burjuva dar kafalılığı, sermaye açısından üretken emek nedir sorusunu, genelde hangi emeğin üretken olduğu ya da üretken emeğin genel olarak ne olduğu sorusuyla karıştırır. Ve sonuçta, herhangi bir şey üreten, herhangi bir sonuç yaratan emeğin bu gerçek çerçevesinde üretken olduğu yanıtını vererek ne kadar akıllı olduğunu düşünür” (Marx, 1998: 368).

Dolayısıyla Marx, en başta emeğin genel anlamda üretkenliği ile kapitalist üretim sisteminde üretkenliği anlamında bir ayrım ortaya koyarak analize başlamaktadır. Marx’ın genel olarak üretkenlik olarak ifade ettiği şey tarihsel perspektiften kopararak

anlamaya çalıştığı üretkenliktir. Bu anlamda, doğanın insanın amaçları doğrultusunda şekillendirilmesi, maddi olarak biçim değiştirmesi, yani kullanım değeri yaratması, genel olarak üretkenlik olarak tanımlanabilir. Tarihselliğinden koparılarak bakıldığında “herhangi bir şey üreten emek” yani kullanım değeri yaratan emek üretken emek olacaktır (Altıok, 2011: 126).

Marx, üretken emek ve üretken olmayan emek ayrımını detaylı olarak *Kapital* I. cildinin VI. Bölümü’nde, II. cildinin başında ve *Artı değer Teorileri*’nde analiz ederek, klasik iktisatçıların tanımlarını yenilemiştir.

Kapital’in I. cildinde, emek süreci, öncelikle tarihsel görünüşlerinden bağımsız olarak, insan ile doğa arasındaki maddi etkileşimlerin insan tarafından kontrol edildiği bir süreç olarak tanımlanmıştır. Marx’a göre “Sürecin bütünü, sürecin sonucu açısından, yani ürün açısından ele alacak olursak, hem emek aracı, hem de emek nesnesinin üretim araçları olduğu ve emeğin kendisinin üretken bir emek olduğu açıkça görülür.” Ancak, “Üretken emeğin ne olduğunu yalnızca emek süreci açısından belirlemeye yarayan bu yöntem, kapitalist üretim sürecine doğrudan doğruya uygulanamaz (Marx, 2011: 184).” Marx, bu şekilde klasik iktisatçıların yaptığı tanımdan yola çıkarak kapitalist üretim tarzında üretken emeği anlamak için bu yöntemin geçerli olmayacağını belirtir ve üretken emek ayrımını, kapitalizm eleştirisinin en önemli kavramlarından biri olarak kullanır.

Marx, kapitalist üretim açısından üretken emeği, “sermaye üreten emek” olarak tanımlamıştır. “Emeği üretken yapan, onun yatırılan değeri yeni değer üretir hale getirmesidir” (Marx, 1979: 81).⁴¹ Faydası ne olursa olsun, bir nesnenin ya da hizmetin bir birey tarafından kendi kullanımını ya da ailesinin kullanımını için üretimi, üretken

⁴¹ Marx bu ayrımı açıklamak için üretken emek olarak piyano yapan bir kişiye karşılık üretken olmayan emek olarak bir piyanisti örnek verir. Piyanist müzik üretiyor olmasına rağmen, Marx piyanistin emeğini ekonomik anlamda üretken kabul etmez. Çünkü piyanist emeğini sadece gelir karşılığında elden çıkarmaktadır, oysa piyano yapan kişi sermayeyi yeniden üretmektedir. Karl Marx. **Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisi İçin Ön Çalışma**, Çev. Sevan Nişanyan, İstanbul, Birikim Yayınları, 1979, s. 81.

emek değildir. Örneğin ev işlerinde harcanan emek üretken kabul edilmemektedir (Duménil, Löwy ve Renault, 2013: 63).

Diğer bir deyişle Marx, üretken emeği kapitalist üretim ilişkilerinin özgüllüğü bağlamında tanımlar. Ona göre kapitalist üretim alanında üretken emek, “değişen sermaye parçasına, yani sermayenin ücret olarak harcanan parçasına karşılık değiştirilen ve sermayenin yalnızca bu parçasını, yani kendi emek gücünün karşılığını değil, ayrıca ona ek olarak kapitalist için bir artı değer üreten ücretli emektir.” Kapitalist üretim, temel motivasyonu artı değer yaratmak olan ve bu yönüyle diğer üretim sistemlerinden ayrılan bir üretim sistemi olduğundan, bu yapı içerisinde üretkenliğin ölçütü artı değer üretilmesidir. Kapitalist sistemde, yalnızca artı değer üreten ve bu amaçla doğrudan üretim sürecinde tüketilen emek, üretken emek olarak kabul edilir (Marx, 1998: 142-143).

Marx, bu şekilde üretken emek kavramını yenileyerek tanımlamasına ilaveten üretken olmayan emeği de kapitalist üretim süreci bağlamında açıklar. Bu çerçevede Marx’ın üretkenlik olarak işaret ettiği, üretim süreci ya da ürünün doğası değildir. Kapitalist sistem açısından üretken emeği belirleyen şey, yalnızca emeğin içinde örgütlendiği ilişkidir. O halde operacılar, öğretmenler, mühendisler, doktorlar, araba tamircileri vb. meslek gruplarının üretken olup olmadıklarını belirleyen şey, sermayedar ile kurdukları ilişkidir. Üretim sürecinde artı değer üretmek amacıyla sermaye tarafından kullanılan emek, üretken kabul edilir (Altıok, 2011: 120). Örneğin, “Şarkısını kendi hesabına satan bir şarkıcı *üretken olmayan emekçidir*. Ama bir girişimci tarafından, kendisine para kazandırılması için tutulan şarkıcıya *üretken emekçi* denir; çünkü sermaye üretir” (Marx, 1998: 376).

Daha açık bir ifadeyle, Marx’a göre sanatçılar, akademisyenler gibi Adam Smith’in üretken olmayan emek olarak kategorize ettiği meslek gruplarından birinde çalışan biri, sermaye tarafından istihdam ediliyor ve ondan ücret olarak aldığından daha fazlasını ona geri veriyorsa üretken emek olarak kabul edilir.

Buna karşılık Marx’ın kapitalist üretim ilişkileri açısından üretken olmayan emek kabul ettiği emek, yalnızca kullanım değeri üreten emektir. Örneğin bir kapitalistin

evine gidip pantolon dikerek hizmet veren terzi, yalnızca kullanım değeri yarattığı için üretken olmayan emek olarak kabul edilir. Buna karşılık, bir tüccar terzi tarafından çalıştırılan işçi terzinin emeği üretken emektir. Çünkü işçi terzi pantolon üreterek kendi ücretini çıkarır ve üstüne kendisini istihdam eden tüccar terzi için de artı değer yaratır. Demek ki paranın emekle değişimi emeği üretken hale getirmeye yetmemektedir. Üretkenliğin ölçütü paranın sermayeye çevrilmesidir. Emeğin içeriği, somut niteliği, özel bir yararı olması üretkenliğin belirlenmesinde hiçbir fark yaratmaz. Yukarıda açıklandığı gibi, aynı terzinin emeği, bir durumda üretken kabul edilirken, aynı işi yapmasına rağmen diğer durumda üretken kabul edilmez (Marx, 1998: 377, 379).

Özetlemek gerekirse, Marx, Smith'in üretken emeği, sermaye için artı değer üreten emek olarak kabul etme yaklaşımını kabul etmektedir. Ancak Smith'in üretken emeğe ilişkin dar tanımlamasını genişleterek, bazı hizmetleri gerçekleştiren emeğin de (özellikle öğretmenler, mühendisler, muhasebeci, doktor vb.) metalaşma ve piyasalaşmasına bağlı olarak özel sektörde istihdam edilmesi suretiyle bir kapitaliste artı değer yaratması halinde üretken emek olarak değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmüştür (Altıok, 2011: 126).

Marx'ın vurguladığı gibi, emeğin üretken olan ve olmayan olarak ayrılarak kategorize edilmesi kapitalist üretim ilişkilerine özgü bir durumdur. Kapitalist düzende fiilen, üretken emek, piyasada karşılığı olan, yani başta ücret olmak üzere para getiren emek olarak tanımlanmaktadır. Buna karşılık, üretken olmayan emek ise genellikle yalnızca bir geçim etkinliğidir ve bu nedenle satılarak başkaları tarafından el konabilecek bir artı değer üretmemesi nedeniyle üretken kabul edilmemektedir. Demek ki üretken olmayan emek, metalaştırılmamış faaliyetleri tanımlamaktadır (Wallerstein, 1992: 27-28).

Tekrarlamak gerekirse, böyle bir tanımlama, sermaye için üretkenlik kriterinden yola çıkmaktadır. Günümüzde de insan faaliyetlerinin temelde böyle bir üretkenlik kriteri temelinde ayrımına tabi olduğunu söylemek mümkündür. Bu anlamda çalışmanın üç ana kategorisi; iktisadi faaliyet ya da ücretli iş; ücret karşılığı yapılmayan ev içi çalışmalar

ile boş zaman faaliyetleri ve son olarak gönüllülük esasına dayanan yardım ve hayır hizmetleri olarak belirtilebilir.

“İstihdam, ev içi emeğinden üçüncü kişi kriteri ekseninde bir faaliyetin yararından hiçbir şey eksilmeden başka birisi tarafından yapıp yapılamayacağına göre ayrılır. Bu temelde okul ödevlerinin yapılması, sınavlara çalışma, spor faaliyetlerine katılma, yemek pişirme ya da zevk için bahçeye bakma gibi faaliyetler, yoğun çaba harcamayı gerektirseler bile istihdam kapsamına sokulmaz. Benzer biçimde, salt evde tüketilmek için üretilen mal ve hizmetler de istihdam tanımının dışında tutulmuştur” (Marshall, 2009: 110).

Bu anlatılanlar ışığında, modern dönemde çalışmayı önceki dönemlerden ayıran ve tartışmalı hale getiren kritik noktaları, emeğin kendisinin satılan bir meta olarak teorize edilmesi, toplumsallaşmanın aracı olarak gittikçe artan şekilde önem kazanması ve üretken kabul edilip edilmemesinin genel faydaya değil, artı değer yaratma kapasitesine bağlı olması başlıklarında değerlendirmek mümkün hale gelmektedir.

e. Marx ve İşin Sonu

Bu tezin amaçları çerçevesinde yukarıda, Marx’ın kapsamlı analizi içerisinde işin sonu ile ilişkilendirilebilecek tartışmalarına yer verilmiştir. Kabaca değerlendirmek gerekirse, Marx’ın erken dönem eserlerinde, bazı akademisyenlerin “üretim paradigması” şeklinde ifade ettikleri felsefi antropolojik bir çalışma anlayışı dikkat çekmektedir. Gerçek çalışma (öz-emek), insan faaliyetinin temel yapıtaşı olarak tasavvur edilir. İnsanın emeği aracılığıyla kendisini meydana getirdiği, toplumsal ilişkilerin emek çevresinde kurgulandığı ve toplumun bu temelde yapılandığı düşüncesi hâkimdir.

Bununla birlikte, kapitalist gelişmeye yer verdiği takip eden analizlerinde Marx, kapitalist toplumlarda emeğin metalaşması ve yabancılaşma boyutuyla çalışmanın gerçekleşen halini eleştirir. Kapitalizm, giderek artan biçimde, çalışmayı teknik bir

makinenin küçük bir parçası konumuna indirgeyerek değersizleştirmekte ve ortadan kaldırmaktadır. Kapitalizmin değersizleştirerek ortadan kaldırdığı, Marx'ın insan varoluşunun en önemli parçası olarak kabul ettiği öz-emektir.

Marx, bu dönüşümden çıkışın rasyonelleşme aracılığıyla olabileceğini düşünmüştür. İnsanın özgürlüğü için önerilen reçete, çalışmanın “insanileştirilmesi” değildir. Ona göre insanların gelişebileceği geniş özgürlükler âlemine giden yol, üretim sürecinin rasyonelleşmesi ile insanların çalışmanın zorunluluğundan kurtulmasıdır. Daha açık bir ifadeyle, Marx, kapitalizmin olgunlaşma aşamasında, teknolojik ve organizasyonel ilerlemelerin işin sonunu getireceğini tartışmıştır. Dolayısıyla Marx'ın idealize ettiği, insanların özgür üretici ruhlarının ifadesi olan öz-çalışmaya, işin sonu ile ulaşılabacaktır (Wilson, 2004: 14).

Dikkat edilirse bu tartışma bir taraflıyla özgürlükler âlemi ile zorunluklar âlemi arasındaki ayrıma dayanmaktadır. Kökeni Antik Yunan düşüncesine kadar uzanan bu ayrımın, çalışmanın anlamına ilişkin tartışmaya belirleyici bir altyapı sağladığı değerlendirilmesinde bulunmak mümkündür. Birinci bölümde değinildiği üzere, Antik Yunan'da çalışma, bir zorunluluk gereği olması oranında hor görülmüştür. Buna karşılık, insan varoluşunu onurlandıracak, amacı kendinde faaliyetler, özgürlük alanına dâhildir. Sosyal teoride çalışmanın eleştirisi, özünde bu ayrım üzerinde şekillenmiştir. Marx'ın düşüncelerini işin sonu bağlamında tartmak da hem öz-emek ve yabancılaşmış emek ayrımı hem de özgürlükler âlemi ile zorunluluk âlemi ayrımı üzerinde bir tartışma yürütmek anlamına gelmektedir.

Marx'a göre özgürlük alanı, gereklilik ve dünyaya ilişkin kaygıların belirlediği çalışmanın son bulduğu yerde başlar.

“Gerçekte özgürlük âlemi ancak toplumsallaşmış insanda, birleşmiş üreticilerde, yani, doğanın kör güçleri tarafından yönetilmek yerine, doğayla olan ilişkilerini akla uygun biçimde ayarlayan, doğayı kendi ortak denetimleri altına alan; bunu da kendi insan doğalarına en uygun düşen ve de en yaraşan koşullarda, en az güç harcayarak gerçekleştiren birleşmiş üreticilerde” [söz konusu olabilir.] “Daha açık bir ifadeyle, gerçek özgürlük, emeğin zorunluluk ve günlük kaygılarla belirlendiği alanın bittiği yerde fiilen başlamış olur.

Demek ki bu âlem, eşyanın doğası gereği, fiili maddi üretim alanının ötesinde bulunur. Tıpkı vahşi insanın, gereksinimlerini karşılaması, yaşamını sürdürmesi ve yeniden-üretimi için doğayla mücadele etmek zorunda olması gibi, uygar insan da aynı zorunluluk içerisinde ve bunu da bütün toplumsal örgütlenme biçimleri içerisinde, akla gelen her türden üretim biçimi altında yapmak durumundadır. İnsanın gelişmesiyle birlikte, duyduğu gereksinimler artacağı için bu fiziksel gereksinimler alanı da genişler. Fakat aynı zamanda bu gereksinimleri karşılayacağı üretim güçleri de artar. Bu alanda özgürlük ancak doğanın kör güçlerinin önüne katılmak yerine, doğayla olan karşılıklı ilişkilerini rasyonel bir biçimde düzenleyen ve doğayı ortak bir denetim altına sokan toplumsal insan, ortaklaşa üreticiler tarafından gerçekleştirilebilir. Ve bu, en az enerji harcamasıyla ve insan doğasına en uygun ve en layık koşullar altında başarılıdır. Fakat yine de bu, bir zorunluluk âlemi olmaya devam eder. Gerçek özgürlük alanı, yani, kendi başına bir amaç olarak insan enerjisinin gelişmesi, bunun ötesinde başlar. Ancak bu da ancak temelindeki zorunluluklar âlemi ile serpilip geliştirebilir. Bunun temel ön koşulu ise işgününün kısaltılmasıdır” (Marx, 1984: 820; 2004: 717).

Açıkça görüldüğü üzere, Marx, zorunlu ihtiyaçları karşılayacak üretici güçlerin gelişmesinden sonraki aşamada işin sonu ile özgürlükler âlemine geçileceğini belirtmiştir. Bu aynı zamanda, çalışmanın rasyonelleşmesi sayesinde yabancılaşmış işlerin zorunlu olmaktan çıkması ve dolayısıyla insanların özgür, üretken güçlerini yani öz-emeği ortaya çıkaracak alanın açılması anlamına gelmektedir. Özgürlük alanına giden yolun ön koşulunun çalışma sürelerinin kısaltılması olduğu ifadesi, Marx’ın çalışmadan ziyade özgür zamanı yücelttiği şeklinde de yorumlanabilir.

Marx’ın bir taraftan çalışma sürelerinin azaltılmasıyla elde edilecek özgür zamanı insanın kendini gerçekleştireceği alan olarak işaret etmesi, diğer taraftan insanın özünün emek olduğunu belirtmesi bir çelişki olarak değerlendirilebilir. Fakat bu iki önermenin tarihsel ve toplumsal evrimin farklı evrelerine ilişkin değerlendirmeler olduğunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Toplumsal gelişmenin ilk evresinde, insani ihtiyaçların giderilmesi amacıyla doludizgin bir üreticilik temellendirilir. Üretici güçlerin hızla geliştiği bu dönemde, makine adım adım insan

gücünün yerini alarak insanın çalışma süresini zenginlik üretimi için temel ölçü olmaktan çıkarır. Bu anlamda, toplumsal gelişimin bu evresi için, çalışma sürelerinin kısaltılarak özgür zamanın arttırılması yoluyla işçilerin kendilerini gerçekleştirecekleri alanın yaratılması önem kazanır. Marx, bu aşama için, çalışma sürelerinin kısaltılması hedefiyle özgür zamanı, insan varoluşunun en yüce taraflarının ortaya konulması yönünde bir koşul olarak koymuştur. Dolayısıyla çalışmadan kurtulma, yani işin sonu emeğin özgürleşmesinin ilk adımıdır. Ancak sonraki aşamada, üretici güçlerin zorunlu ihtiyaçları karşılayacağı bolluk seviyesine erişildiğinde, Marx'ın emeğin özü ortaya çıkabilecektir. Bu aşamada artık, özgür zaman ve zorunluluk alanı, yabancılaşmış emek ve hakiki emek ayrımları geçersizleşecektir. Emek bu aşamada bir karşıtlık içerisinde var olmaz, benliğin katıksız ifade alanı olarak ortaya çıkar. Böylelikle çalışmanın kendisi geliştirici bir nitelikle kendini ifade etme anlamına gelir (Méda, 2012: 109 - 115).

Bu şekilde zorunluluklar âlemine ait olan zahmetli, yorucu, yabancılaştırıcı çalışmanın aşılmasıyla, yani işin sonunun gelmesiyle, insanın kendini gerçekleştirmesinin alanı olan ideal çalışmanın mümkün olduğu özgürlükler âlemine geçileceği şeklinde bir tasavvur söz konusudur. Marx'ın *Grundrisse*'de açıkladığı üzere, bu alanda çalışmanın kendisi özgürleştirici bir etkinlik olabilecektir. Emek kendisi için gerekli öznel ve nesnel koşulları yarattığında, bireyin kendini gerçekleştirmesini sağlayan çekici çalışma haline gelecektir ki şüphesiz neşeli ve eğlenceli bir etkinlik olacaktır (Marx, 1973: 544-545).

Bu anlamda, Marx'ın felsefesinin temel ve özgün niteliklerinden birisi, insanları aslen üretken varlıklar olarak kabul etmesi ve bu anlamda çalışmayı da potansiyel olarak özgürleştirici, insanın kendini gerçekleştirmesine, gelişime, öz yaratıma giden yolda en birincil faaliyet olarak görmesidir (Sayers, 2008: 61-63). Yukarıda anlatılanlar, bu özgürleştirici potansiyelin açığa çıkması için Marx'ın, işin sonu senaryosunu kurguladığı şeklinde yorum yapmanın önünü açmıştır. Böylece Marx, ilerleyen dönemlerde birçok düşünürü etkileyerek işin sonu tartışmalarının temelini atmıştır.

2. Émile Durkheim ve Modern Toplumda İşbölümü

Émile Durkheim, Karl Marx ve Max Weber ile birlikte modern sosyal teorinin üç önemli isminden biri olarak kabul edilmektedir. Özellikle metodolojik katkıları sebebiyle sosyolojinin babası olarak anılan Durkheim'in cevaplamaya çalıştığı temel soru, toplumları bir arada tutan bağların neler olduğudur. Durkheim, toplumu oluşturan bireyleri birbirine bağlayan, toplumsal uyumu sağlayan bu bağı dayanışma olarak adlandırmış ve dayanışma yoluyla toplumsal uyumun nasıl sağlandığını açıklamaya çalışmıştır.

Doktora tezi olarak yazdığı *Toplumsal İşbölümü* adlı eserinde Durkheim, modern toplumlardaki toplumsal dayanışmanın kaynaklarını, çalışma hayatında yaşanan dönüşüm üzerinden kurgulamıştır. Bu anlamda Durkheim'in çalışmaya ilişkin görüşleri, temelde pre-modern toplumlardan modern toplumlara geçişle birlikte artan uzmanlaşma ve işin parçalanması ile işbölümünün toplumsal sonuçları üzerine odaklanmıştır (Grint, 1998: 116 - 120). Çalışmanın toplumsal bütünleşme ve dayanışma sağlamadaki rolünü ön plana çıkartan Durkheim, modern dönemde yaşanan gelişmelerin toplumsal uyumu sağlama gayesi gözetilerek organize edilmesi gerektiği yönünde yorumlarda bulunmuştur.

Marx'ta olduğu gibi, Durkheim'in analizinde de temel referans noktası işbölümüdür. Durkheim işbölümünü, hem çalışma hayatında yaşanan dönüşümü açıklamak için hem de büyük pencerede modernitenin tarifi için bir sıçrama tahtası olarak kullanmıştır (Wilson, 2004: 29).

Durkheim'in işbölümü konusundaki ön kabulü, çalışmanın parçalara bölünmesinin daha yüksek üretim anlamına geldiğidir. Dolayısıyla işbölümü, etkinlik ve verimlilik ile özdeşleşmiştir (Durkheim, 1984: 179). Fakat Durkheim, bir toplumun üretim sistemini en iyi biçimde nasıl organize edeceğini ya da işin parçalara bölünmesinin verimlilik ve etkinliği nasıl arttıracakını açıklamaz. Onun yerine, mesleki farklılaşmanın toplumsal etkileşimi ve toplumsal bilinci nasıl etkileyeceğine, sağlıklı bir toplumun nasıl görüldüğüne, toplumda ne gibi patolojilerin ortaya çıkabileceği ve

bunların nasıl iyileştirilebileceğine yönelik bir perspektif sunar (Hirsch, Fiss ve Hoel-Green, 2009: 225).

Durkheim'a göre toplumsal işbölümü, toplumların kaçınılmaz evriminin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İşbölümünün gelişiminin koşullarını hazırlayan etken toplumsal yoğunlaşmanın artmasıdır. Yoğunlaşmanın üç temel ayağı vardır. Bunlardan ilki, nüfusun artması ve yoğunlaşmasıdır. Bununla bağlantılı ikinci sebep kentleşmedir. Üçüncü sebepten iletişim ve ulaşım imkânlarının ve hızının artmasıdır. Bu sayede toplumun yoğunluğunun artması ile insanların bir arada yaşamak için daha fazla işbirliğine ihtiyaç duymalarını gerektirmiştir (Durkheim, 1984: 200-222). Toplumların basit olandan kompleks olana doğru gelişim göstermesiyle farklılaşmalar artmıştır. Fakat bu, modern toplumlarda dayanışmanın zayıflayacağı anlamına gelmez, tersine işbölümü sayesinde bireyler birbirlerine daha sıkı tutunurlar (Zencirkıran, 2012: 40).

Bu noktada Durkheim pre-modern toplumlar ile modern toplumlar arasındaki farkı iki dayanışma türü ile açıklamaya çalışmıştır. Pre-modern toplumlarda mekanik dayanışma, modern toplumlarda ise organik dayanışma söz konusudur. Pre-modern toplumlarda bireylerin sahip olduğu deneyim, inanç ve değerlerin büyük oranda benzer olması, toplumda bir kolektif bilinç oluşturur, bu ise mekanik dayanışmayı sağlar. Öte yandan, modern toplumlar, bireyler arasındaki farklılıkların yüksek olduğu toplumlardır. Öyleyse modern toplumları bir arada tutan şey nedir? Durkheim modern toplumlarda dayanışmanın kaynağına karşılıklı bağımlılığı koymuştur. Artan uzmanlaşma ve işbölümünün doğal bir sonucu olarak, modern toplumun bireyleri bağımsızdır ve tam da bu yüzden hayatta kalmak için birbirlerine ihtiyaç duyarlar. Bu şekilde ortaya çıkan karşılıklı bağımlılık, modern toplumları bir arada tutan organik dayanışmanın kaynağıdır (Durkheim, 1984: 31-68). İşbölümü sonucu, her bir birey, kendi uzmanlaşmış faaliyeti aracılığıyla diğer üyelerin hayatlarına katkı sağlamış olur. Bu katkı, modern toplumları bir arada tutan organik dayanışmayı üretir (Barnes, 1966: 163).

Açıkça anlaşılacağı gibi Durkheim, mesleki uzmanlaşma ve işbölümüne toplumsal dayanışmanın birincil dayanağı olarak büyük bir önem atfetmiştir. İşbölümü, sadece etkinlik artışı anlamına gelmez aynı zamanda dayanışma duygusu yaratmanın aracı olur. Bu bakış açısını, modern endüstriyel toplumların merkezine çalışmayı yerleştirmek olarak okumak mümkündür. Pre-modern toplumlardaki din, kültürel alışkanlıklar ve benzer tecrübeler gibi ortak inanç ve değer sistemlerinin yerini modern toplumlarda çalışma almıştır. Çalışmanın artan uzmanlaşma ve işbölümü çerçevesinde düzenlenmesi, bireyleri karşılıklı olarak birbirine bağlaması sebebiyle, toplumsal uyumu ve bireylerin kendilerini bütünün parçası olarak görmelerini sağlayan şeydir. Daha açık bir ifade ile Durkheim çalışmayı modern toplumları bir arada tutan şey olarak idealize etmiştir.

Bu idealde, çalışma hayatında artan işbölümü aracılığıyla toplumsal dayanışmanın nasıl sağlanacağı ise toplumsal ahlak ve kolektif bilinç kavramlarıyla açıklanmıştır. Toplumsal ahlakın gelişimi, bireylerin toplumsal çıkarı bireysel çıkardan önce tutmalarıyla ilgili bir durumdur. Ahlaki bir disiplin yardımıyla, bireylerin toplumsal çıkarlara saygı duymaları sağlanmalıdır. Bireylere küçük yaşta verilmesi gereken bu disiplin, birey ve toplum arasındaki dengeyi sağlayan bir toplumsal disiplin mekanizmasıdır. Toplumsal uyumu sağlayan bir diğer kavram ise kolektif bilinçtir. Durkheim, kolektif bilinci toplumu oluşturan bireylerin ortaklaşa paylaştıkları inanç, değer ve duyguların soyut bir bütünü olarak tanımlamaktadır. Toplumsal olgular, bireylerin düşünce ve eylemlerini etkileyerek bireyin kendi dışında, kolektif bilincin etkisiyle hareket etmesini sağlar (Çalış, 2012: 39).

Öyleyse toplumsal dayanışmanın kaynağına karşılıklı bağımlılığın konulması, basitçe maddeci bir faydacılık anlamına gelmez. Tersine Durkheim, modern toplumsal ahlakın rasyonel temellerini açıklamaya çalışmıştır denilebilir. İşbölümü sayesinde bireylerin toplumun bir parçası olduklarını hissetmeleri, üstlendikleri işlevin önemini kavramalarını sağlayarak bir ahlaki kod oluşturur.

Bu bağlamda Durkheim'in teorisinde bireyin toplum içerisindeki rolü, temelde uyum sağlamaya ilişkin bir konumdur. Durkheim'a göre, bireylerin esas görevi, iyi bir

yurttaş ile iyi ve verimli bir işçi olarak toplumsal kolektiviteye katkıda bulunmaktadır. Çünkü hem toplumun hem de bireyin devamı uyum sağlamaya bağlıdır (Berberoğlu, 2009: 28 - 29).

Kapitalizmin ve sanayileşmenin toplum üzerindeki etkileri konusunda iyimser olan Durkheim, işbölümü aracılığıyla bireyler arasında yeni etkinliklerin, karşılıklı bağımlılıkların ve dayanışmanın ortaya çıkacağına inanmıştır. Ancak aynı zamanda, bu gelişmelerin uygun şekilde düzenlenmemesi durumunda, toplumsal normlarda bir tür bozulma ve yabancılaşmaya, anomiyeye sebebiyet verme kapasitesi olduğu konusundaki çekincelerini de ifade etmiştir (Smith, V., 2013: xxx). Daha açık bir ifadeyle, Durkheim'a göre olağan durumlarda işbölümü geliştikçe dayanışma ve toplumsal uyum artar fakat işbölümünün sağlıklı, patolojik biçimlerinin, anomilerin olabileceğini de kabul etmek gerekmektedir.

Durkheim'ın analizinde işbölümünün sağlıklı biçimleri üç grup altında incelenmiştir. Bunlardan ilki, “kuraldışı anomik işbölümü”, bir toplumda insanların görevlerini belirleyen kuralların eksik olması halinde ortaya çıkan durumdur. Modern toplumda bireyler, kolaylıkla bizzat kendi uzmanlaşmış işlerinde toplumdan soyutlanmış bir hale gelebilir; etraflarında yaşayan ve çalışan diğer bireylerle, hatta görevin bütünüyle bağlarını yitirebilir (Durkheim, 1984: 296). Durkheim, kuralların belirli olduğu, işbölümünün iyi işlediği durumda işçilerin işlerine yabancılaşmayacağını; yabancılaşmanın ancak işbölümünün kuraldışı durumlarında gerçekleşeceği düşüncesindedir. İşbölümünün sağlıklı ikinci biçimi, “zorlamaya dayalı işbölümü”dür. Durkheim'a göre, toplumsal dayanışma için her bireyin kendi işine sahip olması yeterli değildir; aynı zamanda her bir bireyin kendine uygun işe sahip olması da gereklidir. Toplumsal işbölümünde bireylerin üstleneceği görevlerin belirlenmesinde gelenekler, ekonomik güç veya statü gibi zorlamalar, sağlıklı bir yapı meydana çıkartarak bireylerin, grupların veya sınıfların uygun olmayan pozisyonlara yerleştirilmesine sebebiyet verebilir. Kimin hangi işi yapacağını belirlenmesinde bireysel yetenekler ve niteliklerin göz önünde bulundurulması önemlidir. Böylece, Durkheim, bir taraftan kuralların olmamasının anomiyeye yol açacağını belirtirken, bu kuralları belirleyen faktörlerin kusurlu olmasının da aynı

şekilde sağlıklı olduğunu vurgulamıştır. Üçüncü olarak ise, “iyi örgütlenememiş işbölümü”, farklı insanlar tarafından üstlenilmiş uzmanlaşmış fonksiyonların iyi koordine edilmediği durumları ifade etmektedir. Hatırlanacağı üzere, Durkheim’in organik dayanışmasının temelinde insanların bağımsızlığı vardır. Eğer insanların uzmanlıkları, bağımsızlıklarını arttırmak yerine izolasyona yol açıyorsa işbölümünün toplumsal dayanışmayı sağlaması mümkün değildir. Durkheim’a göre modern toplum her zaman için anomiyeye meyillidir, bununla birlikte bu durumlar özellikle sosyal ve iktisadi kriz dönemlerinde şiddetlenir (Ritzer, 2010: 90-91).

Bu anlamda, toplumsal uyumu sağlama ve sürdürme yönünde ortaya koyduğu ideale rağmen Durkheim’in modern endüstriyel toplumun durumu ile ilgili olumsuz görüşleri de belirgindir. Ona göre, her ne kadar işbölümü normal koşullar altında dayanışma ile birbirine bağlı, uyumlu bir toplumu ortaya çıkarmayı sağlasa da modern endüstriyel organizasyon korkunç bir ahlaki kriz içerisindedir (Durkheim, 1984: 339).

Öyleyse, Marx’ta gerçek çalışma ile çalışmanın gerçekleşen hali ayrımının bir başka versiyonunun, Durkheim’da da ortaya çıktığını iddia etmek mümkündür. Durkheim’in kurguladığı idealde, çalışmanın etkin bir şekilde organize edilmesi, bağımsız bireyleri birbirine bağlayan kolektif bilinci oluşturup toplumsal bütünleşmenin ahlaki temelini sağlar. Bu işbölümünün normal sonucudur. Oysa modern toplumlarda işbölümünün sağlıklı yapılmış biçimlerine rastlanmaktadır. Modern toplumun sorunlarının temelinde de bu anomiler yatar. Buradan yola çıkarak, Durkheim’in modern toplumlarda çalışmanın örgütlenmesini bir yönüyle eleştirdiği düşünülebilir. Fakat bu eleştiri, işbölümünün sağlıklı bir şekilde yapılandırılmamış olması ile sınırlıdır. Bu anlamda Durkheim’in teorik olarak dayanışma ve toplumsal uyum konusuna fazlaca odaklandığı ve bu sebeple sırf işbölümünün kendisinin yol açacağı yabancılaşma veya sınıf çatışması gibi olası negatif etkilerini ihmal ettiği belirtilebilir. Bu tezin amaçları çerçevesinde Durkheim ile ilgili olarak vurgulanması gereken en önemli nokta tam da budur. Durkheim, işbölümünü toplumsal dayanışmanın kaynağı olarak yüceltirken, her bir bireye düşen görevi –iş– de yüceltmış olur. Dolayısıyla Marx’taki işin sonu düşüncesinden oldukça uzak bir yaklaşıma sahiptir. Durkheim düşüncesinde işbölümünün ve uzmanlaşmanın insan doğası üzerindeki olumsuz etkileri ihmal

edilebilirdir. Bu anlamda, çalışmanın kendisinin birey için anlamlı olması da önemli değildir. İş, sadece dayanışma duygusu yaratarak toplumsal iyiye hizmet ettiği için bile ahlakidir. Dolayısıyla bu bakış açısına, çalışmaya yüklenen anlamın ve insanın üretken faaliyetlerine verilen önemin sınırlı olduğu eleştirisi getirilebilir.

Durkheim'in teorisine yöneltilebilecek bir diğer eleştiri ise, modern endüstriyel toplumlarda gözlemlenen diğer dayanışma türlerine değinmemesidir. Yalnızca işbölümü temelinde inşa edilen dayanışma düşüncesi sınırlılık taşımaktadır. Bu sebeple, Durkheim'in teorisi, çalışma ile toplumsal değişim arasındaki bağlantının anlaşılması için yeterli değildir. Çünkü endüstriyel gelişimi ve toplumsal çatışmaları şekillendirmeye devam eden ve emeğin kendisinde ortaya çıkan daha kuvvetli bir dayanışma biçimini bütünüyle takdir etme noktasında yetersiz kalmaktadır (Wilson, 2004: 14).

3. Max Weber ve Çalışmanın Rasyonelleşmesi

Max Weber'in çalışma sosyolojisi ve modern dönemde çalışmanın dönüşümüyle ilgili görüşlerine çok farklı başlıklardaki incelemelerinde rastlamak mümkündür. Özellikle toplumsal tabakalaşma teorisi, açıklayıcı metodolojisi ve rasyonalizmin yükselişi, bürokrasinin doğası ve bürokratik kontrol biçimi ile ilgili iddiaları çalışma hayatına ilişkin açıklamalarda bulunmaktadır (Grint, 1998: 121). Bununla birlikte bu bölümde Weber'in yalnızca modern dönemde çalışmada yaşanan dönüşümle ilgili olan görüşleri kısaca özetlenecektir⁴².

Dönemin düşünürleri gibi modern toplumların yaşadığı dönüşümü inceleyen Weber, kapitalizm analizini evrensel rasyonelleşme kavramına dayandırmaktadır. Geleneksel toplumlardan modern toplumlara geçişle ve kapitalizmin ortaya çıkışıyla birlikte dünya rasyonelleşmiştir. Bilim ve aklın etkisinin artışına bağlı olarak büyüsel

⁴² Weber ilk kez kapitalizmin neden Batı toplumlarında ortaya çıktığını sorgulamıştır. Dini, sosyal ve kültürel koşulların modern kapitalizmin yükselişindeki rolünü *Protestan Etik ve Kapitalizmin Ruhu* isimli eserinde incelemiştir. Protestanlığın çalışmayı Tanrı buyruğu sayan, işi öven yaklaşımı ile Kalvinist mezhebin çalışmanın algılanışında yarattığı dönüşüm gibi konular, çalışma ideolojisinin dönüşümü bölümünde ayrıca inceleneceği için bu kısımda değinilmemiştir.

nitelikler yitirilmiş; geleneksel duygusal eylem biçimlerinin yerini rasyonel eylem biçimleri almıştır (Çalış, 2012: 30). Weber'e göre rasyonelleşme, modern toplumun en belirgin özelliği olmasının yanı sıra, kapitalist toplumun oluşumunu tetikleyen itici güçtür. Rasyonelleşmenin üç boyutu; araçların amaçlar için geleneksel toplumlardan daha fazla kullanılma eğilimi, gerçekliğin her zamankinden daha fazla sistematikleştirilmesi ve mit ile büyüünün gerilemesine karşılık nedenselliğin artmasıdır (Parlak, 2004b).

Rasyonelleşmenin önemli bir ayağını bürokratikleşme oluşturmaktadır. Weber bürokrasiyi en önemli iktidar aracı olarak, hedeflere ulaşmak amacıyla yukarıdan aşağıya hiyerarşik bir biçimde örgütlenmiş büyük ölçekli gayri şahsi örgüt olarak tanımlamaktadır. Bu sebeple, bürokratik disiplin, alınan emrin tutarlı bir rasyonellik ve sistematik bir uzmanlıkla yerine getirilmesidir (Berberoğlu, 2009: 38).

Belirtmek gerekir ki Weber, modern dünyada rasyonelleşme sürecinin, teknolojik rasyonalite olarak toplumları biçimlendirmesiyle ilgili olarak karamsar bir perspektife sahiptir. Ona göre, rasyonelleşmenin ve düşünselleşmenin önlenemeyen ilerleyişi, toplumun tamamen araçsal toplumsal ilişkilerin tahakkümü altına gireceği ve bunun bireysel yaratıcılık ile kişisel değerleri bastıran *demir kafes*, *mekanikleşmiş taşlaşma* durumu yaratacağı anlamına gelmektedir (Bottomore, 2013: 52).

Weber'in bu görüşleri çerçevesinde modern dönemde çalışma hayatında yaşanan dönüşümü analiz etmek mümkündür. Rasyonelleşmenin ilk aşaması olarak, iktisadi teşebbüs veya işletme, üretim yeri olarak evden ayrılmıştır. Sanayi Devrimi öncesinde üretim yaygın biçimde evlerde yapılmaktayken, kapitalizmle birlikte işletme aileden coğrafi, ekonomik ve yasal açılardan uzaklaşmıştır. Üretimin bu şekilde ayrılması, aile ve şirket mülkiyetini birbirlerinden bağımsızlaştırmıştır. Rasyonelleşmenin diğer bir ayağı, üretimin aileden ayrılması sayesinde işletme girdi ve çıktıları ile uzun dönem kârının rasyonel olarak hesaplanmasının mümkün olması oluşturur. Sürecin diğer bir ayağı, kapitalist işletme kârlarının geleneksel dönemde olduğu gibi politik baskılar veya kayırmacılıkla değil, serbest piyasa mübadelesi yoluyla elde edilmesidir. Kapitalist rasyonelleşme sürecinin çok önemli diğer bir görüntüsü çalışanlarla ilgilidir.

Kapitalist işletmelerde köle veya serfler değil resmî olarak özgür emek çalıştırılmaktadır. Bu kısım rasyonelliğin önemli bir aşamasını oluşturmaktadır. Çünkü bu durum, işvereni, işçinin genel refahından sorumlu olmaktan kurtararak sadece ücret ödemekle sınırlandırmaktadır. Bu şekilde işveren tüm enerjisini sadece üretime yoğunlaştırabilmektedir. Weber son olarak, kapitalist işletmelerin bürokratik organizasyonlara dönüşme eğilimine ilgi çekmektedir (Çalış, 2012: 47).

Weber'e göre, bürokratik örgütlerin oluşumu ve bürokrasinin rasyonelleşmesinin temel özellikleri sayesinde sanayi liderleri de daha fazla verimlilik yaratma konusunda olanaklara sahip olmuşlardır. Ancak Weber aynı zamanda, söz konusu süreçlerin, insanların bağımsız bir şekilde ve demokratik olarak çalışabilmelerini kısıtlayıcı bir etki yapması konusunda çekincelerini ortaya koymuştur. Weber, fabrikalardan, sendika ofislerine ve siyasi parti bürolarına kadar çeşitli bürokratik organizasyonların dinamiklerini inceleyerek, modern toplumun bütün alanlarının yeniden şekillenmekte olduğunu gözlemlemiş ve bütün bu örgütlerin rasyonelleşme süreçlerine tabi olacaklarını öngörmüştür. Endüstriyel organizasyonların bu gelişimi bütün toplumsal kurumları da benzer bir etkiye maruz bırakabilecektir (Smith, V., 2013: 30).

Diğer bir deyişle, Weber'in rasyonalite ve bürokrasi teorileri modern toplumların çalışma hayatını açıklamak için kullanılabilir. Gündelik yaşamın rasyonelleşmesine paralel olarak modern toplumlarda çalışma biçimleri de dönüşmüş ve rasyonelleşmiştir. Çalışma organizasyonu geleneksel dönemde olmadığı kadar metodik biçimde sistematize edilmiş, bürokratik hiyerarşik iş süreçlerinin egemenliği artmıştır. Weber'in ideal tip⁴³ bürokrasisi modern çalışma hayatındaki örgütlenmeyi de açıklar.

Hatırlanacağı gibi Marx, çalışma hayatının rasyonelleşmesinin insanları çalışmanın zorunluluğundan kurtaracak şekilde zorunlu gereksinimleri giderecek üretici güçleri

⁴³ Weber ideal tip kavramını bir araştırma yöntemi olarak kullanmıştır. İdeal tip bürokrasisi ile bürokrasinin ne olduğu ya da ne olması gerektiğini gösteren bir modele değil, tamamen akılcı bir düzlemde ilerleseydi bürokrasinin ne olabileceğini gösteren bir modele ulaşır Isidor Wallimann. **Enstrangement: Marx's Conception of Human Nature and the Division of Labor**, London, Greenwood Press, 1981..

açığa çıkartacak bir yolun başlangıcı olarak görmüştü. Weber ise rasyonelleşmenin insanları özgürleştirmek bir yana, demir bir kafese soktuğunu vurgular.

4. Klasik Sosyal Teori ve İşin Sonu

Yukarıdaki bölümde klasik sosyal teorinin üçayağı olarak kabul edilen Marx, Weber ve Durkheim'in endüstriyel kapitalizmin gelişmiyle birlikte çalışmanın dönüşümü, bu dönüşümün ortaya çıkardığı sorunlar ve toplumsal değişimin yönü ile ilgili başlıca görüşleri açıklanmaya çalışılmıştır.

Marx'ın analizinde teknolojik değişiklikler, çalışmayı basitleştirerek emeğin vasıfsızlaşmasına neden olmaktadır. Öte yandan sermaye, kâr ve verimliliği arttırmak gayesiyle üretim sisteminde emeğin yerini almaktadır. Bu iki durum sebebiyle, öz-emeği ortaya çıkartacak serbest kalma, çalışma alanının ötesindeki özgürlük alanında ortaya çıkacaktır. Bunun için önerilen yol ise öncelikli olarak teknik, rasyonel bir iktisadi sistemin etkin işleyişi ile ihtiyaçların karşılanması, bu sayede çalışma sürelerinin azaltılmasıyla işin sonudur. Weber ise, her ne kadar bürokratik ve teknik örgütlerin sağladığı imkânları kabul ediyor olsa da, modern dünyaya ve dolayısıyla modern dönemde çalışmanın dönüşümü ve geleceğine ilişkin karamsar bir tablo çizmiştir. Çalışmanın, teknik ve idari örgütler tarafından giderek artan biçimde rasyonelize edilmesinin insanlar üzerindeki olumsuz etkilerine odaklanan Weber, modern dünyada rasyonelleşmenin teknik-araçsal bir rasyonellik anlayışı ile sınırlı olmasına dikkat çekmiştir. Durkheim'da ise, çalışmanın (ya da işbölümünün) normal koşullarda modern toplumlarda dayanışma duygusu yaratacağı düşüncesi vardır. Fakat anomiler sebebiyle modern toplumların ahlaki krizinden bahsedilmektedir. Ayrıca Durkheim'in analizinde dayanışma yalnızca bu boyutuyla ele alındığı için, toplumsal bütünleşmeyi sağlayabilecek başka dayanışma biçimleri de öngörülmemektedir.

Özetlemek gerekirse, çalışmanın geleceği ile ilgili olarak Marx, teknolojik gelişmeler aracılığıyla ulaşılabilecek "işin sonu" temelli bir toplumun mümkün olduğunu düşünmüştür. Weber, (olumsuz sonuçları ile) rasyonelleşmenin artacağı öngörüsünde bulunmuş; Durkheim ise işbölümünün gittikçe karmaşıklaşacağına işaret etmiş ve işbölümünün sağlıksız biçimlerinin bireylerde anlam kaybı ve toplumsal soyutlanma

gibi olumsuz sonuçlar doğurma riskine dikkat çekmiştir. Bu üç klasik sosyal teorisyenin düşünceleri, çalışma ve toplum arasındaki ilişkinin nasıl anlaşılacağına ilişkin çerçeveyi çizmiştir. Bu anlamda sosyal düşüncede karamsar bir zihniyeti güçlendirdikleri belirtilebilir. Özellikle Marx ve Weber'in karamsar miraslarının, ilerleyen kısımlarda ele alınacak işin sonu tartışmalarına temel oluşturduğu belirtilmelidir. Modern çalışmanın, üretim sistemleri ve teknolojinin değişimine paralel olarak dönüştüğü; örgütsel zorunlulukların, toplumsal ilişkilerin yerine teknik ilişkileri geçirebileceği ve teknolojik gelişmelerin çok yüksek miktarda iş kaybı ile vasıfsızlaşmaya yol açacağı yönünde süregiden görüşlerin temeli bu düşünürlerde yatmaktadır. Birçok sosyal düşünür ve emek hareketine ilham kaynağı olan anlamlı bir çalışma ideali ise, modern rasyonel bir dünyadaki rasyonelleşmenin itici güçleri karşısında gerçekleşme ihtimali oldukça zayıf bir ütopya olarak anlaşılmaktadır (Wilson, 2004: 35).

Tekrarlamak gerekirse, işin sonu tartışmaları için temel referans noktası Marx'tır. Marx, erken dönem felsefi metinlerinde, insan eylemini anlamak için emeği, evrensel antropolojik bir kavramsallaştırma içinde düşünmüştür. Fakat aynı zamanda, özgürleşmenin, çalışma alanının ötesinde gerçekleşeceğine ilişkin, sonrasında post-endüstriyel düşünürlerin temel olarak geliştirdikleri görüşleri de vardır.

Aslında Marx'ın sosyal gelişim teorisinde, gelişmiş kapitalizmden sonraki toplumsal düzene ilişkin ayrıntılı betimlemeler bulunmamaktadır. Daha açık bir ifadeyle, Marx'ın metinlerinde post-kapitalist toplumda çalışmanın nasıl bir dönüşüm geçireceği tam ve kesin olarak çözümlenmiş değildir (Márkus, 2014: 81-82). Bunun nedeni, Marx'ın teorilerinin ütopya olarak görülmesini istememesi olabilir. Bu anlamda, birçok düşünür, Marx'ın toplumsal ilerleme sıralamasında gelişmiş kapitalizmden sonra gelecek sosyalist aşama kurgusunun, insanların çalışmadan özgürleşeceği bir toplum olduğunu iddia etmiştir.

Bununla birlikte, Marx'ın “çalışmanın ortadan kalkması” olarak işaret ettiği durum, felsefi anlamda çalışmanın sonunun gelmesi değildir. Marx bununla, emek ile onu

kontrol eden üretim ilişkileri arasındaki doğal olarak verilmiş gibi kabul edilen ayrımın sonunu kastetmektedir (Márkus, 2014: 75).

Dolayısıyla işin sonu, Marx ve sonraki işin sonu teorisyenlerinde, insanlarda yabancılaşmaya, anlam kaybına yol açacak şekilde yapılandırılmış çalışmanın-işin eleştirisidir ve bu anlamda, insanların üretici gücünün, çalışmanın savunusudur.

5. Çalışmanın Kutsanmasına Karşı Arzuların, Tembellik Hakkının ve Aylaklığın Savunusu

Çalışmanın anlamı ve işin sonuna ilişkin tartışmanın bir boyutunu, çalışmanın eleştirisi ve reddi oluşturur. Çalışmanın kapitalist sistem içerisinde aldığı biçime, yani ücretli işe yönelik eleştiri ve itirazlar klasik dönemden itibaren yükselmiştir. Modern kapitalist sanayi toplumlarında çalışmaya yöneltilen eleştiriler temelde modernleşme paradigmaları, teknolojik gelişmeler ve çalışma ideolojisi ile ilgilidir.

Sanayi Devrimi'ne kadar kullanılan teknik ve araçlar, üretim sürecinde işgücünü tamamlayan unsurlar olarak ortaya çıkmıştır. Sanayi Devrimi'yle birlikte daha çok makineleşme olarak gerçekleşen teknolojik değişmelerle birlikte, teknoloji ve işgücü birbirlerini ikame eden faktörler haline gelmişlerdir. Bu sebeple, makineleşmenin ilk yıllarından itibaren teknolojik gelişmeler sayesinde insanların ücretli iş külfetinden kurtulmaları yönünde beklenti ve talepler oluşmuştur (Sayın, 2010: 150).

Makinenin üretim sürecine, emeğin yerini alarak onu ikame eden bir üretim faktörü olarak dâhil edilmesi sebebiyle teknolojik değişme ile istihdam hacmi arasındaki ilişkilerin seyri Sanayi Devrimi'nin ilk yıllarından beri ilgi odağı olmuştur. Buhar makinesinin kullanımından başlayarak üretim sistemlerinin mekanizasyon süreci, istihdam azaltıcı ve vasıfsızlaştırıcı bir faktör olarak ortaya çıkmış ve makine

kırcılığına⁴⁴ kadar varan bir direnişle karşılanmıştır. Paul Lafargue gibi eleştirel yazarların işin sonunu tartışmaya açmaları da bu döneme rastlamaktadır.

Sanayileşme süreciyle teknik alanda kaydedilen ilerleme, sağladığı verimlilik artışlarına rağmen birçok yönden eleştirilmiştir. Bu eleştiri ve tepkilerin ilk örnekleri, sanayileşmenin ilk yıllarındaki çalışma koşullarıyla ilgili olmuştur. Çalışmanın dönüşümü, insani ve toplumsal etkileri göz ardı edilerek hayata geçirilmiş, o güne kadar üretim sürecine hâkim olan işçileri gittikçe vasıfsızlaştırarak kolayca ikame edilebilir hale getirmiştir. Bu keskin toplumsal dönüşüm, kadın ve çocukların da dâhil olduğu geniş kitlelerin, uzun çalışma saatleri ile karın tokluğuna çok ağır çalışma ve yaşama koşullarına mahkûm olması anlamına gelmiştir. Bu anlamda teknolojinin, özellikle Sanayi Devrimi'nden itibaren, çalışma hayatı üzerinde belirleyici bir role sahip olmaya başladığı söylenebilir. Bu dönemden itibaren, her teknolojik gelişim evresi, istihdamın hacmi, emeğin konumu ve niteliği de dâhil olmak üzere üretim sürecinin bütününde köklü değişikliklere yol açmış ve eleştirileri tetiklemiştir.

Luddist hareketleri ve işçi hareketlerini de bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Yukarıda özetlendiği gibi, ilk dönem kuramsal eleştiriler tartışmanın merkezine Aydınlanmacı bir ilerleme anlayışını ya da teknik gelişmeleri değil, bu yeniliklerin insan hayatını kolaylaştırmak yerine onu denetim ve baskı altına almasını koymuşlardır. Buna göre, teknik ilerlemenin potansiyelleri, insanları çalışmanın azap veren zorluğundan kurtaracak şekilde toplumsal alana yansıtılmak yerine, insanları makinenin bir parçası haline getirmiştir. Bu eleştiriler kapitalist örgütlenme mantığı ve çalışma ideolojisini hedef almıştır.

⁴⁴ Üretim sürecine işgücünü ikame eden makinelerin dâhil edilmesiyle büyük miktarda işgücü istihdam dışı kalmıştır. Bu şekilde işlerini kaybeden işçilerin yeni iş bulmaları aylar, yıllar almakla birlikte buldukları yeni işler de hem daha düşük vasıf gerektiren hem de daha az ücret getirisi olan işler olmuştur. Dolayısıyla makine, işçilerin hem hayat biçimleri hem de gelir düzeyleri açısından bir tehdit unsuru olarak görülerek tepkiyle karşılaşmıştır (Reynolds, 1955: 262). Bu sebeple ilk dönem makineleşme sürecine karşı gelişen Ludist ve Chartist hareketler, teknoloji karşıtı gerici tepkiler olarak değil, insani ve toplumsal boyutu göz ardı edilerek hayata geçirilen makineleşmeye karşı bir savunma ve demokratik bir toplum mücadelesi olarak algılanmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. E. P. Thompson. **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, İstanbul, Birikim Yayınları, 2004., İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu, İstanbul: Birikim Yayınları.

XIX. ve hatta XX. yüzyılın büyük paradoksu, çalışmanın bir yandan ahlaki ve ideolojik olarak yüceltilmesi diğer yandan da minimum maliyete ulaşmaya çalışan kapitalist rasyonalitenin sürekli olarak çalışan sayısını azaltma gayretinde olmasıdır. İlk olarak; fabrikanın mantığı, gayretli bir çalışma ahlakının işçilerin bilincine aşılmasını şart kılmaktaydı. Fakat aynı mantık veya daha doğrusu sermayenin mantığı bu aynı fabrikaların sahiplerini, emeği ortadan kaldırmanın etkili yollarını aramaya mecbur bırakmaktaydı. Bu yüzden çalışma ideolojisi, sermayenin mantığı ile diyalektik bir ilişki içerisinde olmuştur. Bu ikisi birbiriyle aynı zamanda çatışmaktadır. Çünkü sermayenin devamlılığı iş etiğine hem bağlıdır hem de ona terstir. İkinci tartışma noktası ise teknolojik gelişmelerle ilgilidir. Yeni teknolojilerin ve üretim metotlarının gelişimi, modern ve kentli bir yaşam tarzı ile verimlilik ve üretim artışlarını mümkün kılmıştır. Fakat aynı gelişmeler çalışmanın değerini eşi benzeri görülmedik derecede düşürmüştür. Dahası, fabrikalar ve endüstri merkezleri, insan varoluşunun hayati fonksiyonlarını ve sağlığı tehdit etmiştir. Bu zıtlıklar, sanayileşmenin ilk yıllarından itibaren işin sonu tartışmalarının temelini oluşturmaya devam etmektedir (Granter, 2009: 29-30).

Öyleyse, sosyal teorilerde çalışma karşıtı yaklaşımın ilk örnekleri, modern kapitalist anlayışın sebep olduğu sorunları tanımlama ve açıklama çabası içerisinde, çalışma hayatının ve çalışmanın kutsallaştırılmasının eleştirisi biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu eleştiriler temelde çalışma sürelerinin düşürülmesi, bir özgürlük ve kişisel gelişim alanı olarak boş zaman gerekliliği üzerinde durmuş, çalışma hakkı taleplerinin artışına ve çalışmanın kutsallaştırılmasına karşı aylaklık hakkını savunmuşlardır. Çalışma ideolojisinin eleştirisine ilerleyen bölümlerde ayrıntılı bir biçimde yer verilecektir. Burada ilk dönem eleştirel düşünürlerden Charles Fourier, Paul Lafargue ve Bertnard Russell'in görüşlerinden kısaca bahsedilecektir.

a. Charles Fourier ve Arzuları Yansıtan Çalışma

İşin sonu tartışmalarının temelini oluşturan eleştirilerin ilk örneklerinden biri ütöpiist bir sosyalist olan Charles Fourier'in görüşlerinde bulunmaktadır. Fourier'in

metinlerinde, hem çalışmanın radikal bir eleştirisi hem de çalışmanın alternatif bir gerçeklikte nasıl olabileceğine dair bir kurgu vardır.

Fourier'e göre endüstriyel medeniyette çalışma ağır, meşakkatli, sevimsiz ve bayağı bir uğraştır. Erkekler ve kadınlar korkunç koşullarda çalışma mecburiyetinde bırakılmaktadır. İşçiler bu sistem içerisinde sanayiciler, mülk sahipleri ve tacirler tarafından soyulmakta ve sürekli tekrarlayan ticari krizler ile işsizlik dalgaları tarafından yoksul bırakılmaktadır. Böyle bir yapıda, aşırı çalışma, onları aşırı bir aylaklığın getireceği yoksulluk seviyesi ile aynı düzeye getirmektedir (Fourier, 1972).

Bu yüzden Fourier, çalışmanın ahlaki itibarının yükseltilmeye çalışılmasında hiçbir meşru yan görmez. “Çalışmayı sevmemiz gerektiği söyleniyor. Pekâlâ! Peki ama nasıl sevebiliriz? Böyle bir çalışmanın sevilecek nesi vardır” (Fourier, 1972: 148). Çalışma etiği kınanması gereken bir şeydir çünkü çalışma aslen gereksiz ve keyifsiz olduğu için çalışma sevgisinin, iş etiği aracılığıyla yapay olarak yaratılması gerekir. Böylece Fourier için özgürlük, aynı zamanda çalışma etiğinin kendisinden de serbest kalmayı gerektirir (Beecher ve Bienvenu, 1972: 32, 49).

Bu anlamda çalışmanın doğasının tümünden dönüşümü, Fourier'in ütopyasının merkez noktasını oluşturmaktadır. “Uyum/Armoni” adıyla kurguladığı ütopya da Fourier, bildiğimiz anlamıyla işin sonunu tasavvur eder. Buna karşılık, “Uyum/Armoni”de çalışma, tamamen başka bir mesele olduğundan, yurttaşlar çalışmaya karşı güçlü bir istek duyarlar. Dolayısıyla çalışma, tamamen dönüşmekle birlikte insanların hayatında merkezi bir önem taşımaya devam eder. Fourier'in temel önermesi, çalışmanın itici bir şeyden, olumlu anlamda çekici bir şeye dönüşmesidir. Çalışmayı zevkli ve çekici kılmanın kilit noktası ise tutkuları serbest bırakmaktan geçmektedir. Fourier'e göre çalışma öyle bir düzenlenmelidir ki cazibe oyununa dâhil edilebilsin ve bu sayede bireyler için baştan çıkarıcı, ilham verici ve zevkli olabilsin. Fourier'in ütopyasında insanlar çalışmaktan özgürleşmemekte, özgürlüğü çalışmada bulmaktadırlar. Çalışma yine günün büyük çoğunluğunu kaplamaktadır fakat bu çalışmada bireyin gerçek kimliği ön plandadır. Çalışmanın gerçek dönüşümü, çalışmanın kendisini de bir ihtiyaca, bir zevke dönüştürmeyi içermektedir (Granter, 2009: 35-39).

Böylece insanların gerekli çalışmalara şevkle girişecekleri görülecektir. Bu anlamda XIX. yüzyıl ütopyacılarının en ütöplastinin bile çalışmayı özünde geliştirici bir faaliyet olarak kabul ettiğini belirtmek gerekir. Önemli olan çalışmayı doğasına uygun hale getirmektir (Méda, 2012: 120).

b. Paul Lafargue ve Çalışma Hakkı Talebine Karşı Tembellik Hakkı Savunusu

Çalışma üzerindeki tartışmalar özellikle endüstrileşmenin daha az emekle daha çok üretim imkânı sağlamasıyla birlikte ortaya çıkmış ve çalışmayı yücelten iş ahlakına odaklanmıştır. Paul Lafargue, 1883 yılında yayımlanan *Tembellik Hakkı* isimli eseriyle çalışmanın insan hayatının temel amacı sayılmasını ve modern çalışma ideolojisini eleştirmiştir.

Lafargue, kapitalist uygarlığın işçi sınıflarında gözlemlediği, yaşam gücünü tüketecek ölçüde aşırıya kaçan çalışma durumunu köleliğin bir devamı ve büyük bir çılgınlık olarak değerlendirmiştir. Ona göre tüm bireysel ve toplumsal sefaletin, her çeşit düşünsel yozlaşmanın, her tür organik bozukluğun sebebi çalışmanın yüceltilmesidir (Lafargue, 1996: 19, 22).

Kuşkusuz Lafargue’ın, kapitalist iş ahlakına yönelttiği bu eleştirileri, XIX. yüzyıl Batı Avrupa’ında ilk kapitalist geleneğin oluşma sürecinin insanlar üzerindeki olumsuz sonuçları ile ilgilidir. İnsanların yaşamlarını sürdürebilmek için kapasitelerinin çok üstünde, son derece zor, ağır ve pis işlerde uzun saatler çalışmak zorunda bırakılmaları ve bunun insanın yazgısı olarak kabul edilmesi Lafargue’ı düzeni sorgulamaya itmiştir (Aytaç, 2002: 239).

Ona göre modern sanayi toplumlarının oluşum sürecinde çalışmanın böylesi merkezi ve yüceltilmiş bir konum edinmesindeki en önemli faktör ise iş ahlakı olmuştur. Üreticilerin ihtiyaçlarını en aza indiren, isteklerini, tutkularını, bireysel zevklerini, sevinçlerini yok etmeye çalışan, “işçinin bedenini lanetleyen” kapitalist iş ahlakının bu yükselişinde Kilise’nin yanı sıra iktisatçılar ve ahlakçılar rol oynamıştır (Lafargue, 1996: 17-19).

Fakat Lafargue bununla yetinmez, işçi sınıfını da çalışma hakkı retoriğine boyun eğdiği, bu yıkıcı dogmanın böylesine etkili olmasına izin verdiği için eleştirir. “İşçi sınıfı, tarihsel görevini unutup içgüdülerine ihanet ederek, kendini çalışma dogmasına kurban etmiştir” (Lafargue, 1996: 22). Böylece, işçilerin çalışma hakkı talebiyle sistemi güçlendirdiklerine işaret eden Lafargue, çalışanların çalışma tutkusunu, çalışma arzusunu tüm problemlerin kökeni olarak ortaya koyar.

Bu anlamda, Lafargue çalışmanın kutsallaştırılmasını ve insanın yaşamak için çok çalışması gerektiği genel kabulüne sahip kapitalist çalışma ahlakını reddeder. “Çalışma hakkı” prensibine karşı “tembellik hakkı”nı savunur. Makineler, insanları zahmet verici işten özgürleştirme potansiyeline sahiptir. Bunun yerine, kapitalist iş ahlakı yüzünden, özgür insanları köleleştiren bir araç olarak üretim sürecini denetim altına almışlardır (Lafargue, 1996: 37).

Hatırlanacağı üzere, kapitalizmin ortaya çıkışı ile emeğin kölelikten kurtularak özgürleştiği görüşü gelişmişti. Oysa Sanayi Devrimi ile daha da yoğun yaşanmasına rağmen açıkça anlaşılmayan farklı bir tür kölelik ortaya çıkmıştır. Makineleşme ile üretim ve bolluk artar ve daha az emekle daha hızlı ve daha çok üretim imkânı doğarken, günlük çalışma saatlerinin kısaltılması yerine istihdamı daraltma yoluna gidilmiştir. Buna bağlı olarak iş ve iş güvencesi gibi temel ihtiyaçları peşinde koşmak durumunda kalan emekçiler tembellik hakkı yerine, kölelik anlamına gelen çalışma hakkı peşinde koşmak durumunda kalmıştır (Önder, 1997: 75).

Buna karşılık Lafargue, çalışma sürelerinin azaltılmasını (3 saatle sınırlandırılmasını) önermiştir. Çalışma dayatılmamalı, tersine yasaklanmalıdır. Ancak o zaman işçiler tembellik erdemlerinin tadını çıkartmaya başlayacaklardır. “Tembellik, sanatların ve soylu erdemlerin anası” (Lafargue, 1996: 47, 56) olarak kapitalist üreticilik mantığını ters yüz eder.

Lafargue’ın bütün bu yorumlarından sanayileşmenin erken döneminde, makineleşmenin etkisinin abartıldığı yorumunda bulunmak mümkündür. Makineleşmenin, toplum gereksinimlerini karşılayacak üretimi karşılayacağı varsayılmıştır. Ancak bu noktada, Lafargue, tüketim mantığını da eleştirisine dâhil

ederek ihtiyaçların yaratılmasına ve toplumsal sömürü mekanizmalarına da dikkat çekmiştir. Dolayısıyla, felsefi bir sorgulama olarak önemlidir. Ayrıca, Lafargue’ın iş ahlakını ilk eleştirilerinden olması, çalışma hakkının karşısına tembellik hakkını koymasını ilerleyen dönemlerde, çalışma ötesi politika ve gelecek için birçok teorisyene esin kaynağı olacaktır.

c. Bertnard Russell ve Aylaklığa vg

Çalışmanın ycltilmesini eleştiren ve bunun yerine insan faaliyetinin diğer üretken güçlerinin teşvik edilmesi gerektiğini belirten düşünürlerden bir diğeri Bertnard Russell’dır. 1932 yılında yayımlanan *Aylaklığa vg* isimli eserinde makineleşmenin, insana kendini gerçekleştirmesine olanak sağlayacak boş zaman ile özgürlüğü sağlayabilecek bir araç olarak kullanılmasını ve endüstrileşmenin getirdiği verimliliğin, çalışma saatlerinin 4 saatle sınırlandırılacak şekilde insan hayatına yansıtılmasını önerir (Russell, 2008: 11).

Dikkat edileceği gibi Lafargue’da olduğu gibi Russell’da da teknolojik gelişmelerin insanları çalışmadan kurtaracak bir etki yaratacağı görüşü hâkimdir. Fakat insanların çalışmadan kurtulması hiçbir üretimde ya da faaliyette bulunmadan vakit geçirmeleri anlamına gelmemektedir. Russell, alışma alanının ötesindeki alanda –boş zaman ve aylaklıkta– insanlık için kritik derecede önemli yaratıcı ve üretken bir gücün var olduğuna inanmaktadır.

şöyle der Russell:

“Geçmişte ufak bir aylak sınıf, büyük bir çalışan sınıf vardı. Aylak sınıf, toplumsal adalet açısından hiç de hak etmediği imtiyazlardan yararlanıyordu. Fakat yine de bizim uygarlık dediğimiz şeyin hemen hemen hepsini bu sınıf yaratmıştır. Sanatı geliştiren, bilimleri bulan bu sınıftır, bu sınıf kitaplar yazmış, bu sınıf felsefeler ortaya atmış ve toplumsal ilişkileri bu sınıf incelemiştir. Aylak sınıf olmasa insanlık barbarlıktan hiç kurtulamazdı” (Russell, 2008: 22).

Açıkça görüldüğü gibi Russell'a göre insanlık tarihinde uygarlığın gelişimi aylak sınıfların varlığı sayesinde mümkün olabilmiştir. Kuşkusuz, bu imtiyazlı azınlık sınıfın varlığı, ıstırap verici işleri üstlenen geniş bir köle sınıfın varlığını gerekli kılmaktaydı. Oysa teknolojik gelişmeler sayesinde, boş zamana sahip olma ve yaratıcılığı ortaya çıkartma imkânı sağlayan aylaklık toplumların geniş kesimleri için mümkündür.

“Çağdaş teknoloji aylaklığın sadece belli bir sınıfa ait bir imtiyaz değil, bütün toplum içinde eşit dağılan bir hak olabilmesini, birtakım sınırlar içinde mümkün kılmıştır. Çalışma ahlakı köle ahlakıdır, modern dünyada ise köleye ihtiyaç yoktur” (Russell, 2008: 13). Bu şekilde çalışma ahlakını köle ahlakı olarak tanımlayan Russell, sorunun özellikle ahlaki boyutuna, yani iş etiğine dikkat çekmiştir. Buna göre, modern dünyada çalışmanın erdem olduğu inancı çok büyük zararlar doğurmaktadır ve mutluluğa giden yol, çalışmanın örgütlü bir düzen içinde azaltılmasından geçmektedir (Russell, 2008: 11).

Çalışmanın örgütlü bir düzen içinde azaltılması, toplumda yapılması zorunlu olan işlerin boş zamanları zevkli kılmaya yetecek ama bitkinlik yaratmayacak şekilde toplumun bireyleri arasında paylaştırılması şeklinde tarif edilmiştir. Bunun diğer boyutunda ise, boş zamana sahip olan bireylerin kendilerini gerçekleştirmelerini sağlamanın yollarını bulmak konusu vardır.

Russell'a göre, insanlara eğitim verilerek boş zamanlarını akıllıca kullanabilmelerini mümkün kılacak zevk inceliklerini kazanmalarını sağlamak gerekmektedir. Günde dört saatten çok çalışmak zorunda kalmadıkları bir dünyada insanlar boş zamanlarında yorgun olmayacaklarından sadece edilgin ve yavan eğlence arayışında olmayacaklardır. Kendilerini gerçekleştirebilecekleri ilgi alanlarının ve heveslerinin peşinden gidebileceklerdir. Böyle bir dünyada bilime meraklı olanlar aç kalmadan bilimle uğraşabilecek, her ressam aç kalmadan resim yapabilecektir. Böyle bir toplumda, boş zamanların artması kültürel gelişmelere kaynaklık edecektir (Russell, 2008: 13, 22, 24). Öyleyse Russell'da işin sonu, teknolojinin zorunlu ve sıkıcı faaliyetleri insanlar için asgari seviyeye indirmesi yoluyla mümkündür. Böylece

insanların üretken güçlerinin açığa çıkmasını sağlayacak kültürel, bilimsel ve sanatsal yaratımlar için alan açılmış olacaktır.

B. GEÇ MODERN DÖNEMDE (1950 – 1970’Lİ YILLAR) İŞE YÖNELİK ELEŞTİREL TARTIŞMALAR

Yukarıda özetlendiği biçimde, XIX. yüzyılda emeği sorunsallaştıran kuramlar, genel itibariyle örgütlenme biçimi ve çalışma koşulları üzerine yoğunlaşırken, insanın en yüce faaliyeti olarak emek kategorisi Fourier gibi ütölistler ile Lafargue ve Russell gibi birkaç düşünür haricinde tartışma konusu edilmemiştir. Üstelik bu radikal eleştirilenler bile işin sonu aracılığıyla ulaşılabacak özgürlükler âlemini, insanların özünü, yani üretken ve yaratıcı güçlerini açığa çıkartacak bir dünya olarak tasavvur etmişlerdir. Klasik sosyal teoride amaç, çalışmanın var olan koşullarını bu öze uygun hale getirmeye çalışmaktır.

Bu çerçevede, çalışmaya yönelik eleştirilerin çıkış noktası, insanların çalışmanın zahmetinden ve zorunluluğundan kurtularak özgürleşecekleri bir toplum idealidir. Bu yönüyle yaygın olarak “romantik” söylemler olarak yaftalanan ve “ütopya” olarak değerlendirilen bu tartışmaların dayanağını, teknolojik yeniliklerin sağladığı verimlilik artışları ve otomasyon süreçleri gibi maddi, somut gelişmeler oluşturur. Bu anlamda, işin sonu teorileri aslında, teknolojik gelişmeler sayesinde zorunluluklar alanına ait çalışmanın aşılması ile özgürlüklere ulaşılabacak bir toplumsal yapı idealize etmektedirler.

XX. yüzyıl ise modernliği modernlik içinden eleştiren yazar, okul ve düşünce akımlarının ortaya çıkmasına tanıklık etmiştir. Bilim, teknoloji, rasyonalite gibi modern çağa ait fenomenlere duyulan inancı, modern akli sorgulayan bu düşünce akımının önemli temsilcileri olarak Martin Heidegger, Hannah Arendt gibi düşünürlerin yanı sıra Eleştirel Teori yazarlarından Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, Herbert Marcuse gibi düşünürleri görmek mümkündür (Dikmen, 2015: 189, 191).

Sanayi kapitalizminin ve üretim sürecinde aşırı uzmanlaşma ve rasyonelliğin insanların hayatlarındaki tezahürünün yabancılaşma ve anlam yitimi şeklinde

gerçekleşmesi bu tartışmaların temelini oluşturmuştur. Aydınlanma, ilerleme ve rasyonalite ile ulaşılan nokta, insanların özgürleşmesi olmamıştır. Tersine, insanlar ihtiyaçlarını gidermenin zorunluluğuna daha da gömülmüşlerdir. Böylece tüketim, kitle kültürü ve ihtiyaçların eleştirisi de konunun bir parçası olmuştur. Geç modern dönemde ortaya çıkan bu tartışmalar, rasyonalite ve akılcılığın geldiği noktanın, insanlarda hem genel olarak hem de emek sürecinde mutsuzluk olarak yansımalarının eleştirisi olarak okunabilir.

Ayrıca, üretim faaliyetini mekanik bir tekrardan ibaret kılan Fordist model, 1960’larda sanayi sisteminin en mükemmel aşamasına vardığı zirve noktasında, işçi sınıfının da yoğun eleştirisine maruz kalmıştır. Sanayi toplumlarının bu geç dönemi, sağlanan verimlilik artışı ve yükselen refaha rağmen, işe karşı memnuniyetsizliklerin yoğunlaştığı, işten kaytarmaların, grevlerin ve işin reddinin gündeme taşındığı bir dönem olmuştur. Sanayi emeğinin yaşadığı bu yadırgama ve işin reddi konusu, gerek kültürel söylemde gerekse felsefi ve sosyal teori alanlarında eleştirel tartışmalara kaynaklık etmiştir. Bu yıllarda çalışmanın eleştirisi, genel olarak, ücretli sanayi emeğinin maruz kaldığı yabancılaşmayı azaltacak toplumsal düzenlemeleri hedeflemekteydi. Bu tartışmalar, eski tahayyüllerin bir devamı olarak özgürlükler ve zorunluluklar âlemi arasındaki ayrım üzerinden, daha fazla özgürlükler talebi olarak okunabilir. Bunun yolu olarak hedeflenen, zorunluluklar alanının yani iş sürelerinin kısaltılması ve yaratılan zenginliklerin daha adil paylaşımıydı. Dolayısıyla bu dönem eleştirilerin temelde, yabancılaşmanın başlıca nedenleri olarak düşünülen Fordist üretim yöntemi ve kapitalist ücretli iş mantığı ile bu düzenin toplumsal mimarı olan çalışma ideolojisi etrafında şekillendiği söylenebilir.

1960’larda endüstriyel çalışma koşullarının sorunlarından çok fabrika içi çalışmalar ve meslek içi etkileşimler ile çalışanların değerleri, tatmini ve çalışmanın anlamı gibi konular ele alınmaya başlanmıştır. 1960’ların sonundan itibaren kitle üretim modellerinin ve onu çevreleyen toplumsal sistemlerin krize girmeye başlamasıyla birlikte, “kapitalist” sistem ve çalışma fikirleri yoğun bir eleştiriyle karşılaşmıştır. Bu eğilimle birlikte, çalışmayı belirleyen yapısal unsurların kapsamlı bir biçimde eleştirisi gündeme gelmiştir. Bu tartışmaların bir boyutunu, kitle üretim sisteminin eleştirisi ile

esnek üretim sistemlerine geçişin zorunluluğu ve bu geçişin olumlu bir etki doğuracağı yönünde söylemler oluşturmuştur. Esnek üretim sistemleri, çalışma ilişkileri üzerinde olduğu kadar çalışmanın bireysel ve toplumsal anlamı üzerinde de olumlu yönde bir etkiye sahip olduğuna inanıldığı için, özellikle 1980'lerin sonlarına kadar yaygın olarak pozitif bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Kitle üretim sistemleri yerine esnek üretim sistemlerine geçişin zorunluluk olduğu düşüncesinden yola çıkan bu bakış açısı, büyük oranda bir teknolojik determinizm de üretmiştir (Baştürk, 2012: 65, 75).

Döneme damgasını vuran 1968 hareketleri de, özgürlükler ve farklılıklar vurgusuyla, çalışmaya ilişkin teorilerin yönünü, arzu ve kendini gerçekleştirme gibi konulara kaydırmıştır. Bu anlamda, yabancılaşmanın aşılması ve insanın kendini gerçekleştirmesini mümkün kılacak üretken emeğin yaratılması konuları tartışmanın merkezine oturmuştur. Daha açık bir ifadeyle, çalışmanın yaratıcılık ve arzunun dâhil edildiği iş süreçlerine dönüşümü ve bu tip bir çalışmayı mümkün kılacak toplumsal formasyonlar üzerine çeşitli teoriler ortaya atılmıştır.

Öte yandan, bütün bu tartışmaların önemli bir ayağını tüketimin yaygınlaşması oluşturur. Makineleşmenin sağladığı verimlilik artışı sayesinde ve kapitalist işleyişin mantığı temelinde tüketimciliğin yükselişi, tüketim toplumu tartışmalarını da ortaya çıkarmıştır. Sosyal teorilerde ihtiyaçların ne olduğu ile ilgili tartışmalar, kitle kültür ve endüstrilerinin tüketim üzerindeki etkileri gibi konular önem kazanmıştır. Dolayısıyla çalışmaya yönelik eleştiri, artık yalnızca üretim süreciyle sınırlı olmaktan çıkıp tüketim ve çalışma ideolojisi aygıtlarında yaşanan değişiklikleri de içerecek bir alana taşınmıştır.

XX. yüzyıl boyunca, sosyal teoride, çalışmanın gözle görünür biçimde önemini yitirdiğine dair tartışmalar gündeme gelmiştir. 1950'lerde Herberts Marcuse ve Hannah Arendt'in tartışmaları dikkate değerdir. Marcuse, Marx'ın "çalışmadan özgürleşme" argümanını gerçekleştirmenin yollarını aramıştır. Arendt ise demokrasinin ancak çalışmanın merkeze konduğu bir sosyal teoride temel bulabileceğine dair düşünceyi çürütmeye çalışmıştır. Bu bölümde, çalışmaya yönelik

bütün bu tartışmaların yanı sıra ayrıca çalışma ideolojisinin ve iktisadın eleştirisi ile çalışma kategorilerinin toplumsal cinsiyet bağlamında eleştirisine de yer verilmiştir.

1. İş ve Emek Ayrımına İlişkin Tartışma

Modern çalışma kategorilerine yönelik eleştirinin bir ayağı; insan faaliyetlerinin iktisat temelli ayrımlarıdır. Sosyal teoride iş ve emek ayrımı çerçevesinde yürütülen tartışmalar, en genel anlamıyla, modern kapitalist toplumların çalışmaya ilişkin ayrımlarına, ücretli işin konumuna ve uygulanma biçimine yönelik kuramsal tartışmaları içermektedir. İnsan faaliyetlerinin piyasadaki değeriyle bağlantılı biçimde üretken olan veya üretken olmayan emek olarak kategorize edilmesi bu eleştirilerin çıkış noktasını oluşturmaktadır. Kapitalist işleyiş içerisinde, piyasada satılarak sermayeye dönüşen emek, üretken olarak değerlendirilerek yükseltilmekte; buna karşılık diğer tüm faaliyetler iktisadî karşılıkları olmadığı sürece görmezden gelinmektedir.

İnsan faaliyetlerinin yukarıda açıklandığı biçimde üretken olan ve üretken olmayan emek şeklinde ayrılmasını eleştiren Hannah Arendt'e göre, emeğin bulunduğu en aşağı, en hakir görülen konumdan bütün insani etkinlikler arasında en itibarlısı olarak en yüksek mertebeye bu ani ve göz alıcı yükselişinin nedeni tam da bu *üretkenliği*dir. Arendt, çalışmayı tanımlarken insanın doğayla etkileşiminden ve bu etkileşimin sonucu olarak ortaya çıkan ürünün karakterinden yola çıkarak modern dönemde emek ile iş arasındaki ayrımı kuramsallaştıran ilk önemli teorisyenlerden biridir.⁴⁵ Antik Yunan'da geçerli olan emek ve iş ayrımı modern toplumlarda önemli bir ayrım olma özelliğini yitirmiş olmasına rağmen Arendt'e göre John Locke'un "ellerimizin işi", "bedenlerimizin emeği" ayrımı oldukça önemli bir saptamadır. Emek harcama/çalışma (labour), insan bedeninin biyolojik yaşamını ifade eden; büyümesi, metabolizması için

⁴⁵ Arendt, aslında insanlık durumuna temel teşkil eden etkinlikleri emek, iş ve eylem olmak üzere üç kategoride ele almaktadır. Buna göre eylem, şeylerin ve maddelerin aracılığı olmadan, doğrudan insanlar arasında geçen ve ayrı ayrı bireyler olarak çoğulluğumuza tekabül eden insani etkinliktir. Arendt, insanın varoluşuyla en yakın bağları olan ve siyasi bir etkinlik olarak tanımladığı eyleme ayrı bir önem atfetmesine rağmen, bu tezde çalışmaya ilişkin kavramsal tartışmanın dışında bırakılabilir.

gerekli; sadece bireysel süreklilik değil, türün geleceğini de garanti eden etkinliklerdir. Toprağı ekip biçmek, yemek pişirmek, avlanmak gibi faaliyetleri bu kategori altında sayabiliriz. “Emek” insanın hayatta kalmasını sağlayan bedensel gereksinimlerin belirlediği, zorunluluklara tabi ve özel alanda yürütülen etkinliktir. Dolayısıyla insanı hayvanlarla ortak kılan bir etkinlik biçimi olarak insan etkinliklerinin en değersiz, insanın özgürlüğünü en kısıtlayıcı olanıdır. Ayrıca fiziksel güç ve çaba gerektirdiği ve rutin eylemleri işaret ettiği için de insanoğlunun kurtulmak istediği bir etkinliktir. Arendt, sürekli emekle uğraşmanın insani kapasitelerin yitimine neden olan, insanı köleleştiren bir tarafı olduğunu düşünür (Altınok, 2008; Arendt, 2011: 8, 32).

İnsanın dünyada varlığını belirleyen ikinci etkinlik olan iş (work) ise, insanların yeryüzünde inşa ettikleri nesnelere yapay dünyasına işaret etmektedir. Yapay şeyler olarak kast edilen, ev, masa, demiryolu, üniversite gibi, doğal olmayan nesnelere bir anlamda insanın ölümlü yaşamının dışına çıkarak kalıcılık ve süreklilik kazanmasını, doğayı ve dünyayı dönüştürmesini sağlayan etkinliklerini ifade etmektedir. Arendt’e göre emekle karşılaştırıldığında, zihinsel tasarım gerektirmesi yönüyle iş, özgürlüğe olanak sağlayan bir etkinliktir.

Arendt gerek klasik iktisatçıları gerekse Marx’ı, üretken ve üretken olmayan emek arasındaki ayrımlarının aslında iş ile emek/çalışma arasında var olan daha temel bir ayrımı içerdiğini göz ardı ettikleri gerekçesiyle eleştirir. Ona göre emek teorileri içerisinde emek (labour) ve iş (work) kavramlarının eş anlamlı olarak kullanılması çok önemli bir ayrımı maskeleymektedir (Arendt, 2011: 139).

Arendt’in iş ve emeği kuramsallaştırma biçimi, klasik teoride çalışmanın kategorilerine ve modern çağda çalışmanın/emeğin yüceltilmesine bir eleştiri olarak okunabilir. Arendt’e göre, modern düşünce, Marksist paradigma da dahil olmak üzere, emek kuramında bedenimizin emeği ile elimizin işi arasındaki ayrımı görmezden gelmiştir; onun yerine çalışmayı üretici olan ve olmayan emek, vasıflı ve vasıfsız iş, kafa ve kol emeği arasındaki ayrım temeline oturarak gelenekleri altüst etmek suretiyle emeğin yüceltilmesini sağlamıştır.

Arendt'in Marksist emek kavramıyla ilgili öngörü ve eleştirisinin tersi görüşler de mevcuttur. Bu Marksizm okumaları, Marksist kuramın, tarihinin büyük bir bölümünde genel/türesel bir emek kavramı ile daha spesifik kapitalist üretim süreci içerisindeki emek kavramı arasında bir ayrım gözettiğini iddia etmektedir. Buna göre Marksist teoride iş ile emek arasındaki ayrım, hem bizzat Marx'ın kendisi tarafından *Kapital*'in "emek süreçleri" bölümünde hem de Engels'in iş ile emeği açık bir şekilde ayıran dipnotuyla ortaya konmaktadır (Cleaver, 2011: 204).

Friedrich Engels, *Kapital*'in birinci cildine yazdığı dipnotta, emek ile iş arasındaki ayrımı, iki kavram için farklı kelimelere sahip İngilizce dilinden örnekleyerek açıklamıştır. Buna göre, kullanım değeri yaratan ve nitelikçe belli olan faaliyetlere labour (emek) değil, work (iş); değer yaratan ve nicel olarak ölçülen emeğe ise work (iş) değil, labour (emek) denilmektedir (Marx, 2011: 60). Daha açık bir ifadeyle, Engels'e göre "iş (work)" genel olarak çalışmayı kastederken; "emek (labour)" yalnızca kapitalist işi işaret eder.

Marx, insani faaliyetlerin neredeyse tümünü çalışma olarak değerlendirmiştir. Ona göre üreme, bilme, düşünme gibi faaliyetler de dâhil olmak üzere tüm insani faaliyetler çalışmadır. Fakat gerçek çalışma, insanın ihtiyaçlardan özgürleşmesiyle ulaşılabilecek üretimdir. Bu anlamda doğal dünyayı insani bir dünya yapmayı bilinçli olarak hedefleyen gerçek çalışmaya ancak emek harcama ve ihtiyaçların zorlamasıyla çalışmanın aşılmasıyla ulaşılabilecektir. Marx, Hegel'in özünde zanaate ve tekniğe dayanan bağlı çalışma modelini devralmıştır. Çalışan insan, yaratırken kendini keşfeden *homo faber*'dir. Dönüştürülen nesne, faaliyette bulunan kişinin bireyselliğini ifade etmesini sağlayan tüm insan faaliyetleridir (Méda, 2012: 104).

Engels ve Marx'ın iş ve emek kavramlarını değerlendiren Harry Cleaver, bu ayrımlara itiraz etmektedir. Ona göre bu ayrım hatalı olmakla kalmayıp Marx'ın kendi metodolojisine de ters düşmektedir. Çünkü bu şekilde kavramsallaştırma, tarih boyunca geriye dönük bir şekilde uygulanabilecek ve bu yüzden geleceğe yönelik de geçerli sayılacak tarih üstü bir işin (ya da çalışmanın) kabulü ve tanımlanması anlamına gelmektedir. Geçmişe yönelik genelleştirme, farklı kültürlerde iş anlamına

gelen, geniş bir insani faaliyetler yelpazesine bakmak demektir. Geleceğe yönelik yansıtma ise post-kapitalist toplumu, post-kapitalist iş, yabancılaşmamış iş veya komünist iş şeklinde kurgulamaktır. Oysa Marx, tarih üstü kategorilere karşıdır. Ona göre, genel olarak emek biçiminde tanımladığı çalışma, kendi içinde bulunduğu felsefi ekonomi politik çerçevede yani kapitalist sistem içinde kavranır (Cleaver, 2011: 204-206). Marx *Grundrisse*'de şu şekilde ifade etmiştir:

“Emeğin genel biçiminde yani başlı başına emek olarak kavranması ölçülemeyecek kadar eskilere dayanmaktadır. Genel anlamda emek olayının bir önvarsayım olarak belirmesi kapitalist toplumun fiili gelişiminin bir ürünüdür. Ve zaten bir kategori olarak, bir önvarsayım olarak kavranabilmesi bile birkaç yüzyıllık bir pratiğin ürünüdür” (Marx, 1979: 173).

Diğer bir deyişle Marx, emeğin genel biçimiyle, başlı başına türsel emek olarak kavranışı çok eskilere dayandığı için bu şekilde soyutlanmasının tüm toplum biçimleri için geçerli, ölçülemeyecek kadar eski bir ilişki olduğunu düşünmektedir. Cleaver'a göre etimolojik ve filolojik tartışma bir tarafa bırakılacak olursa, pre-kapitalist toplumların pek çoğunda türsel bir iş kavramından bahsetmek mümkün değildir. İnsanlar çok çeşitli faaliyetlerle uğraşmalarına rağmen; bu etkinlikler kolektif olarak “iş” ya da “emek” olarak isimlendirilmemiştir. Bu yüzden emek, bu soyutlamayı doğuran ilişkiler kadar modern bir kavramdır. Bu gerekçelerle Cleaver, iş ve emek kavramsallaştırmaları içinde bulunduğu zamanın felsefesi ve politik ekonomisiyle ilgili olduğundan Marx'ın bu etkinlikleri ayırmasına gerek olmadığını belirtir. İnsanlar meta ürettiği sürece yapılan etkinliklerin tümüne emek demek sorunlu değildir (Cleaver, 2001: 148-150).

Aslında Cleaver'in itirazını emek, çalışma ve işe ilişkin tarih üstü bir genellemeye getirilmiş bir eleştiri olarak okumak mümkündür. Emeğin özünün bu şekilde ayrı tutulması çalışmanın aslında en yüce insan faaliyeti olarak kabulünü ifade eder. Oysa özgürlükler alanı bu kategorilerin ve ön kabullerin zıttı olabilir.

Buna karşılık, Arendt'in iş ve emek arasındaki ayrımı yapılan faaliyetin mahiyeti ile ilişkilidir. Ancak bu yönüyle Arendt'in ayrımının aslında bir vasıflı ve vasıfsız emek ayrımı olması dolayısıyla zayıf olduğu yönünde eleştiriler de vardır.

Arendt'in ayrımı temelde, bedenimizin emeği ile elimizin işi arasında, diğer bir deyişle *animal laborens* (çalışan insan-hayvan) ve *homo faber* (araç/iş yapan insan) arasındadır. Bunlardan ilki, *animal laborens* (emek veren insan), sıradan işlere ve görevlere mahkûm olmuş, dış dünyaya kapalı ve çalışmanın kendisini bir amaç haline getirmiş olan insandır. Bunun tersine, *homo faber* ise başka çeşit iş yapan, ortak bir hayat yaratan çalışan insan imgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Arendt'e göre *homo faber*, maddi emek ve pratiğin hâkimidir ve *animal laborens*'ten üstündür (Arendt, 2011: 139).

Richard Sennett, *Zanaatkâr* isimli eserinde Arendt'in bu yaklaşımına karşı çıkararak maddi kültürün, yani *animal laborens*'in önemini vurgulamaktadır. Rutin ve sıkıcı görülen tekrarlama ve pratik yapma gibi fiziksel hareketler, *animal laborens*'in kendi bünyesindeki beceriyi geliştirmesine ve yavaş bir metamorfoz sürecinde maddi dünyayı yeniden şekillendirmesine imkân sağlamaktadır. Sennett, kafa ile kol, teknik ile bilim ve sanat ile zanaatın birbirinden ayrılmasının, yani kavrayış ve ifade ediş arasındaki bağın kopartılmasının kafa emeğini de ciddi biçimde sıkıntıya düşürdüğünü ileri sürmektedir. Somut pratikler ve düşünme arasında bir diyalog kurmanın önemini vurgularken akıl ve beden birlikteliğine sahip zanaatkârlığı önermektedir. Sennett'a göre zanaatkârlık, sürekli ve temel bir insan dürtüsüdür, yani kişinin kendi iyiliği için bir görevi güzel yapma arzusudur (Sennett, 2009: 18-20).

Arendt çalışmanın kendisini aşan bir yol önermektedir. Buna karşılık Sennett ise kol emeğinin insanın becerilerini geliştirilebildiğini ve bu yönüyle kafa emeği süreciyle de arasında ciddi bir bağlantı olduğunu ön plana çıkararak ikisinin bir aradalığının temsili olan zanaatkârlığı yüceltmektedir.

Bu bölümde, iş, emek ve çalışmanın kavramsallaştırılmasına ilişkin tartışmalar özetlenmeye çalışılmıştır. İnsan faaliyetlerinin sınıflandırılması ve emeğin modern kategorileri, çalışmaya yönelik eleştirinin temelini oluşturması sebebiyle önemlidir.

2. Eleştirel Teori ve İşin Sonu

İnsan hayatını kolaylaştıran bilimsel gelişmelere sahne olmasının yanı sıra, 1930-1945 yılları arası bir yandan II. Dünya Savaşı'nın yaşandığı, faşist iktidarların yükseldiği, teknolojik gelişmelerin atom bombası gibi savaş silahlarına dönüştüğü bir dönem olarak insanlık tarihinde, insanlığın gelişimine dair büyük bir hayal kırıklığı olmuştur. Hemen akabindeyse, kapitalizmin olgunlaşma evresinde, sanayileşmenin sağladığı verimlilik artışları sayesinde, Batı toplumları Altın Çağ olarak adlandırılan refah dönemini yaşamışlardır. Bu refah dönemini, ilk sınıf mücadelelerinin kazanımları ile birlikte, Keynesyen iktisat politikalarının ve tüketimciliğin yaygınlaşmasıyla beraber değerlendirmek gerekir.

Kapitalist model içerisinde akılcılığın üretim alanındaki uygulamasının gelişimiyle bir yandan eşi benzeri görülmedik bir üretim ve refah artışı yaşanmıştır. Fakat aynı akılcılık çalışmayı insanlar için bir kafes haline gelmiştir. Ücret, disiplin ve bağımlılık biçiminde bir tahakküm söz konusu olmuştur. Aynı zamanda, kitle endüstrileri ve tüketim toplumunun ilk tohumları bu dönemde, tahakkümü üretim alanının dışına taşırmaya başlamıştır. Aydınlanmanın yarattığı bu hayal kırıklığı 1930'lu 1940'lı yıllardan itibaren Frankfurt Okulu⁴⁶ tarafından işlenmiştir.

Çalışmanın eleştirisi ve işin sonu tartışmalarına Frankfurt Okulu penceresinden bakmak, bir yandan çalışmaya ilişkin daha önce tartışma konusu edilmeyen ilerleme,

⁴⁶ Frankfurt Okulu aynı zamanda Eleştirel Teori olarak da anılmaktadır. Eleştirel teori terimi, Frankfurt Üniversitesi'ne bağlı Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü'nde çalışmalarıyla anılan bir toplumsal düşünce tarzıdır. Okul'un tarihi kabaca dört dönemde incelenmektedir. İlk dönem, Carl Grünger'in başkanlık yaptığı 1923-1933 yıllarıdır. Max Horkheimer dönemi, 1933-1950 yılları arasında, Theodor W. Adorno, Herbert Marcuse ve Erich Fromm gibi düşünürlerin kuramın temellerini oluşturduğu, en başarılı ve yaratıcı dönemdir. Bu dönem aynı zamanda, Almanya'da Nazi iktidarı sebebiyle Okul'un üyelerinin birçoğunun Amerika'ya göç etmek zorunda kaldığı ve çalışmalarını orada yürüttükleri dönemdir. 1950-1970 döneminde Okul, siyasal ve düşünsel yönden en etkin dönemini yaşamıştır. 1970'lerde Adorno ve Horkheimer'in ölümleriyle birlikte Okul'un son dönemi olmuştur. Eleştirel Teori, 1980'lerden itibaren Jürgen Habermas'ın çalışmalarıyla yeniden geliştirilmiştir. Ufuk Küçükcan. "Frankfurt Okulu ve Kitle Kültürü Çalışmaları", **Kurgu Dergisi**, Cilt:19, 2002.. Bu anlamda, İkinci Dünya Savaşı ve Nazi işgali, Okul'un üyelerinde Moderniteye ve Aydınlanmacı Akla karşı hayal kırıklığı yaratmıştır. Daha sonra Amerika'da geçirdikleri dönemde ise kitle kültürünü gözlemlemiş olmaları karamsarlıklarını arttırmıştır. Öte yandan Marcuse gibi üyeleri 1968 gençlik hareketlerinden olumlu anlamda etkilenmiştir. Bu sebeple, Eleştirel Teori'yi anlamaya çalışırken bu tarihsel arka planın göz önünde bulundurulması yerinde olur.

rasyonalite, akılcılık gibi temaların eleştirel bir bakış açısından değerlendirilmesi, bir yandan da tüketim, kitle kültürü ve gereksinimler meselelerinin konuya dâhil edilmesi anlamına gelir.

Frankfurt Okulu olarak anılan Eleştirel Teori’de üç önemli tema: 1. sosyal bilimlerde pozitivist (bilimciliğin) epistemolojik ve metodolojik eleştirisi, 2. teknokratik-bürokratik biçimin yeni bir tahakküm aracı olarak yaratılışında temel bir etken olarak bilim ve teknolojinin ideolojik etkisine yönelik eleştirel bir tavır ve 3. kültür endüstrisi ya da daha genel olarak tahakkümün kültürel boyutları üzerine düşünmedir (Bottomore, 2013: 69).

Horkheimer ve Adorno’nun, *Aydınlanma’nın Diyalektiği* eserinin ana teması, bilimsel düşüncede ve pozitivist bilim felsefesinde ulaşılan *yanlış genelgeçerlik* aracılığıyla “aydınlanmanın kendi kendini tahrip edici” (Horkheimer ve Adorno, 2010: 12). Pozitivism, bilim ve teknoloji daha sonra tahakkümün yeni biçimlerinin oluşturulmasını olanaklı kılıp buna yardım ettiği için eleştirilmektedir. Okul’un pozitivism eleştirisi; geniş bir çerçevede üç farklı boyut taşır. İlk olarak pozitivism, toplumsal hayatın doğru bir şekilde kavramsallaştırılması ve anlaşılmasını sağlayamayan, yetersiz ve yanlış yönlendirici bir yaklaşım olarak kabul edilir. İkinci olarak, pozitivism yalnızca var olanla ilgilenerek mevcut siyasal ve toplumsal düzeni onayladığı, radikal herhangi bir değişikliği engellediği ve siyasal bir dinginciliğe sebep olduğu eleştirisi söz konusudur. Son olarak da pozitivism içsel olarak yeni tahakküm biçimini, yani “teknokrasi egemenliğini”ni destekleyip ürettiği için eleştirilir (Bottomore, 1997: 23, 29).

Böylece yeni bir tahakküm biçimi olarak pozitivism eleştirisi, geç kapitalizmin ya da daha genel düzeyde XX. yüzyılın ileri sanayi toplumlarının ayırt edici özelliği olan “bilimsel ve teknolojik akılcılığın” eleştirisiyle birleşmiştir (Bottomore, 2013: 30). Modern toplumlarda bilimsel teknolojik rasyonalitenin tahakkümü, Frankfurt Okulu düşüncesindeki diğer bir önemli temayı oluşturur. Bu tahakküm, bireylerin kaderlerini belirlemelerinin önündeki en önemli engel olmasının yanı sıra, dünyada olan korkunç olayların da sebebidir. “Bireyin sahip olabileceği görece özgürlüğün en ufak kısıntısını

bile ortadan kaldırmaya eğimli” bir çağda, “akılcılaştırılmış, otomatikleştirilmiş, tamir olmayacak biçimde bütünüyle hasar görmüş, tümüyle kontrol altında bir dünyaya yönelik eğilim” söz konusudur (Horkheimer, 2002: vii).

“Hâkim fikirlerin her çağda egemen sınıfın düşünceleri olduğu” ve modern teknolojinin bu fikirlerin toplumda yerleşmesinde giderek daha fazla etkinlik gösterdiği iddiası Marx’a dayanmaktadır. Frankfurt Okulu ise bu iddiaya, teknoloji ve teknolojik bilincin kendisinin eleştiriyi engelleyen ve başarısız kılan bir görüngü ürettiği iddiasını eklemiştir (Bottomore, 2013: 65, 19, 23). Çağa damgasını vuran teknik rasyonellik, egemenliğin rasyonelliğidir ve kendisine yabancılaşmış bir toplumun zoraki bir şekilde oluşturulmuş karakterini yansıtmaktadır (Horkheimer ve Adorno, 2010: 163). Doğanın, bilim ve teknoloji yoluyla egemenlik altına alınması yeni tahakküm biçimlerine yol açmıştır. Hayatta kalma mücadelesi ile inşa ve doğanın sömürülmesi öncekinden daha bilimsel ve rasyonel hale gelmiştir. Teknolojik rasyonalitenin totaliter evreni akılcılık ideasının son halidir. Sonuç olarak, teknolojik rasyonalite, tahakkümün meşruiyetini kaldırmaktan çok korumaktadır. Daha açık bir ifadeyle, toplumsal yaşamı yöntemsel, bilimsel, hesaplanmış ve hesapçı bir denetim biçimi olarak ortaya çıkan teknolojik rasyonalite, yani araçsal akılcılık tahakküm altına almıştır ve ona karşı çıkacak güçler varsa da bunlar çok azdır (Bottomore, 2013: 52; Marcuse, 2007: 146, 158, 159). Çünkü teknolojik gerçeklik, yalnızca akılcı bilimsel düzen üzerine kurulmamıştır. Aksine teknolojik rasyonalite süreci politik bir süreçtir. Teknoloji ortamında insan ve doğa, örgütlenmenin ölçülebilir nesnelere haline gelmiştir. Evrensel etkililik ve üretkenlik, aygıtı örgütleyen tikel çıkarları perdelemektedir. Açık bir ifadeyle teknoloji en olgun ve etkili biçimindeki şeyleşmenin en önemli aracına dönüşmüştür (Marcuse, 1990: 149). Bilimsel ve teknolojik rasyonelliğin eleştirisi, sürekli gelişme ve ilerleme teması taşıyan üreticilik düşüncesinin eleştirisi anlamına gelmesi sebebiyle çalışmanın eleştirisine yeni bir boyut kazandırmış olur. Böylece, üretim sürecinin teknolojik rasyonalitenin egemenliğinde düzenlenmiş olması da eleştiri konusu haline gelmiştir.

Bununla birlikte, Frankfurt Okulu, ileri kapitalist toplumun ekonomik ve siyasi boyutundan ziyade kültürel ve toplumsal dışavurumlarının artan akıldışılığına

odaklanmıştır. Özellikle Amerika’da buldukları sırada tüketim ve kitle kültürünün etkilerini gözlemleyen teorisyenler, bu sebeple hegemonya ve ikna süreçlerinin kültürel boyutlarına yoğunlaşmışlardır. Kitle kültürü ve kültür endüstrisi tanımlamaları ile temellendirdikleri kültür teorisi, Eleştirel Teori’nin üçüncü ve en önemli ayağını oluşturur (Şan ve Hira, 2007).

Kültür endüstrisi, Aydınlanma düşüncesinin kitlelerin aldatılması olarak tezahürüdür. “Kültür ile eğlencenin karışımının” bir sonucu olan kitle kültürü, tekellerin egemenliğinde olması yönüyle özdeş ve bozuktur. Kültür ile eğlencenin birbirine karışması bir yandan kültürü alçaltmakta, diğer taraftan da eğlencenin zorla entelektüelleşmesini beraberinde getirmektedir (Horkheimer ve Adorno, 2010: 163, 191). Dahası, reklamcılık ve kültür endüstrisi de öylesine birbirine karışmıştır ki her ikisi de “insanları yönlendirmek için bir yöntem” haline gelmişlerdir. Eleştirel Teori düşünürleri, tüketicilerin reklamlar aracılığıyla kendilerini ürünleri almaya ve kullanmaya mecbur hissetmelerini, reklamın kültür endüstrisindeki zaferi olarak kabul etmişlerdir (Bottomore, 2013: 19, 23, 65).

Frankfurt Okulu teorisyenleri, bu üç tema aracılığıyla modernitenin, uygar bireylerin gerçek gereksinimlerini tatmin etmekte ve uygar toplumlar yaratmakta başarısız olduğunu iddia etmişlerdir. Onlara göre, en gelişmiş uluslar bile ekonomik adaletsizlik, yabancılaşma ve şiddet toplumlarıdır. Bu anlamda, modern sanayi toplumlarının, özellikle de kapitalizmin doğasında mantıksızlık söz konusudur. Modern demokrasiler de aynı şekilde mantıksızdır. Bu mantıksızlık açıkça, toplumun bütün kesimlerinin yasal olarak, yoksulluğa, zahmet, mutsuzluk ve bağımlılığa mahkûm edilmesinden bellidir. Eleştirel Teori, bir yönüyle de insanları bu şekilde tahakküm altına alan ideolojilerin eleştirisidir. Bu anlamda işin sonu tartışmaları için önemlidir. Çünkü aşağıda çalışma ideolojisi kısmında ele alacağımız gibi, işin dönüşümünü ve sonunu engelleyen en önemli faktör çalışma ideolojisidir. Çalışma ideolojisi, post-endüstriyel dönemde ve çağımızda da etkisini sürdürmektedir ve tüketimcilik ideolojisi ile başarılı bir şekilde desteklenmektedir. Ortaya yeni çıkmaya başlayan tüketim toplumunu en erken dönemlerinden itibaren gözlemleyen ve ilk kez eleştiri konusu yapanlar ise Frankfurt Okulu teorisyenleri olmuştur (Granter, 2009: 3).

Eleştirel Teori, bilgi ile amacı, teorik ve pratik aklı birleştirme girişimidir. Okul'un düşünürlerinin birçoğu, modern toplumda herhangi bir gerçek özgürleşimci gücün varlığı konusunda karamsar olsalar da, toplumun özgürleştirici dönüşümü aracılığıyla insanlığın özgürleştirilmesi temasını temel mesele edinmişlerdir (Bottomore, 1997: 20, 30).

Okul'un düşünürlerine göre insanlığın özgürleşmesinin en önemli ayağını tüketim toplumundan özgürleşme oluşturmaktadır. Böylece, sosyal bilimlerde çalışmanın öncelenmesinin eleştirisine giden yolu açarak tüketim tartışmasına kayılmasının öncülüğünü yapmışlardır. Belirtmek gerekir ki 1950'li ve 1960'lı yıllar, post-endüstriyel toplum, refah toplumu ya da teknolojik toplum gibi teorilerin etkili olduğu yıllar olarak tüketim toplumu tartışmalarının gündeme gelmeye başladığı yıllardır. Adorno, Horkheimer ve Marcuse gibi Eleştirel Teori temsilcileri, henüz 1940'larda, tüketim ve boş zaman alanının da giderek çalışma alanına benzediği değerlendirmesini yapmışlardır (Granter, 2009: 182).

Daha önce öne sürülen çalışmadan özgürleşme idealleri, temelde çalışmanın zorunluluğundan kurtulmakla, yani üreticilik boyutuyla sınırlı kalmıştır. Eleştirel Teori ise tüketim alanında tabi olunan tahakkümü tartışmaya açmış ve bu tahakkümün araçları olarak sahte gereksinimlerin yaratılma biçimlerini ele almıştır.

Bilinç konusu, özellikle de sahte bilinç konusu, çalışma ideolojisi çerçevesinde ele alındığında, çalışmanın ontolojik ve aynı zamanda gündelik boyutlarına dair yeni tartışma pencereleri açar. Adorno, boş zamanın toplumsal koşulların totalitesine bağlı olduğunu belirtir. Boş zaman ve çalışma, ayrılmaz biçimde birbirine bağlı ve karşıttır. Bu sebeple Horkheimer ve Adorno, çalışma zamanının dışındaki zamanın, aktif ve üretken olmak yerine doğası gereği pasif olduğunu belirtmiş ve boş zamanı eleştiri konusu etmişlerdir (Granter, 2009: 46). Toplumdaki boş zaman artışı, klasik dönem teorisyenlerin beklentilerinde olduğu gibi kültürel gelişmelere kaynaklık edecek bir alan açmak yerine, kitle kültür araçlarının egemenliğinde insanların pasifize edildiği, aynı zamanda tüketim kültürünün yaratıldığı bir alan olarak ortaya çıkmıştır.

Bu anlamda, Horkheimer, Adorno ve Marcuse'ye göre kitle kültürü, modern kapitalizmin somut yönelimlerine gerçek bir karşı duruş sergilemenin tüm imkânlarını ortadan kaldıran modern totaliterliğin özünü oluşturmaktadır. Bu görüşleri en uç noktaya taşıyan ve aynı zamanda çalışmanın dönüşümü ve işin sonu ile ilgili detaylı çalışmalar yapan Marcuse olmuştur. 1960'larda yayımlanan *Tek Boyutlu İnsan* adlı eserinde Marcuse, modern toplumdaki insanların sıradan deneyimlerini, “zahmet, saldırganlık, sefalet ve adaletsizliğin” sürmesine neden olan “sahte gereksinimler” olarak adlandırmıştır. Ona göre böyle bir toplumsal dünyada, çalışma “bitkin düşürücü, bunaltıcı, insanlık dışı bir kölelik biçimidir” (Swingewood, 1977: 18). Bu kölelik biçiminin muhatapları olan işçilerin etkisiz hale getirilmesi iki koldan sağlanmaktadır. İşçiler hem araçsal akılcılığın/teknolojik rasyonalitenin hâkimiyeti yüzünden üretim süreci içerisinde hem de kitlesel tüketim aracılığıyla çalışma alanı dışında etkisizleştirilmektedirler. Marcuse durumu şöyle açıklamıştır: “Ardı arkası kesilmeyen teknik ilerleme dinamiği, siyasi söylemin içine işlemiş durumda. Tekniğin Logosu ise, devam eden köleliğin Logosu haline gelmiş durumda. Teknolojinin özgürleştirici gücü –şeylerin araçsallaştırılması– özgürlüğün zincirine dönüştü ve insanın araçsallaştırılması haline geldi” (Marcuse, 2007: 163).

Bu anlamda, insanların zorunluluk alanından kurtulup özgürlükler alanına ulaşmasının yolu olarak gösterilen bilimsel-teknolojik rasyonaliteyi yeni tahakküm biçimleri ortaya çıkaran bir faktör olarak değerlendiren Eleştirel Teori düşünürleri, gereksiz zahmetin, gelişmiş kapitalizm koşulları altında, egemenlik sisteminin bir parçası olduğunu ve bu yüzden ortadan kaldırılması gerektiğini iddia eder. Adorno ve diğerleri için, modern sanayi toplumlarında çalışmanın organizasyonu, yalnızca toplumun patolojik örgütlenmesindeki merkezi yeri sebebiyle değil, burjuva toplumunda değer gibi algılanarak kimliğin bireyselliğini tahrip etmesi sebebiyle de dönüşmelidir (Sünker, 2007: 135). Eleştirel Teori'ye göre bütün işlerin kaçınılmaz olarak kabul edilmesi mantıksız bir durumdur. Teknik araçlar insanların ellerinde olduğuna göre, özgür insanlardan oluşan bir topluluk, aslında mümkündür (Granter, 2009: 217). Öyleyse Eleştirel Teori'ye göre kapitalist sistemde iş, gerçek bireyselliğin gelişimini

sınırlayan bir faktör olarak kabul edilir ve işin ortadan kalkması için teknik araçların var olduğuna dikkat çekilir.

Marcuse, post-endüstriyel toplumlarda maddi kıtlığın ortadan kalkmasıyla, insanların cinsel özgürlük ve haz ilkesinin üstünlüğü aracılığıyla mutluluk amacına erişmeleri için ulaşılabilecek koşulların, bütün toplumsal ilişkileri etkileyecek kapsayıcı bir özgürleşimin temeli olabileceğini düşünmüştür (Marcuse, 1998). Marcuse, öte yandan sahte gereksinimlerin insanlar üzerinde kurgulanışını açıklayarak eleştiri konusu etmiş ve özgürleşme tartışmasının bir boyutunu da bu alanda yürütmüştür. Marcuse'nin "gerçek" ve "sahte" gereksinimler tartışması ve cinsel özgürlük anlayışı özgürleştirici süreçlerdeki en önemli öğelerdir.⁴⁷ Adorno ise bireyin tahakkümden özgürleşmesinin olanağını devrimci güçlerin ortaya çıkışında ya da cinsel özgürlükte değil, verili gerçekliği, olabilecek olanla karşılayan özgün sanatçının çalışmasında görmüştür (Bottomore, 1997: 50; 2013: 57).

Aristoteles ve Marx gibi Marcuse de varoluşu, zorunluluklar ve özgürlükler arasında parçalanmış olarak kabul eder. Kısaca bahsedildiği gibi, Antik Yunan'da düşünsel faaliyetler, insan varlığının kanıtı ve en yüce faaliyet olarak kabul edilmiştir. Düşünsel faaliyetin diğer aktiviteler karşısındaki hiyerarşik üstünlüğü ilerleyen çağlarda da devam etmiştir. Bu anlamda sanat ve bilim özgürlükler alanına; tatmin sağlamayan, zahmet verici çalışma ise zorunluluklar alanına dâhil edilmiştir. Öyleyse zorunluluk alanında emek, rutin ve yaratıcı olmayan iş anlamında yabancılaşmış emektir. Emeğin modern ayırımında da kullanılan bu ikilik aynı zamanda toplumun sınıfsal ayırımında da belirleyici olmuştur. Marcuse, 1933 yılında yazdığı "Concept of Labor in Economics" (İktisatta Emek Kavramı) isimli makalesinde, emeğin bu şekilde ayrılmasını, insan faaliyetlerinin çatalanmasına yol açtığı için eleştirir ve zorunluluk alanının ayrılmasının tek boyutlu bir varoluş ortaya çıkardığına işaret eder. Oysa

⁴⁷ Marcuse'ye göre, cinselliğin insan toplumlarında tarih boyunca baskılanması, aslında iktisadi kıtlık koşullarına özgü bir tahakküm biçimi olarak tasarlanmış bir fazladan baskıydı. Kıtlığın bitmesiyle bu baskı ortadan kalkabilecek ve libidinal özgürlük bütün öteki toplumsal ilişkileri dönüştürecektir Tom Bottomore. **Frankfurt Okulu ve Eleştirisi**, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, İstanbul, Say Yayınları, 2013, s. 64..

çalışma kadınların ve erkeklerin birleşmiş bir bütünlük içerisinde kendilerini yaratacakları şekilde oluşturulmalıdır (Granter, 2009: 88).

Açıkça anlaşılacağı gibi, Eleştirel Teori düşünürleri de diğer işin sonu teorisyenleri gibi çalışmanın ortadan kalkması ile yabancılaşmış emeğin ortadan kalkmasını kastetmişlerdir. Modern kapitalist toplumlardan itibaren, emek ve çalışma, kapitalist ücretli iş anlamında kullanıldığından emek ve yabancılaşmış emek aynı anlama gelmeye başlamıştır. Özgürlük ise yabancılaşmış emeğin ortadan kalmasıyla yaşanacak deneyimdir.

Buna karşılık Marcuse, bazı eserlerinde, örneğin *Eros ve Uygarlık* isimli kitabında, Marx'ın ötesine geçerek yalnızca yabancılaşmış emeğin ortadan kaldırılmasını değil, bütün işlerin esas olarak zevke ve oyuna dönüştürülmesini önermiştir (Marcuse, 1998: 130, 156).

Benzer şekilde “The Realm of Freedom and the Realm of Necessity: A Reconsideration” (Özgürlükler Alanı ve Zorunluluklar Alanını Yeniden Düşünme) makalesinde de Marcuse, özgürlük alanının zorunluluk alanına genişletilmesinden bahsetmektedir. Böylece çalışma, insan yaratıcılığının özgür oyunu haline gelebilecektir. Bunun yalnızca çalışma gününün kısaltılmasıyla değil, çalışmanın kendisinin dönüşümüyle gerçekleşeceğini belirtir (Marcuse, 1969: 20-25). Bu öneri, çalışmaktan özgürleşmek değil; daha çok çalışmada özgürlük anlamına gelmektedir. Böyle bir yaklaşım, özgürlük alanı ile zorunluluk alanları arasındaki ayrımı ortadan kaldırır ve çalışmanın radikal bir dönüşümü anlamına gelir. Bu dönüşümde çalışma kendinde bir amaç olarak oyundur.

Marcuse bunun nasıl gerçekleşeceği noktasında ise yine teknolojik gelişmelere dönmüştür. Bu anlamda, *Tek Boyutlu İnsan* kitabında teknolojinin işlevselciliğe indirgenmesini eleştiren Marcuse, ilerleyen zamanlarda kaleme aldığı *Eros ve Uygarlık*'ta teknolojinin özgürleştirici potansiyelleri üzerine bir söylem geliştirmiştir. Bu yönüyle, işlevselci indirgemelerin karşısına kendini gerçekleştiren aklın diyalektiğini koymuştur (Marcuse, 1998, 2007).

Marcuse'nin hem romantik hem de gerçekçi olduğu iddia edilebilir. Çalışmanın olmadığı dünya betimlemeleri, kimi zaman ütöplast bir roman olarak okunabilecek olan Marcuse'nin bizzat kendisi de toplumsal değişimi gerçekleştirecek kavramsal alanın yaratılmasında hayal gücünün önemini vurgulamıştır. Dolayısıyla uç noktalara taşınan görüşlerini bu çerçevede ele almak gerekir. Fakat açıkça romantik olan bu kavramsallaştırmalar, aynı zamanda toplumda gözlemlenen son derece gerçekçi değişikliklerle desteklenmektedir. Özellikle de gelişmiş teknolojilerin yabancılaşmış emeği üretim sürecinde gereksiz hale getirme eğilimi bu romantik yaklaşıma maddi ve gerçekçi temel olma niteliğindedir. Aslen işin sonu tartışmalarının tümü, bütün bu teorik yaklaşımlar, aynı eleştirel rolü oynamaktadırlar. Var olanın karşısına mümkün olanı, gerçekliğin karşısına düşüncüyü konumlandırmaktalar. Bu duruş Eleştirel Teori'nin özünü oluşturur (Granter, 2009: 90).

Vurgulanması gereken ikinci ortak nokta ise, Marcuse ve Fourier de dâhil olmak üzere, işin sonu tartışmalarını yürüten teorisyenlerin hepsinin, insanlığın üretken ve yaratıcı faaliyetlerini insanlığın özü olarak kabul etmiş olmalarıdır. Dolayısıyla işin sonuyla amaçlanan bu üretkenliği yok etmek değil, tam terine açığa çıkarılmasının yollarını bulmaktır. Bu tartışma bir yanıyla yabancılaşma tartışmasını yeniden gündeme gelmesi anlamına gelmektedir.

3. Yabancılaşma Tartışması

Yabancılaşma tartışması temelde Marx'la başlar. Hatırlanacağı üzere, Marx eserlerinde öz-emek ile yabancılaşmış emek arasında bir ayrım yapar ve sonra kapitalist sistem içerisinde aldığı görünömler üzerinden yabancılaşmış emeğin niteliklerini tartışır. Ayrıca Marx'ın erken dönem metnindeki “yabancılaşmış emek”, “yabancılaşmamış emek” ayrımlarını da esasen genel bir kategori olarak insan faaliyetlerini kapsayan çalışma ile kapitalist bir kategori olarak iş arasındaki ayrım olarak okumak mümkündür. Genel olarak insanın doğasına özgü faaliyetleri yabancılaşmamış emek iken, çalışmanın bu özünün ortaya çıkması mevcut üretim organizasyonunda engellenmektedir. Buna karşılık çalışmanın gerçekleşen biçimi, yabancılaşmış bir emektir. Yabancılaşmış emek kavramı anlaşılacağı üzere bir öz

düşüncesinin karşısına kurulmuştur. Olması gereken ideal çalışmanın karşısına konan yabancılaşmış emek düşüncesi var olan çalışmanın eleştirisi ve aynı zamanda da sınırları aşılması gereken çerçevenin tarifidir.

Kapitalizmin altın çağı olarak anılan 1950'li ve 1960'lı yıllar, endüstriyel toplumların tam anlamıyla gelişimi sonucu üretimde gerçekleşen verimlilik artışı sayesinde tüketicilerin refahı için gerekli koşulları sağlamıştır. Endüstriyel toplumlar bu yıllarda toplumdaki herkesin yaşam standartlarında bir artışı deneyimlemiştir. Fakat ekonomik ihtiyaçların tatmini, aynı zamanda hayatın, keyfin ve zamanın giderek daha fazla yitirildiği bir süreci beraberinde getirmiştir. Klasik sanayi emeğinin özellikle Fordist fabrika biçiminde çalışma pratiği keyiften tamamen uzak bir süreçtir. İşçiler montaj hattında faal oldukları müddetçe makinenin ritmine bağlı bir şekilde faaliyette bulunmaktadır. Çalışma alanında iletişime hiçbir şekilde yer verilmemiştir. Bu dönemde işçilerin içerisinde buldukları yabancılaşma ve otomizasyon, çalışmanın sıkıntı ve acı olarak yaşanması anlamına gelmiştir (Berardi, 2012: 81, 32). Dolayısıyla yabancılaşma 1960'larda yeniden gündeme gelmiştir.

Yabancılaşma konusu farklı bakış açılarından da olsa hem Frankfurt Okulu'nun eleştirel düşüncesinin hem de varoluşçu düşüncenin merkezinde yer almıştır. Varoluşçu formülasyonlar yabancılaşmayı insan olmanın kaçınılmaz ve kurucu bir ögesi olarak değerlendirmişlerdir. Çünkü toplumsal ilişkinin kurulmasıyla ötekinin varlığı ve üretim ilişkilerinin koşulu olarak şeyleşme benliğinin tarihsel alanda kaybı anlamına gelerek yabancılaşmayı meydana çıkarır. Dolayısıyla varoluşçu görüşe göre yabancılaşma, toplumsal ilişkide ötekinin mevcudiyetinde içkin olarak vardır. Frankfurt Okulu'nun da dâhil olduğu Hegelci-Marksist gelenek ise yabancılaşmanın varoluşsal olarak ötekilik ve şeyleşme ile aynı anlama gelmediğini, ancak tarihsel olarak belirlenmiş bir biçim oluşturduğunu, dolayısıyla aşılmasının mümkün olduğu görüşünü savunmuşlardır. Hegelci Rönesans dalgası ve Eleştirel Teori sanayi emeğini yabancılaşma kavramı çerçevesinde ele almıştır (Berardi, 2007: 24, 41, 42).

Marcuse, Marx'ın yabancılaşma kavramını, insanın etkinliği ve evrensel özünü ifade eden biçimi ile tarihsel süreçte ekonomik alanda ortaya çıkmış olan emek ayrımı

üzerinde ele alır ve yeniden açıklar. “Kendi emeğinin ürününden yabancılaşmış işçi aynı zamanda kendisinden de yabancılaşmıştır. Emeği, artık kendisine ait değildir. Emeğinin bir başkasının mülkiyetinde olması gerçeği, insanın özüne kadar ulaşan bir mülksüzleşmeyi beraberinde getirmektedir. Gerçek biçiminde emek ise, insanın kendi kendisini gerçekleştirmesinin, potansiyellerini bütünüyle geliştirmesinin bir aracıdır” (Marcuse, 1989: 224 - 225). Dolayısıyla Marcuse’nin, özcü bir yaklaşımla, emeği insanın özünü yansıtan bir faaliyet olarak ücretli emekten ayırdığı ve bu tanımla yabancılaşma kavramı üzerinden yaptığı belirtilebilir.

Sartre ise, Marcuse’nin de paylaştığı Hegelci-Marksist yorumunda yabancılaşma konusunun varoluş ile öz arasında, insanın özünü yansıtan bir emek kavramı üzerinden ele alınmasını idealist bularak şu şekilde eleştirmiştir.

“Tarihimizin bugünkü evresinde, üretim güçleriyle üretim ilişkileri savaşıma girişmişlerdir, yaratıcı iş yabancılaşmakta, insan kendi yapıtında kendini tanıyamamakta, yaptığı yorucu iş ona düşman bir güç olarak gözükmektedir. Yabancılaşma, bu savaşımın bir sonucu olarak belirdiğine göre, tarihsel bir gerçek olup hiçbir şekilde bir düşünceye indirgenemez. İnsanların kendilerini bu yabancılaşmadan kurtarabilmeleri ve yapıtlarının, kendilerinin salt nesnelleşmesi olabilmesi için bilincin bütün bunları düşünmüş olması yeterli değildir” (Sartre, 1981: 23 - 24).

Anlaşılabacağı üzere Sartre, yabancılaşmanın Hegelci-Marksist düşüncede olduğu gibi tarihsel bir emek kavramına dayandığını düşünmediği için tarih içinde aşılacağı tezini de kabul etmemiştir.

Bu ayrılığa rağmen gerek Frankfurt Okulu’nda temsil olunan yeni-Hegelci görüş gerekse Sartrecı varoluşçu yaklaşım hümanist bir perspektifle, yabancılaşmayı insanlar arasındaki kopuş, insan özünün tarihsel varoluş içerisinde yitip gitmesi olarak değerlendirmişlerdir.

Aynı dönemde çalışmaya yönelik eleştirinin diğer kanadını oluşturan İtalyan Otonom hareketini de anmak gerekmektedir. Bileşimcilik düşüncesi olarak da

isimlendirilebilen Otonom yaklaşım, Marksist yabancılaşma teorisini özellikle yadsıma anlamında alarak işin reddi ile fabrikaların terk edilmesini ve çalışma alanına karşı çalışma sürelerinin azaltılarak boş zamanın artırılması taleplerini dile getirmiştir. Bu anlamda insan özüne dair diğer yaklaşımların görüşü olan insani bir evrensellik fikrini reddederek insanlığı sınıf çatışması temelinde algılamışlardır. Bu çerçevede, yabancılaşmanın aşılmasının tam tersine işçinin varoluşunun insancıl olmayan karakteri sayesinde gerçekleşeceğini savunmuşlardır. Bu yolun temelini işçilerin kendi emekleri karşısında duydukları yadırgama, yabancılaşma hissinde ve işin reddinde olduğunu savunmuşlardır. “Emek, modern uygarlığın tarihi boyunca yaratılmış disiplin yapıları tarafından gündelik hayat içinde dayatılmış, işçilerin varoluşuna yabancı bir faaliyettir. Ancak emeğe yabancı hale geldikçe özgürleştirici dinamikler mümkün olabilir, arzu akışı (sınai) tekrardan (bilişsel) farka doğru kaydırılabilir. Yadırgama kavramı yabancı bir davranış içerisinde belirlenen bir maksatlılığı ima eder” (Berardi, 2012: 38).

Öte yandan, akılcı bir toplumda emeğin yabancılaştırıcı ve yıkıcı bir karaktere sahip olmak zorunda olmadığı yönünde görüşler de vardır. Sayers, böyle bir yaşamın önkoşulunun, kafa ve kol emeği ayrımı ile yabancılaştırıcı sonuç doğuran işbölümünün ortadan kaldırılması olduğunu belirtmiştir (Sayers, 2008: 61-63).

Aslında emeğin tekrara dayalı, rutin ve sıkıcı işler ile yaratıcı, üretken işler olarak ayrımı ve bu ayrım üzerinden yabancılaşma tanımı insan faaliyetlerinin çatalanmasına yol açması yönüyle eleştirilmiştir. Dahası, yabancılaştırıcı çalışma koşulları, özellikle 1970’li yıllardan itibaren yalnızca fabrika çalışması için değil, sanayideki işbölümüne benzer şekilde gitgide çeşitlenip genişleyen büro işleri ve hizmet sektörü işleri için de aynı oranda geçerli hale gelmeye başlamıştır. Böylece, yabancılaşma tartışması da yeni bir boyut kazanmıştır.

1970’li yıllarda bilim ve teknolojinin gelişimiyle üretim süreci gittikçe daha rasyonel, modern bir görünüme kavuşsa da çalışmanın yabancılaştırıcı etkisinin arttığını gözlemleyen en önemli isimlerden biri Harry Braverman’dır. *Emek ve Tekelci Sermaye* isimli kitabında Braverman, üretim sürecinin giderek rasyonelleşmesinin çelişkili iki

yönü olduğuna dikkat çekmiştir. Otomasyon ve bilimsel-teknik devrim, modern çalışmayı genel olarak daha fazla zekâ, zihinsel çaba ve daha yüksek bir eğitim düzeyi gerektirir hale getirmektedir. Fakat aynı zamanda, çalışmayı giderek daha az vasıf ve eğitim gerektiren küçük işlemlerden oluşan alt parçalar halinde bölmektedir. Bu haliyle yoğun bir biçimde “anlamsızlık” ve “bürokratikleşme” barındıran modern çalışma, sanayi ve büro emeği dâhil olmak üzere çalışan nüfusun büyük bir çoğunluğunu “yabancılaştırma”ya devam etmektedir (Braverman, 2008: 37-38).

Böylece, teknik rasyonelliğin eleştirisi bir kez daha karşımıza çıkmış olmaktadır. Geleneksel olarak zihinsel güç ve zekâ gerektiren meslekler de teknik rasyonalitenin mantığıyla dönüşüme uğrarken, yabancılaşma sorunu bu mesleklere de yayılmaktadır.

Bu anlamda, yabancılaşma sorununu ortaya çıkartan faktörlerin teknolojik gelişmeler veya teknik rasyonalite olduğunu iddia etmek de doğru değildir. Sorunun kaynağı kapitalist üretim ilişkilerindedir. Çünkü kapitalist üretim ilişkilerinin temeli, üretim sürecinin denetiminin ve tasarımının işi yapan işçide değil, üretim araçlarının sahibinde olmasıdır. Üretim sürecinin denetimi, tasarımı ve kontrolü ile ürünün mülkiyetinin emek sahibinden ayrı olması temel prensibi, yabancılaşmayı kapitalist üretim ilişkilerine içkin kılar. Tarih içerisinde emek sürecinde yaşanan dönüşümlere rağmen bu temel gerçeklik değişmediği için emeğin konumlanışında bir farklılık olmaz (Güngör Delen, 2017: 12-15). Bu anlamda kapitalist üretim tarzı, işbölümü ile emek sürecindeki her adımı, mümkün olduğu ölçüde özel bilgi ve eğitimden kopararak basit emeğe indirgeme eğilimi taşımaktadır. Bu durum, işin örgütlenmesi üzerinde etkili olan tek faktör değilse de en kuvvetli ve genel olanıdır. Braverman, bu durumun yalnızca imalat sektörü için geçerli olmadığını, büro işlerinin de benzer bir işbölümü ve vasıfsızlaştırma süreçlerine tabi olduğunu, hizmet sektörünün gelişiminin erken dönemlerinden itibaren gözlemlemiştir. (Braverman, 2008: 103, 275-320).

Kapitalist üretim ilişkileri, teknolojik gelişmelerin insanları zahmet verici işlerden kurtaracak (yabancılaşmış emeği ortadan kaldıracak) şekilde gerçekleşmesine izin vermediği gibi, tersine, yabancılaşmanın boyutlarını derinleştirmektedir. Böylece yabancılaşma sorunu, kafa ve kol emeği ayrımıyla da açıklanamaz hale gelmiştir.

4. Çalışma İdeolojisinin Eleştirisi

Modernleşmeden itibaren kültürel atmosfer, çalışmanın erdemli bir uğraş olarak diğer insani faaliyetlerden önemli ve anlamlı olduğuna yönelik evrensel bir kolektif bilinç içermektedir. Batı toplumlarında çalışmanın yüceltilmesinin, iktisadi alanın dönüşümü ve iktisat temelli modern toplum örgütlenmesiyle ilişkili olduğu ifade edilebilir (Man, 2013a: 186). İktisat ve iktisadi akıl bağlamında örgütlenen çalışma kategorilerine yöneltilen eleştirilere ilerleyen bölümde değinilecektir. Bu bölümde ise, iktisat tarafından şekillenen modern çalışmaya anlamını veren unsurlar ve bu anlamın, toplumda ortak bir algı yaratacak şekilde bireylere aktarım mekanizmaları ele alınacaktır. Çalışmanın diğer insani faaliyetler karşısında ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğuna dair var olan kolektif bilincin kökenlerinin incelenmesi, çalışmanın anlamının sorgulanması yönüyle işin sonunun önemli bir dayanağını oluşturmaktadır.

a. Toplumsal Karakter Kavramı

Bir toplumun sosyo-ekonomik yapısı ile o toplumu oluşturan bireylerin tutum ve algılayış biçimleri arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Erich Fromm, millet veya sınıf gibi bir grubun üyelerinin hareket ve düşüncelerini etkin bir biçimde belirleyen ortak karakter kalıbını ifade etmek üzere toplumsal karakter⁴⁸ kavramını önermektedir.

“Toplumsal karakter, herhangi bir toplumun işleme için gereken ve o toplum tarafından şekil verilen ruhsal enerjinin özel bir yapısıdır. Diğer bir deyişle, öteki kabilelere saldırıp, soyarak yaşayan bir ilkel topluluğun üyesi, savaşçı bir karaktere sahip bulunmalı, savaşma, öldürme ve soyma hırsıyla dolu olmalıdır. Tarımla geçinen barışçı bir kabilenin üyeleri ise, şiddete değil, işbirliğine eğilimli olmalıdırlar. Feodal bir toplum, ancak bireylerin otoriteye

⁴⁸ Fromm, “toplumsal karakter” düşüncesini Freud’un insan doğası ve gereksinimleri üzerinden geliştirdiği karakter kavramını radikal olarak yenileyerek ve Marx’ın “yabancılaşma”nın aşılması olarak kurguladığı toplum düşüncesinin ana teması olarak kullanarak geliştirmiştir. Bu yolla psikanalizi Marksizm ile ilişkilendiren Bottomore. **Frankfurt Okulu ve Eleştirisi**, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, İstanbul, Say Yayınları, 2013, s. 60. toplumsal karakter kavramı, bir toplumun maddî temeli ile "ideolojik üstyapısı" arasındaki bağı açıklamaya çalışır.

itaat edilmesi ve kendilerinden rütbece yukarıda olanlara saygı ve hayranlık duyulması için çaba harcamaları sonucunda iyi işler. Kapitalizm ise, ancak insanların çalışmaya hevesli, disiplinli, dakik olmaları ve en çok ilgilendikleri şeyin para kazanmak olması, ayrıca hayattaki temel ilkelerinin üretim ve tüketimden doğan kazanç üzerinde yoğunlaşması halinde yürüyebilir” (Fromm, 2004: 48 - 50).

Bir başka deyişle, bütün toplumsal örgütlenme biçimlerinin işleyişi, o yapıya uygun düşünce ve değerler kümesinin varlığına ve bu düşünce yapısının bireysel düzeyde karşılığının olmasına bağlıdır. Çalışmanın modern biçiminin, öncelikli olarak, iktisadi alanın dönüşümüyle kapitalist ilişkilerin ortaya çıkması ve Aydınlanma düşüncesi bağlamında paradigma değişikliği ile ilgili olduğuna ilk bölümde değinilmiştir. Bu dönüşümü tamamlayan süreç, kapitalist çalışma değerlerine sahip toplumsal karakterin şekillendirilmesidir.

Toplumsal karakterin şekillenmesinde toplumun üretim biçimi, sınıfsal yapısı, teknolojisi, zamansal ve mekânsal konumu, iklimi, doğal kaynakları, dili gibi etkenlerin yanı sıra din, siyaset, eğitim, kültür, hukuk gibi üstyapı kurumları da belirleyici role sahiptirler. Toplumların üstyapı⁴⁹ kurumlarıyla bireyleri arasındaki ilişki, karşılıklı etkileşime dayalı devingen bir yapı sergiler (Fromm, 1996: 82 - 83). Çünkü toplumsal karakter, insan doğasının toplum yapısına dinamik biçimde uyarlanmasının sonucu olarak ortaya çıkar. Daha açık bir ifadeyle, insanlar varoluşsal gereksinimlerini tatmin etme zorunluluğu sebebiyle, doğdukları toplumun yapı ve kurallarına uyum gösterirler. Toplumsal koşulların değişmesi, yeni gereksinim ve kaygıların ortaya çıkması sonucunu doğurur. Yeni gereksinimler, yeni düşünce ve değerlerin gelişimini tetikler ve insanları bu yeni fikirlere duyarlı hale getirir. Bu

⁴⁹ Bilindiği gibi altyapı ve üstyapı kavramları Marx’ın toplumların yapısını düzeylerden oluşmuş şekilde tasarlamasıyla ilişkilidir. Buna göre *altyapı* bir toplumun ekonomik temelini, yani üretici güçleri ile üretim ilişkilerinin birliğini işaret eder. *Üstyapı* ise bir toplumun hukukî, siyasi ve ideolojik alanıdır. Marksist gelenekte üstyapının altyapıya göre “görece bir özerkliği” vardır, fakat toplumda belirleyici olması, altyapıda temelini olmasına bağlıdır. Dolayısıyla Marksist gelenek, devlet, hukuk ve ideoloji gibi üstyapı kurumlarını, son kertede temelini belirlediğini savunur. Bu sayede üstyapının etkisi türetilmiş bir etkililik olarak ortaya çıkar Louis Althusser. **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, Çev. Yusuf Alp, Mahmut Özışık, 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s. 26..

sayede, yeni fikirler, insanların hareket ve tutumlarını belirleyen yeni toplumsal karakterin oluşmasını sağlar. Sonuç olarak, toplumsal koşullar, karakter aracılığıyla ideolojik görüngüyü etkiler. Karakterse, biyolojik olarak insan doğasında var olan ve tarihsel evrimle kazanılmış özelliklerin, toplumsal devinim sonucu yenilenen gereksinim ve değerlere uyarlanması sonucu oluşur (Fromm, 1995: 176).

Çalışma, modern dönemden itibaren, yalnızca hayatın sürdürülmesi için değil ama aynı zamanda insanların, doğdukları toplumun değer ve düşünce yapısına uyum sağlamaları için de temel öneme sahip gereksinimlerden biridir. Bu kısımda, çalışmanın kendisinin bir gereksinim olarak ortaya çıkışında ve çalışmanın algılanmasında rol alan modern kapitalist değerlerle uyumlu toplumsal karakterin oluşumunda etkili mekanizmalar özetlenecektir.

b. Modern Çalışma İdeolojisi Aygıtları

Modern toplumlardan itibaren çalışma, amacından, niteliğinden ve biçiminden bağımsız bir şekilde, anlamlı ve değerli bir aktivite haline gelmiştir. Toplamlar tarafından yaygın olarak kabul edildiği üzere, ücretli iş ilişkisiyle ya da girişimcilik yoluyla istihdama dâhil olmak, boş zaman aktiviteleri ya da aylaklıktan çok daha anlamlı, saygı uyandırıcı ve değerli bir durumdur. Toplumsal karakter, çalışmayı, maddi ve sosyal kazançtan öte, kendi başına erdem verici bir olgu olarak değerlendirir. Bu, çalışmanın ahlaki boyutudur. İş etiği olarak adlandırılan bu ahlak, dakiklik, çalışkanlık, dürüstlük ve ciddiyet gibi olumlu kabul edilen özellikleri işaret eder.

Çalışmanın, hayatı sürdürmek için bir araç olmaktan çıkıp da kendi başına bir amaç haline gelmesi, yalnızca insan hayatı bağlamında, bireysel düzeyde düşünüldüğünde rasyonel bir durum değildir. Bu algı değişimini harekete geçirerek çalışmayı yüce bir konumda anlamlandıran toplumsal karakterin yaratılması, rasyonelleştirilmesi ve

kurumsallaşması sürecini Althusser'in devletin ideolojik aygıtları teorisiyle birlikte düşünmek mümkündür⁵⁰.

Althusser, kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin nasıl sağlandığı sorusunu, “her şeyden önce üretim süreci ve dolaşım sürecinin maddiliğiyle fakat bununla birlikte büyük oranda hukukî, siyasal ve ideolojik üstyapı yoluyla” şeklinde cevaplar. Üstyapı iktidarının uygulanmasında ise iki mekanizmaya dikkat çeker. Bunlardan ilki, devletin baskı aygıtlarıdır. Bunlar hükümet, yönetim, ordu, polis, mahkemeler, hapishaneler gibi kurumlardır. Devletin baskı aygıtlarıyla birlikte işleyen fakat onlarla karıştırılmaması gereken ve Althusser'in özel bir önem atfettiği ikinci mekanizma ise devletin ideolojik aygıtlarıdır. Althusser, kiliseler gibi dinî kurumlardan okullara, sendikalardan aileye, kitle iletişim araçlarından kültüre kadar birçok kurumu ideolojinin üretildiği aygıtlar olarak değerlendirir (Althusser, 2000: 32-38). Burada vurgulanan, iktidarın sürekliliğinin sağlanmasında, belirli algılama biçimlerinin üretilmesinin ve bu algının kurumsallaşmasında kitlelerin rızasının merkezi bir öneme sahip olmasıdır⁵¹. İdeolojik aygıtlar, kitleler nezdinde bu rızanın üretilmesi görevini üstlenirler.

⁵⁰ Modern döneme damgasını vuran ideolojik atmosferin çalışma algısındaki yansımaları *çalışma ideolojisi* olarak kavramsallaştırılan ve bu süreci hayata geçiren mekanizmaları Althusser'in *devletin ideolojik aygıtları* ile ilişkilendirilerek açıklayan benzer çalışmalar için bkz. Fuat Man. “Modernitenin “Çalışma İdeolojisi” ve Sosyal Haklar”, **Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu**, 2011. Fuat Man. “Kitap İnceleme: Modern Çalışma İdeolojisinin Kaynağı Olarak İktisadi Akıl”, **İş Ahlakı Dergisi**, Cilt:6, 2013a.

⁵¹ Anlaşılacağı üzere, bu açıklama toplumsal karakter kavramıyla örtüşmektedir. Fromm'un toplumsal işleyişte toplumsal karakterin oluşturulmasına atfettiği önemi, Althusser'de rızanın üretilmesi açıklaması karşılar. Bu iki kavramsallaştırmanın farkının, Fromm'un üstyapı ile bireyler arasındaki karşılıklı etkileşimin varlığına olanak tanınması ancak Althusser'in kitleleri, ideolojik aygıtların rıza ürettikleri bir alan olarak pasif alıcılar biçiminde değerlendirmesi olduğunu söylemek mümkündür. Althusser'in ideolojik aygıtlar incelemesini diğer Marksist, klasik, Ortodoks yaklaşımlardan ayıran yanı tam da ideolojiiyi bağımsız, görece özerk bir alan olarak ele almış olmasıdır. Althusser'e göre bir toplumsal örgütlenme, iktisadi, siyasi ve ideolojik olmak üzere üç düzeyden meydana gelir. İktisadi düzey, doğanın toplumsal ilişkiler içerisinde dönüştürdüğü düzeydir. Siyasi pratik, söz konusu toplumsal ilişkileri dönüştürür. İdeolojik düzeyde ise insanın kendi hayatıyla olan ilişkisi olarak ideolojik tasarımlar dönüştürülür. Dikkat edilirse Althusser'in ideoloji perspektifinde, ideoloji klasik/Ortodoks/ekonomist anlayışlarda olduğu gibi, iktisadi alanın bir uzantısı olarak ele alınmaz. İdeoloji, son kertede iktisadi pratikle belirlenmekle birlikte, kendi özerk belirleyici etkisi olan, maddî bir pratiktir. Fikirler maddîdir, çünkü kendileri somut ve nesnel olan “dil”, “ayın”, “aile hayatı” gibi toplumsal pratikler içinde yazılıdır ve bu pratiklerle belirlenirler Althusser. **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, Çev. Yusuf Alp, Mahmut Özişik, 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s. 9..

Buradan hareketle, modern çalışma algısının yerleşmesinde etkili olan süreç ve değerleri, rızayı üreten ideolojik aygıtlar olarak değerlendirmek mümkündür (Man, 2011: 165). Bu sayede, modern kapitalist çalışma değerlerine sahip toplumsal karakterin şekillenmesinde değişen altyapı kadar, görece özerkliğe sahip üstyapı kurumlarının da etkili olduğu iddiasında bulunmuş oluyoruz.

(1) Protestan Etik: Eski Ahit'ten Protestanlığa

Dinin ideolojik bir aygıt olarak değerlendirilmesi, mevcut toplumsal ilişki ve özelliklerin din aracılığıyla ebedi ve ezeli bir zemine oturtularak meşrulaştırılması ile ilgilidir. Dinî ideoloji, kadim gelenekleri öyküleştiren ve yaşanan zamanı tarihsel bir sürecin parçası olarak sunar. Toplumsal koşulların kalıcı ve değişmez olarak resmedildiği bu öykülemeler, genellikle gücü elinde tutanların bunu kullanmasını haklı çıkaracak bir içeriğe sahiptir. Diğerlerine ise, buna sahip olmamalarına razı olmaları öğütlenir. Bu şekliyle din, üretim sürecindeki mahkûmiyetlerin ve bölüşümdeki mahrumiyetlerin normalleştirilmesini sağlayan (Arslan, 2014) ve kitlelerin rızasını üreten bir ideolojik aygıt haline gelir.

Modernleşme sürecinin öncelikle akılcılık, rasyonalite, özgürlük, ilerleme ideali ve sekülerleşme gibi değerlerin yaygınlaşması olduğu belirtilmesine rağmen, modern çalışma ideolojisinin oluşumunda dinin rol oynadığı iddiası çelişkili görülebilir. Ancak özellikle kapitalizmin kurumsallaştığı ilk evresi olan XVI. ve XVII. yüzyıllarda sekülerleşme yönünde bu kuvvetli eğilime rağmen, insanların anlam dünyalarının şekillenmesinde dinin önemli bir etken olmaya devam ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla, modern çalışma ideolojisinin bir boyutunu inanç alanında ve dinin yorumlanmasında ortaya çıkan dönüşümlerin oluşturduğunu belirtmek mümkündür (Man, 2011: 164).

Bu anlamda, modern çalışma algısının ortaya çıkışı ve meşrulaştırılmasının ilk basamağının Protestan inancının ortaya çıkışı ve yaygınlaşması olduğu düşünülmektedir. Weber'in Protestan etik tezine dayanan bu düşünceye göre, modern dönemde çalışmanın yüceltilmesi öncelikli olarak Protestan etiğin çalışmayı tanrısal

bir görev olarak kabul ederek kutsamasıyla ilişkilidir. Bilindiği gibi Weber, kapitalizmin kurumsallaşma evresinde, Protestan etiğın yaygınlaşmasına ayrıcalıklı bir önem atfetmiştir. Buna göre, Protestan etik bir yandan çalışmayı tanrı buyruğu sayarak üretimciliği teşvik etmiş, diğer taraftan dünyevi zevklerin geçiciliğine karşı öğütlenen çilecilik ile kazancın tasarrufa dönüşmesini sağlayarak kapitalist gelişmenin koşullarını yaratmıştır (Weber, 1999).

Protestan çalışma etiğinin, çalışmayı tanrısal bir görev olarak kodlaması, çalışmanın kendi başına bir amaç haline gelmesi anlamını taşır. Pre-modern/pre-kapitalist toplumlarda yalnızca bir araç olarak kavranan çalışma düşüncesinden, kendi başına bir amaç haline gelen çalışma algısına kaymayı öncelikli olarak bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Tanrısal bir görev olarak algılandığında çalışmanın hem niteliği hem de statüsü de önemini kaybeder. Çalışmaya adanmışlık kendi başına amaç haline gelir. Böylece irrasyonel bir algılama biçiminin rasyonel bir boyut kazanması mümkün olur (Weeks, 2011: 65).

(2) İş Etiği Söylemi

Modernleşmenin ilk evresinde Protestan etiğın oynadığı rolün yerini, sekülerleşmenin yaygınlık kazandığı ilerleyen süreçlerde *iş etiği söyleminin* aldığı ifade edilmektedir.

Söylemi, basit bir iletişim aracından öte, bir ideolojik aygıt olarak kodlamak hatalı değildir. Çünkü söylem, toplumsallaşma sürecinde iletişim aracı olan dilin içinde, bireylerin pek de farkında olmadıkları ancak onlara belirli tutum ve düşünceleri dayatan ideolojik destek görevi görür (Man, 2011: 166). Michel Foucault'ya göre iktidar, ordu ve parlamento ile sınırlı bir şey değildir. İktidar, en mahrem sözlerimize, en örtük hareketlerimize bile sızan, her tarafa yayılmış tanımlanamaz bir güç ağıdır (Foucault, 2012). Bu sebeple Foucault ve takipçileri ideoloji kavramı yerine, daha geniş bir kavram olarak “söylem”i kullanmışlardır⁵².

⁵² İdeoloji ve söylem arasındaki farkın eleştirisi ve Althusser sonrası Marksist görüşün ideoloji yaklaşımını Althusser'in yorumuna sadık kalarak geliştiren bir çalışma için bkz. Terry Eagleton. **İdeoloji**, Çev. Muttalip Özcan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1996, s. 26..

Foucault'un belirttiği üzere, söylemin üretimi her toplumda birtakım yollarla denetlenmiş, ayıklanmış, örgütlenmiş ve yeniden paylaştırılmıştır⁵³. Söylemi denetim altına alma ve sınırlama işlevi gören yöntemlerden biri, doğru-yanlış karşıtlığı üzerinden yapılan kurgudur. Modern toplumlarda kabul gören “doğru”, söylem üzerinde bir hâkimiyet alanına sahiptir. Doğrunun ne olduğunun belirlenmesi ise XVI. yüzyıldan itibaren gelişen bilme istenciyle ilgilidir. XVI. yüzyılın sonlarıyla XVII. yüzyılın başlarında, özellikle İngiltere’de, olabilir, gözlemlenebilir, ölçülebilir, sınıflandırılabilir nesnelere ilgili bilme istenci ortaya çıkmıştır. Bu, bilgilerin doğrulanabilir ve yararlı olmak için yayılmak zorunda kalacakları teknik düzeyin buyurduğu bir bilme istencidir. Yine, modern bilimin kurucu eylemleriyle, sanayi toplumlarının oluşumu ve ona eşlik eden pozitivist ideolojiyle XIX. yüzyıl, doğruluk seçimini belirleyen, bu yolla söylemi şekillendiren çerçeveyi çizmiştir. Bu doğruluk anlayışı çerçevesinde ortaya çıkan kurallar ve reçeteler, XVI. yüzyıldan bu yana bir zenginlikler ve üretim kuramı üzerinde yapılaşmaya, akılcılaşmaya ve kendi kendilerini doğrulamaya çalışmışlardır (Foucault, 1987: 23 - 30, 57).

Bu çerçeveden bakılacak olursa, modernleşme sürecinden itibaren çalışma algısına ilişkin *doğru söylemin* çalışma etiği söylemi olarak çalışmayı merkezi bir konuma taşımaktan yana belirlendiği ifade edilebilir. Çalışma etiği söylemi, çalışmanın bireysel kurtuluşu ve toplum huzurunu tesis eden bir erdem olarak övülerek yüceltilmesini sağlamıştır. Foucault’nun söylem analizini, Althusser’in ideoloji kavramıyla birlikte düşündüğümüzde, söylemi belirleyen “doğru” veya “yanlış”ın, sadece insanların hayat pratiklerinin ya da ilişkilerin dönüştüğü gerçek alanın bir yansıması olmadığını kabul etmiş oluyoruz. İnsanlar, söylemlerini belirli bir ideoloji içinde tasarlarlar. Bu anlamda, Protestan etiği izleyerek, çalışmanın adeta kutsanarak algılandığı iş etiği söyleminin gerçek alandan bağımsız ideolojik pratiklerin etkisinde

⁵³ Foucault, Batı toplumlarında söylemi kontrol altına almaya yarayan üç yöntemi, yasaklanmış söz, deliliğin paylaşımı ve doğruluk istenci olarak ele alır. Sözün yasaklanması, her şeyi söyleme hakkının olmaması, her şeyden her koşulda söz edilemeyeceği ve herkesin her şeyi konuşamayacağı ile ilgili toplumsal tabu ve alışkanlıkları işaret eder. Deliliğin paylaşımı, Orta Çağ’dan bu yana akıl ile delilik arasında bir karşıtlık belirlenmesi ve aklın karşısında konumlanan delinin söyleminin asla dikkate alınmaması, bir hiç ya da söylenmemiş kabul edilmesidir. Üçüncü olarak, Foucault’un ayrı bir önem atfettiği, söylemin doğru ve yanlış karşıtlığı üzerinden kontrol altına alınmasıdır. Michel Foucault. **Söylemin Düzeni**, Çev. Turhan Ilgaz, İstanbul, Hil Yayın, 1987, ss. 23 - 30..

şekillendiği ve aynı zamanda modern çalışma ideolojisinin kurumsallaşmasında önemli bir rol oynadığı ileri sürülebilir.

Bauman'a göre, modern dönemde iş etiği söylemi, iki önermeden oluşan bir emirdir. Birinci önerme, kişinin hayatta kalmak ve mutlu olmak için başkalarının değerli bulduğu ve karşılığını ödemeye değer gördüğü bir şey yapması gerektiğidir. Bu önerme, sadece başkaları tarafından kabul gören, yani maaşa ya da ücrete layık olan, satılan ve satın alınması muhtemel emek biçiminin ahlaki ve değerli olduğu dolaylı varsayımını içerir. İkinci olarak, geleneksel toplumlardaki anlayışın aksine, kişinin sahip olduğuyla yetinmesinin ve böylece daha fazlasına ulaşmak yerine daha azına razı olmasının yanlış, aptalca ve ahlaki açıdan zararlı olduğu önermesidir. Çünkü insanların tümünün hayatlarını, çalışma yeteneklerini satarak ve karşılığında hak ettiklerini alarak kazandıkları varsayılır. Bu, çalışmanın normal, çalışmamanın anormal bir durum olduğu ön kabulünü içerir. Böyle bir normal ile anormal ayrımı yine söylemin sınırlanarak üretilmesi anlamına gelir. Bu anlamda modern dönemde “doğru” söylem, ihtiyaçlarını tatmin etse bile insanların çalışmayı bırakmasının değersiz ve mantıksız olduğu yönünde oluşmuştur. Dinlenme, ancak yeniden çalışmak için güç toplama gerekliliği varsa uygun bir davranıştır. Çalışmanın kendi başına bir değer, asil ve asalet verici bir faaliyet olarak kabulü, bir şeye sahip olma ya da ihtiyacı tatmin gibi bir amaçtan bağımsız olarak çalışmaya devam etmeyi emreder. Bu yolla *iş etiği söylemi*, “çalışmak iyidir, çalışmamak kötüdür” şeklinde üretilir (Bauman, 1999: 13 - 14).

Modern dönemde, bu şekilde üretilen iş etiği söylemi, çalışmaya modern anlamını kazandıran önemli bir aygıt olarak ortaya çıkmıştır. Kapitalizmin ilk evresinde çalışmayı Protestan etik meşrulaştırırken, XIX. yüzyılda bu eski ethosun yerini seküler versiyonu almıştır. Seküler söylem insanın kendi disiplinli çaba ve sebatıyla kendini ve ailesini kalkındırması gerektiği yönündedir. Protestan etiğin öteki dünya vaadinin yerini, sanayi iş etiğinde bu hayata odaklanma almıştır. Sanayi etiği, zenginleşme ve ilerleme idealinin peşinden gitmeyi gerektirir (Weeks, 2011: 67 - 68).

Bauman, iş etiğinin kabul ettirilmesi mücadelesinin gerçekte sanayi öncesi çalışma davranışlarını diriltmek yönünde bir teşebbüs olduğuna dikkat çeker. İş etiği, usta ile işi arasındaki sevgi bağına benzer bir ilişki önermektedir, ancak sanayileşmenin ilk yıllarındaki girişimcilerin, beceriksiz ve tembel fabrika işçilerine yönelik şikâyetlerinde ima ettiklerinin aksine çalışan ile işi arasındaki bu ilişkiyi bitiren gelişme fabrika düzeni olmuştur. Dolayısıyla, iş etiği aracılığıyla, geçmişin samimi ve fedakâr zanaatkârlık taahhüdü, işveren kontrollü disiplin koşullarındaki fabrika içinde yeniden canlandırılmak istenmiştir. Bu sayede ustanın, işi kendi kontrolü altındayken doğal olarak gerçekleştirdiği performansını sergilemesi sağlanmaya çalışılmıştır (Bauman, 1999: 14-15).

(3) Modern Kurumların Etkisi: İş Disiplini

Modern dünyada çalışma alanının, en yüksek verimliliği sağlama amacıyla rasyonel ilkeler uyarınca belirli kurallara tabi bir sistematik biçimde düzenlenmesi ve çalışmanın insan hayatında merkezi bir uğraş olarak kodlanması sürecini mümkün hale getiren aygıtların bir diğeri, modern kurumların ortaya çıkmasıdır. Modern kurumlar, cezai yaptırımlarla böyle bir üretim sisteminin ihtiyaç duyduğu işçi tipinin yaratılması için gerekli çerçeveyi oluşturmada etkili olmuşlardır. Modern kurumların bu yönü, Althusser'in devletin baskıcı aygıtları kavramsallaştırmasına denk düşmektedir. Öte yandan, buna uygun söylemin yaratılması ve yaygınlaştırılmasında yine modern kurumların katkılarında bahsetmek mümkündür. Foucault'nun modern dönem kurumları üzerine analizleri, hastane, hapisane gibi kurumların ortaya çıkışının ve psikiyatrinin rolünün, kapitalizmin ihtiyaç duyduğu sağlam bedenleri işaret eden normallik alanlarının kuruluşu üzerindeki etkilerini detaylandırarak açıklar. Eğitim kurumları ise söylemin türetilerek kökleşmesinde önemli bir etki alanına sahip ideolojik aygıt rolü oynamışlardır. Hayatlarının büyük bölümünü kendi kontrolleri dışında belirlenmiş bir düzen içerisinde çalışarak geçirmek, sağlıklı bedene sahip insanların tümü için normal olarak tanımlanmıştır. Çalışmama tercihi, aylıklık anormal bir durum olarak kodlanmıştır.

Bahsedildiği gibi, XVI. yüzyılda Avrupa’da kapitalizmin ortaya çıkışı, tarımın ticarileşmesi, tarımsal yapıların çözülmesi ve kırsal alanda geçimlerini sağlayamaz hale gelenlerin kentlere göç etmesi ile “özgür işgücü” yaratılmıştır. Kapitalizmin emek merkezli değerler sistemi içerisinde yoksulluk, aylaklık ve dilencilige bakış köklü bir dönüşüme uğramıştır. Bu yoksul ve tembelliğe meyilli işgücünün çalıştırılmaya yönlendirilmesi, erken dönem kapitalizminin en önemli sorunlarından olmuştur. Bu dönem, Darülaceze benzeri kurumlar önem kazanmış ve gücü kuvveti yerinde yoksulların barındırılıp çalıştırıldığı kurumlar (workhouse) ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu kurumların amacı, sadece üretim değil, öncelikle disiplin ve terbiye sağlamak olmuştur (Buğra, 2008: 26).

“Rasyonelleşmeye başlayan bir toplum, ilk aşamada, toplumun işsiz güçsüzlerini, serserilerini, aylaklarını, yolunu şaşırılmış olanlarını meşgul etmeye, onları bir yerlere bağlamaya çalışmış ve kendilerine özgü rasyonel çalışma ilkesini dayatmıştır... Rasyonellik ilkesini bu kopuş aracılığıyla yerleşik hale getirerek çalışan toplumun tamamına yaymıştır. Bir mikro-model olarak kapatılma, emek verimliliğinin amaçlanması gibi göstergelerin ardına gizlenerek sınıai bir sistem şekline bürünüp, genelleşerek tüm toplumu kapsayacak ve bir konsantrasyon kampı, bir ceza, bir tutuk evine dönüşecektir” (Baudrillard, 2008: 56).

Çeşitli disiplin sağlayıcı mekanizmalarla bedeninin denetimine izin veren, onun güçlerinin sürekli olarak tabii olmasını sağlayan itaatkâr bedenlerin yaratılması süreci, XVII ve XVIII. yüzyıllara dayanmaktadır. Tarihte daha önce rastlanılan disiplin türlerinden farklı olarak, yalnızca bedenlerin gelişmesini veya bağımlılığın artırılmasını değil aynı zamanda onu aynı mekanizma içinde daha yararlı hale getirdiği ölçüde daha da fazla itaatkâr kılmayı hedefleyen yeni bir disiplin ortaya çıkmıştır. Böylece bedenlere yalnızca onlardan istenilen şeyleri yapmaları değil, aynı zamanda istenilen hız ve etkinliğe uygun olarak belirlenen tekniklere göre iş yapmaları için nasıl el konulacağı tanımlanmıştır. Disiplin, bir yandan iktisadi faydası anlamıyla bedeninin gücünü arttırmış, bir yandan da onu katı bir bağımlılık ilişkisine sokmuştur. Bu süreci ayrıntılı biçimde açıkladığı *Hapishanenin Doğuşu* adlı kitabında Foucault, kapatmanın

rolüne vurgu yapmıştır. Buna göre kapatma ve gözetim, suçluları cezalandırmak için olduğu kadar aynı zamanda hastaları tedavi etme, öğrencileri eğitme, delileri muhafaza etme, işçileri gözleme ve dilenciler ile aylakları çalıştırma amacıyla disipline edici bir yöntem olarak uygulanmıştır (Foucault, 1992: 169-171, 258).

Bu anlamda, “Tarihsel açıdan sanayileşmeye bağlı ücretli işçi statüsü her şeyden önce bir yerlere kapatılma, bir yerlerde toplanma ve toplumsal dışlanmaya dayanır. Manifaktür dönemindeki bir yerlere kapatılma olayı, Foucault’ın XVII. yüzyılla ilgili yaptığı kapatma betimlemesinin muazzam bir şekilde genişletilmiş halidir. Sınai emekle (zanaatsal değil, kolektif üretim araçlarından yoksun bir şekilde ve denetim altında) önce genel nitelikli hastanelerde karşılaşılmamış mıdır?” (Baudrillard, 2008: 55)

Hastanelerin ve hapisanelerin ortaya çıkışı ile psikiyatrinin normal ve anormal tanımlamalarını, uygun davranış kalıplarının belirlenmesine yönelik araçlar olarak değerlendirmek mümkündür. Bu süreç, “işsizlik ve aylaklığa ilişkin ekonomik sorunlar karşısındaki yeni tepki biçimlerini, yeni bir çalışma ahlakını ve bunlarla birlikte, ahlaki zorunluluğun medeni yasayla otoriter zorlama biçimleri altında uyacağı bir devlet hayalini karmaşık bir bütün” halinde düzenlemiştir (Foucault, 2006: 100).

Burada eğitim kurumlarının rolünü de anmak gerekmektedir. Okul eğitimi, gençlere sanayi düzeninin alışkanlıklarını kazandırılmasında en önemli etkenlerden biridir. Çocuk okul kapısından içeri girdiği an düzenin gerektirdiği disiplin dünyasına girmiş olur (Thompson, 1967: 56).

Althusser, eğitimin kapitalist toplumdaki başlıca ideoloji üretme aygıtı olduğunu belirtir. Köleci ve serfçi toplumsal örgütlenmelerde emek gücünün nitelikleri “yerinde” yani üretim içinde eğitimle sağlanır ve yeniden üretilirken kapitalizmden itibaren gitgide daha çok üretim dışında sağlanmaya yönelmiştir. Fakat kapitalist eğitim süreci içinde, emek gücünün yalnızca niteliklerinin yeniden üretimi sağlanmakla kalmaz. Aynı zamanda kurulu düzenin kurallarına boyun eğmesi hali de yeniden üretilir. Örneğin okullarda, bilgi ve tekniğin yanı sıra, işbölümünün her

görevlisinin tayin edildiği yere göre uyması gereken terbiye kuralları, görgü kuralları öğretilir. Sivil ve meslekî vicdan (iş etiği), ahlâk kuralları, toplumsal teknik işbölümüne saygı kuralları ve toplumsal düzenin kurallarına saygı gibi aktarımlar yoluyla işçilerin boyun eğmelerini sağlayan hâkim ideolojinin⁵⁴ yeniden üretimi de gerçekleştirilir. Öte taraftan, yönetici sınıfın egemenliğini “söz ile” sağlaması beklenen sömürü ve baskı görevlilerine “düzgün konuşma” gibi eğitimlerle hâkim ideolojiyi düzgün kullanma yeteneği kazandırılır. Daha açık bir ifadeyle okullar, insanlara bir sürü beceriler öğretmektedirler fakat bunu hâkim ideolojiye boyun eğmeyi ya da bu ideolojinin pratiğinin egemenliğini sağlayan biçimlerde yapmaktadırlar. Okullar toplumun tüm çocuklarına, anaokuldan başlayarak, hâkim ideolojiyle belirlenmiş “becerileri” (dil, matematik, tarih, bilimler, edebiyat) ya da sadece katıksız egemen ideolojiyi (ahlâk, felsefe, yurttaşlık eğitimi) aktarır. Çocuk yaştan başlayarak tekrarlanarak aktarılan bu beceri ve erdemler, kitlelerin toplumsal örgütlenme içerisinde yerine getirecekleri göreve göre farklılaşır. Bir yanda alçakgönüllülük, feragat, itaat, öbür yanda sinizm, kibir, küstahlık, güven, kendini büyük görme, hatta tatlı dillilik ve kurnazlık gibi birbirlerine karşıt erdemlerin role uygun aktarımı sayesinde, bireyler toplumda yerine getirecekleri göreve uygun ideolojiye pratik olarak sahip kılınır. Bu aktarım ailelerde, kiliselerde, orduda, güzel kitaplarda, filmlerde ve hatta stadyumlarda da gerçekleştirilir. Fakat hiçbir ideolojik aygıt okul gibi, yıllar boyunca haftanın 5-6 günü 8’er saatten, kapitalist toplumun çocuklarının tümünün dinleyiciliğine sahip değildir. Böylece kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretimi, hâkim ideolojinin toplu halde kafalara yerleştirilmesi ile yine bunu destekleyen bazı becerilerin kazandırılması sağlanır (Althusser, 2000: 23, 43-45).

Braverman da benzer bir değerlendirme yapar. Ona göre toplumsallaşma ile çalışma arasındaki ilişkinin önemli boyutlarından biri, kapitalist sistemin nesilleri kendi için eğitmesi ve başıboş bırakmamasıdır. Bu sayede bireyler sisteme özgür bir çalışan olarak girmemiş olurlar. “Çalışanların kapitalist üretim tarzına alıştırılması her kuşakta

⁵⁴ Althusser, Marx’ın hâkim ideolojinin, her zaman yönetici sınıfın ideolojisi olduğu görüşünü devam ettiriyor.

yenilenmelidir, kapitalizm koşulları altında doğan kuşaklar ömür boyu çalışma matrisi içinde yetişmeye, yedekte tutuldukları uzun bir ergenlik döneminin ardından çalışmaya dışarıdan sokuldukları için, bu durum daha da geçerli hale gelir” (Braverman; 2008: 147)

İş etiğine sahip disipline edilmiş bireylerin yaratılması sürecinde en az bu bahsedilenler kadar önemli olan bir diğer etkense büyük ölçekli makinelerin devreye girmesi olmuştur. Eve iş verme sisteminden fabrika üretimine geçilmesi, işveren açısından iki temel avantaj ortaya çıkarmıştır. İlk olarak, büyük ölçekli makineleşmenin teknolojik üstünlüğü, ciddi verimlilik artışları sağlayarak kârı arttırmıştır. İkinci olarak, fabrika sistemi, iş süreçlerinin yoğun olarak kontrol ve denetimini mümkün hale getirerek iş disiplinini ve düzenin hayata geçirilmesini mümkün kılmıştır. Elbette bu ikisi birbiriyle bağlantılıdır. Pahalı makinelerin kullanılması, disipline edilmiş emek gücünü gerektirmiştir. Makinenin ritmi, işçinin çalışma hızını düzenleme kapasitesini almıştır. Üretim mekânı olarak fabrikaların yükselişi, çalışmanın disipline edilmesinde önemli bir role sahiptir (Granter, 2009: 23). Kurallara itaat ve disiplin gibi alışkanlıkların kazandırıldığı, “toplumsal karakteri” oluşturan asıl mekânlar olarak fabrikalar, iş etiği aracılığıyla toplumsal bütünleşmenin başlıca alanı olmuştur (Bauman, 1999: 31-32).

İşçinin belirli bir düzene uyarak iş sürecini sürdürmesi için bir dizi fiziksel ve zihinsel ön gereklilik söz konusudur. Söz konusu hazırlık, bu bölümde anlatılan bütün süreçleri, yani modern dönem kurumlarının etkisi, söylemin oluşturulması, dini bir zemine oturtulması ile bu doğrultuda zamanın ve mekânın dönüşümünü de kapsar.

(4) Çalışma ve Zaman

Zamanın geçmesi, günlerin ve mevsimlerin kozmik döngüsünden, doğum-büyüme-yaşlılık-ölüm şeklinde gerçekleşen hayatın ilerleyişinden, savaşlar ve doğal afetler gibi özgün olaylardan ve doğada hiç değişmeyecekmiş gibi görünen bazı rutinlerden çıkartılabilecek mümkün olan bütün standartların oluşturduğu bir bileşimdir (Gould, 1987: 10). Bu bakımdan zaman, soyut bir kavram olmakla birlikte maddi unsurlara da işaret eden ve tüm yaşam alanını çevreleyen karmaşık bir olgudur. Hayatın her alanını

çevreleyen böyle bir kavramın algılanması ve tanımlanması, tarihsel süreç içerisinde, kültüre, bakış açısına, yaklaşıma göre farklılık göstermiştir ve aynı zamanda bunları etkilemiştir.

Modern kapitalizmle birlikte, dönüşüme uğrayan alanlardan biri de toplumsal zaman algısı olmuştur. Zamanın, pratik-epistemik bir indirgemeye tabi kılınması, toplumun kapitalist kurallara uygun hale getirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Toplumsal bedenlerin ve zihinlerin bu zamansal indirgemenin disiplinine sokularak nesneleştirilmelerini, Foucault'nun çalışmaları ile birlikte değerlendirmek isabetli olacaktır. Foucault'nun modern dönemin kurumları ve modern disiplin üzerine değerlendirmeleri, nihai analizde nesnel bir zaman anlayış ve düzeninin bireylere dayatılmasıyla ilgilidir. Modernite öncesinde insanların zamanla kurdukları ilişki, doğanın, bedenlerin, tecrübelerin ve arzuların sonucu olarak ortaya çıkmış tekil zamansal düzenler şeklinde tezahür etmiştir. Modern kapitalizmle, değerlenmeye tabi nesnel zamanın, tekil zamansallıklara dayatıldığı bir süreç işlemiştir (Berardi, 2012: 55).

Bu yönüyle zaman sorununun, işçilerle sermaye arasındaki mücadelenin esas alanı ve çalışma ideolojisinin aktarımındaki en önemli araçlardan biri olduğunu söylemek mümkündür. İşin disipline edilmesi ve işçilerin çalışmaya karşı disiplinli bir yaklaşım sergilemeleri sürecini, zaman algısında yaşanan değişimle açıklayan görüşler mevcuttur.

Pre-endüstriyel toplumlarda çalışma zamanı, her şeyden önce doğanın işleyişine tabi bir durumdu. Örneğin tarım işçilerinin çalışarak geçirdiği zaman aralığı büyük oranda gündüz-gece sürelerine, iklimsel ve mevsimsel koşullara göre belirlenmekteydi. Benzer şekilde, balıkçıların gelgit dönemlerini dikkate almak durumunda olmaları sebebiyle denizin ritmi de toplumsal zamanın düzenlenmesinde belirleyici unsur olarak ortaya çıkmıştı. Doğanın etkisi kadar belirleyici bir diğer unsur ise çalışmanın saat esaslı değil görev esaslı düzenlenmesi olmuştur. Dolayısıyla çalışma zamanı, yapılması gereken işin doğasına ve işçinin özelliklerine göre düzenlenmiştir. Görev esaslı çalışma düzeninde, iş ile hayat arasında daha esnek ve belirsiz sınırlar söz

konusudur; toplumsal ilişkiler ve emek süreci iç içedir. Çalışma günü, yapılması gereken iş yapılana kadar sürer ve “günün kayıp gitmesi” gibi yoğun bir çatışma yoktur. Yoğun çalışacakları ve dinlenerek, aylaklık ederek geçirecekleri süreler işçilerin kendi kontrolleri altındadır (Thompson, 1967: 60). Özetle sanayileşme öncesinde çalışma zamanı, yapılması gereken görevin işçinin kendi hüner, güç ve bilgisine göre sezgisel bir ritimle tamamlamasına göre belirlenmekteydi.

Sanayileşme ile birlikte çalışma süresinin parçalara bölünerek saatin ücret olarak değerlendirilmesi sürecini önemli bir kırılma olarak değerlendiren görüşler vardır. Bu anlamda bazı yazarlar, Sanayi Devrimi'nin asıl ateşleyici gücünün buhar makinesinin değil de mekanik saatlerin icadı olduğunu belirtmektedirler. Buna göre mekanik saatlerin icadıyla kapitalizm, saat aracılığıyla zamanı tanımlayabilme, parçalara bölme, yeni zaman dilimleri icat edebilme ve bunu bütün topluma benimsetebilme gücü kazanmıştır. Dolayısıyla, günümüzün zaman algısının, aslında kapitalizm tarafından yaratılan bir kavram olduğu ve endüstrileşme sürecinde fabrika düzeninin gerektirdiği disiplinli emeği yaratma amacına hizmet ettiği iddia edilmektedir (Omay, 2009: 92 - 94).

Bu anlamda, çalışanların zamanına el konulması ve zaman kontrolünün ellerinden alınması, sanayi kapitalizminin ortaya çıkışından beri sınıf ilişkilerinin merkezinde yer almış bir olgudur (Buğra, 2013: 3).

Moderniteyle zaman algısında yaşanan dönüşümü döngüsel zaman doğrusal zaman algısı arasındaki fark üzerinden açıklamak mümkündür. Döngüsel zaman, genel bir ifadeyle, olayların tekrar eden bir sistemde gerçekleştiğine ilişkin bir zaman algısı olarak tanımlanabilir. Gün ve gecenin, mevsimlerin, doğum ve ölüm gibi olayların tekrar eden şekilde gerçekleşiyor olması, hayatlarını ay ve güneşin veya mevsimlerin doğal döngüsü çerçevesinde düzenleyen eski geleneksel toplumların döngüsel bir zaman anlayışına sahip olmalarını beraberinde getirmiştir.

Buna karşılık, doğrusal zaman anlayışı, Newton'ın “mutlak, birimsel, değişmeyen, doğrusal, mekanik ve sayısal” zaman yaklaşımına denk düşmektedir. Zamanın saat ya da takvim olarak anlaşılması, doğrusal zaman algısının bir yansımasıdır. Saat ölçüsüne

bağlı olması, doğrusal zamanın nesnel olması anlamına gelir. Bu zaman biçimi, yapısal olarak homojen ve bölünebilir kabul edilir. Akışı açısından ise doğrusal ve değişmezdir. Ayrıca, nesne ve olaylardan bağımsız olarak ortaya çıkması nedeniyle; nesnel, mutlak ve ölçülebilir; yalnız ve yalnız tek doğru zaman olması itibarıyla tekil nitelik taşıyan bir zaman biçiminde karakterize edilmektedir (Bluedorn ve Denhardt, 1988).

Maddi, matematiksel, kesin, parçalara ayrılmış ve nesnel doğrusal zaman algısının öncelikle Batılı toplumlarda ortaya çıktığı ve evrenselleştiği bilinmektedir. Bundan önce zaman algısı, toplumların kültürel, coğrafi ve toplumsal özelliklerine göre farklı özellikler göstermekteydi. Örneğin Japonlar, zamanı “doğal” günü temel alan değişken süreli saatlerle ölçüyorlardı. Şafak ile günbatımı arasındaki zaman altı saate bölünmüştü ve günbatımından şafağa kadarki süre için de aynı işlem uygulanıyordu. Bunun sonucu olarak yazın günün saatleri uzun ve gecenkiler kısayken kışın durum bunun tam tersiydi. Gündüz ile gecenin saatleri yalnızca aralık ayındaki tün-gün eşitliğinde birbirine denk oluyordu. Elbette Batı’da icat edilen mekanik saatler, bu zamanlama sistemine uygun değildi. Benzer şekilde, Çinliler ülkelerine Batılılar tarafından getirilen mekanik saatleri yalnızca birer oyuncak olarak, kendi kendine çalan çanlar olarak kabul etmişlerdir (Cipolla, 2002: 49 - 54).

Doğrusal zamanın evrenselleşmesinin tüm toplumları etkileyen en önemli yönü, matematiksel ve nesnel bir kesinlik taşıyor olmasından ziyade, zamanın geçmişten geleceğe uzanan bir yol olarak algılanması olmuştur. Çünkü bu ayrım toplumları, doğal işleyen döngüsel düzenden koparmıştır.

“Eski insanlar, zamanın karakter olarak döngüsel olduğuna inanırlardı, diğer taraftan bizler zamanı, geçmişten geleceğe uzanan bir çizgi olarak düşünmeye alıştık. Bu doğrusal zaman algısının Batılı düşünme biçimi üzerinde çok derin etkileri vardır. Zamanın algılanması eğer bu şekilde olmasaydı, ilerleme (gelişim, kalkınma) düşüncesini akıl etmek ya da kozmik veya biyolojik evrimden bahsetmek son derece zor olurdu” (Gould, 1987).

Dolayısıyla zamanın bu şekilde düzenli, kurallı, kesin, örgütlenmiş ve doğrusal bir süreç olarak algılanmasının modern endüstriyel toplumların ortaya çıkışında temel bir role sahip olduğu ve aynı zamanda Sanayi Devrimi'nin bir ürünü olduğu söylenebilir.

Doğrusal ve döngüsel zaman ayrımını çalışma zamanı açısından değerlendirecek olursak, numarasal, parçalara ayrılmış ve kesin bir nitelik taşıması sebebiyle, doğrusal zamanın modern endüstri toplumunun ihtiyacı olan disiplin ve kontrole hizmet ettiğini söyleyebiliriz. Toplumların doğal dünya düzeni çerçevesinde örgütlendiği döngüsel zaman algısı ise daha çok boş zaman ve özgürlükle ilgili algılanabilir.

Aslında zamanın çalışma zamanı ve çalışmadan arta kalan boş zaman olarak ayrımına tabi tutulması ve sınırlarının belirlenmesi de moderniteyle ilişkilidir. Eskiden çalışma süreleri üzerindeki hâkimiyet, doğa koşulları gibi fiziksel sınırlılıklar haricinde, bireylerin kendi kontrolünderken endüstrileşme ve özellikle fabrika sistemine geçişle birlikte insanlar, zamanları üzerindeki kontrollerini kaybetmişlerdir. Artık insan hayatı, çalışmayla belirlenmiş sınırlar doğrultusunda düzenlenirken; işten artan, geriye kalan, işin bağlayıcılığı/zorunluluğundan bağımsız olan ve işin devamı için gerekli dinlenme zaman dilimini ifade eden zaman boş zaman olarak tanımlanmıştır. Boş zamanın bu şekilde algılanma ve tanımlanma biçimi bile spontane, özgür, insanların kişisel gelişmelerini sağlayacakları, bireysel tercihlere bırakılmış bir zaman alanı olmadığının kanıtıdır. Bu şekilde zaman, bir yandan çalışmanın parçalara bölünerek disipline edilmesi anlamında bir araç olarak kullanılmış; diğer taraftan da yalnızca çalışmanın devamı için gerekli dinlenme alanı olarak görülmüştür. Dolayısıyla kapitalizmin bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak ihtiyaç duyduğu toplumsal karakter tipinin oluşturulmasında zamanın kontrolünün ayrı bir önemi olmuştur.

(5) Çalışma ve Kimlik

Bir toplumsal sistemin işlemesi için, o toplumun üyelerinde ortak düşünce ve algılayış biçimlerinin oluşturulmasının önemine daha önce değinilmiştir. Fromm'un toplumsal karakter olarak adlandırdığı bu ruhsal enerjinin bireysel düzeyde yansması ise kimliğin inşasıdır. Kimliğin inşası, modern tarih boyunca hem totaliter hem de

demokratik rejimlerce, cezalandırma, onama gibi yöntemlerle ve çeşitli baskı aygıtlarıyla yönlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın modern Batı toplumlarında sanayileşmeden itibaren merkezi bir yer işgal etmesine bağlı olarak, hem bireysel düzeyde kimliğin inşası hem de toplumsal norm ve değerlerin oluşturulması büyük ölçüde çalışma tarafından sağlanmıştır. Sadece hak ve görevler gibi iş sürecine doğrudan bağlı alanlarda değil, ayrıca sosyal statü, kişisel başarı, tatmin, aile, sosyal hayat ve boş zaman gibi hayatın bütün alanlarına yayılan düzlemde çalışma, temel belirleyici unsur haline gelmiştir (Bauman, 2005: 17).

Çalışmanın kimliğin oluşumundaki rolünü klasik dönem teorisyenlerinin analizlerinden başlayarak değerlendirmek mümkündür. Durkheim'in analizinde kimlik ile çalışma arasındaki ilişkiyi, bireylerin çalışmaları aracılığıyla kurdukları toplumsal bağlar ve mesleki birliklere aidiyet yönünden ele almak mümkündür. Bilindiği gibi, güçlü mesleki birlikleri toplumsal dayanışmanın temeli olarak değerlendiren Durkheim, uzmanlaşmaya dayalı işbölümünü toplumsal yoğunlaşmanın kaçınılmaz bir sonucu olarak görmüştür. Durkheim'a göre, toplumların daha farklılaşmış ve bireyselleşmiş hale gelmesi ile uzmanlaşma ve işbölümü kaçınılmaz olarak toplumsal bağlılığı sağlama yönünde etki edecektir. Dolayısıyla Durkheim'ın analizinde kimliğin, bireylerin çalışmaları üzerinden kurdukları toplumsal ilişkilerin ve mesleki gruba aidiyet yoluyla ortaklaşan değerlerin bir sonucu olarak şekillendiği söylenebilir.

Diğer taraftan XIX. ve XX. yüzyılda çalışma, gittikçe artan şekilde meslek örgütlerinin değil, büyük işletmelerin kontrolü altına girmiştir. Marx ve Engels'in kapitalist toplumsal ilişkiler üzerine çalışmaları ve Weber'in özellikle bürokratikleşme anlamında rasyonellik kavramsallaştırması bu dönemde çalışmanın örgütlenmesine ve buna bağlı olarak iş temelli kimliğin oluşumuna dair ipucu verir.

Bahsedildiği üzere, Marx ve Engels'te çalışma, insanların insan olmalarını sağlayan öncelikli alan olarak ele alınmıştır. İdeal çalışma sayesinde bireyler kapasitelerini tam olarak geliştirebileceklerdir. Oysa kapitalist sistemde işbölümü, çalışmayı insanlara dayatılan ve kimsenin dışına çıkamadığı bir faaliyet alanına hapsetmiştir. Uzmanlaşma

ve işbölümü sebebiyle “insan avcıdır, balıkçıdır ya da çobandır ya da eleştirmendir” ve geçimini sağlamak için bunu sürdürmek zorundadır. Faaliyetler gönüllü olarak değil de bir zorunluluk olarak bölündüğünde, insan kendi işine hükmedeceği yerde bu kendi eylemi, insanın karşısında duran ve onu köleleştiren yabancı bir güç haline dönüşür. Oysa insanların bir başka işe meydan vermeyen bir faaliyet alanının içine hapsolmadığı, herkesin hoşuna giden faaliyet dalında kendini geliştirebildiği komünist toplumda, “insanların bugün bu işi yarın başka işi, canının istediğince, avcı, balıkçı ya da eleştirmen olmak durumunda kalmadan, sabahleyin avlanıp öğleden sonra balık tutabilme, akşam hayvan yetiştiriciliği, yemekten sonra eleştiri yapma olanağı yaratılır” (Marx, 2013c: 99).

Kapitalist üretim ilişkilerinin sömürücü doğası ve yoğun işbölümü, insanları kendi işlerine ve emeklerinin ürününe yabancılaştırır ve çalışmayı anlamsız hale getirir. Dolayısıyla Marx’a göre, kapitalist sistemde çalışma, kimliği şekillendiren ve insanın varoluşuna anlam veren bir faaliyet olarak kabul edilmez. Buna karşılık, işçilerin çalışmalarını bu şekilde, ücret karşılığı, sanayi disiplinine tabi olarak ve kendi emek süreçleri üzerinde kontrol sahibi olmadan gerçekleştirmeleri, işçiler arasındaki farklılıkları azaltır. Bu sayede, gerçek çıkarları kapitalistlere karşı olma noktasında ortaklaşan işçiler, tarihsel dönüşümü şekillendirecek temel çatışma alanı olan sınıf kavramı altında birleşirler. Kapitalist çalışma, anlamın yaratılması için kaynak olmasa bile, iş temelli kimlik, sınıf bilinci yaratması yönüyle öncelikli öneme sahip olur (Leidner, 2006: 428).

Özetle, Marksist analizde, kapitalist toplumlarda kimliğin yaratılmasında işin anlamlı olması değil, iş temelli sınıfsal konumun büyük bir rolü vardır. Dolayısıyla kimliği belirleyen yapılan iş değil, o iş dolayısıyla ait olunan sınıftır. Oysa emeğin özünün ortaya çıkmasına imkân sağlanacak olan komünist toplumlarda çalışmanın insana kendini gerçekleştirebileceği bir alan olarak kendinde anlamlı hale gelmesiyle kişiliğe anlam katacağı öngörülmüştür.

Weber’in analizlerinde ise çalışmayı bireyler için anlamlı kılan koşullar ile iktisadi konumun belirlenmesinde grup kimliklerinin ve çelişkilerinin ne derece etki ettiği

üzerine değerlendirmeler önemli bir yer tutmuştur. Weber, Marx'ın potansiyel bir kişisel gelişim ve anlam kaynağı olarak insan doğasına içkin çalışma fikrini paylaşmaz. Buna karşılık, dini inançların çalışmayı derin bir anlamla donatma potansiyellerine dikkat çekmiştir (Weber, 1999). Bu sayede Weber'in analizi çalışma ve kimlik ilişkisini, dinin çalışmayı anlamlı kılması yönüyle kurmuş olur.

Öte yandan, Weber'e göre kapitalizmin gelişimi, çalışma alanını bir "demir kafes"e dönüştürerek çalışmanın anlamını yitirmesine sebep olmuştur. Çünkü disiplin, en rasyonel türevi olan bürokrasi gibi, kişisellikten arınmıştır. Bu anlamda, Weber'in otorite biçimleri ve rasyonelleşme süreçleri üzerine değerlendirmeleri, bürokratik yapıların kimlik üzerindeki etkisini ön plana çıkarmıştır. Rasyonelleştirilmiş örgütler, işteki rolü kimliğin diğer temellerinden ayırmış ve çalışmayı resmi kurallar çerçevesinde yapılandırarak bireysel karar almayı asgari düzeye indirmiştir (Weber, 2004).

Bu durumda Weber'in analizlerinde, çalışmanın kişilik üzerindeki etkisi, özellikle din ve rasyonelleşme boyutlarıyla ele alınabilir. Din, çalışmayı, ölümden sonraki hayat için yapılan bir faaliyet ve tanrı buyruğu saydığında, çalışma kendi başına anlam kazanmış olur. Bu sayede çalışkan, kanaatkâr ve disiplinli olma gibi kişilik özellikleri erdem sayılarak yüceltilmiştir. Weberyen değerlendirmenin diğer ucunda ise sistematik bir şekilde hayatın her alanına yayılan modernleşme süreçlerinin, çalışma alanını da rasyonellik çerçevesinde katı, belirli ve sabit bir iş disiplini anlamına gelecek şekilde dizayn etmesine dikkat çekilmiştir. Bu yönüyle modern iş alanı, çalışmanın anlamının yitirildiği ve bürokratik yapılar içerisinde hiyerarşik konumların belirleyiciliğinin kişiliğin önüne geçtiği bir alan olarak belirmiştir.

Marksist ve Weberyen teori bu şekilde, modern çalışmanın örgütlenme biçiminin işçilerin faaliyetlerini, kendi niyet ve amaçlarından ayırmasına dikkat çekmiş ve bu dönüşümün ne şekilde gerçekleştiğini açıklamaya çalışmıştır. Amerikan mikro sosyoloji geleneği ise, insanların kimlik ve anlamı, aktif biçimde çalışmalarını yoluyla elde ettiklerine dair iddialar ortaya koymuştur. Buna karşılık, 1950'ler ve 1960'larda kimliğin ne dereceye kadar iş temelinde şekillendiği üzerine yapılan araştırmalar, işin

büyük oranda bir anlam kaynağı olarak görülmediğini ortaya koymuştur. İş, bir hayat kurmak için feda edilmesi gereken bir zamandır ve hayat, iş alanının dışında kurulur. Aynı zamanda gelir, statü ve güce ulaşma imkânı veren bir araç olan iş, kendi başına bir anlam kaynağı değildir (Leidner, 2006: 428, 429). Modern hayatın dizaynı, iş merkeze alınacak şekilde yapılmıştır. Günlük olduğu kadar hayatın bütününde iş, insanların yaşamlarının büyük bölümünü kaplar hale gelmiştir. Her ne kadar modern çalışma hayata anlamını veren bir alan olmasa da toplumsal bağları kurma, sınıf ve statüyü belirleme gibi işlevleri sayesinde toplumsal düzenin ve kimliğin başlıca temeli olmuştur.

Özetlemek gerekirse, çalışmanın eleştirisi anlamıyla işin sonu taleplerinin önemli bir ayağını çalışma ideolojisinin eleştirisi oluşturmuştur. Çalışmanın sadece ekonomik bir gereklilik ve toplumsal bir görev olarak değil, bireysel ahlaki bir edim ve kolektif yükümlülük olarak yüceltilmesini ortaya çıkaran mekanizmalara yukarıda kısaca değinilmiştir. Buradan hareketle kimi düşünürler, ücretli çalışmanın ahlaki değeri ile haysiyetini ve böylece çalışmanın bireysel gelişim, kendini gerçekleştirme, toplumsal konum ve statünün asli kaynağı olarak kabulünü sorgulamışlardır. Bu geleneksel çalışma değerlerinin sorgulanması, çalışmayı değersizleştirme ya da üretken faaliyetin gerekliliğini inkâr etmek olarak anlaşılmalıdır. Çalışma değerlerini sorgulayan işin sonu teorileri, tersine insanın üretken faaliyetlerini organize etmesinin ve paylaşmasının başka yollarının da olduğunu ve çalışmanın sınırları dışında da yaratıcı olmanın mümkün olduğunu hatırlatırlar. Geliştirmeyi, keşfetmeyi ve keyfini sürmeyi arzulanabileceğimiz çalışma alanı dışında başka zevklerin ve çalışmadan alabileceğimiz zevki deneyimlemenin başkaca çeşitli yolları olabileceğini ileri sürerler (Weeks, 2011: 25-26).

5. İktisadın ve İktisadın Şekillendirdiği Çalışmanın Eleştirisi

Modern toplumsal tahayyül, XVIII. yüzyıl sonlarından beri aslen iktisat söylemi çerçevesinde şekillenmiştir. İnsanların kendilerini ve toplumları anlama ve tanımlama çabalarında antik felsefenin gördüğü işlevi, “maddi bilgi”ye ve “pozitif bilim” metoduna dayanan bir “bilim” olduğu iddiasında olan bu söylem üstlenmiştir. XIX.

yüzyılda ise sosyoloji, toplumun temelini iktisadî süreç ve değerlere bağılı olarak açıklanmasına tepki olarak ortaya çıkmıştır. Toplumun iktisadî kategorilere indirgenemeyeceğı inancıyla sosyoloji, toplumu anlamak için iktisadın tekrarcı ve statik önermelerinin terk edilmesi gerektiğini savunmuştur. Marx, XX. yüzyıl başına kadar toplumu anlama konusunda yarışan bu iki söylem arasında bir köprü oluşturmuştur. Ancak Marx'tan sonra gelişen Marksist pozitif iktisat kuramı, modern toplumda iktisadın, toplumsal tahayyülün merkezine yerleşmesinin yolunu açmıştır. Şöyle ki, “eleştirel iktisat”, toplumu iktisadî olarak düşünmenin değil, iktisadın egemen kuramlarının eleştirisi haline gelmiştir. Marx'tan sonra, eleştirel siyasal iktisat, gerçek iktisat bilimini oluşturma çabasıyla iktisat biliminin temel varsayımlarını toplumsal kategorilerle eleştirmiş ve kendini bilimsel iktisadın bir kolu olarak iktisat söylemi içinde konumlandırmıştır. Dolayısıyla gerek toplumsal düzenin taraftarları gerekse onu eleştirenlerin düşün alanı büyük oranda iktisat söylemi tarafından belirlenmektedir (İnsel, 2012b: 49 - 51). Daha açık bir ifadeyle iktisadı bir ideoloji olarak kabul ederek iktisadî akla ve iktisat söylemine eleştirel yaklaşan teorilerin, Marksist iktisadı da modern toplum tahayyülünün içinde hapsolmakla eleştirdiklerini belirtmek gerekir.

İktisat söyleminin dayandığı genel kuramın temelinde, ekonomik davranışları genel insan davranışlarından ayıran bir varsayım yer almaktadır. Bu varsayıma göre, her toplumda ve her dönemde, insanların ekonomik faaliyetlerini kişisel çıkar dürtüsü yönlendirir. İktisadın XIX. yüzyılın sonuna kadar temelde bireylerin ve ulusların zenginliği ile ilgili bir disiplin olması sebebiyle kişisel çıkar kavramı maddi çıkar olarak düşünülmüştür. XIX. yüzyılın sonunda, nesnel emek değer kuramı yerini öznel fayda kuramına bırakırken, iktisat sadece maddi zenginlikle ilgili bir disiplin olmaktan çıkarak genel bir seçim kuramı haline gelmiştir. Fakat bu, disiplinin temel özelliğini değiştirmemiştir. İktisat, veri olarak amaçlar ile bu amaçlara ulaşmak için kullanılan araçlar arasındaki ilişkiyi bencil bireyin davranışları temelinde inceleyen bir kuramlar ve yöntemler bütünü olmayı sürdürmüştür. Disiplinin temeli olan rasyonel ekonomik bireyin, *homo oeconomicus*'un rasyonelliğı, faaliyetlerinde en çok kârı veya faydayı sağlamak üzere en uygun araçları seçmekten başka bir şey düşünmemesi ve başka bir

şeyden etkilenmemesi ile ilgilidir. İnsanların rasyonel davrandıkları ve rasyonel davranışların *homo oeconomicus*'un davranışları olduğu varsayımı iktisat disiplinin merkezindeki yerini korumuştur. Oysa iktisadın insan anlayışı ile gerçek insanın nitelikleri arasında çok ciddi farklar söz konusudur. İktisat kuramlarının dayandığı temel varsayımların gerçekdışı niteliği sebebiyle kuramlar ile gerçek dünya arasındaki kopukluk, iktisadın ortaya çıkışından beri yöntem tartışmalarını gündeme getirmiştir. Bu tartışmalar, çeşitli dönemlerde “iktisadın krizi” olarak genel sorgulama ve eleştirileri yoğunlaştırmıştır. Özellikle 1970'lerden beri iktisadın böyle bir kriz döneminde olduğu belirtilmektedir (Buğra, 1995: 9 - 15).

İktisat disiplininin temel varsayımlarına ve iktisadın toplumdaki yerine yönelik eleştirinin ilk ve en önemli temsilcilerinden biri Karl Polanyi'dir. Polanyi'nin teorisinin temelinde, temel insanî dürtülerin hiçbirinin ekonomik olmadığı düşüncesi yatmaktadır. İktisadın davranışsal varsayımı, insanı piyasa ilişkileri içinde değerlendirmekte ve ekonomik faaliyeti bu ilişkilerle sınırlandırmaktadır. Oysa piyasalar, tarih boyunca var olmuş bütün toplumlarda, toplumsal ilişkiler bütünü içine, onlardan ayrılamayacak biçimde yerleşmiştir. Fakat piyasaların ekonomik yaşam içinde oynadığı rol XIX. yüzyıla kadar ön plana çıkmamıştır. Buna karşılık, piyasa ekonomisi, ekonomik faaliyetin tamamının toplum kontrolünden kurtulup kendi kurallarına göre işleyen piyasalarca yönlendirildiği bir sistemdir ve insan doğasıyla bağdaşması imkânsızdır. Polanyi'ye göre, Adam Smith'in toplumdaki iş bölümünü piyasaların varlığına veya insanın bir şeyi başka bir şeyle takas, trampa ve mübadele etme eğilimine bağlı olarak açıklaması büyük bir yanlışlığın kaynağı olmuştur. Çünkü söz konusu eğilim, Adam Smith'in devrinde var olan toplumların hiçbirinde yaşamın önemli bir yönü olmamasına rağmen, yüz yıl sonra, bu eğilimin pratikte ve kuramsal olarak insan soyunun bütün ekonomik faaliyetlerinin, hatta politik, zihinsel ve manevi çabalarının temel belirleyicisi olduğu bir ekonomik sistem yeryüzüne yayılmıştır. Polanyi, piyasa toplumu olarak tanımladığı bu sistemi, insan doğasına aykırı görür (Polanyi, 2013: 88).

Bu durumda, iktisat bilimine ve toplumu anlamada bu bilimin öncelenmesine eleştirinin hareket noktası, iktisat kuramının evrensel, genelgeçer, tarafsız, saf bir

bilim olduğu iddiasının sorgulanmasıdır. Bu eleştirilere göre, modern toplumun gerçeği olan iktisat, gerçekliğini toplumu oluşturan öznelerin iktisat ile ilgili tasarımlarından sağlamıştır. Bu ortak tasarım insanlara, farklılıklarına rağmen davranış uyumluluğu kazandırmıştır. Belirli bir mekân ve zamanda gerçekleşen bu uyumlu davranışlar da iktisat kanunlarını oluşturmuşlardır. Dolayısıyla bu kanunlar ne doğaldır ne de evrenseldir. İktisat, belirli bir tarihsel dönemde toplumsal ilişkilerin tasarımı amacıyla geliştirilmiş özel bir simgeler sistemidir. Bu simgesel sistemi, toplumsal pratikten türemesine rağmen, doğal ya da nesnel kurallar kılığında toplumsal pratiği belirlemektedir. Gerçekle simgeseli aynı şey olarak yansıtan, yani toplumsal pratiklerin yarattığı olgularla toplumsal tasarım arasında fark olmadığı inancı yerleştiren mekanizma ise ideolojidir. Daha açık bir ifadeyle, iktisadın eleştirisinin temelinde iktisat teorisinin, “ideolojik” bir nitelik taşıdığı düşüncesi vardır. Bir ideoloji olarak iktisat bilimi, toplumsal örgütlenmenin meta değişimine dayalı toplumsal işbölümüne göre kurgulandığı toplumlarda, bu özel işbölümü ve değişimin yarattığı toplumsal ilişkilerin tasarlanma biçimi ve yorumudur (İnsel, 2012b: 7-17).

Bu tasarıda ekonomik faaliyetin tamamının piyasasının kontrolüne bırakılması sadece insan ihtiyaçlarını karşılayan bütün mal ve hizmetlerin değil, emek, toprak ve paranın da piyasada mübadele edilen metalar haline gelmelerini gerektirmiştir. Fakat Polanyi’ye göre alınıp satılan her şeyin satılmak üzere üretilmiş olduğu önermesi emek, toprak ve para için geçerli olmamalıdır. Ampirik meta tanımına göre bunlar meta değildirler. Emek yalnızca yaşamın yanında yer alan bir insan faaliyetine verilen addır. Satılmak üzere değil, bütünüyle değişik nedenlerle ortaya konur ve yaşamın diğer yönlerinden ayrılmaz, saklanması veya işletilmesi olanağı yoktur. Toprak, yalnızca doğanın başka bir adıdır, insan tarafından üretilmemiştir. Ve son olarak para, yalnızca satın alma gücünün kural olarak hiçbir zaman üretilmeyen, bankacılık sistemi ve devlet maliyesince düzenlenen bir simgesidir. Emek, toprak ve paranın meta tanımı bütünüyle hayaldir. Bu meta hayali, piyasa ekonomisinin insan yaşamıyla bağdaşmazlığını belirleyen temel unsurdur (Polanyi, 2013: 119 - 120).

Bu noktadan hareketle iktisadî aklın toplumsal konumuna, iktisat temelli toplum düzenlemesine ve iktisadî düşün perspektifine yönelik tartışma ve eleştiri alanı 1970'lerden beri genişlemektedir. Bu tartışmaların önemli bir ayağı da iktisadî bir kategori olarak ele alındığında modern çalışmanın hapsoldüğü sınırların sorgulanmasıdır. Modern dönemden itibaren çalışmanın bir meta olarak kabul edilmesi, insan faaliyetlerinin iktisadî kriterlere göre sınıflandırılarak yalnızca piyasada karşılığı olan faaliyetlerin bir değere karşılık görülmesi anlayışını oturtmuştur (Buğra, 1995: 28).

Bir değere karşılık görülen ücretli istihdamın karşısında ise bakım ve ev işleri gibi kadınların ücretsiz aktiviteleri yer alır. Aşağıda toplumsal cinsiyet tartışmalarında detaylı olarak yer verileceği gibi çalışmanın metalaşması, kadınların iktisadî katkılarını değersizleştirmiştir. Çalışmanın metalaşması, ayrıca, meta üretiminin, kârın ve piyasa mübadelesinin kapitalist bileşenleri ile ilişkili olmayan diğer çalışma biçimlerini de değersizleştirdiği için eleştirilmektedir (Budd, 2016: 118-120).

Örneğin, geçimlik tarımsal faaliyetler ya da piyasada satıp kâr elde etme amacı taşımayan başka üretimler değişim değeri taşımadıkları için değersizleştirilmekte ve daha az önemli kabul edilmektedir. Dolayısıyla iktisadın şekillendirdiği bu tip bir çalışma anlayışının insanın üretkenliğini sınırladığını iddia etmek mümkündür. İnsan faaliyetlerinin geniş yelpazesinde, çalışmanın yalnızca ücretli iş olarak dar bir kalıba hapsolmesi bu kalıbın eleştirisi üzerinden işin sonu taleplerini önemli bir noktaya taşımaktadır. Bu anlamda işin sonu, çalışmanın daha geniş bir düzleme taşınması talebi olarak okunabilir.

Oysa çağdaş ana akım iktisadî düşünce (yani neoklasik iktisat teorisi) soyut emeğin bir meta olduğu görüşüne tamamen sarılmıştır. Dahası, insan davranışında bireysel memnuniyete, yani “fayda”ya büyük bir önem atfeden neoklasik iktisatta bir metanın değerini belirleyen, klasik iktisadi paradigmadaki gibi onu üretmek için gerekli olan emek miktarı değil, insanların onun için ne kadar ödemeye istekli olduklarıdır. Neoklasik iktisat, bireylerin veya hane halklarının faydalarını, firmaların da kârlarını azamileştirmeye, kıt kaynakların fiyatlarının belirlendiği piyasalarda birbirleriyle

mübadelede bulunan aktörleri optimize etmeye ve benzeri akılcılaştırma süreçlerine odaklanan bir mübadele bilimi olduğu iddiasındadır. Bu fayda ve bilimsellik vurgusu emeğin bir meta olarak ele alınması sonucunu doğurmaktadır. Çalışma ekonomisi alanı da neoklasik iktisadın temel ilkelerini emek piyasası analizine uygulayarak emek talebinin, emek arzının, emeğin fiyatı olan ücretlerin ve benzeri konuların belirlenmesine odaklanmaktadır. Bu şekilde çalışma; bir yandan emek talep eğrileriyle, diğer yandan bireylerin gelir elde etmek ve faydalarını azamileştirmek amacıyla sattıkları bir şeymişçesine ele alınarak arz yönünden de metalaştırılmaktadır. Çalışma bu şekilde ideal olarak tahsis edilen bir meta olarak kavramsallaştığında, faziletler, topluluklar, ilişkiler, bireylere nasıl davranıldığı ya da çalışma ve yaşam koşulları ile benzeri insani kaygılar önemsizleşir. Bütün bunlar ancak biriktirilmiş refahı arttırdıkları sürece dikkate değer bulunurlar (Budd, 2016: 103-105).

İktisat ideolojisi, modern dönemden itibaren, insanın ihtiyaçlarını karşılamaının tek yolunun çalışmaktan geçtiğini empoze etmiştir. Bu durum günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Mutluluğa giden yol, kişinin işini ücret karşılığı yaparak para kazanmasıyla mümkün olur. Bu bakış açısında refah, insanın tüketmeyi mümkün kılan araçlara, yani paraya, krediye ve güce sahip olması anlamına gelmektedir. Ancak bu refah anlayışı, insanın refaha ulaşmak için zaman, konsantrasyon ve özgürlüğe ihtiyaç duyduğu gerçeğiyle çelişir. Günümüz toplumlarında iktisadî söylemin tümünden görmezden geldiği mutluluk-mutsuzluk sorunsalı tam da bu konu etrafında dönmektedir. Tüketim araçlarına ulaşmak için harcanan emek ve zaman, tüketimden sağlanması beklenen keyfin hissedilmesine olanak tanımaz. Enerjisini alım gücü sağlamaya harcayan insanın hayatın keyfini sürececek enerjisi azalır. Çağa hâkim olan bir nedret ve ihtiyaç üretimi, boşa harcayacak zamanı ve enerjisi olmayan insanları, bir çırpıda, suçluluk içinde yapılan nevroitik alışverişlere iter. Bu şekliyle sağlanan refah, artık şeylerin, bedenlerin ve göstergelerin keyfini sürme becerisi sağlamaz. Tecrübe edilen şey, bunların hızla yitip gidişinin kaygı bozukluğuna dönüşmesidir (Berardi, 2012: 79).

Bütün bu anlatılanlar ışığında, iktisat tarafından şekillenen çalışma kavramsallaştırmasının sağladığı kimi pratik faydalara rağmen birçok sorun ve

sınırlılık yarattığını iddia etmek mümkündür. Çalışmanın insan yaşamının ayrı bir alanında yürütülen sadece iktisadî bir faaliyet olarak sınırlandırılması, dahası diğer insani faaliyetler karşısında daha büyük bir önem atfedilerek konumlandırılmasının insanın üretici gücünü ve insan yaşamını değersizleştiren bir yönü bulunmaktadır. İşin sonu taleplerini büyük oranda bu tip bir çalışma kavrayışının aşılması olarak değerlendirmek mümkündür.

6. Çalışma Kategorilerinin Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Eleştirisi ve Feminist Sosyal Teori

İktisadî bir kategori olarak modern çalışmaya yönelik eleştirilere yukarıda yer verilmiştir. Oysa çalışma, yalnızca iktisadî mal ve hizmet üretiminin değil, aynı zamanda toplumsal ve politik öznelerin üretiminin de temeli olagelmiştir. Bunun önemli bir boyutunu ise toplumsal cinsiyet rollerinin üretimi oluşturmaktadır. Modern kapitalist dönüşümden itibaren çalışmanın yapılanmasında toplumsal cinsiyet belirleyici bir rol oynamıştır. Çalışmanın üretken olan/üretken olmayan emek, ücretli iş/ücretsiz ev işi gibi kategorilere ayrılmasında, hatta çalışma alanı ve çalışma dışı alan ayrımında bile, sınırların toplumsal cinsiyete göre çizildiği ifade edilmektedir. Çalışmanın kavramsallaştırılması, yapılanması ve örgütlenmesinde toplumsal cinsiyetin belirleyici olması, çalışma alanını bu toplumsal cinsiyet rollerinin üretildiği, uygulandığı ve pekiştirildiği bir alan haline getirmiştir. Dolayısıyla çalışmanın iktisadî bir boyutta kavramsallaştırılmasının sebep olduğu sınırlılığa ilave olarak toplumsal cinsiyet rollerinin yol açtığı sınırlılıktan bahsetmek yerinde olur.

Bu anlamda, modern çalışma kategorilerine eleştirel bir perspektif sunan yaklaşımlar içerisinde toplumsal cinsiyet tartışmalarının ve feminist paradigmanın önemli bir yer tuttuğunu belirtmek gerekmektedir. Aşağıda çalışma alanında toplumsal cinsiyet tartışmaları ve feminist sosyal teinin çalışmaya yönelik eleştirileri, işin sonu bağlamında ele alınmaya çalışılmıştır.

a. Çalışma Alanında Toplumsal Cinsiyet

En temel anlamıyla cinsiyet kavramı, kadın ve erkek arasındaki biyolojik ayrımı işaret ederken, toplumsal cinsiyet kavramıyla ise cinsiyetlerin toplumsal yaşamda üstlendikleri farklı rol, görev ve sorumluluklar vurgulanmaktadır. Bu anlamda, toplumsal cinsiyet kavramı, farklı toplumsal rollerin açıklanmasında bedensel farklılıklara değil, kültürel kodlara ve toplumda egemen olan fikirlerin etkisine atıf yapmaktadır (Karadoğan Doruk, 2005: 161).

Bireylerin toplum içindeki rol ve statülerinin cinsiyet temelli bir ayrımla şekillenmesine cinsel ideoloji adı verilmektedir. Cinsel ideoloji, toplumsal cinsiyetin doğallaştırılmasını sağlayan üstyapıyı ifade eder. Nasıl ki cinsiyet doğuştan gelen doğal bir biyolojik ayrım ise, cinsiyete göre bölüşülmüş olan toplumsal rol ve statülerin de doğuştan edinilmiş olduğu ima edilir. Oysa toplumsal cinsiyet, bir sosyalleştirme aracı olarak öğrenilen ve öğretilerek aktarılan kültürel bir olgudur. Mensubu oldukları cinsiyete özgü kabul edilen davranışsal özellikler bireylere doğdukları andan itibaren benimsetilmektedir. Bu anlamda, toplumsal cinsiyet kavramı, hem toplumsal görev ve sorumlulukların dağıtımında cinsiyete dayalı bir ayrımcılığı hem de kadın ve erkek arasındaki hiyerarşik ilişkiyi işaret etmektedir (Omay, 2012: 155-157).

Çalışmayı toplumsal cinsiyet ile ilişkisi bağlamında ele alan eleştiriler, çalışmanın toplumsal cinsiyete göre düzenlenmiş kimliklerin ve hiyerarşilerin hem üretiminde hem de yeniden üretiminde önemli bir rol oynadığı iddiasındadırlar. Bu eleştirilere göre çalışma, toplumsal cinsiyet rollerinin dayatıldığı, uygulandığı ve yeniden yaratıldığı önemli bir alan olarak belirmiştir. Çünkü çalışmanın örgütlenmesinde toplumsal cinsiyet belirleyici bir yer tutmuştur. Örneğin işyerlerinin yapılandırılması genellikle toplumsal cinsiyete göre düzenlenmiş normlar ve beklentilere göre gerçekleştirilmiştir. Dahası hane halkı rolleri ile ücretli meşgalelerin dağılımı da dâhil olmak üzere ücretli ve ücretsiz çalışma ayrımı, toplumsal cinsiyete göre farklılaştırılmış emeğin üretkenliği kriterine göre kurgulanmıştır (Weeks, 2011: 21-24).

Bu kurgunun gelişiminde tarihsel kapitalizmin ortaya çıkışına büyük bir önem atfeden Wallerstein'a göre, tarih boyunca birçok toplumda çalışma, bazı faaliyetler için biyolojik gereklerin ve sınırlamaların varlığı nedeniyle, cinsiyete dayalı işbölümü ile karakterize edilmiş olabilirse de işbölümü ile emeğin değerlendirilmesi arasındaki bağıntı ilk kez tarihsel kapitalizm ile kurulmuştur. Çalışmanın üretken olan (ücretli) ve üretken olmayan (ücretsiz) emek olarak kategorilere ayrılması, bu kategorilere bağlanmış belirli roller yaratılması yoluyla güvence altına alınmıştır. Üretken (ücretli) emek öncelikle erişkin erkeğin/babanın, ikincil bir düzeyde de hanedeki diğer (daha genç) erişkin erkeklerin işi olmuştur. Üretken olmayan (geçime yönelik) emek ise öncelikle erişkin dişinin/annenin ve ikincil düzeyde diğer dişiler ile çocukların ve yaşlıların işi olarak sınıflandırılmıştır. Dolayısıyla tarihsel kapitalizmde roller "ekmek parası kazanan" erişkin ücretli erkek ile "ev kadını" erişkin ev işçisi kadın olarak net bir ayırım çerçevesinde şekillenmiştir. Ulusal istatistikler derlenmeye başlandığında, tüm ekmek parası kazananlar iktisadi olarak etkin işgücünden sayılırken, ev kadınlarının sayılmaması cinsiyetçiliğin kurumsallaştırmasını sağlamış (Wallerstein, 1992: 27 - 28) ve kadınların haneye olan iktisadî katkılarını görünmez hale getirmiştir. Yaygın olarak kadınların sorumluluğu olarak kabul edilen, parasal karşılığı olmayan ücretsiz ev emeği, çalışma olarak tanımlanmaması sebebiyle "görünmeyen" emektir (Abbott, Wallece ve Tyler, 2006: 467).

Toplumsal cinsiyete dayalı sınırların belirlenmesinde kapitalist ilişkilerin yanı sıra modernitenin diğer ayağı olan sanayileşmenin⁵⁵ de etkili olduğunu belirtmek gerekir. Sanayileşme ile birlikte, meta üretimi hanenin dışına, fabrikaya taşınmış ve iktisat ile ev arasında keskin fiziksel sınırlar çizilmiştir. Bu sınırlar çerçevesinde hane içinde gerçekleştirilen faaliyetler üretken olmayan çalışma olarak değerlendirilmeye

⁵⁵ İronik bir biçimde, modernitenin toplumsal cinsiyet üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkisi olmuştur. Üretim alanı ile ev arasında keskin sınırlar çizerek kadınların ev içi emeklerini değersizleştirmesine rağmen sanayileşme ve modernleşme süreçleri aynı zamanda kadınların işgününe katılımının artmasını sağlayarak bağımsız yaşama olanaklarını kuvvetlendirmiştir. Bu yolla kadınların salt doğurganlık ve annelik nitelikleriyle tanımlanmamalarını mümkün kılacak biçimde evlilik dışında ekonomik bir alternatifte sahip olmaları gerçekleşmiştir. Bu durum feminist bilincin gelişiminde merkezi önemde bir aşama olmuştur Fatmagül Berktaş. "Feminist Teoride Açılımlar", Ed. Yıldız Ecevit, Nadide Karkıner, **Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları** 2. Baskı içinde, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayın, 2013, s. 3..

başlanırken, üretken çalışma ise hane dışında gerçekleştirilen ücretli işleri işaret eder olmuştur.

Oysa sanayileşme öncesinde cinsiyete dayalı bir işbölümü vardıysa da üretim alanı ile yeniden üretim alanı arasında belirgin bir ayrım bulunmamaktaydı. Ev ile ekonomi aynıydı ve erkekler ile kadınlar yaygın olarak yan yana çalışmaktaydılar. XIX. yüzyıldan itibaren ise kadınlar, ekmek kazanan erkeğe bağımlı kişiler olarak görülmeye başlanmıştır. Kadının doğal yerinin ailesine bakacağı ev içi olduğunu belirten aile hayatı kültürü, üstün sosyal norm haline gelmiştir. Bu tip bir ideoloji, besleme ve bakım gibi aktivitelerin kadının doğasının bir parçası olduğunu, böylece uğraşlarının gerçek bir çalışma olarak değerlendirilemeyeceği inancını pompalamıştır. Bu görüş, romanlar, dergiler, ev hanımları için hazırlanan el kitapları, kampanyalar ve kadınların düzenli hane içi rollerini vurgulayan benzeri kasıtlı teşhirler yoluyla aktif bir biçimde oluşturulmuş ve yaygınlaştırılmıştır. İşçi hareketleri bile, aile gelirinin sorumlusu olan eve ekmek getiren erkek figürüne dayalı kampanyalarla bu ideolojiyi güçlendirmişlerdir (Budd, 2016: 260-261).

Bu ideoloji XXI. yüzyılda, halen daha hâkimiyetini korumaktadır. Günümüzde, Kanada, Birleşik Devletler ve Avrupa ülkeleri gibi gelişmiş ülkelerde bile ev içi emeği hâlâ temelde kadınların görev ve sorumluluğu olarak düşünülmektedir. Çalışan kadınlar ücretli bir çalışma gününün ardından evdeki sorumluluklarını yerine getirecek şekilde tamamlayıcı ekstra bir çalışma yapmak durumunda kalmaktadırlar. Kadınların bu çalışmaları “ikinci vardiya” ya da “çifte gün” çalışması olarak kavramsallaştırılmaktadır (Hochschild, A. ve Machung, 2012: 29-30).

“Çalışan kadınlar” kavramının kendisi bizzat ev emeğinin görünmezliğini ortaya koymaktadır. Öte yandan kadınlar, çalışma hayatında da genellikle bakım, aile hayatı ve kadınsılığa dair idealize edilmiş bir duruşa uygun meslekler ve iş davranışlarıyla ilgili cinsiyetçi beklentilerle karşı karşıya kalmaktadırlar (Budd, 2016: 262).

Bu beklentilerin gelişiminde sosyal etkileşimlerin de önemli bir rolü olduğu ifade edilmektedir. Buna göre insanlar girdikleri toplumsal ilişkilerde kendilerini kadın ya da erkek olarak ifade ederek ve kadın veya erkek olmaya ilişkin kültürel kodlara uygun

olmayan davranış veya halleri yargılayarak (kendileri de yargılanacaklarını bilerek) toplumsal cinsiyet üretirler. İşyeri de bu şekilde toplumsal cinsiyetin üretildiği önemli bir alandır. Her şeyden önce işlerin birçoğu cinsiyetçi bir ayrıma tabidir. Örneğin yönetim danışmanlığı pozisyonunda tipik olarak erkeklerin bulunması ve iyi bir danışmanın agresyon, cesaret ya da tamamen işe adanmışlık gibi erkeksi nitelikler taşıması beklenir (Reid, 2013: 191). Öğretmenler, hemşireler veya sosyal hizmetler gibi bakım işlerinde çalışanlar arasında kadınlar halen daha çoğunluğu oluşturur ama aynı zamanda bu mesleklerde bile yönetim gibi üst pozisyonlarda kadınlar “cam tavan” engeline takılırlar. Bakım işleri haricindeki mesleklerde de kadınların sıklıkla empati ile dinleme, çatışmaları yumuşatma, müşterileri memnun etme, iş arkadaşlarını asiste etme ve yeni çalışanlara tavsiyede bulunma gibi iş tanımlarında yer almayan yardımları yerine getirmesi beklenir (Uhly ve Blum, 2013: 79).

Arlie Hochschild, çalışma hayatında kadınların karşı karşıya kaldıkları bunlar gibi talepleri karşılamak için *duygusal emek* terimini literatüre kazandırmıştır. Özellikle gittikçe büyüyen interaktif hizmet alanlarında, “herkes tarafından gözlenebilen yüz ifadeleri ve beden hareketleri oluşturma amaçlı duygu yönetimi” şirketlerin imajı ve kârlılığı için kritik bir faktördür. Bu yüzden şirketler, saç, makyaj, kozmetik, giyim tarzı, ses tonu ve tavır gibi konular için birçok stratejiler geliştirmektedirler. Bu durum, işlerdeki hiyerarşik konumun toplumsal cinsiyete göre kodlanmış olmasının kadının doğasının ve tercihinin bir sonucuymuş gibi görünmesini sağlar (Hochschild, A. ve Machung, 2012).

Feminist sosyal teori⁵⁶ onlarca yıldır bu ve benzeri toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine dikkat çekmekte ve toplumsal cinsiyete göre yapılanmış, bu yüzden de toplumsal

⁵⁶ Belirtmek gerekir ki kadın hakları mücadelesinin başlangıçta odaklandığı ilk konu eğitim olmuştur. XIX. yüzyılda ise eğitim taleplerinin yanı sıra kadınlar kendi yurttaşlık ve özerklikleri için siyasal oy hakkı gibi konulara odaklanan kamusal hak mücadelesine girişmişlerdir. Daha sonra özellikle 1960'lı yıllarda İkinci Dalga Feminizm ile birlikte, beden, cinsellik, toplumsal cinsiyet rolleri ve işbölümü gibi konuların eleştirisi gündeme gelmiştir. Böylece feminist teori, salt kamusal alanda eşitlik değil, özel alanda ve cinsiyete dayalı işbölümünde de dönüştürücü bir vizyon olarak yükselişe geçmiştir. Feminist sosyal teori ise özellikle 1970'lerin sonlarından itibaren akademik alanda etkili olmaya başlamıştır Berktaç. "Feminist Teoride Açılımlar", Ed. Yıldız Ecevit, Nadide Karkıner, **Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları** 2. Baskı içinde, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayın, 2013, ss. 5-6..

cinsiyet rollerini yaratarak pekiştiren çalışma anlayışını eleştirmektedir. Bu eleştiri, çalışmanın sınırlı kavramsallaşmasına bir saldırı olması yönünden işin sonu talebiyle kuvvetli bir bağ kurar. Bu sebeple aşağıda feminist sosyal teorinin işin sonu tartışmalarına katkısı incelenmeye çalışılmıştır.

b. Feminist Perspektif ve Çalışma Eleştirisi

Feminist sosyal teorinin modern emek kategorilerine yönelik eleştirisi, bizzat çalışmanın karakterine yönelik bir sorgulama sağlaması bakımından önemli bir perspektif sunmaktadır. Feminist sosyologlar en başta çalışmanın iş ve emek şeklinde ayrımını eleştiri konusu etmişlerdir. Onlara göre iş ve emek kategorileri, erkeklerin hayat modelleri esas alınarak ve kadınların faaliyet, çaba ve sorumlulukları ise ikinci plana itilerek yapılandırılmıştır. Erkeklerin faaliyetlerini kamusal, ekonomik alanda yürütülen mal, fikir ve zenginlik üretimi olarak ele alıp kadınların ev içi ve aile gibi özel alanlarda vatandaş-işçilerin yeniden üretimi amacıyla gerçekleştirdikleri faaliyetleri karşısında daha değerli ve ayırt edici bir konuma yerleştiren de bu toplumsal cinsiyet ikiliğidir. Bu sebeple feminist sosyologlar onlarca yıldır bahsi geçen cinsiyetçi yapıları tartışma konusu etmiş, kadınların faaliyet ve yeteneklerini, onların doğalarına özgü olarak atfedilmeleri bağlamında sorgulamış ve bu yolla geleneksel çalışma kavramsallaştırmasını karmaşık bir tartışma alanı haline getirmeye çalışmışlardır (Uhly ve Blum, 2013: 276-277).

Öyleyse çalışmaya feminist bir perspektiften bakmak, her şeyden önce neyin gerçek çalışma sayılıp sayılmayacağına belirlenmesinde ve ücretli/ücretsiz çalışma kategorilerinin oluşturulmasında toplumsal cinsiyetin etkisine odaklanmak anlamına gelir. Bu odak noktası çalışmanın bu şekilde kavramsallaştırılmasının kısıtlılıklarını ortaya koymaya yardımcı olur.

Çalışma kavramının ücretli iş olarak dar anlamı kullanılmasının en önemli sebeplerinden biri, kadınların esas olarak evi çekip çevirmek, ev hizmetlerini yapmak, çocuk bakmak ve ailenin düzenini sağlamak gibi ev içi, aile merkezli aktiviteler yapmaları gerektiğine ilişkin aile ideolojisidir. Bu ideoloji, kadınların ev içindeki faaliyetlerinin “çalışma” değil, sorumluluk duygusuyla ve sevgiyle gönüllü olarak

yapılan, adeta kadın olmanın doğal bir parçası olduğu inancını paylaşmıştır. 1960’lardan itibaren feministlerin, 1970’lerden itibaren ise feminist akademisyenlerin katkısıyla ev içi/karşılıksız/ücretsiz emek ve ücretli emek kategorileri sorgulanmaya başlanmıştır (Ecevit, 2011a: 25).

Aslında bu mücadele alanının eski bir geçmişi vardır. Charlotte Perkins Gilman’ın daha XIX. yüzyıl sonlarında belirttiği gibi,

“Ev kadınlarını şafak vaktinden akşam karanlığına kadar ayakta tutan şey, annelik güdüsü değil, başkaca hizmetlerdir. Kadınlar, sadece çocuk bakımı için değil, başkaca hizmetler için hayatları boyunca birçok erkekte daha uzun sürelerde ve daha sıkı bir biçimde çalışmaktadırlar. Evdeki kadın emeği, zenginliğin bizzat üretimi anlamıyla değil ama nihai süreçte hazırlanmasına ve dağıtımına hizmet etmesiyle zenginliklerin yaratılmasına erkeklerden daha fazla katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla kadınların evdeki emekleri, hakiki bir iktisadi değere sahiptir ve tam da bu yüzden kadınlar toplumdaki iktisadi faktörler olarak kabul edilmelidirler” (Gilman, 1998: 13, 20).

Gilman’ın ücretsiz bakım ve ev emeğini erkek egemenliğini anlamada başlangıç noktası olarak kullanması ve iktisadi analize dâhil etmesi 1970’lerde feminist tartışmalar için de esin kaynağı olmuştur.

Feminist paradigma her şeyden önce, çalışmanın dizaynının kadın ve erkeklerin doğuştan gelen, doğal biyolojik özelliklerine göre ortaya çıktığı iddiasını reddetmiştir. Çalışma alanının yapılanması, doğal biyolojik özelliklere göre değil toplumsal cinsiyete göre oluşturulmuştur. Toplumsal cinsiyet, cinsiyet farklılığının toplumsal olarak örgütlenmesidir. Erkek ya da kadın olma önceden belirlenmiş bir durum değildir. Aktif biçimde inşa edilmekte olan bir “haline gelme” durumudur. Bu bakımdan erkek ya da kadın olmanın sosyal anlamı, örneğin meslek seçimi, kariyer tercihi, aile sorumlulukları, kültürel ilgiler ve benzeri beklentiler, sosyal normlar aracılığıyla tanımlanmaktadır (Connell, 2009: 5-10).

Feminist sosyal teoriler, sosyal bir inşa olarak gördükleri toplumsal cinsiyet rollerinin nasıl kurulmuş olduğu sorusuna verdikleri farklı yanıtlar ve toplumsal cinsiyet

eşitsizliklerinin aile, emek piyasaları, cinsel şiddet gibi farklı boyutlarına odaklanan çeşitli versiyonları sebebiyle heterojen bir yapı gösterir. Bu anlamda, kapsayıcı bir feminizmden ziyade, feminizmlerden bahsetmek daha doğrudur (Strangleman ve Warren, 2015: 31).

Örneğin, **Radikal Feminist Teori**, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin açıklanmasında ataerkilliğe (patriarkaya) vurgu yapar. Bu bakış açısına göre ataerkillik, birçok kültür, iktisadi sistem ve dönemde toplumları tanımlayan neredeyse evrensel bir sistemdir. Kadınlar ve erkekler arasındaki biyolojik farklılıkları reddetmemekle birlikte radikal feministler, bu biyolojik farklılıklara yüklenen anlamları sorgularlar. Erkeklerin kadınlar üzerinde hayatın her alanında sistematik olarak kurdukları egemenliğin, toplumların kurumsallaşmış iktidar ilişkileriyle desteklendiği iddiasındadırlar (Ecevit, 2011b: 14).

Buna karşılık **Marksist Feminist Teori**, kadın sorununun açıklanmasında Marksist kategorilere başvurmuş ve kadınların ezilmelerini üretim ilişkileri çerçevesinde değerlendirmiştir. Marksist analizde kadın sorunu üç aşamada ele alınmıştır. Marx, Engels ve Lenin de dâhil olmak üzere erken dönem Marksistler, kadınları ücretli işgücü içerisinde düşünmüştür. Çağdaş Marksistler kadınları kapitalizmde gündelik hayatın analizine dâhil etmiş ve Marksist feministler de ev işine ve ev işlerinin sermayeyle ilişkisine odaklanmıştır (Hartman, 2006: 5).

Erken dönem Marksistler'e göre, kadınların ezilmelerinin esas nedeni özel mülkiyet ve buna bağlı olarak kadınların erkeklere ekonomik anlamda bağımlı kılınmalarıdır. Bu bakış açısına göre kapitalizm kadınları ücretli istihdam alanına dâhil ederek ataerkil yapıları zayıflatmıştır (Engels, 1979: 154). Dolayısıyla erkekler gibi ücretli iş alanında yer alan kadınların mücadelesi de sınıfsal bir mücadele olmalıdır. Vurgulamak gerekirse, erken dönem Marksistler kadınların ücretli iş alanına katılımını, onların ezilmelerinden kurtuluşunun da başlangıcı olarak görmüşlerdir.

Çağdaş Marksistler de var olan eşitsizlikleri, kapitalizmin ücretsiz ev emeği ile ücretli istihdam arasında meydana getirdiği özel-kamusal ayrımının bir uzantısı olarak değerlendirmişlerdir. Daha açık bir ifadeyle, kadınların ücretli çalışma alanından

dışlanmalarının sebebi, birincil olarak kapitalizmdir. Çünkü çalışmayı ücretli iş olarak ev dışına taşıyan kapitalizmdir ve kapitalist sistemin ücretli işçilerin yeniden üretilmesi için kadınların evde çalışmalarına ihtiyacı vardır. Dolayısıyla kadınlar, ücretli işleri yeniden üreten ve varlıklarını koruyan bir sınıf olarak erkeklere değil sermayeye hizmet ederler (Zaretsky, 1976). Erken dönem Marksistler ücretli iş alanında kadın sorunuyla ilgilenip bunu da sınıfsal bir vurguyla yapmışken Çağdaş Marksistler, kapitalist sistemde kadın sorununun gündelik hayata yansımaları bağlamında ev işinin sermayeyle ilişkisini ele almıştır. Bu anlamda sermayenin yeniden üretimi için ev işlerinin önemi vurgulanmıştır.

Marksist Feministler ise, kadınların ezilmişliğinin analizini üretim biçimlerinin, özellikle de kapitalizmin analizine dâhil etmeye çalışmışlardır. Kadınlar çağdaş toplumun tanımlayıcı özelliği olan kapitalist sistem içinde ücretli emek alanından dışlandıkları ve ev alanında üstlendikleri yeniden üretim sorumlulukları ile sınırlandırıldıkları için kadınların ezilmişliği özgül bir nitelik taşımaktadır. Kadınların bu yeniden üretim faaliyetleri, kapitalizme yalnızca yarar sağlamakla kalmaz onun varlığının devamı için de hayati bir öneme sahiptir (Ecevit, 2011b: 15). Mariarosa Dalla Costa, ücretsiz ev emeğinin kapitalist toplumdaki yerine dair teorik analizinde ev emeğinin, işgücünü yeniden üreterek sermayeye gerekli hizmetleri sağlamanın, yani kullanım değeri yaratmanın ötesinde, artı değer de ürettiği iddiasında bulunmuştur (Dalla Costa ve James, 1975). Bu açıdan Marksist feminist düşünürlerden birçoğu, ev emeğinin ücretli bir iş olarak gerçek çalışma sayılması yönünde mücadele vermişlerdir. Buna göre, kadınlar ücretli çalışma alanına girmeye çalışmak yerine, ev çalışmaları için ücret talep etmelidirler (Uhly ve Blum, 2013: 278).

Özetle Marksist feminist düşünürler, kadının aile içindeki rolünün üç temel yolla kapitalizme fayda sağladığını ifade ederler. İlk olarak kadınlar, ev işlerini ve işçilerin bakımını karşılığı ödenmeyen şekilde üstlenirler. İkinci olarak, ileriki nesil işçilerin yeniden üretimini sağlarlar. Üçüncü olarak, kapitalizmin ürettiği mal ve hizmetleri tüketirler (Abbott, Wallece ve Tyler, 2006: 91). Marksist feministler ayrıca mesleki eşitsizliklerin, emek piyasası eşitsizliklerinin ve toplumsal cinsiyet ayrımcılığının analizinde de kapitalist yapıları vurgulamışlardır.

Üçüncü bir yaklaşım olan **İkili Sistem Teorisi**, kadınların ikincil konumlarının analizinde Marksist feministlerin sınıf analizi ile radikal feministlerin ataerkillik analizini harmanlamıştır. Bu teorisyenlerden Heidi Hartman, sanayi toplumlarını anlamının ancak hem kapitalist hem de ataerkil yollarla örgütlenmiş olduğunu kavramakla mümkün olduğunu belirtir. Hartman'a göre erkeklerin kadınlar üzerinde tahakküm kurmalarını sağlayan erkekler arası hiyerarşik ilişkiler ve erkek erkeğe dayanışmayı içeren bir toplumsal ilişkiler dizisi olarak ataerkinin maddi temeli, erkeklerin, kadınların emek gücü üzerindeki denetimleridir. Erkekler bu denetimlerini, kadınların üretken kaynaklara ulaşmalarını engelleyerek ve kadınların cinselliğini kısıtlayarak sağlarlar. Hartman erkeklerin kadınlar üzerindeki sömürüsünün hem ev içinde hem de ücretli iş alanında sürdürüldüğüne dikkat çekmiştir. Mesleki ayrışmanın, yüksek statülü ve yüksek ücret getiren işlerin erkeklere ayrılacak şekilde gerçekleşmesinin nedeni erkeklerin yüksek ücretli işleri kendilerine saklayamaya ve erkek ücretlerini yükseltmeye çalışan kurumsal yapılarda örgütlenmiş olmalarıdır (Hartman, 2006: 3, 38).

Hartman'ın katkısını genişleten Sylvia Walby, kapitalist toplumlarda ataerkil ilişkileri altı alanda incelemiştir. Bu alanlar, ev içi faaliyetler, ücretli iş, devlet, din ve kültür, erkek şiddeti ve cinselliktir. Ev içi işlerin dağılımı, ataerkil ilişkilerin üretildiği ilk alandır. İkinci olarak ücretli istihdam alanında kadınların daha iyi işlere ulaşması engellenerek ataerkil ilişkiler ekonomik alanda da kurulmuş olur. Devletler, gerek ürettikleri politikalarla gerekse eylemleriyle ataerkilliğin yanında yer alırlar. Erkek şiddeti, her ne kadar bireysel ve farklı bir alanmış gibi görünse de ataerkil yapıların alanını genişletmeye hizmet eder. Heteroseksüelliğin dayatılması ve erkeklerin lehine uygulanan çifte standart ise cinsellik alanında ataerkil yapının iki önemli unsuru olarak karşımıza çıkar. Son olarak, ataerkil kültürel kurumlar toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin meşrulaştırılması yönünde faaliyet göstererek kapitalist toplumlarda ataerkillik yapılarını tamamlamış olurlar (Walby, 1990: 21).

Liberal Feminizm ve **Postyapısalcı Feminizm** ise temel teşkil eden açıklamalarla daha az ilgilenmiş ve daha ziyade kadınların iktisadi ve politik yapılardaki eşitsizlikler yoluyla (liberal feminizm) ve dil söylem, sembolik temsil gibi kültürel unsurlar

yoluyla (postyapısalcı feminizm) ikincil konumda bulunmalarına vurgu yapmışlardır. Postyapısalcı feminizm, sosyal bilimlerde postmodern etki ile ilgilidir, bu anlamda evrensellikten ziyade çeşitlilik vurgulanmıştır (Budd, 2016: 265).

c. Feminist Sosyal Teorinin Modern Emek Kategorilerine Eleştirisi

Sosyologlar insanların hayatlarını “çalışma” (ücretli istihdam), “boş zaman” (insanların istedikleri şeyi yapabilmeye tercihinde bulunabildikleri zaman) ve “zorunlu ihtiyaçlara ayrılan zaman” (uyku, yemek ve diğer gerekli aktiviteler için geçirilen süreler) şeklinde bölme eğilimindedirler. Feminist düşünürlerin uzun yıllardır işaret ettiği gibi, insan hayatının bu şekilde bölünmesi bile erkek egemen bir dünya görüşüne uygun bir yaşam modelini yansıtmakta olup çoğu kadının hayat tecrübesi ile örtüşmemektedir. Bu durum kısmen karşılığı ödenmeyen ev emeğinin çalışma olarak tanımlanmaması (“görünmeyen” emek olması) kısmen de kadınların ev dışında boş zaman aktivitelerine katılımının kısıtlı olmasıyla ilgilidir. Dolayısıyla, sadece çalışmanın organizasyonun toplumsal cinsiyet rollerine dayalı olması değil aynı zamanda ücretli iş ve ev içi emeğinin ilişkili olduğu kültürel değerler de toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini beslemektedir (Abbott, Wallece ve Tyler, 2006: 467). Ayrıca, bu tip bir model üretim faaliyetini esas olarak ücretli iş ile ilişkilendirerek çalışmanın ve insanın üretici gücünü dar bir kavramsal kategoride sınırlandırmaktadır.

Özetleyecek olursak, ilk dalga feminist düşünce, kadınların ekonomik olarak güvencesiz ve siyasi katılım haklarından mahrum olmasını sorgulayarak aile içinde yeniden üretimle sınırlanmış rollerinin genişletilmesi ile siyasi ve iktisadi faaliyetlere eşit katılımları için mücadele vermiştir. İkinci dalga feminizm ise üretim ve yeniden üretim faaliyetleri arasındaki karşılıklı ilişkinin önemini vurgulayarak emek çalışmalarının /tartışmalarının (çalışma sosyolojisinin) dar yaklaşımını eleştiri konusu yapmıştır. Bu çerçevede, üretimin yeniden üretimden, kamusalın özelden, ücretli emeğin ücretsiz emekten ve sınıfın toplumsal cinsiyetten öncelikli olarak ele alınmasını hedef almışlardır. Erken dönem ikinci dalga feministleri, kapitalizmin ve diğer iktisadi kategorilerin toplumsal cinsiyet ayrımı gözetilmeksizin analizini de tartışma konusu etmiştir (Gottfried, 2006: 123).

Bu anlamda feminist sosyal teoriler özellikle 1970’li ve 1980’li yıllarda çalışmanın sosyolojik kavranışını genişletecek önemli teorik katkılar sunmuşlardır. Yukarıda, feminist sosyal teorilerin başlıca odak noktaları kısaca ele alınmaya çalışılmıştır. Farklı odak noktalarından hareket eden feminist teorilerin ele aldıkları konulara getirdikleri eleştirilerin ve çözüm önerilerinin de önemli ölçüde farklılaştığı belirtilebilir. Bu farklılık, çalışmanın eleştirisi ve işin sonu tartışmaları bağlamında da farklı feminist yorumların varlığı anlamına gelir.

Bu farklı perspektiflerin, temelinde toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve hiyerarşileri yatan ücretli ve ücretsiz çalışma ayırımına getirdikleri başlıca iki çözüm önerisi vardır. Hem birinci dalga hem de ikinci dalga feministlerin bazılarında görüldüğü haliyle ilk çözüm önerisi, kadınların ücretli çalışmaya eşit erişimini sağlamaktır. İkinci feminist çözüm önerisi ise, ev işlerinden bakım işlerine kadar ev içi temelli emeğe yeniden değer biçilmesinin sağlanmasıdır. Bu strateji, toplumsal gerekliliği olan emeği görünür, değerli ve eşit dağılımlı kılmak amacını taşımaktadır (Weeks, 2011: 27).

Kadın hareketinin ana eğilimi ilk çözümden yana, kadınların ev dışında çalışma gereksinimlerini kabul etmek ve bu gereksinimin doyurulmasını gerçekleştirilebilir kılacak koşulları talep etmek olmuştur. Bu koşullar kabaca, ücretli istihdamda kadınların payının artırılması, işyerinde ücretlerin ve fırsatların eşit olması ile kreş, yuva, doğum izni gibi olanakların sağlanması; ev işlerinin de eşit bölüşülmesi olarak özetlenebilir. Kadınları ücretli istihdam alanına yönelten güçler temelde iktisadidir. Fakat bunu salt geçim kazanma aracı olarak değil, başlı başına işe duyulan gereksinimin bir ifadesi olarak yorumlamak da mümkündür (Sayers, 2008: 74).

Öte yandan ikinci çözüm önerisi, kadınların ücretli istihdam alanına dâhil olmasının daha fazla baskı ve sömürüye yol açacağı düşüncesinden hareketle kadınların iş dünyasına katılmak yerine ev işlerinin yeniden değerlendirilmesini savunmuştur. Kadınların ücretsiz ev içi emeğinin gerçek çalışma olarak kabul edilmesi vurgusu taşıyan örnekler yukarıda kısaca değinilmiştir. Gilman’ın, ücretsiz ev emeğinin gerçek bir çalışma olarak iktisadî değere sahip olduğu iddiası, Marksist feministlerin, kadınların karşılığı ödenmeyen emeklerinin çalışma olarak tanınması ve ev işleri için

ücret talep etmesi önerisi gibi örnekler hâkim çalışma kavramsallaştırmasının sınırlarına bir saldırı olmaları bakımından önemlidir.

Bununla birlikte feminist teorinin eşitsiz toplumsal cinsiyet rollerine göre yapılanmış çalışmaya getirdiği bu iki ana çözüm önerisini de yetersiz bularak eleştiren görüşler söz konusudur. Kathi Weeks, bu iki çözüm önerisini de geleneksel çalışma etiğinin dil ve fikirlerinden yararlandıkları için eleştirmektedir. Biri kadının ücretli çalışmanın bütün biçimlerine katılımını arttırmaya; diğeri de ücretsiz ev içi emeğinin toplumsal olarak tanınması ve erkeklerin de ondan eşit derecede sorumlu tutulmasını sağlamaya odaklanmış olan her iki stratejideki sorun, çalışmanın hâkim meşrulaştırma söylemine meydan okumada başarısız olmalarıdır. İlk çözüm önerisi, kadının ücretli çalışma alanına katılımının artmasını, kadının kültürel olarak dayatılan ücretsiz ev içi faaliyetlerinden çıkışı olarak değerlendirerek ücretsiz ev içi faaliyetlerin daha az değerli olduğuna dair geleneksel anlayışı az çok paylaşmış olmuştur. Diğeri de ev içi çalışmanın da iktisadî bir değeri olan gerçek bir çalışma olarak sayılması gerektiği yönünde verdiği mücadelesiyle iktisadî değeri ve bu tip bir çalışma düşüncesini yüceltmeye yardım etmiş olur. Kathi Weeks, otonomist Marksist paradigmayı feminist teoriyle birleştirerek kadınların çalışma karşıtı bir duruş sergilemelerinin önemini öne sürmüştür. Weeks'e göre feminist çalışma karşıtı eleştiri, ücretsiz ev içi çalışmayı toplumsal olarak ihtiyaç duyulan bir emek biçimi olarak kabul ederek adaletsiz dağıtımına karşı çıkmalıdır. Bununla birlikte, ev içi emeğe daha yüksek değer biçilmesinin ve bunun daha adil dağıtılmasının yeterli olmadığında ısrarcı olarak ücretsiz yeniden üretici emeğin örgütlenmesinin ve ücretli çalışmayla ilişkisinin tamamen yeniden düşünülmesi gerektiğini öne sürmelidir. Weeks ayrıca Marksist feministlerin ev işleri için ücret tartışmalarını, temel gelir talepleri⁵⁷ için bir temel olarak alarak güncellemiştir (Weeks, 2011: 26-27, 152).

⁵⁷ Üçüncü bölümde kısmen de olsa ele alınacak olan temel gelir konusu, çalışmanın eleştirisinin ve işin sonu tartışmalarının en önemli boyutlarından biridir. Konuyla ilgili bir derleme için bkz. Ayşe Buğra, Çağlar Keyder. **Bir Temel Hak Olarak Vatandaşlık Gelirine Doğru**, Eds. Ayşe Buğra, Çağlar Keyder, Çev. İsmail Çekem, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.

Özetlemek gerekirse, günümüzde çalışmanın hayatımızdaki yeri, bireysel ya da toplumsal konumu üzerine düşünmek, her şeyden önce insanlığın üretkenliğinin ifadesi olan çalışma ve iş kavramları üzerine eleştirel düşünmeyi gerektirir. Bu amaçla, tezin birinci bölümünde, karşılaştırmaya imkân vermesi bakımından pre-kapitalist toplumlarda çalışma anlayışı kısaca özetlenerek çalışmanın ücretli iş olarak kavramsallaştırılması, moderniteyle birlikte kapitalist ilişkilerin bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Çalışmanın, moderniteyle kazandığı bu anlamını günümüzde de sürdürdüğü ifade edilebilir. Çalışma bugün de her şeyden önce ücret karşılığı yerine getirilen faaliyettir. Buna karşılık, kapitalist iş olarak çalışma, klasik dönemden itibaren çeşitli boyutlarıyla eleştirilmiştir. Bu bölümde, modern ve geç modern dönemde çalışmaya yöneltilen eleştirilere yer verilmiştir. Kısaca ele alındığı üzere, klasik dönem sosyal teoriler, çalışma ve emek süreci etrafında kurgulanmıştır. Bu teoriler, işin yabancılaşma gibi olumsuz sonuçlarını ele almalarına rağmen çalışmaya, toplumları bir arada tuttuğu, insanlığın üretkenliğinin ve insani gelişmenin bir ifadesi olduğu için yüce bir anlam atfetmişlerdir. Dolayısıyla, klasik sosyal teorilerde işin sonu, kapitalist işin aşılmasıyla ya da eksik ve aksak yönlerinin düzeltilmesiyle ulaşılabilecek yüce bir çalışma anlamına gelmiştir.

Geç modern dönemde ise iktisadın, iktisadi üretkenliğin ve çalışmanın iktisadi boyutunun öncelikle yüceltilmesi ve geri kalan insan faaliyetlerinin değersizleştirilmesi öncelikli eleştiri alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. İktisadın eleştirisi ile çalışma ideolojisinin eleştirisi birlikte düşünüldüğünde, bunların aynı zamanda ücretli iş zorunluluğunun aşılmasıyla ulaşılabilecek yüce bir üretkenlik düşüncesi taşıdığı belirtilebilir. Bu anlamda, geç modern dönem tartışmalarında çalışma, zorunlulukların ötesinde ulaşılabilecek özgürlük alanında insanın yaratıcılığı ve öz-benliğini gerçekleştireceği üretken faaliyetlerin idealize edilmesi olarak ortaya çıkmaktadır. Yine bu dönemde çalışma kategorilerinin toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında kurgulanmış olmasının eleştirisi, çalışma anlayışına yönelik bir saldırı ve onun aşılması için çalışmaya ilişkin düşün dünyasını zenginleştiren ve günümüzde de geçerliliğini koruyan tartışmalar olarak önemlidir.

III. BÖLÜM

POST-ENDÜSTRİYEL DÖNEMDE İŞİN SONU TARTIŞMALARI

XXI. yüzyılda işin ve çalışma toplumlarının sonunun geldiğini iddia eden ve buradan hareketle çalışma sonrası toplumların geleceğine dair öngörülerde bulunarak alternatiflere odaklanan tartışmalar 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren yoğunlaşmıştır. İşin sonu teorileri olarak isimlendirilen bu tartışmaları, büyük oranda 1980'li ve 1990'lı yılların gelişmelerinin bir yansıması olarak görmek mümkündür.

Bilindiği gibi dünya, 1970'li yıllardan itibaren küresel düzeyde cereyan eden bir dizi iktisadi, siyasi, kültürel ve teknolojik değişime sahne olmuştur. Aydınlanma Çağı'nı takiben gelişen ve sistemleşen modernizmin, çalışmanın yüceltildiği endüstri toplumunun, ulus devletlerin ve bu döneme ait ideoloji, yapı, kurum, beklenti ve kavramsallaştırmaların karşı karşıya kaldığı bu dönüşüm, dünya tarihinde bir kırılma olarak değerlendirilmiştir. Bu kırılmanın kaynakları ve dönemin temel özellikleri olarak, neo-liberal ideoloji perspektifiyle gelişen küreselleşme, yeni teknoloji devrimi, bilginin artan önemi ve metalaştırılması, esnekleşme, post-fordist üretim ve yönetim biçimlerinin yaygınlaşması; risk, tüketim ve güvencesizleşmenin yoğunlaşarak artması gibi süreç ve unsurlar sayılabilir.

Özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika gibi gelişmiş sanayi toplumlarında sanayisizleşme sürecine paralel olarak işsizlik oranlarının artışıyla tetiklenen değerlendirme ve yorumlar, çağdaş sosyal teoride, hızlı teknolojik yenilikler ile yüksek verimlilik oranları tarafından şekillenen yeni bir toplumsal yapının ortaya çıkışını ilan eden geniş bir akademik literatür oluşturmuştur. Bu yeni döneme özgü toplumu, post-modern, sanayi-ötesi, gözetim, risk, tüketim, boş zaman, bilgi gibi bakış açısına göre farklılaşan kavram ve süreçlerle karakterize ederek açıklayan bir dizi teori ortaya atılmıştır. Ekonomik ve siyasal boyuta vurgu yapan görüşler, kapitalizmin yeni bir evresi olarak değerlendirdikleri bu dönemi, örgütsüz kapitalizm (Lash ve Urry, 1987; Offe, 1985a), geç kapitalizm (Mandel, 2008), esnek kapitalizm (Piore ve Sabel, 1984) olarak değerlendirmişlerdir. Kültürel boyuta vurgu yapan teoriler, post-modernizm tartışmaları (Harvey, 1990; Jameson, 2011; Lyotard, 1990) etrafında

toplanmıştır. Teknolojik gelişmeleri dönüşümün merkezine koyan teoriler ise, ağ toplumu (Castells, 2003), sanayi-ötesi toplum (Bell, 1999) küresel köy (McLuhan, 2011) vs. olarak isimlendirdikleri yeni bir toplum modelinin ortaya çıkmakta olduğunu iddia etmişlerdir⁵⁸.

Bu teorilerin bir kısmı, yaşanan değişimi tarihsel bir kavrayışla yorumlayarak, modern sanayi toplumlarında çalışmanın aldığı görünümün eleştirisi üzerinden, işin geleceğine dair öngörülerde bulunmuşlardır. Bu yönüyle çalışma ötesi teoriler olarak değerlendirilebilecek bu yaklaşımların önemli bir kısmı, otomasyon teknolojilerinde gerçekleşen gelişmelerin, insan emeğine duyulan gereksinimi giderek azaltacağını ve sonunda tümünden ortadan kaldıracağını iddia etmişlerdir. Bu iddialar çerçevesinde çalışmanın hem nitel hem de nicel olarak köklü bir dönüşüm geçirdiği; çalışmanın konumu, anlamı ve biçimleri anlamında yeni bir toplumsal düzene geçildiği, çeşitli bakış açılarına göre değişen boyutlarıyla tartışılmıştır. İşin sonu düşüncesinden hareket eden bu tartışmalar, teknolojinin ve insanlığın bu yeni dönemi için olumlu ve olumsuz öngörülere sahip çeşitli algılayış biçimlerini kapsamaktadır.

Bu yaklaşımların bir ucunda, teknolojinin, insan emeğinin yerini almasıyla, insanların çalışma külfetinden kurtularak, yaratıcı ve üretici faaliyetleri için daha fazla boş zamana sahip olacıklarına ilişkin beklenti ve düşünceler yer almıştır.⁵⁹ Özellikle post-

⁵⁸ Sanayi ötesi toplum teorileri ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Krishan Kumar. **Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma: Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları**, Çev. Mehmet Küçük, 2. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi, 2004.. Teknolojik gelişmelerin toplumsal dönüşümün temel itici gücü olduğunun abartılı olduğu görüşü ve teorilerin eleştirel bir incelemesi için bkz. Zeki Parlak. "Sanayi Ötesi Toplum Teorilerinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:2, Sayı:9 2004b, ss. 95 - 125.

⁵⁹ Örneğin Daniel Bell post-endüstriyel toplumlarda boş zamanın artacağına ilişkin oldukça iyimser bir öngöründe bulunmuştur. Daniel Bell. **The Coming of Post-Industrial Society**, Harmondsworth, Penguin, 1973. Benzer şekilde Jeremy Seabrook, dönüşümü boş zaman toplumlarına geçiş olarak tanımlamıştır. Jeremy Seabrook. **The Leisure Society**, Oxford, Basil Blackwell, 1988. Goldthorpe ve diğerleri de teknolojinin geliştiği üretim endüstrilerinde müreffeh bir işçi sınıfının ortaya çıkışını gözlemlemişlerdir. 3 fabrikada 229 işçiyi kapsayan araştırmalarında, işçilerin işlerine karşı araçsal bir tutum takındıkları, işten tek beklentilerinin tatmin edici yaşam koşullarını sağlamaya yetecek şekilde yüksek ve istikrarlı bir ücret düzeyi olduğu ortaya çıkmıştır. John H. Goldthorpe, David Lockwood, Frank Bechhofer, Jennifer Platt. **The Affluent Worker: Industrial Attitudes and Behaviour**, Cambridge, Cambridge University Press, 1968. Bu araştırma, tam olarak boş zaman toplumlarına geçiş şeklinde bir yorumda bulunmamışsa da iş merkezli bir yaşam tarzından ailenin ve evin merkeze konduğu bir yaşam biçimine geçiş olarak düşünülmüştür. A. J. Veal. "Looking back: perspectives on the leisure-work relationship", Ed. John T. Haworth, A. J. Veal, **Work and Leisure** içinde, London,

endüstriyel dönüşümün başlangıcı olan 1970’li yıllarda ortaya atılan bu iyimser öngörülerin kısa sürede geçerliliğini yitirdiğini belirtmek mümkündür. Çünkü küreselleşme süreciyle yaşanan gelişmeler, toplumların geleceğine dair ortaya atılan bu iyimser beklentileri boşa çıkarmıştır. Genç işsizliğinin artışı, kabul edilebilir düzgün bir yaşam standardı sağlamaya yetmeyen düşük ücretli, güvencesiz işlerin yaygınlaşması gibi deneyimler, işin sonu tartışmalarında da bir perspektif kaymasına neden olmuştur. Dolayısıyla özellikle 1990’ların ikinci yarısından itibaren işin sonunun, işsizlik, geçicilik, belirsizlik, ücret eşitsizliği, vasıfsızlaşma ve kimliksizlik anlamına gelerek; birçok kişi için toplum dışına itilme, kaygı ve anlam yitimi gibi riskleri beraberinde getirdiğine dikkat çeken değerlendirmeler yapılmaktadır. İşin sonu ve çalışma sonrası toplumların geleceği ile ilgili ortaya atılan bu farklı teorileri ortak paydada buluşturan temel argümanlar aşağıda dört başlık altında incelenmiştir.

Bunlardan ilki, post-endüstriyel dönemde büyük oranda teknolojik gelişmeler sebebiyle yaygınlaşan teknoloji yoğun üretimin, istihdamı daraltmasıdır. Buna göre, emek-ikame eden teknolojiler geleneksel sektörlerde yüksek iş kayıplarına sebep olmakta, bilgisayar teknolojilerinin hizmet sektöründe de üretkenliği arttırmasıyla iş imkânları tüm sektörlerde azalmakta, gittikçe daha fazla sayıda işçi emek piyasalarının dışına itilmektedir. Yeni üretim biçimleri, esnekleşme ve neo-liberal düzenlemeler ile birlikte kalıcı, ömür boyu istihdam tipleri giderek ortadan kalkarken, düzensiz, part-time çalışma biçimleri yaygınlaşmaktadır. Küreselleşme ve yoğunlaşan uluslararası rekabet koşulları ile refah devletlerinin bu koşullara uygun dönüşüme tabi olması tam istihdam idealini gerçekçi ve arzu edilir bir hedef olmaktan çıkarmıştır.

Buradan hareketle, çalışmanın hem bireysel hem de toplumsal anlamını ve önemini kaybetmekte olduğu, işin sonu teorilerinin bulunduğu ikinci önemli iddiadır. Bu iddiaya göre, iş imkânlarının ve ömür boyu çalışma sürelerinin azalması, bir anlamda çalışmanın maddi boyutu ile merkezî konumunu aşındırmaktadır. Aynı zamanda, işlerin gittikçe geçici ve belirsiz hale gelmesiyle, çalışma üretkenliği işaret eden

Routledge: Taylor & Francis Group, 2004. Bir başka örnek ise Gershuny’nin post-endüstriyel toplumların self-servis ekonomileri olacağı öngörüsüdür. Jonathan Gershuny. **After Industrial Society? The Emerging Self-Service Economy**, London, The Macmillan Press Ltd, 1978.

ontolojik anlamını da giderek yitirmektedir. Bu ise, çalışmanın bireysel kimlik inşası için temel referans noktası olmaktan çıkması anlamına gelmektedir. Bu aşınmanın bir diğer boyutunda ise çalışmanın toplumsal kimliği oluşturma işlevinin çözülmesi yer almaktadır. Buna göre, üretimin öncelendiği bir toplumsal yapıdan tüketimin öncelendiği bir yapıya geçiş söz konusudur. Böyle bir yapıda çalışma aracılığıyla kurulan toplumsallık ikincilleşmekte; iş etiği toplumu bir arada tutan ahlaki kod olma özelliğini yitirmektedir. Daha açık bir ifadeyle, çalışma, toplumsal örgütlenmenin iskeleti olmaktan çıkmaktadır (İnsel, 2012a: 46). Çalışmanın toplumsal konumunun zayıflamasının önemli bir diğer boyutu da, işçi hareketlerinin zayıflamasıdır. Yeni toplumsal kimlikler geliştikçe sendikalar, toplumsal karar mekanizmalarında etkili aktörler olmaktan çıkmaya başlamıştır (Wilson, 2004). Aynı şekilde, bütün bu dönüşümün sınıf yapıları üzerinde köklü değişikliklere yol açtığı, sanayi toplumuna özgü sınıfsal tanımlamaların içeriğinin değiştiği, sınıf bileşimi içinde geleneksel işçi sınıfının ağırlığının azaldığı, buna karşılık, maddi olmayan emek, işçi olmayan sınıfsız yeni proletarya gibi yeni toplumsal aktörlerin ve bunlara özgü yeni tip sorunların ön plana çıktığı gibi konular da tartışmaların bir başka boyutunu oluşturur.

Bu iki argümanı takip eden üçüncü tartışma alanı çalışma sonrası toplumlar için alternatif politikaların neler olabileceği konusudur. İşin sonu teorisyenlerine göre, bildiğimiz çalışmanın ortadan kalkması ve yeni teknolojilerin çalışma örgütlenmesinde mümkün kıldığı dönüşüm sebebiyle, emeğin ölçütü olan çalışma süresi, toplumsal gelir ve zenginliğin dağıtımını için belirleyici olmaktan çıkmaktadır. Böyle bir durumda, çalışmaya bağlı olmaksızın bir temel gelir, garanti edilmiş asgari gelir çalışma sonrası toplumlarda gelirin adaletli dağıtılması için önemli bir fırsat sunmaktadır.

İşin sonu teorileri ile ilgili olarak ele alınması gereken bir diğer başlık ise, çalışmanın önemini yitirmesinin sosyolojik düşünce üzerindeki etkisidir. İkinci bölümde açıklandığı üzere emek, klasik sosyal teorilerin merkezinde yer almıştır. Post-endüstriyel dönemde yaşanan gelişmeler ışığında, kimi teorisyenler, merkezi konumunu yitiren çalışmanın toplumları anlamak için anahtar kavram olmaktan çıktığı düşüncesi ile birlikte, sosyoloji için yeni temeller geliştirmeye çalışmışlardır. Bu

başlık altında Özellikle Habermas ve Offe'nin görüşleri ele alınacaktır. Bununla birlikte post-modern düşüncenin etkisiyle yaşanan paradigma değişikliğini de anmak gerekir.

Özetle post-endüstriyel dönemde işin sonu senaryosunun hareket noktası, modern dönemden itibaren bildiğimiz çalışmanın -kapitalist işin- geniş kitleler için ulaşılmaz hale geldiği ve bu sebeple, post-endüstriyel toplumlarda toplumsal eşitliği sağlamaya yarayacak, çalışmadan bağımsız kuramsal ve politik bir çerçeveye ihtiyaç duyulduğu inancıdır. Bu inançla işin sonu teorisyenleri, işin ortadan kalktığı bir toplumda hayatın organize olması için iş etiği yerine geliştirilebilecek yeni kamusal etik, çalışma karşılığı ücret yerine temel gelir, ücretli istihdam yerine çalışmanın farklı bir kavramsallaştırılması ve emek üzerine inşa edilmeyen bir sosyal teori geliştirmeye çalışmışlardır. Bu düşünürler, işin sonu senaryosunu kuramsal olarak inşa etmeye çalışarak sosyal teoriye önemli katkılar sunmuşlardır. Bu çaba, çalışmanın merkezi konumunu kaybettiği bir toplumsal yapıda bütünleşmeyi sağlayacak araçların geliştirilmesine yönelik teorik bir alt yapı sağlaması yönüyle önemlidir. İşin sonu iddiası hem sol hem sağ kesim tarafından ilgi görmüş ve bir dizi akademik tartışma ve çalışmanın yolunu açmıştır.

Diğer taraftan işin sonu iddialarını abartılı bularak eleştiren görüşler de mevcuttur. Bu eleştirilere göre, çalışma günümüzde birçok açıdan biçim değiştirmesine rağmen, bireysel ve toplumsal önemini korumakta; hâlâ çağdaş toplumların temeli olmaya devam etmektedir. Dahası, modern toplumlardan itibaren çalışmaya dair, kapitalist toplumlara özgü ücretli iş mantığından sapma olmaması sebebiyle, post-modern bir kırılmaya itirazlar da söz konusudur.

Günümüzde, yapay zekâ, robotik, nano-teknoloji, genetik vb. gibi gelişmeler ile birlikte, işin sonu ve çalışmanın geleceği yeniden önemli bir tartışma konusu olarak gündeme gelmeye başlamıştır. Dördüncü Sanayi Devrimi'nin eşliğinde olduğumuza, alışık olduğumuz çalışma biçimlerinin kökten bir biçimde değişmekte olduğuna, var olan mesleklerin birçoğunun çok yakın bir gelecekte ortadan kalkacağına ilişkin giderek artan spekülasyonların yanı sıra, ilgili iddiaların geçerliğini sınayan ve

öngörüde bulunmaya çalışan birçok bilimsel alan araştırması yapılmaktadır. Bütün bu anlatılanlar ışığında, yaşanan bu hızlı dönüşüm sebebiyle işin sonu tartışmalarının teorik alt yapısının tartışmaya açılması önem kazanmaktadır. Bu sebeple, aşağıda işin sonu teorilerinin temel argümanları sırasıyla ele alınacaktır. Bu bölümün sonunda işin sonu tartışmalarına yönelik eleştirilere yer verilecektir.

A. İŞİN SONU: GÜVENCELİ, TAM ZAMANLI İŞİN ve TAM İSTİHDAM İDEALİNİN SONU

1. Yeni Teknolojilerin Çalışma Hayatı Üzerine Etkileri

İşin sonu tartışmaları, her şeyden önce teknolojik gelişmeler ve bu gelişmelerin çalışma hayatı üzerindeki etkileriyle ilgilidir. Post-endüstriyel dönemde işin sonuna yönelik tartışmaların canlanması da 1980’li 1990’lı yıllar boyunca üretim sürecine dâhil olan yeni teknolojilerin bir sonucudur demek yanlış olmayacaktır.

Yeni teknoloji terimi, mikro devreler ile ilgili yazılımları kullanan geniş bir ekipmanı ifade etmektedir. Bazı uygulamalarda mikro-elektronik data işleme kapasitesi, modern iletişim imkânları ile birleşerek bilgi teknolojilerini ortaya koymaktadır. Mikroişlemcilerin ve robotların yaygın kullanımı ile birlikte, otomasyondan çok farklı nitelikler taşıyan ve “Üçüncü Sanayi Devrimi” olarak adlandırılan bir döneme geçilmiştir (Erdem, 2004: 8).⁶⁰

Mikro-elektronik teknolojisindeki yenilikler ile standartlaştırılmayan işlerin otomasyonu sağlanmış, esnek otomasyona geçilebilmesinin teknik temellerini atılmıştır. Bu sayede, pazarların taleplerine uygun, kaliteli ve çeşitli mal üretiminde büyük olanaklar ortaya çıkmıştır (Daldal, 2008). Diğer bir deyişle, yeni teknolojilerin

⁶⁰ 2000’li yıllardan itibaren ise mikro-elektronik, bilgisayar ve telekomünikasyon teknolojilerinin yanı sıra, robotik, genetik, bio teknoloji, malzeme teknolojisi, bilgi teknolojisi, uzay teknolojisi, nükleer teknolojisi, nano teknoloji, yapay zekâ gibi gelişmeler, yalnızca insanın emeği ile kurduğu ilişkiyi değil, hayatın tüm yönlerini değiştirme potansiyeline sahip olduğundan son yıllarda 4. Sanayi Devrimi’nin gelişmeleri olarak anılmaya başlanmıştır. Endüstri 4.0 olarak adlandırılan bu gelişmelere aşağıda kısaca değinilecektir.

sağladığı imkânlar sayesinde üretim süreci birçok ülkede yeniden yapılanma sürecine girmiş ve “post-fordizm”, “neo-fordizm”, “esnek uzmanlaşma”, “esnek otomasyon”, “yalın üretim” gibi kavramlarla ifade edilen esnek üretim sistemleri geliştirilmiştir⁶¹.

Yeni teknolojilerin üretim sistemlerini dönüştürmesi ve ortaya çıkan yeni yönetim anlayışları, küreselleşme ve küresel düzeyde artan rekabetle birleşerek esnekleşme arayışlarını beraberinde getirmiş, o güne kadar standart kabul edilen çalışma biçimlerini değiştirmiş ve yeni çalışma biçimleri ortaya çıkarmıştır. Esnek çalışma biçimleri olarak da adlandırılan bu yeni çalışma biçimlerinde “iş” yine örgütsel rolünü korumakta, ancak mekân ve zamanın katı sınırları kaldırılmaktadır (Çakır, 2005: 107).

Çalışma biçimlerinde ve işte meydana gelen dönüşümler, işin yapısında yaşanan değişim, işin yeniden organizasyonu, iş seyahat biçimlerinde gerçekleşen değişimler ve iş sözleşmelerinde gözlemlenen farklılıklar olarak özetlenebilir. İşin yapısında genel olarak, bilgi baskın aktivitelerin artışı, bazı görevlerin rutinleşmesi ve standartlaşması, işbölümünde değişme, ulaşım yerine telekomünikasyonun geçmesi, yerleşim esnekliği, yakından çalışmanın öneminin azalması ve emeğin çevresel işgücü haline gelmesi gibi değişiklikler gözlemlenmektedir. İşin yeniden organizasyonu bağlamında, işyerlerinde, organizasyon yapısında, işyerinin mekânsal örgütlenmesinde ve firma büyüklüklerinde değişimler söz konusudur. Teknolojik

⁶¹ Neo-fordist üretim biçimleri, Fordist üretim sisteminin tek tip kitle üretimi noktasındaki problemini aşmak amacıyla, ürün yelpazesinin genişletilebilmesini sağlayan yeni teknolojilerin üretim sürecine dâhil edildiği ve bu sayede esnek üretim imkânları sağlamayı amaçlayan, Fordizmin gereksiz kuralcılığının yumuşatıldığı alternatif bir üretim sistemi olarak tanımlanabilir. Neo-fordizmde “esneklik” ve “kalite” temel unsurlar olarak yer almakla birlikte, Fordizmin katı idari kontrol yapılarını değiştirmemesi Fordizmin problemlerini aşmada engel olarak gösterilmektedir Keith Grint. **Çalışma Sosyolojisi**, Çev. Veysel Bozkurt, İstanbul, Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti., 1998, s. 343.. Esnek uzmanlaşma, çok genel anlamıyla, üretimde mikro-teknolojilerin kullanılmasını ve farklı tüketici tercih ve beklentilerini dikkate alarak çok çeşitli ürün üretilebilmesini ifade eder. Yalın üretim sistemi ise, imalat alanında bütünsel bir dönüşüme ifade eden, temel farklılığı seri üretim yerine alternatif Japon imalat teknikleri olan bir üretim anlayışıdır Aşkın Keser. "Teknoloji ve Çalışma Yaşamı", Ed. Zerrin Sungur, **Çalışma Sosyolojisi** içinde, Eskişehir, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayın, 2012, ss. 100-101.. Yalın üretim Fordizmin birçok özelliğinin karşı kutbunu temsil etmektedir. Bu üretim ve örgütlenme tarzı, daha yatay bir örgütlenmeye, kafa ve kol işleri arasındaki ayrımı belirsizleştirmeye, sıfır hatayı amaçlayan bir kalite anlayışına ve stoksuz bir üretim tekniğine ve dolayısıyla birçok israfı ortadan kaldırarak maliyetleri düşürmek gibi ilkelere dayanmaktadır Fuat Man. "Üretim Teknolojilerinin Bilgisayarlaşması ve Sonuçları", Ed. Verda Canbey Özgüler, **Yeni Teknolojiler ve Çalışma Hayatı** içinde, Eskişehir, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayın, 2013b, s. 54.

değişimler ile çalışma yaşamında dönüşümün hukuki boyutunda ise, part-time iş sözleşmelerinde, geçici, kısa süreli sözleşmelerde, alt işveren sözleşmelerinde ve eser sözleşmelerinde artışlar gözlemlenmekte; ev esaslı çalışmaya yönelme ve toplu iş sözleşmelerinden bireysel iş sözleşmelerine geçişler yaşanmaktadır (Erdem, 2004: 18-50). Bilişim teknolojilerinin sunduğu olanaklar sayesinde, ağ tipi organizasyon yapılarının profesyonel çalışanları, artık zaman ve mekân ile kısıtlı olmadan çeşitli atipik şekillerde istihdam edilebilmektedirler. Esnek çalışma biçimleri en yaygın olarak esnek çalışma saatleri, uzaktan çalışma, tele çalışma, kısmi süreli çalışma, çağrı üzerine çalışma, iş paylaşımı gibi uygulamaları ifade etmektedir.

Böyle bir tabloda çalışanlar açısından en büyük sakınca, hâlihazırda var olan iş kanunlarının bu tür çalışma biçimlerine uygun olarak hazırlanmaması sebebiyle, atipik biçimlerde istihdam edilenlerin haklarını koruyacak hukuki çerçeveyi sağlayamamasıdır. Diğer bir sorun ise atipik istihdam biçimlerinde yaygın olarak görülen düşük ücret düzeyleri ve iş güvencesi sorunudur. Şirketler açısından bakıldığında ise, esnek istihdam biçimlerinin, küresel ekonomik krizler ile arz ve talep dalgalanmalarına uyum sağlamalarını kolaylaştıran esnek bir yapıya sahip olmalarına olanak verdiği belirtilmektedir (Çakır, 2005: 107).

Teknolojinin çalışma hayatı üzerindeki etkisi, işin sonu argümanı açısından kritik bir öneme sahiptir. Tartışmanın bir boyutunda, yeni teknolojilerin üretim sürecinde emeğin konumunu gittikçe aşındırdığına yönelik iddialar yer almaktadır. İddialara göre, yeni teknolojiler, durdurulamaz bir hızla üretim sürecinde emeğin yerini almakta, meslekleri ortadan kaldırmakta ve iş yapma biçimlerini kökten bir biçimde değiştirmektedir. Dünya tarihi boyunca, her teknolojik gelişme dalgası, benzer tartışmaları tetiklemiş olsa da, enformasyon teknolojilerinde yaşanan gelişmelerin yakaladığı ivme, insanın çalışma ile ilişkisini şimdiye kadar görülmedik derecede hızla değiştirmektedir. Tartışmanın diğer boyutunda ise teknolojinin vasıflara olan etkisi ile ilgili iddialar yer almaktadır. Aşağıda kısaca bu tartışmalar özetlenmiştir.

a. Teknolojik İşsizlik

İşin sonu tartışmalarının yeniden canlanması temelde yeni teknolojilerin istihdam hacmi üzerindeki etkisi ile ilgilidir. Teknolojinin istihdam hacmi üzerindeki daraltıcı etkisi teknolojik işsizlik kavramında ifadesini bulmaktadır. Teknolojik işsizlik, üretimde insan gücü yerine makinenin kullanılması veya yeni teknoloji ve tekniklerin uygulanması sebebiyle ortaya çıkan işsizlik türüdür. Teknolojik gelişmeler, hem üretim sürecinde emeğin yerini alarak, hem de bazı iş ve mesleklerin önemini kaybetmesine veya tümüyle ortadan kalkmasına yol açarak istihdam hacminde bir daralmaya sebep olurlar. Buna karşılık, birçok yazar, yeni teknolojiler, kısa vadede işsizliğe sebep olsa da uzun dönemde yeni iş ve mesleklerin yaratılmasını sağlayarak istihdamı arttıracığı görüşündedirler⁶² (Özdemir, Ersöz ve Sarıoğlu, 2006: 72-73).

Gerçekten de modern endüstri toplumlarının ilk yıllarında Sanayi Devrimi'yle birlikte teknolojik gelişimin istihdam üzerinde uzun vadede olumlu etki yarattığı bilinmektedir. Buhar makinesinin icadından başlayarak birbirini izleyen teknolojik

⁶² Yeni teknolojilerin istihdam hacmi üzerindeki etkilerini inceleyen düşünürlerin bazıları, bilgi teknolojilerinin istihdamı arttıracığı ve çalışma hayatının kalitesini geliştireceği görüşündedirler. İyimserler olarak nitelendirilebilecek bu görüş sahiplerine göre, yeni teknolojinin kullanılması değil, kullanılmaması işsizliğe yol açacaktır. İngiltere ve diğer ülkelerde görülen işsizliğin nedeni emekten tasarruf eden ancak verimliliği ve rekabet gücünü arttıran yeni tekniklerin yayılması olmayıp, tam tersine bu konuda diğer ülkelerden geri kalınarak pazar kaybına uğranmış olmasıdır. Bu görüşün kanıtı olarak, üretim sürecinde yeni teknolojilerin yoğun biçimde kullanıldığı Japonya gibi ülkelerdeki düşük işsizlik oranları gösterilmektedir. Yeni teknolojilerin kullanımı kısa dönemde işsizliğe yol açsa da, bu sayede ortaya çıkan verimlilik ve refah artışı ile fiyatlar ve talep üzerinde olumlu bir etki sağlanacak ve yeni ürünler, yeni pazarlar, yeni endüstriler, yeni istihdam olanakları yaratılacaktır Aysen Tokol. "Yeni Teknolojiler ve Değişen Endüstri İlişkileri", **İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi**, Cilt:2, Sayı:1 2000.. Gerçekten de yapılan bazı araştırmalar yeni teknolojilerin yol açtığı işsizliğin beklenildiği kadar yüksek düzeyde olmadığını göstermektedir. Kimi sanayi dallarında yaşanan daralmaya rağmen, bilgisayarların çalışma hayatına girişiyle, daha önce maliyetli ve zaman kaybına yol açması sebebiyle pratik olmayan ve gerçekleştirilmeyen kimi işler, birçok endüstride işin bir parçası haline gelerek yeni istihdam alanları yaratmıştır. Bilgisayarlar ayrıca, sistem analistliği, programcılık, delgi operatörlüğü, konsol operatörlüğü gibi yeni meslekler yaratmıştır. Bilgisayar ve yan ürünlerin üretimi için yeni endüstriler kurularak birçok işçiye istihdam olanağı sağlanmıştır. Robotların, mikro-elektronik aletlerin, iletişim araçlarının ve diğer teknolojilerin üretiminde ciddi biçimde istihdam hacmi sağlanmıştır Jerome A. Mark. "Technological Change and Employment: Some Results from BLS Research", **Monthly Labour Review, April 1987, Bureau of Labor Statistics**, 2014, 1987, (Çevrimiçi) <http://www.bls.gov/opub/mlr/1987/04/art3full.pdf>. Bir başka deyişle teknolojinin istihdam hacmi üzerinde daraltıcı bir etkisi olmadığını ileri süren teorilere göre, belli bir sektörde emeğin yerini teknolojinin alması, kısa dönemde işsizliğe sebep olsa da, uzun dönemde başka sektörlerde yeni iş olanakları yaratacağından genel olarak teknolojinin işsizliğe yol açacağı iddiası asılsızdır. Gerçekten de daha önceki dönemlerde, teknolojik gelişmeler sonucu ortaya çıkan işsizliği absorbe edebilecek yeni sektörler yaratılmıştır.

yenilikler, günümüzün sanayileşmesini tamamlamış gelişmiş toplumlarında hem istihdamda hem de ücret düzeylerinde çarpıcı bir büyüme, refah artışı ve sosyal barış ortamına kaynaklık etmiştir. Bununla birlikte, geçmişin bu olumlu tecrübesinin teknolojik değişimlerin geleceği için güvenilir bir referans oluşturmayacağına dair işaretler göze çarpmaktadır. Üretim sürecinde kol gücünü ikame eden makineleri, üretimde olduğu kadar hizmet sektöründe de insan emeğinin yerini alan, sinir sisteminin özelliklerini sergileyen makineler izlemiştir. Dolayısıyla insan ve makine arasındaki ilişki radikal biçimde dönüşmüş bulunmaktadır (Leontieff, 1986: 364). Diğer bir deyişle, makine insan emeği yerine ikame edilmekteyken, otomasyon insanın beyni yerine ikame edilmekte ve birden fazla kişinin kullandığı makineleri tek bir “beyin” sistem yönetebilmektedir (Korkmaz ve Mahiroğulları, 2007: 26). İşsizliğe sebep olan birçok faktör vardır ancak 1970’lerden itibaren özellikle gelişmiş ülkelerde sürekli artış gösteren işsizliğin temel nedeni olarak yeni yüksek teknolojileri ile esnek üretim sistemlerinin istihdam daraltıcı etkisi ve artan uluslararası rekabet gösterilmektedir. Bu alanda yapılan bazı araştırmalar, esnek otomasyon teknolojilerinin istihdam daraltıcı etkisini ortaya koymuştur (Önal, 2007: 131).

Bu anlamda, iyimser görüşün aksine, yeni teknolojilerin istihdam hacminde daralmaya yol açacağını düşünenler, bilgi işlem teknolojisinin maliyeti hızla azalırken, emek maliyetinin artmaya devam etmesi sebebiyle, teknolojik işsizliğin artarak süreceğini öngörmektedirler (Tokol, 2000).

Teknolojik değişiklikler, çoğu sektör ve mesleği değişik oran ve derecelerde etkilemektedir. Daha az vasıflı, rutin işler, genellikle bu değişimden ilk etkilenenler olmaktadır. Bununla beraber, değişim vasıfsız işçilerle sınırlı kalmamakta, bilgisayarlar gittikçe artan biçimde beyaz yakalı işçilerin yerini almakta, kompleks zihinsel görevleri üstlenmektedir. Dolayısıyla, bugüne kadar üretim sürecinde temel rol oynayan insan emeğinin bu konumunu gelecekte de sürdürebileceği konusunda şüpheler bulunmaktadır (Leontieff, 1986: 366).

Bütün bu gelişmeler ışığında işin sonu tartışmaları özellikle Jeremy Rifkin’in 1995 yılında yayımlanan “Çalışmanın Sonu” isimli kitabıyla yeniden canlanmıştır. Rifkin,

bu kitapta temel olarak, 1980'li 1990'lı yılların teknolojik gelişmelerini Üçüncü Sanayi Devrimi olarak tanımlarken, bunun emek piyasaları üzerindeki etkilerini incelemiştir. Rifkin'e göre yeni teknolojilerin artan biçimde üretim sürecine dâhil olması, ciddi şekilde iş kayıplarına yol açmaktadır. Daha önceki süreçlerde yaşanan mekanizasyon süreçlerinin aksine, bu gelişmelerin yeni istihdam olanakları yaratma oranları da düşük görünmektedir. Çünkü geleneksel sektörlerin tümünde, yani tarım ve sanayinin yanı sıra hizmet sektöründe de, giderek artan şekilde teknoloji yoğun üretime geçilmektedir. Yeni ortaya çıkan bilgi sektörü ise, bu işsiz kitlesini absorbe edebilecek yoğunlukta istihdam yaratamamakta; yalnızca girişimciler, bilim insanları, teknisyenler, bilgisayar programcıları, profesyoneller, eğitimciler ve danışmanlar gibi elitlerden oluşan küçük bir grubu istihdam etmektedir (Rifkin, 1995: 35). Buradan hareketle Rifkin, Aronowitz, Andre Gorz, Ulrich Beck ve takip eden birçok araştırmacı bildiğimiz anlamıyla çalışmanın ciddi bir baskı altında olduğunu ileri sürmüştür.

İşin sonu tartışmalarının temeli, tam da Avrupa, Kuzey Amerika gibi gelişmiş sanayi toplumlarında 1970'li yıllardan itibaren ömür boyu çalışma sürelerinin düşmesi trendidir. Örneğin Almanya'da 1880'de haftalık 65 saat olan çalışma süresi, XX. yüzyılın son çeyreğinde 40 saate düşmüştür (Beck, 2000: 2). İşin sonu teorilerinde bu durum çalışma toplumunun, emek toplumunun sonu olarak vurgulanmıştır. Gorz'a göre maddi üretim ve örgütlenme faaliyetlerinin çoğunda gereken emek miktarı marjinal hale gelecek ölçüde hızla azalmakta ve çalışma toplumları ve bu topluma özgü sınıflar ortadan kalkmaktadır (Gorz, 1985: 55) Ulrich Beck de, XX. yüzyılda, batılı sanayi ülkelerinde günlük, haftalık, yıllık ve ömür boyu çalışma saatlerinin düşmesini ücretli emek toplumunun küçülmesi olarak yorumlamıştır (Beck, 2000: 2; Strangleman, 2007: 84). Benzer değerlendirmede bulundan Offe, istihdamın daralmasının gelecekte de artarak devam edeceğini öngörmüştür (Offe, 1995).

Bu değişim ile ilgili vurgulanan en önemli noktalardan biri, yeni teknolojilerin yalnızca ağır, zor, vasıfsız işlerde değil, tüm sektörleri kapsayacak biçimde üretim sürecine dâhil olmasıdır. Bu anlamda, küresel emek piyasalarında mavi yakalı, vasıflı ve entelektüel işçilerin tümü için iş imkânları azalmakta; gittikçe daha fazla sayıda işçi

kalıcı olarak emek piyasalarının dışına itilmekte ya da zorlu küresel rekabet koşullarına mecbur bırakılmaktadır (DiFazio, 1996: 202).

Gelişmiş ülkelerde yapılan güncel araştırmalar ise, 1980'li yıllardan itibaren teknolojinin özellikle orta düzey vasıf gerektiren, rutin işlemlere dayalı işlerde etkili olduğunu ortaya koymuştur (Acemoglu, 1999; Autor, Levy ve Murnane, 2003). Dolayısıyla aşağıda ele alınacağı üzere, emek piyasalarının hem vasıflar hem de ücretler anlamında kutuplaştığı ve bu sebeple işçiler arasındaki makasın gittikçe açıldığı, bunun sonuçları olan gelir dağılımı ve eşitsizlik gibi konularla birlikte tartışılmaktadır.

Yeni teknolojilerin giderek artan biçimde üretim sürecine dâhil edilmesinin, kapitalist üretim ilişkilerini tehdit eden çelişkili bir tarafı vardır. Çünkü yeni teknolojiler yatırım, emek ve hammadde tasarruf sağlayarak maliyetlerin düşmesini ve üretim artışını mümkün kılar; ilişkinin diğer tarafında istihdamın daralması, tüketici sayısının düşmesi anlamına gelmektedir. Gorz, bunu otomatizasyonun emekçileri ortadan kaldırmasının potansiyel alıcıları da ortadan kaldırması olarak vurgulamıştır. Artan üretim karşısında tüketici sayısının azalması kapitalist ilişkiler açısından kritik bir paradoks olarak ortaya çıkmaktadır. Dahası, gelişmiş sanayi toplumlarının içerisinde buldukları krizi aşmak için uyguladıkları yöntemler, kapitalist ilişkilerin yeniden üretilmesi için gerekli şartları ortadan kaldırmaktadır (Gorz, 1985: 51-65).

b. Vasıflar ve Emek Piyasalarının Kutuplaşması

Yeni teknolojilerin çalışma hayatında meydana getirdiği dönüşüme ilişkin ikinci tartışma alanı vasıflar ile ilgilidir. Bu konuda üç temel bakış açısı vardır. Bunlardan ilki, teknolojik gelişmelerin yüksek vasıflı emeğe olan talebi arttırdığı yönündedir. Bu görüşe göre, yeni teknolojilerin üretim sürecine dâhil edilmesi yüksek vasıflı işçilere olan gereksinimi arttırdığı için uzun vadede vasıfları artırıcı yönde bir etki yaratır. Diğer görüşe göre ise, yeni teknolojiler, çalışanların üretim süreci üzerindeki kontrolünü yitirmesine yol açarak emek gücünün vasıfsızlaşmasına neden olur (Peksan, Tosun ve Yelek, 2017: 143). Üçüncü bakış açısı ise, yeni teknolojiler ile emek piyasalarının kutuplaşması ilişkisine odaklanır. 1990'lı yıllardan sonra işin sonu

tartışmalarında, ağırlıklı olarak yeni teknolojilerin işleri vasıfsızlaştırıcı etkisi ile emek piyasalarını kutuplaştırıcı etkisinin ön plana çıktığını ifade etmek mümkündür.

Enformasyon teknolojilerinin yüksek vasıflı işçi talebini arttırdığını savunan araştırmalar, temelde, yeni teknolojilerin vasıfsız işçileri ikame edici, vasıflı işçilerin ise verimliliğini arttırıcı bir rolünün olduğu iddiasından yola çıkmaktadır. Yeni teknolojiler, vasıfsız işçilere kıyasla vasıflı işçilerin verimliliğini (buna bağlı olarak talebini de) arttırdığı için, ayrıca yeni teknolojilerin üretim sürecine dâhil edilmesinde vasıflı işçilere ihtiyaç olduğu için, üretim teknolojilerinde vasıflı işçiler lehine bir teknik dönüşüm söz konusudur (skill biased technical change). Vasıfsız işçilere kıyasla, vasıflı işçilere olan talep artarken, ücretlerinin de hızlı bir şekilde yükseldiği gözlemlenmektedir (Violante, 2008: 5938).

Diğer taraftan, yeni teknolojilerin vasıfsızlaştırıcı etkisine odaklanan görüşe göre, teknolojik gelişmelerin üretim süreçlerine entegre edilmesinin esas amacı, emeği ikame ederek, sermayenin vasıflı emeğe olan bağımlılığını önlemektir. Çünkü teknolojik değişiklikle üretim sürecinde işgücünün konumu değiştirilerek, bölümlere ayrılmış olan işin bir bölümünde uzmanlaşması beklenir. Bu durum da, işgücünün işin bütünü üzerindeki bilgi ve kontrolünü kaybetmesine ve vasıfsızlaşmasına yol açmaktadır (Sayın, 2010: 168).

Buna göre, otomasyon ve diğer yeni teknolojilerin, işlerin basitleşmesi, standartlaşması ve işlemler arasındaki ölü zamanın azaltılması ve sıkı zaman kontrolü gibi etkilerinin yanı sıra, üretim sürecinin örgütsel yapısı da buna uygun şekilde değişmektedir. Bu durum, sistemin her aşamasında vasıflı emeğe olan gereksinimi azaltmakta ve vasıfsız emek oranının genel istihdam içindeki payını arttırmaktadır. İşin kapsam ve niteliği, sınırlı bir teknik performansa ihtiyaç doğurmakta ve büyük ölçüde denetleyici ve tekrar edici nitelikler taşımaktadır. Ayrıca işlerin büyük bir kısmı bilgi işlem üniteleri tarafından gerçekleştirilmekte, sonuç olarak vasıflı emeğe duyulan ihtiyaç azalırken vasıfsız işgücü hızla artmaktadır. Yeni teknolojilerin etkisiyle düzenlenen çalışma sisteminin genel özellikleri incelendiğinde, çalışmanın parçalandığı, yoğunlaştığı ve çalışma üzerindeki denetimin arttığı görülmektedir. Bu

özellikler, sürecin aslında “Taylorist” model üzerinde şekillendiği veya “Yeni Taylorizm” olduğunu gösteren argümanlardır (Lordoğlu, 1989: 177).

Dahası, hizmet sektörü de Taylorist ilkelere göre yeniden organize edilecek şekilde mekanizasyon ve rasyonalizasyon süreçlerinden geçmiştir. Bu anlamda, beyaz yakalı işlerde de önce tek bir işçinin bütünü yapmış işler bölünüp parçalara ayrılarak, minimum düzeyde eğitim almış herhangi bir kişinin yapabileceği şekilde basitleştirilmiştir. Dolayısıyla hizmet sektöründe de yoğun bir vasıfsızlaşmadan bahsedilmektedir. Bu sürecin, beyaz yakalı işçilerin farklı işler yapma imkânını yok ederek onları proleterleştirdiği ileri sürülmektedir (Braverman, 2008: 297-374; Parlak, 2004a). Dolayısıyla, otomasyondan sonra bilgi işlem teknolojileri, meslekleri ortadan kaldırmış, geride kalan vasıflı işçilerin yerine de yeni bir tür vasıfsız işçi tipini getirmiştir (Gorz, 1986: 25,26).

Yeni teknolojilerin vasıflar üzerindeki etkisine dair tartışmanın en önemli boyutu ise, emek piyasalarının kutuplaşmasıdır. Yapılan güncel araştırmalar, özellikle 1980’li yıllardan itibaren, yeni teknolojilerin üretim sürecine dâhil edilmesinin, orta düzeyde vasıf gerektiren rutin işleri ortadan kaldırırken, düşük vasıflı işlerle yüksek vasıflı işlerin istihdam paylarını arttırdığını ortaya koymuştur. İşlerin kutuplaşması (job polarization) olarak ifade edilen bu trende göre, gelişmiş ülkelerin emek piyasalarında istihdam, mesleki vasıf düzeylerinin iki kutbunda yoğunlaşmıştır (Acemoglu, 1999; Jaimovich ve Siu, 2015)⁶³.

Dolayısıyla emek piyasalarının bir kutbunda, çalışan nüfusun önemli bir kısmının herhangi bir eğitim veya vasıf gerektirmeyen, düşük ücret getiren işlerde, yaygın

⁶³ ABD emek piyasalarında kutuplaşma ile ilgili çalışmalar için bkz. David H. Autor, Lawrence F. Katz, Melissa S. Kearney. “The Polarization of the U.S. Labor Market”, **National Bureau of Economic Research**, Cilt: Working Paper No. 11986, 2006, David H. Autor. “Why Are There Still So Many Jobs? The History and Future of Workplace Automation”, **Journal of Economic Perspectives**, Cilt:29, Sayı:3 2015, David H. Autor. “The Polarization of Job Opportunities in the U.S. Labor Market: Implications for Employment and Earnings”, **Community Investments**, Cilt:23, Sayı:2 2011. Birleşik Krallık emek piyasalarında kutuplaşma için bkz. Maarten Goos, Alan Manning. “Lousy and Lovely Jobs: The Rising Polarization of Work in Britain”, **Review of Economics and Statistics**, Cilt:89, Sayı:1 2007. Avrupa emek piyasalarının kutuplaşması ile ilgili bir çalışma için bkz. Maarten Goos, Alan Manning, Anna Salomons. “Job Polarization in Europe”, **The American Economic Review**, Cilt:99, Sayı:2 2009.

olarak geçici ve/veya kısmi süreli olarak istihdam edilmesi gibi bir durum söz konusuyken, kutbun diğer ucunda bilim uzmanları, data analistleri, sayısal ağ çalışanları gibi ileri enformasyon teknolojilerinin yüksek vasıflı çalışanları yer almaktadır.⁶⁴

Emek piyasalarının kutuplaşmasının nedenleriyle ilgili çeşitli hipotezler ortaya sürülmüştür. Bunlardan en önemlisi rutinleşme hipotezidir. Buna göre, teknolojinin etkisiyle hızlı bir şekilde ortadan kalktığı gözlemlenen orta düzey vasıflı işler, ağırlıklı olarak, birbirini takip eden, belirli ve tanımlanmış görev kalıplarına dayalı rutin iş süreçlerine sahip işlerdir. Bu sebeple, Autor, Levy ve Murnane'nin araştırmasında ve takip eden literatürde (Autor, Levy ve Murnane, 2003: 1279) işlerin kutuplaşması, vasıflardan ziyade teknolojinin rutin işleri devralmasıyla alakalı bir kavram olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Buna göre, bilgisayar sermayesi, sektörler, endüstriler, meslekler ve eğitim grupları arasında, rutin kol gücüne dayanan ya da rutin zihinsel emek gerektiren işlerde emeği ikame ederek emek girdisini azaltıcı yönde etki göstermektedir. Buna karşılık, rutin olmayan, bilişsel, problem çözme odaklı, yaratıcılık gerektiren, karmaşık iletişimsel görevleri yerine getirmelerinde çalışanları tamamlayıcı bir role sahip olması nedeniyle, bu görevlerde gerekli olan emek miktarını arttırmaktadır (Autor, Levy ve Murnane, 2003: 1279)⁶⁵.

Daha açık bir ifadeyle, hem zihinsel hem de kol gücüne dayalı rutin işler yaygın olarak orta-düzyer vasıf gerektiren işler olduğu için, orta vasıflı meslekler ortadan

⁶⁴ Günümüzde emek piyasalarının hiç olmadığı kadar parçalı bir görünüm arz ettiği belirtilebilir. Buna karşılık kabaca bir sınıflandırmayla emek piyasalarının iki kutbunda toplanan bu gruplardan vasıfsız işlerde geçici ve güvencesiz çalışan işçilerin, aşağıda ele alınacak olan Andre Gorz'un sınıfsız sınıfı, Guy Standing'in prekarya olarak tanımladığı grubu oluşturduğu düşünülebilir. Öte yandan, enformasyon teknolojilerinin yüksek vasıflı entelektüel işçileri ise aşağıda maddi olmayan emek-kognitarya başlığında eleştirel bir biçimde ele alınacaktır.

⁶⁵ Bu gereklilik, yüksek eğitim düzeyine sahip çalışanlara olan talebin artması anlamına gelmektedir. 1970-1998 yılları arasında teknolojinin etkisiyle US emek piyasasında yüksek eğitimli emek talebinin arttırdığı iddiasını destekleyen bir çalışma için bkz. David H. Autor, Frank Levy, Richard J. Murnane. "The Skill Content of Recent Technological Change: An Empirical Exploration", **The Quarterly Journal of Economics**, November, 2003. Almanya emek piyasalarında benzer etkiyi gösteren bir araştırma için bkz Alexandra Spitz Oener. "Technical Change, Job Tasks, and Rising Educational Demands: Looking outside the Wage Structure", **Journal of Labor Economics, The University of Chicago Press Journals**, Cilt:24, Sayı:2 2006, s. 236.. Buna göre, Almanya'da emek talebi ABD'dekiyle paralellik göstermekte, yüksek vasıflı çalışan talebi artmıştır.

kalkmaktadır. Bunlar; sekreterlik, banka veznedarlığı, perakende satış temsilciliği, seyahat acenteliği, postacılık ve veri girişi gibi zihinsel rutin işlerle; makine operatörlüğü, imalat, mekanik gibi alanların mavi yakalı işlerini kapsayan rutin kol gücüne dayalı işlerdir. Buna karşılık, özellikle gelişmiş ülkelerde istihdam, doktorlar, finansal analistler, bilgisayar programcıları ve iktisatçılar gibi idari, profesyonel ve teknik çalışanlardan oluşan rutin olmayan bilişsel meslekler ile hademe, bahçıvan, manikürcü, bartender, evde bakım yardımcıları ve kişisel bakım işçileri gibi düşük vasıflı rutin olmayan kol gücüne dayalı işler arasında kutuplaşmıştır.(Autor, Levy ve Murnane, 2003; Goos, Manning ve Salomons, 2009) Özetle, gelişmiş ülkelerde rutin orta-vasıflı meslekler ortadan kalkarken, istihdam rutin olmayan yüksek vasıflı ve düşük vasıflı işlerde yoğunlaşmaktadır. Örneğin ABD emek piyasalarında, 1982 yılında rutin mesleklerin genel istihdam içindeki payı ortalama %56 iken bu pay 2012 yılında %44'e düşmüştür (Jaimovich ve Siu, 2015: 8-9).

Emek piyasalarının kutuplaşmanın nedenleriyle ilgili olarak ileri sürülen ikinci vurgu noktası, küreselleşme ile ilgilidir. Buna göre, küreselleşme, (özellikle offshoreing yoluyla) en zengin ülkelerde istihdamın yapısının değişmesine sebep olan en önemli etkenlerden biridir (Blinder, 2007).

Üçüncü bakış açısı ise, işlerin kutuplaşması ile ücret eşitsizlikleri arasındaki bağıntıya odaklanan bakış açısıdır. Buna göre istihdamın yapısında meydana gelen bu kaymanın yansıdığı en önemli alan ücretlerdir. Orta gelirli işler azalırken, en yüksek gelir getiren meslekler ile en düşük gelir getiren mesleklerin istihdam payları artmaktadır. İşlerin bu şekilde kutuplaşmasının ücret eşitsizliklerinin en önemli sebebi olduğu düşünülmektedir (Goos ve Manning, 2007: 118)⁶⁶. Diğer taraftan, ücret eşitsizliklerinin de kutuplaşmayı tetiklediği ileri sürülmektedir. Buna göre ABD ve Birleşik Krallık gibi zengin ülkelerde zenginlerin gelirden aydıkları pay arttığı için, işleri zenginlere hizmet sağlamak olan düşük vasıflı çalışanlara olan talep de artmıştır (Mazzolari ve Ragusa, 2007). Dolayısıyla düşük vasıflı emek talebi, ücret

⁶⁶ 1975'ten itibaren Birleşik Krallık'ta işlerin kutuplaşmasını ücret kutuplaşması ile birlikte değerlendiren bir çalışma için bkz. Goos, Manning. "Lousy and Lovely Jobs: The Rising Polarization of Work in Britain", **Review of Economics and Statistics**, Cilt:89, Sayı:1 2007.

eşitsizliklerine bağlı olarak yüksek vasıflıların tüketim talepleriyle ilgilidir. Bu anlamda düşük vasıflıların istihdamı, yüksek vasıflılara bağımlıdır ve uzun vadede ise teknolojik gelişmelere karşı kırılgan durumdadır (Manning, 2004: 581).

Bütün bu tartışmalar, teknolojik değişiklikleri yalnızca vasıflar üzerindeki etkisi bağlamında değil, ayrıca gelir dağılımı tartışmalarının da merkezine yerleştirmektedir (Violante, 2008: 7).

Özetlemek gerekirse, özellikle gelişmiş ekonomilerde, 1980'li yıllardan itibaren istihdamın yapısı ciddi biçimde değişmiştir. Bu değişimin en önemli boyutlarından biri de vasıfların dağılımında gözlemlenen dönüşümdür. Orta-düzey vasıf gerektiren meslekler teknolojinin etkisiyle hızla ortadan kalkarken, İstihdamın dağılımı düşük vasıflı ve yüksek vasıflı işler arasında kutuplaşmıştır (Acemoglu ve Autor, 2010). Emek piyasalarının kutuplaşması ücret seviyelerinin de kutuplaşması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, çalışan nüfus arasındaki ücret farklılıkları ve ücret eşitsizliklerinin arttığından bahsedilmektedir.

Bu anlamda post-endüstriyel dönemden itibaren teknoloji, orta vasıflı işleri ortadan kaldırırken yaratılan yeni işler, küçük bir kesim için yüksek vasıflı işgücü talebine karşılık çoğunlukla düşük vasıflı işler olarak ortaya çıkmaktadır. Söz konusu düşük vasıflı işler geçmişin ömür boyu meslekleri yerine, geçici ve güvencesiz işleri yaygın çalışma biçimi olarak ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla işin sonu tartışmalarında, dikkat çekilen konu, çalışmanın zorunluluğundan kurtulma anlamında işin sonu değildir. Tersine, meslek olarak, yaratıcı faaliyet olarak çalışmanın, güvenceli ve tatmin edici işlerin ortadan kalkması, buna karşılık emek piyasalarının parçalı bir görünüme bürünmesi ve ücret eşitsizliklerinin artması anlamı taşımaktadır. Yeni teknolojiler, yüksek vasıflı işler ve düşük vasıflı işler arasındaki uçurumu- hem ücret düzeyleri hem de vasıflar anlamında derinleştirmektedir.

2. Küreselleşme ve Neo-Liberalizm

Dünya ekonomisi, 1970'li yıllarda yaşanan kapitalizmin krizinden çıkış amacıyla neo-liberal ideolojik perspektifte gerçekleştirilen bir dizi dönüşüme sahne olmuştur. Bu

dönüşüm, temelde Keynesyen ekonomik modelin, sosyal devlet anlayışı, kapalı kalkınma stratejisi, tüketimin arttırılması, devlet müdahalesi gibi ilkelerinin hızla terk edilerek; yerine serbest küresel ticaretin önünde engel teşkil eden yapı, kurum ve düzenlemelerin tasfiyesi ve esnetilmesi ilkesine dayanan neo-liberal düzenlemelerin uygulanmaya geçirilmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir (Berardi, 2012: 82).

Neo-liberal ideoloji için piyasa, insanların spontane bir biçimde değiş tokuş yaptıkları antropolojik anlamından farklı bir anlam taşımaktadır. Bu bakış açısında piyasaların örgütleyici temel prensibi değiş tokuş değil, rekabettir. Piyasaların düzenleyici bir mekanizma olarak etkin işlemesi ise ancak ve ancak rekabet, toplumun temel düzenleyici ilkesi haline getirilirse mümkün olur. Bu anlamda, neo-liberal dönüşümle birlikte değiş tokuş-eşitlik ikilisi yerine eşitsizlik-rekabet ikilisini geçirilmiştir. Çünkü değiş tokuş, eşitler arası bir ilişkiye işaret ederken; rekabet eşitsizlikle ilgilidir. Üstelik piyasalar gibi rekabet de zevk, içgüdü ve davranışların “doğal bir oyunu” olarak algılanmaz. Rekabet, eşitsizlikler üzerine inşa edilmesi ve sürekli olarak tazelenip yenilenerek sürdürülmesi gereken, “formel bir oyun”dur. Bu yüzden, zevk, tutum ve içgüdüler doğuştan gelmez; eşitsizlikler aracılığıyla bireylerin rakipler haline getirilmesi, bu beğeni, güdü ve düşünceleri keskinleştirir (Lazzarato, 2009: 117).

Öte yandan, dijital teknolojiler ve dünya ekonomisinin finansal karakteri, hem emek piyasalarının ve iş örgütlenmesinin değişimine, hem de sermaye transferlerinin serbestleşmesi ile küresel üretim merkezlerinin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Sermayenin yersiz yurtsuzlaştığı böyle bir yapıda rekabet, küresel düzeyde gelişme ve büyümenin itici gücü olarak kabul edildiği için, rekabeti teşvik etmek ve önündeki engelleri kaldırmak için toplumsal alanın bütün düzeyleri piyasa kurallarına göre yeniden şekillendirilmiştir (Berardi, 2012: 82). Bir başka deyişle, eşitsizliklere bağlı bir rekabet düşüncesinin temel örgütleyici ilke olduğu bir piyasa anlayışı ve onun gereklerine uygun olarak toplumun her alanında gerçekleşen dönüşümün küreselleşmesi gibi bir durum söz konusudur.

Bu dönüşüme ilişkin vurgulanması gereken önemli noktalardan biri, modern döneme özgü emek ve sermaye bağımlılığının ortadan kalmasıdır. Modern dönemde işçiler

kendi geçimlerini sağlamak için işe; sermaye de kendini yeniden üretmek ve büyütme için emeğe bağımlıydı. Bu bağımlılık, uzun vadeli bir ilişkinin gerekliliğini de beraberinde getirmekteydi. Bauman'a göre, çalışma hayatında yaşanan dönüşümün en hayati noktalarından biri, bu uzun vadeli ilişki zihniyetinin yerini kısa vadeli zihniyetin almasıdır. Kısa vadeli istihdam biçimlerinin yaygınlaşması işçiler için belirsizlik ve güvencesizliğin artışı anlamına gelirken, aynı zamanda bireyselleştirici bir etki doğurur. Özellikle emek piyasası kutuplaşmasının alt tabakasını oluşturan rutin emekçiler, ekonomik sistemin en kolay harcanabilen, kısa vade kullanılıp, kolayca değiştirilebilen parçaları haline gelmiştir. Sermaye açısından ise hayal bile edilmeyen yeni bir hareket özgürlüğü doğmuştur. Sermayenin yeniden üretilmesi ve büyümesi, emekle belirli bir bağımlılık ilişkisinden büyük ölçüde bağımsız hale gelmiştir. Bu hareket serbestisinde sermaye gittikçe küresel bir hal alırken; rutin emekçiler yerel kalmaktadır (Bauman, 2011a: 33-40).

Rekabetin düzenleyici bir mekanizma olarak kabul edildiği bir toplumsal düzen, refah devletlerinin dönüşümünü de beraberinde getirmiştir. Bunun anlamı, sosyal devlet anlayışı yerine rekabetin merkeze konduğu bir devlet anlayışının geçirilmesidir. Neo-liberal rejimde devletler eskiden olduğu gibi iktisadi süreçler ile toplum arasında sadece bir tür uzlaştırma ve gözetim görevi üstlenmezler. Buna ek olarak toplumun her noktasında her an rekabet mekanizmalarının düzenleyici bir rol oynamasını sağlayacak şekilde topluma müdahale etmek ve genel bir deyişle, toplumun piyasa kurallarına göre düzenlenmesini mümkün kılacak bir rol üstlenmiş olurlar. Bu anlamda, neo-liberalist dönüşümün etkisiyle, sosyal politika alanının da bireyselleştiği, "bireysel sosyal politika" denilen yeni bir anlayışın yaygınlaştığı ifade edilmektedir (Foucault, 2004: 144-145).

Neo-liberal devletten, bireysel sosyal politika çerçevesinde üstlenmesi beklenen görev, toplumda statü, sınıf, gelir düzeyi, eğitim, sosyal sigortalar gibi alanlarda bireyler arasındaki farklılıkları ortaya çıkartarak, bu farklılıklara uygun politikalar uygulamaktır. İşsizler ile maaşlı/ücretli profesyoneller arasında düşük gelirli işçiler, güvencesiz işçiler, sözleşmeli işçiler, kısmi süreli çalışanlar, gibi birçok katman

kurgulanır. Bu katmanlara özel, ayrı birçok kanun, düzenleme ve uygulamanın hayata geçirilmesi, toplumun tümüne eşit sosyal devlet uygulamaları yerine, toplum kesimleri arasında farklılıkları ve eşitsizlikleri derinleştirecek bir tutum izlenmiş olmaktadır. Ayrıca, bireyselleşmenin gereği olarak, bu katmanların her biri içinde de rekabeti kışkırtacak farklı maaş, kariyer vb. ayrı durumlar yaratılmaktadır. Rekabet ve eşitsizliğin temel olduğu böyle bir düzlemde hiçbir pozisyon güvenli veya stabil değildir. Güvencesiz işçi, yoksul, işsiz, düşük gelirlili işçi gibi ayrı pozisyonların kurgulanması, başka deyişle, “durumların (konumların)” ve “vakaların” (örneğin, gençlerin, kentli genç, nitelikli genç, muhtaç genç, vb. alt gruplarda kategorilere ayrılarak) çoğaltılması; bireyselleşmenin hayata geçirilmesi ve derinleştirilmesi sürecinin parçasıdır ve hem bireyleri hem de farklı açılardan bütün iş durumunu zayıflatır (Lazzarato, 2009: 119). Dolayısıyla, bireyselleşme ile emek piyasalarının parçalı bir yapıya bürünmesi, hem rekabetin kurallarına hizmet ederek eşitsizlikleri derinleştirir, hem de riskleri ve sorumluluğu bireylere yüklemiştir.

Bu sayede küresel sermaye güçleri, ulus devletlerin koruyucu düzenlemelerinden kaçınacak kısıtsız bir hareket serbestisine sahip hale gelmişlerdir. Üstelik bu yüksek teknoloji çağında devletlerin üstlendiği yeni rol, emek piyasalarındaki olumsuz koşulları şiddetlendirmiştir (Rifkin, 1995: 35). Küresel emek piyasalarında gerçekleşen bu dönüşüm sebebiyle insanların iş yapma biçimleri temelden değişmiştir.

“Bireysel sosyal politika”nın mantığını sosyal koruma mekanizmasına uyarlamak için işsizlik ödenekleri ile ilgili düzenlemelerde gerçekleştirilen reformlar, çalışma hayatına yeni baskılar yüklemek anlamına gelmiştir. Bu baskılar, denetim, yaptırım, dışlama, sınama, erteleme/geciktirme(procranation), kontrol ve farklılaştırma gibi insanları disipline edici tekniklerin yanı sıra, bu teknikleri meşrulaştırmaya hizmet eden çeşitli düzenlemelerle de pekiştirilmiştir (Lazzarato, 2009: 118).

Neo-liberal ideolojik perspektifin, dünyayı yatırım, istihdam ve gelirin, koşulların uygun olduğu yere aktığı bir alan olarak kabul etmesiyle ilişkili olarak, ekonomik büyümenin yavaşlamaması, yatırımların başka bölgelere kaymaması, işsizlik ve

yoksullukla mücadele için özellikle gelişmiş ülkelere önerilen neo-liberal reçete, ekonomik ve yasal koşulların sermaye için uygun hale getirilmesi yönünde olmuştur. Daha açık bir ifade ile söz konusu ülkelere bir yandan sanayisizleşme sürecini hızlandırmaları, diğer taraftan da emek piyasalarını yapısal reformlarla esnekleştirmeleri önerilmiştir. Esnekleşme ise büyük oranda sendikaların gücünü azaltarak çalışanların sahip oldukları güvencelerin geriletildiği süreç ve uygulamalar anlamına gelmiştir (Standing, 2014: 18).

Dolayısıyla gelişmiş ülkelerde sanayisizleşme süreci yüksek işsizlik oranlarına neden olmak pahasına hızlandırılmıştır. Öte yandan emek piyasalarının esnekleşmesi büyük oranda, çalışma hayatı ve işçi haklarına ilişkin düzenlemelerin esnekleşmesi anlamına gelmiştir. Bu durum ise hem belirsiz süreli iş sözleşmesine dayanan, güvenceli ve tam zamanlı istihdam tipinin marjinalleşmesine, hem de toplumsal öznelerin değişimine yol açmıştır. Daha açık bir ifadeyle işin sonu teorisyenlerinin işin sonu iddialarına gerekçe oluşturacak şekilde, ücretli istihdam geniş kitleler için ulaşılır olmaktan çıkmıştır. Bu güvencesizleşme ve esnekleşme süreci, küresel düzeyde sınıfsal yapıyı değiştirirken sendikaların, işçilerin ve iş pozisyonlarının zayıflamasına yol açmıştır.

3. Çalışma Hayatında Esneklik ve Risk Toplumu

Ulrich Beck, yaşanan dönüşümü, *risk toplumu* kuramıyla analiz etmiştir. Beck'in modernleşmenin ileri aşaması olarak kabul ettiği risk toplumu, klasik sanayi toplumuna özgü alışkanlık ve yapıların ortadan kalkmakta olduğu, buna karşılık modernliğin, rastgele ve bilinçsiz bir şekilde yaşanmaya devam ettiği bir dönemi işaret etmektedir. Bu aşamada, süreklilik ve kopuş iç içe geçmiştir. Klasik sanayi toplumuna özgü bilim ve teknoloji anlayışı, hayat ve çalışma biçimleri, sınıf, aile ve cinsiyet rolleri dönüşmekte; buna karşılık modernleşme başka bir biçimde devam etmektedir (Çuhacı, 2007).

Beck, refah bölüşümü mantığından, risk bölüşümü mantığına doğru bir kaymaya dikkat çekmektedir. Ona göre klasik sanayi toplumunda servet üretiminin mantığı, risk üretiminin mantığına baskın konumdayken, risk toplumlarında bu durum tersine

dönmüştür. Ortaya çıkan risk ve tehlikeler artık, teknik-ekonomik ilerlemenin getirdiği kazanımları gölgelemektedir (Beck, 2014: 13, 21). Çünkü üretilen risklerin bitki, hayvan ve insan hayatı üzerinde yol açtığı tahribat görünür durumdadır. Üstelik bu riskler XIX. ve XX. yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi fabrikalarla ya da mesleki tehlikelerle, yerelde sınırlı kalmamaktadır. Aksine, küreselleşme süreci, risklerin küreselleşmesini de beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla, riskler, hem ulusal sınırları hem de üretim ve yeniden üretimi aşan ve sınıflara özgü olmayan küresel tehlikeler yaratmaktadır. Beck'e göre risk toplumunu, belirsizlik ve denetlenemezlik gibi sorunlar karakterize etmektedir. Riskler önceden tahmin edilemez ve belirlenemez nitelikte olduğundan, onlara karşı önlem almak mümkün değildir. Bu belirsizlik ve hesap edilemezlik, toplumsal, ulusal, sınıfsal ve bireysel tüm alanları etkilemiştir (Çuhacı, 2007: 131).

Dolayısıyla, çalışma ve iş ilişkilerinde yaşanan değişimi de risk toplumu kavramından faydalanarak analiz etmek mümkündür. Klasik sanayi toplumlarına özgü istihdam sisteminin en belirleyici niteliği, yüksek düzeyde standartlaşmaya dayalı olmasıydı. Burada standartlaşma ile kastedilen, iş sözleşmesi, işin yapıldığı yer ve çalışma süresinin standart olmasıdır. Klasik sanayi toplumlarında emeğin istihdamı 1970'lere kadar, hukuki kurullarla bütün sektör ve istihdam grupları için bağitlanmış standart sözleşmelerle, büyük işletmelerde, tam zamanlı gerçekleştirilen ve ömür boyu süren bir yapıyı işaret etmekteydi. Yeni teknolojiler ve otomasyon, bu standartlaşmış tam istihdam sisteminin üç temel dayanağının, yani iş hukuku, işyeri ve çalışma sürelerinin esnemesine yol açmıştır. Öte yandan sanayi toplumlarında üretim süreci, emeğin mekânsal ve zamansal yoğunlaşmasını gerektirmekteydi. Mikro-elektronikte yaşanan gelişmeler, üretimin, dağınık yerlerde, hatta çalışma mekânından bağımsız şekilde örgütlenmesini mümkün kılmıştır. Ücretli emeğin mekânsal bölünmesi; işyerinde bulunma kurallarının gevşetilmesi, işletmelerin, şubelerin, departmanların ve ekiplerin farklı coğrafik yerlerde konumlandırılması, kısmi ya da tam elektronik evden çalışmanın yaygınlaştırılması gibi çeşitli biçimlerde hayata geçirilmiştir. Diğer taraftan sanayi toplumuna özgü fabrikalar ve büyük ölçekli iş kuleleri terk edilmiştir. Çalışmanın mekânsal esnetilmesi, çalışma sürelerinin esnetilmesiyle beraber

gelişmiştir. Bu yeni esnek yapı, iş ile iş olmayan aktiviteler arasındaki sınırları bulanıklaştırmıştır (Beck, 2014: 15, 209 - 226).

Yeni dönemle birlikte, klasik sanayi toplumuna özgü diğer alanlar olduğu gibi, çalışma hayatında da güç ilişkileri ve güç farklılıkları dönüşmektedir. Tam zamanlı çalışma ciddi biçimde azalmakta; buna karşılık emek piyasalarında geçicilik ve belirsizlik yaygınlaşmaktadır. Beck'e göre güvencesizliğin bu şekilde çalışma hayatını karakterize etmesi, risk toplumunun hem ürünüdür hem de onu ortaya çıkartan şeydir (Strangleman, 2007: 84). Çünkü sanayi toplumu, yalnızca çalışma alanında değil, hukuki, siyasi ve kültürel boyutlarıyla da bir ücretli emek toplumu olarak yapılanmıştır. Bu yönüyle, ücretli emekte yaşanan değişiklik, toplumsal güç dengeleri ve yaşam tarzlarını da içeren toplumsal bir değişim anlamına gelmektedir (Beck, 2014: 211). Beck'e göre ücretli emek toplumunun küçülmesi ile birlikte ömür boyu tam zamanlı hayat boyu iş ortadan kalkmış, ücretli istihdam gittikçe güvencesiz bir hale gelmiştir. Dahası sosyal refah devleti harcamaları düşmüş; normal hayat öyküleri parçalara ayrılmıştır (Beck, 2000: 2; Strangleman, 2007: 84).

Beck, Batı toplumlarının çalışma koşulları ve sosyal refah anlamında içinde olduğu sıkıntıları “Brezilyalaşma” kavramıyla açıklamaktadır. Beck'e göre, neo-liberal özgür-pazar ütopyası, Batının Brezilyalaşmasına yol açmıştır. Avrupa ülkelerindeki yüksek işsizlik oranları, ABD'de sözde iş mucizeleri, çalışma toplumunun bilgi toplumuna evrilmesi gibi gelişmeler, yaşanan dönüşümün yalnızca çalışmanın içeriğiyle ilgili bir değişiklikle sınırlı olmadığını göstermektedir. Çalışmanın niteliğinde yaşanan dönüşüm kadar önemli olan, ücretli emeğin aldığı yeni biçimin bütün dünyayı etkileyerek, benzer biçimde şekillendirmesidir. Daha açık bir ifadeyle geçici, güvencesiz, süreksiz ve kayıtdışı istihdam, şimdiye kadar standartlaşmış tam istihdamın kalesi olan Batı toplumları içinde de yaygınlaşmaktadır. Bu sebeple Batı'nın toplumsal yapısı da, insanların hayatlarının çeşitlilik, belirsizlik ve güvencesizlik olarak karakterize edildiği Güney'in karışık görünümüne benzemeye başlamıştır (Beck, 2000: 2).

İleri kapitalizm koşullarında gelişmiş ülkelerde istihdamın daralması ve bu durumun refah devletlerini karşı karşıya bıraktığı sorunlar ile ilgili oldukça kapsamlı ve açıklayıcı bir yaklaşım sunan düşünürlerden biri de Claus Offe'dir. 1980'lerde yazdığı makalelerden oluşan *Örgütsüz Kapitalizm* isimli kitabında Claus Offe'nin ele aldığı en önemli konulardan biri "çalışma toplum"larında örgütlenmiş çıkarların ve yapıların parçalanmasıdır⁶⁷. Ona göre, emek piyasalarının parçalanması, toplumsal çıkarların ve devletin örgütlenmesini bozacak bir etki yaratmaktadır. İşgücünün çıkarlarının farklılaşması, sendikaların zayıflaması ve çalışma-merkezli toplumlardan sosyo-kültürel uzaklaşma, istihdamda yaşanan değişikliklerin yanı sıra, değerler ve toplumsal kimliklerde gözlemlenen dönüşümlerin bir sonucudur. Offe, sorunu, gittikçe artan sayıda potansiyel işçinin, kapitalist toplumun temel güç mekanizması olduğu varsayılan tam zamanlı ve direkt işlerden çekilerek, emek piyasalarının dışında bırakılmasını şeklinde özetlemiştir (Offe, 1985a: 3).

Beck de benzer şekilde, çalışma süreleriyle ilgili politikaların aynı zamanda yeniden dönüşüm politikaları olduğuna ve yeni toplumsal güvencesizlikler ve eşitsizlikler yaratma potansiyeline dikkat çekmektedir. Çalışma sürelerinin ve mekânının standartsızlaştırılması, sanayi toplumunda tek bir merkezde örgütlenmiş, tek radikal alternatifi işsizlik olan standart ömür boyu tam zaman istihdam sisteminden; esnek, çoğullaşmış, merkezsizleşmiş ve risk-dolu, eksik istihdam sistemine geçilmesi anlamına gelmiştir. Bu yönüyle, kitlesel işsizliğin, yeni çoğullaşmış, eksik istihdam biçimleriyle, bununla bağlantılı bütün risk ve fırsatlarıyla birlikte istihdam sistemine entegre edilmesi söz konusudur. Üstelik bu süreç, klasik sanayi toplumuna özgü istihdam sisteminin hukuki ve toplumsal düzenlemeleri devre dışı bırakılarak gerçekleştirilmiştir (Beck, 2014: 15, 209 - 226).

Öyleyse, emek piyasaları, yalnızca vasıflar ve ücretler anlamında değil, çalışma koşulları anlamında da radikal bir biçimde kutuplaşmaktadır. Bu kutbun bir ucunda yer alan iş güvencesine sahip tam-zamanlı işlerde çalışan, küçük bir grup emek

⁶⁷ "Disorganised/örgütsüz" kapitalizm tabiri ile Offe, toplumsal güç ve siyasi otorite arasında çıkarları dengeleyen örgütlenmedeki başarısızlığı ifade etmektedir. Kapitalizmin, ulus devletler, sanayi ve sınıflar şeklinde örgütlenmiş eski halinden kırılma söz konusudur.

aristokrasisinin karşısında, alelade işlerde güvencesiz bir biçimde çalışan geniş vasıfsız işçi kitlesi vardır (Parlak, 2004a: 102). Güvencesizlik, geçicilik ve belirsizliğin işaret ettiği riskler, bireysel olarak tüm toplumun üyeleri için geçerli olsa da, bu risklerin olumsuz sonuçları aslen güvencesiz, geçici işlerde çalışan geniş işçi kitlesi ile emek piyasalarının dışına itilenlere yoğun bir şekilde tesir eder.

Özetlemek gerekirse, işin sonu tartışmalarına göre, XX. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren teknolojik gelişmeler klasik sanayi toplumuna özgü çalışma biçimlerinde köklü değişikliklere yol açmıştır. Teknolojinin sağladığı imkânlar sayesinde üretim süreçlerinin parçalanması, çalışmanın mekânsal ve zamansal olarak esnetilmesi olarak ve hukuki öncülleri göz ardı edilerek hayata geçirilmiştir. Batı'da çalışma sürelerinde düşme eğilimi ve yarı-zamanlı çalışmanın yaygınlaşması gibi verilerden yol çıkan işin sonu teorisyenleri, ömür boyu tam istihdam anlayışının ortadan kalkacağını öngörmüşlerdir. Klasik sanayi toplumları, esas olarak ücretli çalışma temelinde örgütlenmiş toplumlar olduğundan, çalışmanın örgütlenmesinde yaşanan bu değişikliklerin toplumsal yapıda bir dönüşüm anlamına geldiği belirtilmektedir. Beck bu dönüşümü, emek toplumlarından risk toplumlarına kayma olarak, Offe ise Örgütsüz Kapitalizm olarak isimlendirmiştir.

Risk, çok genel ifadeyle, belirsiz ve güvencesiz bir yapıya işaret etmektedir. Bu yönüyle, çalışmanın esnekleşmesi ve üretim sisteminin parçalanması, emek piyasalarının geçici, belirsiz ve güvencesiz bir niteliğe bürünmesi anlamına gelmiştir. Üstelik bu yapı bireyselleşme ve küreselleşme dalgalarıyla beraber işlemektedir. Yeni döneme özgü bireyselleşme anlayışı, bu dönüşümün içerdiği riskleri, siyasi ve toplumsal boyuttan, bireysel boyuta indirgemıştır. Kişinin emek piyasalarına dâhil olması veya olmaması, tatmin edici bir işe sahip olup olmaması bireysel tercihe bağlı bir durum olarak görülmeye başlanmıştır. Aynı şekilde kimlik inşası bireysel düzeyde formüle edilerek sınıfsal ve geleneksel bağlarından arındırılmaktadır. Bunun anlamı ise, sistemin işleyişinden üretilen risklerin, bireysel başarısızlık olarak algılanmasıdır. Çalışma hayatının bireyler açısından bu tahmin edilemez ve denetlenemez riskler içeren belirsiz yapısı, klasik sanayi Batı toplumlarını da kapsayan küresel bir boyuta

sahiptir. Beck'in Brazilyalaşma olarak kavramsallaştırdığı bu süreç, kayıtdışı, geçici, güvencesiz çalışma biçimlerinin sanayileşmiş sosyal devletlerde de yayılması anlamını taşır. Bu, risklerin küreselleşmesinin bir ayağını oluşturmaktadır. Diğer ayağında, özellikle çevresel risk ve tehlikelerin küreselleştiğini söylemek mümkündür.

Diğer taraftan, bu döneme kadar işverenin yüklenmek durumunda kaldığı pazar risklerinin taşeronlara ya da bireysel olarak çalışanların kendilerine yüklenmesini mümkün kılan yeni iş stratejileri durumu çalışanlar açısından daha da güvencesiz bir hale sokmuştur (Milkman, 2014: 6).

Daha açık bir ifadeyle, emek piyasalarının esnekleşmesi ile birlikte, 1990'lı yıllar boyunca güvenceden yoksun kişilerin sayısı, yalnızca gelişmekte olan ülkelerde değil gelişmiş ülkelerde de yaygınlaşmıştır. Emek piyasası ve sınıflar açısından güvencesizleşme ile kastedilen, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde modern gelişmiş toplumlarda sosyal haklar çerçevesinde savunulan, sosyal demokratların ve sendikaların öncelikle işçi sınıfı ya da sanayi proletaryası için izledikleri siyasetin hedefi olan güvencelerden yoksunluktur. Giderek artan sayıda kişinin yoksun kaldığı bu güvenceler; emek piyasası güvenliği, istihdam güvenliği, iş güvenliği, çalışma güvenliği, vasıfların yeniden üretiminin güvenliği, gelir güvenliği ve temsil güvenliği olarak sınıflandırılabilir (Standing, 2014: 20).

Anlaşılabileceği üzere küreselleşme süreciyle hayata geçirilen yapısal dönüşümler tam da yukarıda anılan güvencelerin zayıflatılması yönünde politikaları içermektedir. Gerekli hukuki düzenlemeler yapılmadan gerçekleştirilen esneklik uygulamalarının en önemli etkisi, geçici ve kısa süreli istihdam biçimlerinin yaygınlaşmasını sağlayarak istihdam güvencesizliğine yol açmasıdır. Yeni teknolojiler sayesinde yaygınlaşan vasıf gerektirmeyen geçici işler ve geleneksel mesleki yapıların dönüşümü, vasıf kazanma önünde engel teşkil ederken, vasıfların yeniden üretimiyle ilgili sorumluluğun yüklendiği işçilerden değişen düzenin gerektirdiği vasıfları kazanmaları beklenmektedir. Dahası fonksiyonel esneklik pratiklerinin sonucu olarak, işçilerin şirket içinde değişik pozisyonlara kaydırılmasının güvencesizliğin boyutlarını derinleştirmektedir.

Dolayısıyla, post-endüstriyel dönemin sloganı olan esnekliğin emek piyasasına uygulanması ile gerçekleşen “bildiğimiz haliyle işin sonu”dur. Bunun anlamı ise, çalışmanın artık, kısa vadeli, geçici sözleşmelerle ya da sözleşmesiz, “ikinci bir uyarıya kadar” süren pozisyonlarda, herhangi bir güvenceden yoksun bir biçimde faaliyet gösterme halini almasıdır (Bauman, 2011a: 35). Bu anlamda, post-endüstriyel dönemde işin sonu iddialarını bu çerçevede ele almak uygundur.

4. Refah Devletlerinin Krizi ve Tam İstihdam Hedefinin Sonu

İşin sonu senaryosunun en temel argümanlarından biri de, tam istihdam idealinin post-endüstriyel toplumlar için gerçekçi bir amaç olmaktan çıkmış olduğudur. Post-endüstriyel toplum düşünürlerinden birçoğu, tam istihdamın artık ekonomik açıdan rasyonel, mümkün ve arzu edilir olmadığı noktasında hemfikirdirler⁶⁸. Buradan hareketle çalışma sonrası toplumlarda, toplumsal eşitliği sağlayacak, tam istihdam hedefine daha az bağlı alternatif politika önerileri geliştirmeye çalışmışlardır.

İleri kapitalizm koşullarında gelişmiş ülkelerde istihdamın daralması ve bu durumun refah devletlerini karşı karşıya bıraktığı sorunlar ile ilgili olarak oldukça kapsamlı ve açıklayıcı bir yaklaşım sunan düşünürlerden biri Claus Offe’dir. Offe’ye göre refah devletlerinde istihdam olanakları oldukça daraldığından, tam istihdam hedefi iktisadi açıdan olanaksız görünmektedir. Kapitalizmin bu (disorganised) örgütsüz biçiminde post-endüstriyel toplumların çalışmaya daha az bağlı yeni bir politik çerçeveye gereksinimleri vardır.

Bilindiği üzere 1970’lere kadar etkin ve geçerli siyasi ekonomik model olan Keynesyen doktrin için refah devleti, ekonomi üzerinde bir yük olarak değerlendirilmez, tersine iktisadi ve siyasi hayatta düzenleyici bir göreve sahiptir. Buna göre, refah devleti iktisadi gelişmeyi harekete geçirecek güçlerin yeniden

⁶⁸ Bunlar arasında özellikle Claus Offe. “Full Employment: Asking the Wrong Question?”, **Dissent**, Cilt:Winter, 1995. André Gorz. **Elveda Proletarya**, Çev. Hülya Tufan, İstanbul, Afa Yayınları, 1986. Jeremy Rifkin. **The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era**, New York, G. P. Putnam's Sons Book, 1995. John Keane, John Owens. **After Full Employment**, London, Hutchinson, 1986. Güncel tartışmalar için: James Livingston. **No More Work: Why Full Employment Is a Bad Idea**, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 2016.

yaratımına destek verecek ve ekonominin derin krizlere yuvarlanmasına engel olacak müdahaleler ile toplumsal çatışmayı önler. Keynesyen iktisat politikası çerçevesinde refah devletleri stratejik olarak, tam istihdam ve gelişmeyi teşvik etmek, sanayi toplumlarında var olan risklerden olumsuz etkilenenleri korumak ve toplumsal eşitlik için önlem alma eğilimindedir (Offe, 1984: 198).

Offe'nin vurguladığı üzere refah devletlerinin üstlendiği bu rol temelde iki karşıt gücü dengelemek anlamına gelir. Bir yanda, sermayenin verimlilik ve kâr için ihtiyacı, diğer tarafta sosyal reformlar için kamunun beklentisi devlet üzerinde baskı oluşturur. Tarihsel süreç içerisinde liberal kapitalizmin krizleri, hem iktisadi hem de toplumsal istikrar için müdahale baskısını daha da arttırmıştır. Bu müdahaleler ise devletin etki alanını ve rolünü genişletmiştir. Refah devleti modeli, II Dünya Savaşı'nı takip eden dönemde kapitalist demokrasilerde toplumsal huzur ve barışın sağlanması için bir çözüm olmuştur (Wilson, 2004: 51).

Buna karşılık, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren etkisini gösteren ekonomik kriz, neo-laissez-faire ve monetarist iktisadi doktrinlerin entelektüel ve siyasi olarak yeniden ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Bu doktrinler, refah devletlerini, piyasa toplumlarındaki çatışmayı etkin bir şekilde uyumlaştırma noktasında çözüm olarak değil tersine sorunun kaynağı olarak değerlendirerek yoğun biçimde eleştirmişlerdir. Liberal muhafazakâr görüşün refah devletlerine yönelik bu eleştirileri, iki temel sebebe dayandırılmıştır. Bu eleştirilerin birinci gerekçesi, refah devleti aygıtlarının, sermaye üzerine vergi ve düzenleme yükü bindirerek, yatırımlar için caydırıcı bir etki doğurduğu iddiasıdır. İkinci gerekçe ise, refah devletlerinin, işçilere ve sendikalara hak talebi, yetki ve toplu güç pozisyonu sağlayarak çalışmaya (en azından dizginsiz piyasa koşullarında olacağı gibi çok ve verimli çalışmaya) yönelik caydırıcı bir etki yarattığı iddiasıdır. Offe, liberal görüşün bu iki önermesine de karşı çıkmıştır. Ona göre, ileri kapitalist sistemden refah devleti çıkartıldığında sistemin işlemesi mümkün değildir. Refah devletinin utanç verici sırrı da budur; refah devleti düzenlemelerinin sermaye birikimi üzerinde olumsuz bir etki doğurması ihtimal dâhilinde olmasına rağmen, refah devletinin tamamen saf dışı bırakılması ise açıkça yıkıcı bir etki

doğurur. Kapitalizm, refah devleti ile birlikte de refah devleti olmadan da var olamaz (Offe, 1984: 147-149, 153).

Dolayısıyla Offe, neo-liberal görüşü, refah devletlerinin sistemin devamlılığı noktasındaki rolünü azımsamakla eleştirmiş ve kârı canlı tutmak için devlet yapılarının üzerindeki demokratik baskının azaltılması ve ekonominin düzensizleştirilmesi (deregülasyon) yönündeki neo-liberal reçetelere karşı çıkmıştır. Ona göre neo-liberal reçetelerin hayata geçirilmesi, bir dizi yeni sorun yaratır ve hükümetlerin meşruiyetini sarsar (Wilson, 2004: 52).

Bununla birlikte, neo-liberal reçetelere karşı çıkmasına rağmen Offe, refah devletlerinin bir kriz içerisinde bulunduğunu reddetmemiştir. Tersine, refah devletlerinin 1970'lerden itibaren temel fonksiyonlarını yerine getirememeye, iktisadi ve toplumsal çıkarları uzlaştıramamaya başladığını erken dönemden itibaren gözlemlemiştir. Offe'nin bu tez açısından da ilginç olan değerlendirmesine göre, refah devletlerinin içerisinde bulunduğu açmazın kökeninde, istihdam meselesi yatmaktadır. Daha açık bir ifade, ileri kapitalizm koşullarında istihdam artışı hedefi ile şirketlerin kâr hedefi karşıtlık içerisinde. Refah devletlerinin, düşen kâr oranları ve artan işsizliği telafi edebilmek girişimleri ise, devletleri temel fonksiyonlarını bile yerine getiremez hale getirmektedir.

Bu açmazdan çıkmak için sol düşüncenin önerisi, devlet müdahalesi ve çalışma hakkının yasalaştırılması yoluyla istihdam sağlama yönünde girişimde bulunmak olmuştur. Oysa Offe, istihdamın artık inandırıcı bir ihtimal olarak görülemeyeceğini savunmuştur. Ona göre tam istihdam hedefi gerçekçi değildir. Tam istihdam, iktisadi, politik, ekolojik veya askeri boyutların hiçbiri için bir anlam ifade etmez. Tersine, istihdam artışı birçok açıdan olumsuz sonuçlar doğuracaktır. Dahası Offe, tartışma alanını tam istihdamın arzu edilir olup olmadığı noktasına kadar genişletmiştir. İşsizlik probleminin çözümü istihdama dönmeyi talep etmek olmamalıdır. Ücretli emek anlamında tam istihdam ideali yerine daha yararlı kullanışlı alternatifler yaratılması

amaçlanmalıdır (Offe, 1984: 297)⁶⁹. İşin sonu teorisyenlerinin bu amacı karşılayan çözüm önerileri ise aşağıda ele alınacak olan temel gelir önerisidir.

B. ÇALIŞMANIN ANLAM ve ÖNEMİNİ YİTİRMESİ

İşin sonu teorisyenlerinin birçoğu için, istihdamın daralması ve emek piyasalarının parçalı, örgütsüz bir biçime bürünmesi, çalışmanın toplumsal konumu anlamında daha önemli bir kaymayı işaret etmektedir. Buna göre çalışma etrafında örgütlenmiş toplum yapısının farklılaştığı, üreticiliğin öncelendiği bir toplum yapısından tüketicinin öncelendiği bir toplumsal yapıya kayma olduğu belirtilmektedir. Bu yapıda çalışma aracılığıyla kurulan toplumsallık ikincilleşmekte, iş etiği toplumu örgütleyen önemli bir ilke olmaktan çıkmaktadır. Bireysel düzeyde ise çalışma, kimlik için temel referans noktası olma özelliğini yitirmektedir. Öte yandan, sanayi toplumlarına özgü sınıfsal yapılar değişirken, eski sınıfların ortadan kalktığı, buna karşılık yeni toplumsal aktörlerin ortaya çıktığı yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır.

1. Üretim Toplumundan Tüketim Toplumuna Geçiş ve Post-Endüstriyel İş Etiği

Çalışmanın merkezi konumunu yitirmesiyle ilgili iddiaların dayandığı önemli bir tartışma alanı çalışanların işlerine verdikleri değer ile ilgilidir. Ücret karşılığı çalışma, verili bir hayat tarzı için ne anlama geliyor veya bağımlı ücretli çalışanların bilincinde nasıl bir yere sahip? Çalışanlar, çalışma hayatı ve ekonomik faaliyetlerine ilişkin ne gibi yönelimlere ve motivasyona sahipler (Offe, 1985a: 140-141)? Bu sorulardan yola çıkarak, post-endüstriyel dönemde çalışmanın hayatın diğer alanlarına kıyasla merkeziliğini kaybettiği yönündeki değerlendirmeler, işin sonu tartışmalarında önemli bir yer tutmaktadır.

⁶⁹ Offe, refah devletlerinin krizini neredeyse bir toplumsal düzenin sonu olarak değerlendirmiştir. Refah devletlerinden sonra ortaya çıkabilecek bir devlet şekli öngörmemiştir. Offe'nin refah devleti ile ilgili değerlendirilmeleri, tarihsel bir miyopluk olarak değerlendirilerek eleştirilmiştir. Çünkü Offe'nin bu değerlendirmelerinden çok kısa bir süre sonra, refah devleti olmayan bir devlet (yukarıda değinilen neo-liberal devlet) ve devletin idare ettiği güvencelerin güvenlik ağından yoksun bir kapitalist ekonomi ortaya çıkmıştır Zygmunt Bauman. **Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar**, Çev. Ümit Öktem, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1999, s. 70..

Sosyolojik olarak, çalışmanın, kişisel varoluşun örgütlenmesinde merkezi bir rol oynamasını sağlayan iki temel mekanizma vardır. Bunlardan ilki çalışmanın toplumsal sistemin bütünlüğü anlamında, bir *gereklilik* (teknik bir gereklilik) olarak düşünülmesidir. İkincisi ise, toplumsal entegrasyonu sağlayan bir *görev* olmasıdır. Bir gereklilik olarak çalışma motivasyonu, çalışmanın fiziksel olarak hayatta kalmanın asli koşulunu oluşturduğu kabulünü barındırır (Offe, 1985a: 141). İşin sonu tartışmaları yukarıda değinildiği gibi, her şeyden önce yeni teknolojilerin sağladığı verimlilik artışının bu gerekliliği azalttığı iddiasından yola çıkmıştır. İleri refah ülkelerinde yüksek işsizlik oranları ve ömür boyu istihdam sürelerinin düşmesine rağmen yüksek üretim düzeylerinin korunması bu gerekliliğin ortadan kalktığına kanıtı olarak düşünülmüştür. Ayrıca, özellikle ileri refah devletlerinde, çalışanların işe yönlendirilmesinde bu gereklilik motivasyonun çok az önemi olduğu belirtilmektedir.

İnsanları çalışmaya yönelten ikinci önemli mekanizma olan, topluma karşı bir *görev* olarak çalışma düşüncesi, modern toplumlarda toplumsal entegrasyonu sağlayan bir araç olmasının yanı sıra ahlaki bir yükümlülük de içermektedir. Kişi, emeği aracılığıyla topluma karşı görevini yerine getirerek, ahlaki yükümlülüğünü de yerine getirmiş olur. Dolayısıyla modern iş etiği, ikinci bölümde detaylı ele alındığı üzere, çalışmaya doğru davranış olarak varoluşsal bir önem atfedegelmiştir.

Post-endüstriyel dönemde ise çalışmanın, yalnızca bir gereklilik olarak değil, toplumsal entegrasyonu sağlayan bir *görev* (ahlaki bir zorunluluk) olarak da işlevini yitirdiği iddia edilmektedir. İş etiğinin zayıflaması, çalışmanın toplumsal önemini yitirmesinin en önemli boyutlarından birini oluşturur (Offe, 1985a: 141). Dolayısıyla işin sonu teorisyenlerinin, çalışmanın önemi ve merkeziliğini yitirdiği yönündeki iddiaları tam da bu mekanizmaların işlevlerini yitirmesi düşüncesi ile ilgilidir.

Birinci ve ikinci bölümlerde değinildiği üzere, XIX. yüzyıl başlarında emeğin tek zenginlik kaynağı haline gelmesi ve üretim artışının, üretim sürecine daha fazla emek gücünün dâhil edilmesine bağlı olması, geniş kitlelerin üretim sürecine dâhil edilmesini gerektirmiştir. Bunun en önemli ayağını da iş etiği söylemi oluşturmuştur. İş etiği aynı zamanda zengin bir ulusa giden yol ve bireysel sefaletten kurtuluş olarak

çalışma fikrinin doğruluğunu vurgulamıştır. Zygmunt Bauman'ın⁷⁰ ifadesiyle, çalışmanın toplumun ayakta kalması ve refahı için kilit önemde kabul edildiği ve sosyolojik literatürde “tüm sistemi etkileyen üretim” olarak ele alındığı modern sanayi toplumunda iş etiği, “üreticileri üretmek” için en önemli araç olmuştur (Bauman, 1999: 30, 33, 93). Toplumun refahı ve sistemin işlemesi için çalışmaya atfedilen önem, iş etiği aracılığıyla bireysel düzeye de yansımıştır. Bireylerin topluma karşı bir görevi olarak kabul edilen çalışma, ahlaki bir zorunluluk olarak, doğru ve ahlaki açıdan iyi bir hayatın en önemli parçası haline gelmiştir.

XX. yüzyılın sonlarında yaşanan gelişmeler ise iş etiği söylemini bir kez daha tartışmaya açmıştır⁷¹. Post-endüstriyel dönemden itibaren toplumsal kültürel eğilimin, iş etiğinin önemini yitirmesi yönünde olduğu belirtilmektedir. Buna göre, çalışma hayatında yaşanan dönüşümün neticesinde, iş etiği toplumsal hayatın örgütlenmesinde temel referans noktası olmaktan çıkmaktadır (DiFazio, 1996: 202).

Bauman bu kaymanın en önemli sebebi olarak, “üretim toplumu”ndan “tüketim toplumu”na geçişi gösterir. Ona göre, üretim toplumundan tüketim toplumuna geçişin tetiklediği en önemli dönüşüm, bireylerin toplumsal düzenle bütünleşme ve toplumda yer edinme tarzlarında gerçekleştirmiştir. Tüketim toplumunun ihtiyaç duyduğu tüketicilerin yaratılması, üretim toplumunun kalıcılık, bağlılık ve sadakat gibi değerlerinin tersine bir dönüşümünü gerektirmiştir. Modern zamanların başında iş etiği aracılığıyla fabrikalara çekilen yoksullar, “yedek sanayi ordusu” konumundan

⁷⁰ Günümüz toplumlarında çalışmanın dönüşümünü tartışan önemli eserlerden bir diğeri Zygmunt Bauman'ın 1998 tarihli “Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar” isimli kitabıdır. Bu kitapta Bauman, genel olarak modern toplumların gelişimi içerisinde yoksulluk ve çalışmanın aldığı görünümleri değerlendirmektedir. Kitapta, çalışmanın tarihsel pozisyonu anlamında modern dönem ile bugünkü geç-modern, ikinci-modern ya da post-modern dönem arasında bir ayırmadan hareketle, bu dönemlere özgü kavrayış biçimleri arasındaki farklılığın, çalışmanın anlamında sebep olduğu dönüşüm incelenmektedir.

⁷¹ Postmodern dönemin etik düşüşü ile ilgili tartışmalar iş etiği boyutu ile sınırlı değildir. Postmodern ahlak perspektifi, temelde etik olanın ölümünü ve etiğin yerini estetiğin almasını işaret eder. Buna göre, modern döneme özgü kısıtlamalardan biri olarak etiğin kendisi çürümüş ve geçerliliğini yitirmiştir. Postmodern etik, hem ahlaki sorunları ele almanın modern yollarını (zorlamaya dayalı normatif düzenlemeler şeklinde gerçekleşen politik pratikleri), hem de felsefi olarak mutlak, evrensel ve temel olanın aranmasına dayanan teorik altyapısını reddetmektedir. Bkz. Zygmunt Bauman. **Postmodern Etik**, Çev. Alev Türker, 2. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2011b.

“defolu tüketicilere” dönüşmüşlerdir. Bu anlamda üreticiler toplumundan “tüketiciler toplumuna geçiş, iş etiğinin yol gösterdiği bir toplumdan, tüketim estetiğinin hüküm sürdüğü bir topluma geçiş anlamına gelmektedir. Böyle bir yapıda, yapılan iş de, diğer yaşamsal faaliyetler gibi estetik kriterlere tabi hale gelmiştir. Daha açık bir ifadeyle, artık işin taşıdığı statü, zevkli bir deneyim meydana getirebilme kapasitesiyle ilgilidir. Zevkli bir deneyim olarak “gerçek tatmin” sunma yeteneğinden yoksun olan işler, değerden de yoksun olarak kabul edilirler (Bauman, 1999: 10, 41, 51).

Offe’ye göre, iş etiğinin zayıflaması, dinin veya seküler kültürel geleneklerin erozyonunun yanı sıra, tüketici-merkezli hedonizmin yayılmasıyla endüstriyel kapitalist toplumların moral alt yapısının tahrip olmasıyla yakından ilgilidir. Fakat bunlardan daha önemlisi, iş etiği, çalışanların iş sahibi olmalarıyla toplumca tanınan, kabul edilen, ahlaki açıdan uygun davranan bireyler olarak görülmeleriyle ilgili bir düşüncedir (Offe, 1985a: 141). Oysa bu koşulun XXI. yüzyılda toplumsal emeğin hangi alanlarında ne dereceye kadar var olduğu belirsizdir (Braverman, 2008).

Her şeyden önce, yeni teknolojilerin çoğu sektörde üretim sürecine dâhil edilmesi vasıfsızlaştırıcı bir etki doğurarak, iş tatminini yok etmektedir (Gorz, 1985: 66-67). Öte yandan, Taylorist süreçlerin tüm sektörlerde devreye girmesi, teknik ve organizasyonel rasyonalizasyondan öte üretimden “insan faktörünün” ve onun ahlaki boyutlarının çıkartılması anlamına gelmiştir (Kumar, 1979: 15). Dolayısıyla işe yönelik ahlaki bir görev düşüncesi de böylelikle iş süreçlerinden rasyonalize edilmiştir. Offe, iş süreçlerinin rasyonalizasyonunun çalışmanın ahlaki boyutunu ortadan kaldırdığı ve bu sebeple iş etiğinin zayıfladığı sonucuna ulaşmıştır. Daha açık bir ifadeyle, Offe’ye göre, Taylorist ilkelere örgütlenmiş modern üretim biçimleri çalışanlara, işlerini yapmalarıyla toplumca tanınan ve ahlaki olarak doğru davranan insanlar olma izni vermez. İşin artık ahlaki bir görev, bir zorunluluk olarak görülmemesinin sebebi budur (Offe, 1985a: 141).

Gerek Gorz’un iş tatminin kaybını vasıfsızlaşmaya bağlaması, gerekse Offe’nin çalışmanın toplumdaki anlamını yitirmesini iş süreçlerinin rasyonalizasyonu ile ilişkilendirmesi, bu gelişmelerin post-endüstriyel döneme özgü durumlar olmaması

yönüyle eleştirilebilir. Hatırlanacağı üzere, gerek klasik dönem, gerekse geç modern dönem yabancılaşma tartışmaları temelinde, iş süreçlerinin parçalara ayrılacak şekilde rasyonelleşmesi ve uzmanlaşmanın yabancılaştırıcı sonuçlarına odaklanmıştır. Bu anlamda Taylorist süreçlerin neden olduğu anlam kaybı aslen modern sanayi toplumlarına özgü bir durumdur. Ve tersine, bu anlam kaybı modern iş etiği ile birlikte gelişmiştir. Bu yüzden, Offe'nin söz konusu yorumunu, rasyonelizasyon ve uzmanlaşma sürecinin yeni dönemde hizmet sektörü ile yüksek vasıf gerektiren, saygın meslekleri de kapsayacak şekilde yaygınlaşması çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Post-endüstriyel dönemden itibaren gerek teknolojik yeniliklerin sağladığı imkânlar gerekse yukarıda özetlenen küresel dönüşüm sebebiyle güvenceli, uzun süreli işler gibi, toplumsal statü sağlayan meslekler de giderek geçici, rutin, anlam sağlamayan işlere dönüşmektedir.

İşlerin tatmin etme kapasitelerine göre çeşitlilik göstermesi yeni bir şey değildir. Bazı mesleklerin, diğer işlere göre bir gurur, statü ve öz saygı kaynağı olarak daha değerli sayılması toplum düzeni ve değerlerine göre değişiklik göstermekle birlikte bütün toplumlarda geçerli olmuştur. Bununla birlikte, Bauman'a göre modern toplumun etik perspektifi, bütün işlere anlam ve değer kaynağı olarak bir zemin tesis etmiştir. Modern iş etiği, her iş için, yerine getirilmiş bir görevin verdiği tatmin duygusunu mümkün kılarak iş türleri arasındaki farkları, işlerin tatmin ediciliklerini, statü ve prestij sağlama kapasitelerini eşitlemiştir. Bauman için modern iş etiğinin yitirilmesi, söz konusu eşitliğin ortadan kalkması gibi bir anlam taşımaktadır. Çünkü iş etiğinin yerini alan estetik kriteri, ayırım ve farklar üzerine yükselmektedir. Bu çerçevede, post-endüstriyel dönemde bazı meslekler, estetik deneyimin zarif ve çekici nesnelere konumuna yükseltilirken, geçinme amaçlı ücretli bağımlı iş türleri değersizleştirilmektedir (Bauman, 1999: 53).

Belirtmek gerekir ki Bauman, modern iş etiğinin sağladığı eşitlik ve tatminden bahsederken, modern kapitalist çalışmaya karşı nostaljik bir tutum sergiliyor değildir. Hatırlanacağı üzere, modern iş etiği, Bauman'ın analizinde, üreticilerin yaratılarak üretim sürecine sevinde rol oynamış bir araçtır. Günümüzde olan ise, bu etik değer yitirilmesi ile baskı ve sevk süreçlerinin apaçık hale gelmesidir.

Bauman'ın belirttiği üzere, “Bir zamanlar çalışma etiği cilasının altında saklanan acımasız baskı artık maskesiz ve açıktadır. Estetik ölçüden mahrum işleri tüketiciliğe ikna edilmiş insanlarla doldurmak için, bir seçeneksizlik durumu, hayatta kalmak için mücadele ve zorlanma suni olarak yeniden yaratılmaktadır. Üstelik bu sefer, ahlaki yücelticiliğin kurtarıcılığı yoktur (Bauman, 1999: 53-54)”. Öyleyse insanın kendini gerçekleştirmesine, kişisel girişim ve gelişime imkân vermeyen; macera ve risk taşımayan, estetikten yoksun ve bu yüzden değersiz kabul edilen tekdüze veya rutin işlerin tümü için başka tür ikna ve baskı süreçleri işlemektedir. Bauman bunu “iyi eğitilmiş tüketicilerin suni olarak seçeneksiz bırakılması” şeklinde ifade etmiştir.

Öte yandan, estetik kriterlere göre değerli kabul edilen bazı meslek ve faaliyetler ise kendileri birer nesne olarak talep edilmektedir. “İşin püf noktası artık, çalışma zamanını asgariye indirerek boş vakte daha fazla yer bırakmak değil, aksine işi uğraştan, mesleği hobiden, çalışmayı eğlenceden ayıran o sınırı tümüyle ortadan kaldırmakta; işin kendisini en tatmin edici ve en üstün eğlence mertebesine yükseltmektedir. Eğlenceli bir iş çok gıpta edilen bir ayrıcalıktır. Ve bu işin ayrıcalıklı kıldığı kişiler, böyle işlerin sunduğu yüksek heyecan ve sarsıcı deneyim fırsatlarına balıklama atlarlar. Belli çalışma saatleri olmayan, işleriyle günde yirmi dört saat, haftada yedi gün meşgul olan "işkolikler", bugün köleler arasında değil ama şanslı ve başarılı elit tabakasındadırlar (Bauman, 1999: 55).”

Dolayısıyla, estetik değere sahip işlerde çalışanların üretim sürecine sevgi için de modern iş etiğinden farklı bir mekanizma vardır. Tüketim estetiği, bazı işlere zevkli, heyecanlı, anlamlı ve ilginç faaliyetler olarak bir imaj verir. Bu imaj, moda olduğu sürece öz saygının ve hatta şöhretin kaynağı olarak geçerliliğini korur. Oysa emek piyasalarına hâkim olan esneklik motifi en çok bu işler için geçerlidir. Bu işleri değerli gösteren tam da bu işlerin esneklik, geçicilik, değişim ve uçuculuk gibi özelliklere sahip olmasıdır. Bu özellikler, maceranın, özgürlüğün, kişisel yaratım ve gelişimin koşulları olarak çalışmayı, kendini gerçekleştirme ve yaratıcılığın bir ifadesiymiş gibi yansıtır. Tüketim estetiği kriterleri, kalıcılığı ve bağlılığı dışladığı ölçüde bu işlerin

sağladığı statünün sürekliliğini de mümkün olmaktan çıkarır⁷². Fakat yine de, yüklendikleri anlam sayesinde, esneklik, belirsizlik gibi özellikler bizzat bu işlerde çalışan ayrıcalıklı elit tabakanın tercihi olarak değer kazanır.

“Bugünün seçkinler topluluğu, tüm işleri aslen estetik bir tatmin meselesi olarak görmeye yatkınlar. Toplumsal hiyerarşinin en altındaki yaşamın gerçeği söz konusu olduğunda ise, bu kavram kaba, gülünç bir taklit olur. Yine de tepedekiler tarafından özgürce ve şevkle tercih edilen ve bir kez seçildikten sonra üzerine titrenen ve gayretle korunan çalışma koşullarının iradi esnekliğinin herkes için koşulsuz bir lütuf olması gerektiğine inanılmasını mümkün kılar. Buna, esnekliğin, güvenlikten yoksunluk, zorla yerinden etme ve belirsiz bir gelecek anlamına geldiği, tercih özgürlüğü, özerklik ve kendini öne sürme hakkına sahip olmayan kesim de dâhildir (Bauman, 1999: 58).”

Öyleyse post-endüstriyel dönemde iş etiği, bağımlılık, güvence ve kalıcılık, süreklilik gibi değerleri itibarsızlaştıracak şekilde işler. Buna karşılık değişen koşullara uyum sağlama yeteneği, esneklik, bireysellik, özgünlük, kendini ifade etme, yaratıcılık gibi özellikler ön plana çıkartılmaktadır. Kaygan ve her an değişebilir işlerde, çalışanlardan yaratıcılık, orijinallik ve potansiyellerini tam olarak göstermelerinin talep edilmesi ise aslında başka bir tür içerim mekanizmasıdır.

Özetle iddialara göre, tüketim estetiğinin iş etiğinin yerini alması ile birlikte, bireylerin iş sahibi olmaları, toplumsal kimlik ve bütünleşme için önemli, ahlaklı ve geçerli bir zemin olmaktan çıkmıştır. İş süreci de estetik kriterlerin sorgu alanı haline gelmiştir. İş süreçlerinin rasyonalizasyonu, hizmet sektörü ile geçmişte uzmanlık ve yüksek eğitim gerektiren, saygın mesleklere de yayılmıştır. Bu durum, kişisel tatmin için anlam sağlayan mesleklerin birçoğunu, çalışanın üretim sürecinin bütününden ziyade belirli bir parçasına odaklandığı bağımlı işlere dönüştürmektedir. Emek piyasasının çoğunluğunu kapsayan bağımlı, tekdüze, rutin işler, post-endüstriyel dönemin can sıkıcı işleri olarak değersiz görülerek itibarsızlaştırılır. Bu işlerde çalışan bireyler, aynı

⁷² Endüstriyel ve post-endüstriyel dönemde geçerli olan değerlerin kişilik özelliklerine etkilerine ilişkin karşılaştırmalı bir çalışma için bkz. Richard Sennett. **Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri**, Çev. Barış Yıldırım, 4. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010.

zamanda tüketiciler olduklarından bu işlerde çalışmaya mecburdurlar. Modern iş etiğinin sağladığı ahlaki tatminin yerine, seçeneksizlik geçmiştir.

Emek piyasalarının diğer kutbunda ise, post-endüstriyel iş etiği, aslında çalışma faaliyetinin kendisinin bir tüketim nesnesi olarak metalaştırılmasıdır. Bu metanın değerli olup olmaması ise her ne kadar bireysel olarak emek sahibine anlam ve özsaygı kazandırıp kazandırmamasıyla ilgiliymiş gibi yansıtılsa da aslında tüketim estetiğinin kriterlerine tabidir. Dolayısıyla uçucu, geçici, belirsiz ve kısa sürede değişen değer yargıları bu metaya, anlamlı, kalıcı ve güvenilir bir üretim fırsatı sunmaz. Dolayısıyla burada da çalışma kendisi bir tüketim nesnesi haline gelmesiyle değersizleşmiştir.

Görüldüğü gibi, post-endüstriyel dönemde iş etiğinin ve çalışmanın önemini yitirdiği iddiası işin sonu teorileri için kilit bir öneme sahiptir. Aşağıda ele alınacağı üzere, Andre Gorz, *Elveda Proleterya* isimli kitabında, iş etiğinin ve sınıf bilincinin zayıflamasını işçi olmayan sınıfsız proletarya açıklamasının temeli olarak kullanmıştır (Gorz, 1986: 66-75). Bu anlamda, iş etiğinin zayıflamasının yansıdığı önemli bir boyut, sınıf yapısının değişmesi tartışmasıdır. Diğer bir boyutu ise, iş etiğinin zayıflamasının çalışmanın toplumsal rolünü kaybetmesiyle ilgilidir. Offe, çalışan nüfusun daha önce hiç olmadığı kadar büyük bir oranının bağımlı ücretli çalışan olmasına rağmen, bireysel düzeyde ve hayatın şekillenmesinde işin etkisinin azalmasını bir paradoks olarak yorumlamıştır ve çalışmanın sosyolojik bir kategori olarak önemini koruyup korumadığı sorgulamasını iş etiği üzerinden yapmıştır (Offe, 1985a: 141). İş etiğinin yitirilmesinin başka bir boyutu ise çalışmanın bireysel düzeyde kimliğin inşasındaki rolünü yitirmesidir.

2. Çalışmanın Kimlik Açısından Önemi Kaybetmesi

Modern dönemde çalışmanın toplumun en önemli yapı taşlarından biri olması, çalışanların, yoksul olsalar bile çalışmalarını ile itibar sahibi olmaları anlamına gelmekteydi. Topluma karşı görev olarak, doğru davranış olarak çalışma toplumla bütünleşmenin en önemli aracıydı. Çalışma üzerinden kimlik sahibi olma ise, zanaata

bağlı gurur ya da çalışma arzusunda olanlara duyulan genel toplumsal saygı ile ilişkili bir durumdur. Bu anlamda, çalışmanın kişisel gelişim, statü ve bilincin şekillenmesindeki etkisi, çalışmayı kimliğin inşasında kilit bir pozisyona yerleştirmiştir. Bireylerin emekleriyle kurdukları ilişkiyi yansıtan işleri, hem kendilerine yönelik algılarını biçimlendiren hem de toplumun diğer üyeleriyle ilişkilerini belirleyen başlıca alan olmuştur.

Yeni dönemde yaşanan dönüşümle birlikte, insan ve toplum bilimlerinde kimliğin doğasına dair kuramsal tartışmalar yoğunluk kazanmaya başlamıştır. Çağdaş teorisyenlerin bir kısmı, kimliğin inşasında çalışmanın belirleyiciliğini kaybettiği düşüncesinden yola çıkarak, çalışma yerine tüketim gibi hayatın diğer boyutlarını merkeze aldıkları analizler yapmışlardır. Kolektif kimlik üzerine geliştirilen yeni teoriler, meslek ya da sınıf yerine ırk, uyruk, cinsiyet ya da cinsel tercihlere yönelirken; dolaylı süreçlerle gücün kullanımına odaklanan öznellik teorileri ise üretim ilişkilerine özel bir öncelik vermekten kaçınmışlardır (Leidner, 2006: 424).

Çalışmanın bireysel düzeyde önemini yitirdiği iddiasını temellendiren argümanlardan biri, işlerin vasıfsızlaşması yoluyla çalışmanın değersizleştirildiği düşüncesidir. Buna göre, gittikçe artan şekilde üretim sürecine dâhil edilen yeni teknolojilerin emek üzerinde vasıfsızlaştırıcı etki yaratması, iş tatminini öldürmektedir. Böyle bir yapıda işçi sınıfının istihdam kalitesi ve statüsü zayıflamaktadır. Çalışanların çoğu artık çok az vasıf gerektiren işlerde çalışmakta ve çok az tatmin sağlamaktadır. Dolayısıyla çalışmanın yalnızca yaşamak ve ücret kazanmak için yapılan araçsal bir faaliyete dönüştüğü iddia edilmektedir. Çalışmanın bu şekilde araçsallaştırılarak değersizleştirilmesi ise, çalışmanın anlamlı bir faaliyet olarak kimliğin temeli olma özelliğini yitirmesi anlamına gelmektedir (Gorz, 1985: 66, 67; Parlak, 2004a: 102).

Andre Gorz, yeni dönemde kapitalizmin meslekleri işe dönüştürdüğü yorumunda bulunur. Artık çalışma, bir meslek ya da bir sosyal kimlik ve kişisel oluşum kaynağı gibi anlamlı bir faaliyet olarak ortaya çıkmamaktadır. Üretken faaliyet anlamıyla çalışma ile sahip olunan işler arasındaki bağ kopmuştur (Gorz, 1985: 56). Böylece Gorz, kişiye anlam kaynağı ve toplumsal bütünleşme aracı olarak bir meslek olarak

çalışmanın ortadan kalktığı yorumunda bulunur. Kapitalizm bu yeni dönemde meslek olarak çalışmayı iş biçimine sokmuştur. Bu işler de genellikle geçici olduğu için kimlik için referans noktası olamaz.

Dahası, post-endüstriyel dönüşüm, gerek yeni üretim tekniklerinin gerekse küreselleşme ile güvencesizleşme sürecine paralel olarak geleneksel sınıfsal yapıların çözülmesi anlamına gelmiştir. Dolayısıyla sınıf temelli kimlikler de tarihe karışmıştır. Küresel dünyanın post-fordist şirketleri, özellikle sınıf kimliklerinden, küresel toplumdaki konularından ve aidiyetlerinden koparılmış işçileri istihdam etmeyi tercih etmektedir. Karşılığında bu işçilere “şirket kültürü” ile edinilmiş bir “şirket kimliği” verilmektedir. Toplumsal kimlik ve bütünleşme arayışında işçiler, güvensizlik ve dışlanma duygusuna karşı, şirketlerin kendilerine aşıladıkları şirket kimliğine sarılmaktadırlar. Post-endüstriyel işçilerden kendilerine iş ile birlikte gurur duyabilecekleri bir kimlik, kişilik ve aidiyet verecek firmaya, kendi bedenlerini ve ruhlarını adanmaları beklenmektedir (Gorz, 2001: 56-57, 59). Hiç kuşkusuz bu şekilde hissedilen aidiyet duygusu ve sahiplenilen kimlik geçici, ve geçici olduğu oranda da bir illüzyondur. Ayrıca şirket kimliğinin çoğunlukla yapılan işin doğası ile bir ilgisi yoktur. Kimliğin kaynağı çoğunlukla, profesyonel bir ekip tarafından belirlenmiş bir takım semboller, terimler ve belirli bir tarzıdır. Dolayısıyla üretken faaliyet olarak çalışma, kimliğin oluşumunda arka plana itilmiş olmaktadır.

Konunun bir başka boyutu ise iş etiğinin zayıflamasıdır. Örneğin, Claus Offe, çalışmanın önemini yitirdiği iddiasını, toplumsal düzeyde iş etiğinin zayıflaması ile ilişkili olarak ele alırken, bireysel düzeyde ise konuyu kimlik ve toplumsal aidiyet boyutuyla tartışmıştır. Buna göre, insanların kendilerini tanımlamalarında veya amaçlarını seçmelerinde iş etiği ve işle ilgili aktiviteler belirleyiciliğini yitirmektedir. Öncelikle, emek piyasalarının heterojen bir yapıya bürünmesi, işçi vasıflarının kutuplaşması ve çalışma koşullarının iktisadi, örgütsel ve teknik dönüşümü sebebiyle, çalışma, çalışan nüfus için belirli(precise) ve ortak olarak paylaşılan bir değer sağlamamaktadır. İşçi olmak, artık daha az önemli olmasının yanı sıra, kültürel, örgütsel ve siyasi örgütler için ya da kolektif kimlikler için ayırıcı bir özellik olmaktan

çıkılmıştır. Bu anlamda, işçi sınıfının bir parçası gibi hissetme gibi bir durum artık söz konusu değildir. Dahası, Offe'ye göre insanlar, giderek artan biçimde çalışmanın faydasızlığı (disutiliy) konusunda bilinçlenmekte, anlamlı ve faydalı çalışma hakkı için mücadele etmekte ve yaşam tatmini için çalışma dışı faaliyetlere dönmektedirler. Bütün bu değişiklikler, toplumların örgütlenmesinde çalışmanın merkezi rolünü hem objektif hem de subjektif olarak aşındırmaktadır (Offe, 1985a: 136-148).

Dikkat edileceği üzere, çalışmayı analiz eden güncel tartışmaların büyük bir kısmı, özellikle zanaat ve meslek gibi hayat boyu kimlik, güçlü örgütlenme ve tatmin edici anlam sağlayan geleneksel çalışma biçimlerinin güncel çalışma biçimleriyle karşılaştırmasından hareket etmektedir. Çalışmanın bu şekilde idealize edilmiş nostaljik görünümünde, mesleki gruba aidiyet, bir dizi kapsamlı bilgi ve yeteneğin, uzun bir eğitim ve sosyalleşme süreciyle geliştirilmesi yoluyla sağlanır. Bireyler bu yapıda bağımsızdırlar ve meslek, çalışanların sosyal hayatlarını birçok yönden şekillendirir (Leidner, 2006: 427).

Oysa post-endüstriyel dönemden itibaren küresel düzeyde gittikçe artan sayıda insan, istihdam edilebildikleri dönemlerde bir geleceği olmayan ve toplumsal hafızadan yoksun işlerde çalışmaktadır. Bu geniş kitlenin bazı mensupları birtakım mesleki yeterliliklere veya havalı unvanlara sahip olabilirlerse de, mesleki bir kimlikleri yoktur. Tarihsel olarak edinilmiş birtakım pratikler içerisine kök salmış mesleki bir cemaate sahip olma, mütekabiliyet ve dayanışma gibi duygular geçerliliğini yitirmiştir (Standing, 2014: 29).

Mesleklerin aşınmasına; ömür boyu istihdamın ideal olmaktan çıkmasına ve geçici güvencesiz işlerin yaygınlaşmasına bağlı olarak çalışmanın toplumsal kimlik inşasındaki fonksiyonunu kaybetmesini Bauman, şu şekilde açıklamaktadır (Bauman, 1999: 45):

“Sağlam, daimi, mantıksal açıdan tutarlı ve düzenli yapıya sahip çalışma kariyeri artık geniş ölçüde geçerli bir seçenek değildir. İcra edilen meslekten yola çıkarak daimi bir kimlik sağlanmak şöyle dursun, bu kimlik sadece

nispeten seyrek durumlarda tanımlanabiliyor. Daimi, garantili ve sigortalı işler artık az bulunur durumda. Geçmişin "ömür boyu", hatta bazen miras bırakılan işleri, birkaç eski endüstri dalıyla ve meslekle sınırlı ve bunların sayıları da hızla azalmaktadır. Yeni boş iş alanları belirli dönemler için geçerli ve yeni bir düzenlemeye kadar yarım-günlük iş olarak gözüküyor. Bu kaygan zeminde gerçekten sürekli hiçbir şeyin inşa edilmesi umulamaz. Açıkça ve basitçe, çalışmaya bağlı olarak bir ömür boyu geçerli olacak kimlik inşası ihtimali insanların çoğu için, (en azından şimdilik, birkaç üstün yetenek gerektiren ve ayrıcalıklı kimi meslekler hariç) artık ölmüş ve gömülmüş durumdadır.”

Dolayısıyla Bauman’ın analizine göre, insanlara kimliklerini inşa edecek sağlam zemini sağlayan ömür boyu işlerin ve mesleklerin ortadan kalkmasına bağlı olarak çalışma temelli tanımlamalar önemini yitirmektedir. Bauman ayrıca küreselleşme ile iş sahiplerinin üretim sürecini işgücü maliyetlerinin düşük olduğu bölgelere kaydırma avantajları sayesinde işçiye olan talebin ve işçi ile iş arasındaki bağı zayıfladığına da dikkat çekmiştir (Bauman, 1999: 45). Bu anlamda, çağdaş teoride kimlik üzerine yapılan değerlendirmelerin büyük bir bölümü gibi Bauman’ın analizinde de iş temelli kimliklerden tüketim estetiğine bağlı kimliklere geçiş vurgusu vardır.

Buna göre üretim temelli toplum örgütlenmesinden tüketimin öncelendiği yapıya kayma ile birlikte, modern toplumlarda toplumsal kimliğinin inşası için temel referans noktası olan ücretli işin yerini tüketime dayalı kriterler almıştır. Kimlik, artık yalnızca ve büyük ölçüde bireysel tüketim üzerinden elde edilmektedir. Üstelik kimlikler de tıpkı tüketim malları gibi sadece tüketilmek ve sahip olunmak içindir (Bauman, 1999: 47).

Peşinde koşulan, çalışarak gayretle elde edinilen istikrarlı bir toplumsal kimlik yerine, artık tesadüfi ve değişken kimlikler söz konusudur. Bu tesadüfi ve değişken kimlikler ise bireylerin üzerinde çalışmaları gereken sorumluluklarıdır. İnsanlar kim olacaklarını seçmek zorundadırlar. Kimlik, bireyin, üzerinde çaba göstermesi gereken bir proje haline gelmiştir (Beck, 2000). İnsanın kim olacağı ile ilgili seçeneklerin artışı, insanın kendi üzerinde çalışmasını teşvik eden yönlendirmeler ve baskılarla birleşerek

güvensizliğe yol açmakta, insanları etkiye açık bir hale getirmektedir. Kitle iletişim araçları, profesyonel tartışmalar, kişisel gelişim programları ve kapitalist girişimcilik; kendini ifade etmeyi cesaretlendirme, öz-disiplini normalize etme ve kimlik ile ilgili bireysel farkındalığı destekleme noktasında birleşmişlerdir. Kişinin bireyselliğini fark etmesini ve seçimini uygulamasını sağlayacakmış gibi görünen mal ve hizmetler, satın alınmak üzere pazarda yerlerini almıştır (Leidner, 2006: 430).

Başka bir ifade ile statü, rol ve kimlik, pazara bağlılık yoluyla ulaşılabilen ve ne tüketildiğiyle belirlenen bir şey haline gelmiştir. Bu durum zenginler veya refah seviyesi yüksek kişiler açısından önemli bir problem teşkil etmez. Konu, bireyin işini seçmesi ve doğru ürün ve markaları tercih ettiğini görünür kılmadır (Strangleman, 2007: 84).

Toplumsal kimliği oluşturan seçimlerde, en az seçimlerin estetiği kadar önemli olan şey ise esnekliktir. Bu anlamda Bauman, post-endüstriyel dönemde emek piyasası ile toplumsal kimlik arasında paralellik görmektedir. İnsanların sahip olmak istedikleri toplumsal kimlik ne olursa olsun, onlardan asıl beklenen değişikliklere kısa sürede uyum sağlamaları ve olabildiğince çok seçeneğe sahip olma prensibiyle yaşamlarını sürdürmeleridir (Bauman, 2005: 28). Bu tercihler ve sonsuz seçenekler arasında gerçekte olan ise kimliklerin başka bir şekilde tek tipleşmeye maruz kalmasıdır. Çünkü günümüzde insanın kendini enformasyon düzeyinde gerçekleştirmesi kimliğin en önemli boyutudur. Dijital bir bakış açısı, insan doğasının her alanını kapsar hale gelmektedir ve bu bakış açısı, çılgın kimlik talepleri, birbirinin aynı olma hali ve kimliklerin teknolojik tekrarlarını bir arada içermektedir (Berardi, 2012: 62 - 63).

Kimliğin inşası ve çalışmanın konumunda yaşanan bu kayma, yoksullar açısından çok daha derin sonuçlara yol açmaktadır. “Uygun bir şekilde” tüketebilme yetersizliği artık vatandaşlığın inkârı anlamına gelmektedir. Geçmişte, olgun demokrasilerde yetişkin bir vatandaşlığın nişanesi ve insanların, özellikle işçi hareketinin devletin tüm imkânlarına ulaşmasını sağlayan nitelik, üretkenlikleriydi (Strangleman, 2007: 84). Üretkenliğin belirleyici bir kriter olmaktan çıkması, buna karşılık tüketim tercihlerinin

en önemli kimlik nişaneleri sayılması(tüketim estetiğine kayma) yoksullar için toplum dışına itilme anlamına gelmektedir.

Bütün bu değişiklikler dolayısıyla Bauman, XXI. yüzyılda iş etiğinin ve emek gücünün satılması anlamıyla toplumsal olarak tanınan çalışma kavramının bir kez daha tartışmaya açılması gerektiğini belirtmektedir (Bauman, 1999: 10). Offe'ye göre ise bu durum yalnızca emek toplumunun krizi anlamına gelmez, aşağıda tartışılacağı üzere, Offe buradan yola çıkarak çalışmanın sosyal teorilerin temeli olarak sosyolojik önemini yitirdiği sonucuna ulaşmıştır (Offe, 1985a: 148).

3. Sınıf Kültürünün ve Bilincinin Çözülmesi

Yukarıda açıklandığı haliyle yaşanan toplumsal dönüşümün bir ayağı da, yeni bir bireyselleşme anlayışının yaygınlaşmasıdır. Sanayi toplumunun sınıf kültürü ve bilinci ile toplumsal cinsiyet ve aile rolleri gibi geleneksel parametrelerinde bir çözülme söz konusudur. İnsanları sınıfsal aidiyetlerinden; aile, komşuluk, arkadaşlık gibi ilişkilerden ve bölgesel bir kültüre ve toprağa bağlılık gibi değerlerden kopartacak şekilde bireyselleşme yönünde bir eğilim ortaya çıkmıştır (Beck, 2014: 131 - 134).

Sınıf bilincinin zayıflayarak, bireyselleşmenin etkili hale gelmesinin en önemli sebeplerinden biri, çalışma hayatına damgasını vuran güvencesizleşme ve belirsizliktir. Çalışma hayatının her zaman belirsizliklerle dolu olduğu söylenebilirse de bugünkü belirsizliğin dikkat çekici bir biçimde yeni bir türde olduğu belirtilmektedir. Çünkü artık çalışanların hayatlarını, yaşam tarzlarını, gelir düzeylerini etkileyebilecek tehlikeler, gelecekte karşılaşılabilecek felaketler ile iktisadi riskler, eskiden olduğu gibi, kader birliği edenlerin güçlerini birleştirerek, önlem alarak, ortak bir tutum benimseyerek, dayanışma ile aşılabilecek türden değildir. Bauman'ın deyişiyle "Bugünkü belirsizlik etkili bir bireyselleştirici güçtür. Birleştirecek yerde böler...Ortak çıkarlar fikri belirsizliği daha da büyütür ve sonunda kavranamaz hale getirir...Bu ise dayanışmacı tavrı, akılcı bir taktik olarak geçmişte sahip olduğu statüden yoksun bırakır ve işçi sınıfının savunmacı ve militan

örgütlerinin kurulmasına yol açan hayat stratejisinden tamamen farklı bir strateji önerir (Bauman, 2011a: 36)”.

Bu stratejide bireylerden, maddi hayat koşullarını sağlamak için, merkezine kendilerini koydukları bir hayat planlaması yapmaları beklenmektedir. Bu bireyin tercihine bırakılmış hayat planlaması, toplumsal kimliğin seçimini ve değişimini zorunlu kılarak; riskin, seçimi yapan bireye yüklenmesi anlamına gelmektedir.

Dolayısıyla bireyselleşme, bir yandan yaşam tarzlarının ve biçimlerinin çeşitlenmesi ve farklılaşmasını sağlarken, diğer taraftan toplumsal eşitsizlikleri müphemleştirmektedir. Bu bakımdan, modern kapitalist sanayi toplumlarına özgü toplumsal eşitsizlikler ve buna bağlı sorunlar, keskinleşerek varlıklarını sürdürmektedirler. Fakat sistemin doğasına içkin bu sorunlar, bireyselleşme sebebiyle kişisel başarısızlık olarak yansıtılmaktadır (Beck, 2014: 131 - 134).

Bireyselleşme dalgası, sanayi toplumuna özgü konum, katman ve rollerden özgürleşme olarak sunulmaktadır. Oysa gerçekte olan, bireylere daha fazla risk ve sorumluluk yüklenerek, üzerlerindeki baskı ve zorunlulukların yoğunlaşmasıdır.

Foucault, “bireyselleşme”nin bireyleri risklere karşı korumak yerine, bireylerin riskleri bireysel olarak üstlerine aldıkları ve göğüs gerdikleri bir ekonomik alanın yaratılmasına hizmet ettiğine dikkat çekmektedir (Foucault, 2004: 144-145).

Dolayısıyla süreç bir boyutuyla, sisteme ilişkin toplumsal eşitsizliklerin ve risklerin, sınıfsal nitelikten ve siyasi sorumluktan arındırılarak bireyselleşmesi olarak işlemektedir. Diğer boyutunda ise bireysel sorumluluğa yüklenmiş risklerin, küresel düzeyde yaygınlaşması söz konusudur. Klasik sanayi toplumunda, ilerleme düşüncesi ve üretici güçlerin gösterdiği gelişme, ortaya çıkan riskleri baskılamıştır. Bu döneme özgü sorun, ağırlıklı olarak, yaratılan refahın bölüşümü ile ilgili olmuştur. Oysa refahın yaratılması, risk ve potansiyel tehlikeleri bünyesinde barındıran bir süreçtir. Neo-liberal ideolojinin etkili hale gelmesiyle, sosyal devlet anlayışının çözülmesi, risklerin bireyselleştiği bir durum ortaya çıkarmıştır.

Bauman'ın bireyselleşme vurgusunun bir boyutu da, üreticiler toplumundan tüketiciler toplumuna geçiş ile ilgilidir. Modern sanayi toplumunda, kolektif bir karaktere sahip olan üretme faaliyeti, kolektif bir çabanın, işbölümü, işbirliği ve eylemlerin koordinasyonunun sonucudur. Üreticiler ayrı ayrı hareket ederken bile iletişim, uyum ve bütünlük temeldir. Oysa tüketim toplumuna geçişle birlikte, üreticilerin kolektif yapısı yerini bireysel tüketicilere bırakmıştır. Tüketim, özel ve ortaklığın zıttı bir duyum olan arzunun dindirilmesinden hareket eden, tamamen bireysel, izole ve esasen münzevi bir faaliyettir. Tüketiciler birlikte hareket ederken bile tercihin ve tüketimin bireyselliği esastır (Bauman, 1999: 49)

Offe, sınıf kültürü ve bilincinin referans noktası olmaktan çıkması ile birlikte çağdaş sosyal teorilerde sınıf temelli değerlendirmelerin yerine toplumsal cinsiyet, etnisite, barış ve silahsızlanma, çevresel koruma ve insan hakları gibi konularla ilgili kavramsallaştırmalara dayalı analizlerin yaygınlaşması eğilimine dikkat çekmektedir (Offe, 1985b: 148-150).

4. Yeni Toplumsal Aktörler

Yukarıda özetlendiği gibi, küreselleşmeyle birlikte artan rekabetin sonucu olarak, emek piyasaları neoliberal ideoloji temelinde piyasa kurallarına göre yeniden dizayn edilmiştir. Esneklik ve benzeri düzenlemeler ile birlikte riskin çalışanlara yüklenmesi mümkün olmuştur. Üretimlerini emek ve doğal kaynakların ucuz olduğu bölgelere kaydıran gelişmiş ülkelerin sanayisizleşmeleri sonucu artan işsizlik oranları, atipik istihdam biçimlerinin ve güvencesizleşmenin yaygınlaşması ile yeni teknolojilerin vasıflar üzerindeki kutuplaştırıcı etkisi alışıldık sınıf yapılarını değiştirmiştir. Bu dönüşüm içerisinde çalışan sınıfların sorunları üzerine düşünmek için yeni kavramsallaştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaçla, post-endüstriyel dönem çalışanlarını tanımlamak için, sınıfsız sınıf, dijital emek, maddi olmayan emek, prekarya, duygusal emek vb. gibi birçok kavramsallaştırmalar yapılmıştır.

İşçi sınıfının yaşadığı bölünme ve yeni toplumsal aktörler ile ilgili tartışmalar temelde iki koldan ilerlemektedir. Birincisi, güvencesizleşmenin yaygınlaşarak tam zamanlı,

ömür boyu süren işlerin sonunun gelmesi ile sınıf kavramının geleneksel anlamını yitirmesi ile ilgilidir. Buna göre post-endüstriyel toplumda, endüstriyel işçi sınıfının ağırlığının azalmasına paralel olarak emek piyasaları parçalı bir görünüme kavuşmuş, bir sınıf bilinci oluşturacak niteliklere sahip (güvenceli, ömür boyu, tam zamanlı) işler ile kimlik ve statü kaynağı olan meslekler marjinalleşmiştir. Bu dönüşüm neticesinde, güvenceli bir işte çalışma ayrıcalığına sahip küçük bir azınlığın haricinde nüfusun büyük çoğunluğu güvencesiz, geçici, vasıfsız işlerde çalışır hale gelmiştir. Bir başka deyişle, sanayi toplumunun işçi sınıfı ortadan kalkarken; post-endüstriyel toplumlarda André Gorz'un sınıf olmayan sınıf, işçi olmayan yeni proletarya gibi terimlerle ele aldığı, yakın zamanda ise prekarya kavramında karşılığını bulan yeni toplumsal aktörler tarih sahnesine çıkmıştır.

Tartışmanın diğer boyutunda ise, yeni teknolojilerin, üretim tekniklerinin ve sektörel değişimin etkisi ile sınıf bileşimlerinin kökten bir biçimde değiştiği, endüstriyel işçi sınıfının yerine maddi olmayan emek biçimlerinin ağırlık kazandığı iddiası üzerinde ilerleyen değerlendirmeler yer almaktadır. Yeni (bilişsel) kapitalizmin temel itici gücü kabul edilen, bilişsel emek, duygusal emek, soyut emek, maddi olmayan emek, dijital emek vb. terimlerle ele alınan bu yeni toplumsal aktörlerin doğasını anlamak, çalışmanın eleştirisi ve işin sonu bağlamında bu tezde yürütülen tartışmalar açısından da kritik bir önem taşımaktadır. Çünkü ikinci bölümde değinildiği üzere, gerek modern gerekse geç modern dönemde çalışmanın eleştirisi temelde yabancılaşmaya yol açan çalışmanın eleştirisidir. Bu anlamda, işin sonu, yabancılaşmaya yol açan rutin işlerin ortadan kalkması ile insanlara kendilerini gerçekleştirme ve üretken güçleri ile yeteneklerini ortaya çıkarma fırsatı sağlayan çalışmaya ulaşılması amaçlanmıştır. Bilişsel kapitalizmin bu yeni aktörlerinden beklenen, tam da yaratıcılık, özgünlük, kendini ifade etme, duygu ve hayal güçlerini iş süreçlerine yansıtma ve dolayısıyla bu yeni toplumsal aktörlerin işleri aracılığıyla kendilerini gerçekleştirip gerçekleştirmedikleri, emeklerinin kontrolüne ve tasarım sürecinin hâkimiyetine özgürce sahip olup olmadıklarına ilişkin tartışmalar önemlidir.

a. İşçi Olmayan Sınıfsız Proletaryadan Prekaryaya

Post-endüstriyel dönemde yaşanan gelişmelerin ücretli çalışanların sınıfsal yapısı üzerindeki etkilerini erken dönemden itibaren inceleyen işin sonu teorisyenlerinden en önemlisi André Gorz'dur. Gorz, yeni üretim tekniklerinin sonucunda sınıfsal yapıların çözüldüğü yorumunda bulunmuştur. İstihdam, sürekli ve tam gün istihdam edilen, profesyonel çok değerlilik ve hareketlilik yeteneğine sahip ücretli işçilerden oluşan merkezi küçük bir azınlık karşısında işsizler, gizli işsizler ve geçici işsizler ile değişen çalışma saatlerine sahip ve aynı iş için farklı ücretler alan, güvencesiz ve geçici işlerde çalışan çok sayıdaki periferik işçilerden oluşan bir sınıf arasında kutuplaşmıştır (Gorz, 2001: 27, 70-71).

Gorz, 1980 yılında kaleme aldığı *Elveda Proleterya*'da, kapitalist işbölümünün yabancılaştırıcı etkisi ve yeni teknolojilerin üretim sürecine dâhil olmasıyla geleneksel işçi sınıfının ortadan kalktığını, onun yerine olmayan-sınıfın ortaya çıktığını iddia etmiştir. Bu olmayan işçilerin olmayan sınıfı, yeni üretim teknikleri sonucu işsiz kalmış ya da entelektüel emeğin otomatizasyon ve enformatikleşme süreci neticesinde işlerin vasıfsızlaşması ile kendi yeteneklerinin çok altında iş görmek durumunda kalan kişileri kapsayan; sürekli ve geçici, tamamen veya kısmi işsizlerden oluşan yani, toplumsal üretimin dışında kalan herkesi kaplayan sınıftır. Post endüstriyel toplumlarda nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan bu yeni proletarya, kapitalizmin meslekleri işe dönüştürme eğiliminin bir parçası olarak, rastlantısal ve geçici görevleri yerine getirir. Bu anlamda kendini özdeşleştirebileceği bir meslek sahibi değildir, yetenekleri ve becerileriyle alakasız olarak, para kazanmak için herhangi bir iş sahibi olabilir. Basit yardımcılık, vekillik, geçici işçilik ve memurluk, kısmi süreli ücretli işçilik gibi pozisyonlarda çalışan ya da işsiz olan yeni proletarya, statüsüz ve sınıfsız bir sınıftır (Gorz, 1986: 73-74). Yine 1983 tarihli "Cennetin Yolları"nda Gorz, mikro-elektronikteki devrim ile çalışmanın doğasının dönüştüğü yorumunda bulunur. Post-endüstriyel toplumda nüfusun büyük çoğunluğu, otomatizasyon süreçleri sonucu işlerini kaybetmiş geniş işsiz kitlesi ile vasıfsız, statüsüz, geçici ve öylesine sıradan işlerde çalıştırılan işçilerden oluşur (Gorz, 1985: 59).

İlerleyen dönem çalışmalarında Gorz, enformasyon alanındaki gelişmeler ve post-endüstriyel dönüşüme ilave olarak neoliberal politikaların ve küreselleşme sürecinin etkilerini de anmıştır. Küreselleşme, sermayeye uluslararası rekabet bahanesiyle refah devletlerinin tasfiyesi ile ücretlilerin haklarını ellerinden alacak düzenlemeler yapma imkânı tanımıştır. Küreselleşmiş sermaye, iş piyasalarının esnekleşmesi, özelleştirme, düzensizleştirme, kamusal harcamaların azaltılması ile ücretlerin düşürülmesi gibi süreçlerin kaçınılmaz olduğu vurgusu (Gorz, 2001: 27) ile güvencesizleşmeyi yaygınlaştırmaktadır. Böyle bir yapıda toplumun büyük çoğunluğu sınıflar altı sınıf olarak tabanda buluşmaktadır. Bu anlamda Gorz, artık, işçi, memur, ücretli çalışanlarla, kısmi süreli çalışanların ya da işsizlerin ve de hiçbir meslek kategorisine girmeyen çeşitli işlerde geçici çalışanlarla, mesleği mesleğinin olmaması olanlar ve geçici işini gerçek etkinliği zannedenlerin kısacası post-endüstriyel toplumun tüm işçileri ve işsizleri de dâhil olmak üzere herkesin ortak kaderi paylaşır hale geldiği düşüncesindedir. Bu, “köleleştirilmiş bir emekçi insanlık” yaratan bir süreçtir (Gorz, 2001: 77-78).

Gorz’un sınıfsız sınıf değerlendirmesini takip eden yakın dönemde, neoliberal küreselleşme süreci sonucu emek piyasalarının yeni görünümünü betimlemek için yaygın biçimde prekarya kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Prekarya kavramı, genel anlamıyla, yeni dünyanın esnekleşmiş istihdam biçimleri içerisinde, kariyer planı yapmaksızın; belirli bir kimlik veya statüyü işaret etmeyen, genellikle geçici işlerde, güvencesiz çalışanların oluşturduğu sınıfı işaret etmektedir.

Precarious (güvencesiz) ve proletariat (proletarya) kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşan prekarya kavramı ilk olarak Fransız sosyologlar tarafından 1980’li yıllarda geçici ve mevsimlik işçileri tanımlamak için kullanılmıştır. Terim, Japonya’da önceleri “çalışan yoksullar” ile sınırlandırılırken, Almanya’da geçici işçilerin yanı sıra herhangi bir toplumsal entegrasyon umudu bulunmayan işsizleri de kapsar biçimde kullanılmaktadır. İtalya’da ise precarito terimi, düşük gelirle geçici işlerde çalışmanın ötesinde güvencesiz bir varoluş olarak algılanmaktadır. Prekaryayı, çağımızın yeni sınıfı olarak tanımlayarak gündeme taşıyan ise Guy Standing olmuştur. Standing’e göre gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde giderek daha fazla sayıda

insanın dahil olduğu prekarya; proleterya, orta sınıf veya enformel kesim gibi kavramlarla ifade edilmesi mümkün olmayan, temel özelliği güvencesiz bir var oluş olan yeni bir sosyo-ekonomik gruptur (Standing, 2014: 24-25).

Güvencesiz, geçici süreli, çoğunlukla enformel biçimlerde çalışma, hâlihazırda sosyal politika uygulamalarının yerleşmemiş olduğu az gelişmiş ülkelerde zaten yaygın bir problemdi. Yeni teknolojiler, neoliberal küreselleşme, refah devletlerinin krizi gibi yukarıda açıklanan gelişmeler neticesinde güvencesizliğin, gelişmiş toplumlarda da yayılması, sanayi toplumlarına özgü sosyal haklarla birlikte geleneksel sınıflarının aşınması anlamına gelmiştir.

Bu tip güvencesiz var oluş biçimleri, yalnızca vasıfsız işleri değil, vasıflı işleri de kapsar. Taşeronlaşma, outsourcing gibi esneklik yöntemleriyle işin geçici ve standart dışı bir hale dönüştürülmesi, emek piyasasının alt sınıflarıyla sınırlı değildir. Emek piyasasına yeni katılan gençlere özgü rutin işlerin tercih edilmemesi gibi karakteristik özellikler işverenler tarafından yönlendirilmekte, çalışmanın reddi, “davranış özgürlüğü” gibi söylemler altında esneklik yaygınlaşmaktadır. Bu anlamda, artık profesyonel ve yüksek ücret düzeyine sahip hizmet endüstrilerinde çalışan müdürler ve danışmanlar da bu tip geçici süreli ve bağlayıcılığı olmayan biçimlerde çalışmayı kabul etmektedirler. Oyuna bu şekilde girenlerden bazıları durumlarını iyileştirirken, büyük bir çoğunluğu, ne işverenlere ne de geleneksel işçilere benzeyen durumlarıyla yaşamaya devam etmektedirler. Bu durum, var olan sözleşmelerin ve seçeneklerin bir arada sürdürülmeye, aşırı taahhüt edilen zamanın ayarlanmaya çalışıldığı, bir sonraki proje ve gelirin nereden geleceğinin bilinmediği ve bu bilinmezlik için stratejiler geliştirmeye çalışılan büyük bir belirsizlik anlamına gelmektedir (Ross, 2009: 5, 10). Dolayısıyla prekarya konusunda en dikkat çekici nokta, bu sınıfın yalnızca herhangi bir toplum biçimi veya geçmişin belirli sınıfsal tabakalarını ilgilendiren bir durum olmaması, tersine dağınık ve küresel bir durum olarak ortaya çıkmasıdır.

Geleneksel çalışma kalıplarıyla ifade edilemeyen ve küresel düzeyde gittikçe genişleyen bu grubun varlığı, işin sonu tartışmalarının önemini göstermektedir.

Çalışmanın artık büyük kitleler için kimlik ve statü kazanmayı sağlayamaması ve aynı zamanda yaratıcı üretken faaliyetlerini gerçekleştirdikleri bir alan olmaktan çıkması çalışmanın felsefi olarak sorgulanması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

Bu noktada ise bir ikilem söz konusudur. İkinci bölümde açıklandığı üzere, modern dönem ve geç modern dönemde çalışmanın eleştirisi temelde çalışmanın organizasyonunun, zamanın ve üretim sürecinin kontrolünü işçiden alacak şekilde yapılandırılmasıyla ilgili olmuştur. Sıkıcı, tekrara dayalı ve tatmin edici olmayan işlerin sebep olduğu yabancılaşma ve memnuniyetsizliğin mavi-yakalı işler kadar beyaz-yakalılar arasında da yaygınlaşması 1970'lerden itibaren çalışmaya karşı direniş manifestolarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu direnişin temel iddialarından birisi, Fordist sanayileşmede olduğu şekliyle istikrarın, uzun süreli istihdamın varoluşsal anlamı çıktıkları olmadığı, yalnızca Marxist anlamda klasik bir yabancılaşmaya sebep olduğu yönündeydi. Bu sebeple esneklik, uzun bir süre olumlu bir gelişme olarak, yabancılaşmaya yol açan kontrol ve zorunlulukların esnemesi olarak yansıtılarak, yönetim ve sermayenin yanı sıra, Fordist sistemin katı ve sabit yapısına dâhil olmak istemeyen genç işçilerin de tercihi olmuştur (Ross, 2009: 5, 10). Oysa esneklik uygulamaları, neo-liberal koşullar altında özgürleşme olarak ortaya çıkmamakta, güvencesizlik, belirsizlik ve riskin tezahürü olan farklı tip bağımlılıklar yaratmaktadır.

b. Maddi Olmayan Emek

Günümüzde enformasyonun “temel üretici güç” olarak kabul edildiği, bilimin ekonominin motorunu oluşturduğu bir bilgi ekonomisinin, enformasyon toplumunun varlığından, bilişsel kapitalizm (Negri, 2008), semiyokapitalizm (Berardi, 2009) dijital kapitalizm (Schiller, 1999), sanal kapitalizm (Dawson ve Foster, 1998), vb. terimlerle kapitalizmin yeni bir evresinden bahsedilmektedir. Bütün bu kavramsallaştırmalar, üretim sürecinin enformasyonun baskın hale gelecek şekilde dönüşümüne işaret etmektedir.

Bu dönüşümde, Adam Smith'ten bu yana değer kaynağı olarak kabul edilen basit soyut emeğin yerini karmaşık bir emeğin aldığı ifade edilmektedir. Başka bir ifadeyle, ürün

miktarı ile zaman biriminin çarpımıyla ölçülebilen maddi emeğin yerine, maddi olmayan emeğin geçtiği değerlendirilmesi gittikçe daha fazla ifade edilmeye başlanmıştır (Gorz, 2011: 11-12).

Maddi olmayan emek kavramsallaştırması, özellikle Otonomist hareketin yeni dönem teorilerinin merkezinde yer almaktadır. Paolo Virno, Maurizio Lazzarato, Micheal Hardt, Antonio Negri gibi Otonomist teorisyenler, teknolojik gelişmelerin, post-fordizmin ve sektörel değişimin, işin yapısı ve nitelikleri ile sınıfsal yapıları değiştirdiğini, bu yüzden tartışma zeminini oluşturacak yeni kavram ve alanlara ihtiyaç duyulduğunu düşünmüşlerdir. Marx'ın "general intellect" (genel zekâ) değerlendirmelerini takip ederek entelektüel işçi sınıfının toplumsal değişimi tetikleme gücüne odaklanmış ve çağın yeni sınıfı olan maddi olmayan emeğin bu rolü ne ölçüde karşıladığını araştırmışlardır. Öte yandan, klasik dönemden itibaren süren yabancılaşma gibi tartışmaların yeni gelişmelerle birlikte nasıl farklı bir boyut aldığına dair önemli değerlendirmeler yapmışlardır.

Otonomist teorisyenlere göre en temel sorunlardan biri, post-fordist üretim biçimlerinde kol emeği ile zihin emeği arasındaki ayrımların geçersizleşmeye başlamasıdır. Teknolojik gelişmeler, üretimde köklü değişikliklere yol açarken, üretici etkinliğin örgütleniş biçimi yalnızca maddi bir boyut taşımanın ötesine geçmiştir (Özmkas, 2015: 9). Dijital teknolojilerin çalışmayı soktuğu yeni biçimde, tasarıyla uygulama arasındaki ayrım, yani işin zihinsel içeriğiyle kol gücüyle uygulanması arasındaki ilişki dönüşmüştür. Otomatik olarak işleyen programlanmış makineler, üretim sürecinde kol emeğinin yerini aldığından fiilen değer üretimi yaratıcı, zihin emeği haline gelmektedir. Böylece işin içeriği gittikçe zihinsel bir hale gelmektedir (Berardi, 2012: 74). Böyle bir yapıda kol emeği her geçen gün daha fazla zihinsel, duygusal, entelektüel, teknik-bilimsel bir emeğe dönüşmektedir (Hardt ve Negri, 2003b: 10). Bu dönüşüm, şimdiye kadar çalışmaya yönelik eleştirilere konu olan ayrımların geçersizleşmesi anlamına geldiği kadar, tartışmanın öznelere de değiştirmektedir.

Bir ekonomik postmodernleşme dalgası, daha doğrusu enformatikleşme süreciyle birlikte endüstriyel üretim azalırken, yerini hizmet sektörüne bırakmakta, fakat bu endüstriyel üretimin ya da emeğin tamamen ortadan kalkması anlamına gelmemekte; imalatın hizmetleşmesi olarak yaşanmaktadır (Özmkas, 2015: 14). Gerçekleşen dönüşüm neticesinde bir sınıf olarak proletaryanın bileşiminin değiştiği ortadadır. Michel Hardt ve Antonio Negri, endüstriyel işçi sınıfının, artık sınıf bileşimindeki hegemonik konumunu yitirdiği yorumunda bulunurlar. Bölünmüş ve çok bileşimli bir yapı arz eden bu yeni proletarya içinde, özellikle maddi olmayan emek gücü figürü gittikçe ön plana çıkmakta ve hem kapitalist üretim şemasında hem de proletaryanın bileşiminde merkezi bir konuma geçmektedir (Hardt ve Negri, 2003a: 77-78). Belirtmek gerekir ki burada ima edilen şey, maddi olmayan emeğin niceliksel olarak endüstriyel işçilerin yerine geçmesinden öte, niteliksel olarak baskın hale gelmesidir. Maddi olmayan emeğe ait temel nitelikler, üretim biçimini belirlemektedir. Bunun en önemli ayaklarından biri, endüstriyel üretimin örgütlenişinin bant sistemindeki doğrusal ilişkilerden dağınık ağlardaki sayısız ve belirsiz ilişkilere dönüşmesidir. Aynı şekilde, enformasyon, iletişim ve işbirliği üretimin yeni normları haline gelirken, üretimin örgütleniş tarzı ise ağlardan oluşmaya başlamıştır (Hardt ve Negri, 2004: 127).

Bu açıklamalardan sonra maddi olmayan emek kavramını, en genel anlamıyla ticari malların enformasyonel, kültürel ve duygulanımsal içeriğini üreten emek olarak tanımlamak mümkündür (Virno ve Hardt, 1996b: 262). Dikkat edileceği üzere bu tanımlama, emeğin enformasyonel, kültürel ve duygusal olmak üzere üç boyutuna işaret etmektedir. Aşağıda sırasıyla bu emek tiplerine ilişkin eleştirel değerlendirmeler ele alınmıştır.

(1) Enformasyonel Emek/ Bilişsel Emek

Öncelikle, maddi olmayan emeğin enformasyonel içerik üretilmesi boyutunu bilişsel emek olarak ele almak mümkündür. Enformasyonun üretim sürecinde hâkim pozisyona geçmesinde birkaç nokta vurgulanmaktadır. Bunlardan ilki, “bilgi” yerine “enformasyon” kavramının tercih ediliyor olmasıdır. Bu tercih, bilginin statüsü ve

bilginin üretilme süreci anlamında bir kırılmayı işaret etmektedir. 1950'lerden itibaren yaşanan teknolojik dönüşüm, bir süreç ve ürün olarak bilgi üzerinde değişikliklere yol açmıştır. Özellikle bilginin araştırılması ve iletilmesi ile bilginin aktarılması ve işlenmesinde kullanılan alet ve aygıtlarda yaşanan değişiklikler, bilginin mahiyetini de değiştirmektedir. Bilgi, “enformasyon niceliklerine” çevrilerek kendisi başlıca üretim gücü haline gelmiştir. Bilişimin hegemonyasını kurmasıyla birlikte, bilginin “bilen” karşısında büyük ölçüde dışsallaşması söz konusudur. Bu anlamda “bilen”, bu bilme süreci içerisinde bilginin nesnesi konumuna gelmektedir. Bilginin tedarikçileriyle ilişkisinde olduğu kadar kullanıcıları ile ilişkisinde de piyasa ilişkileri hâkim hale gelmiştir. Daha açık bir ifade ile bilgi, bir piyasa değeri olarak, satılmak için üretilir hale gelmiştir (Lyotard, 2013: 14-15).

Böyle bir dönüşümde maddi emeğin bir boyutu olarak, metaların enformasyonel içeriğinin ön plana çıkmasıyla, hem sanayi hem de hizmetler sektöründe faaliyet gösteren büyük şirketlerde çalışanların emek süreçlerindeki rolünün değişimi kastedilmektedir. Bu değişim, direkt emeğin karşılaması beklenen becerilerin, artan bir şekilde siberetik ve bilgisayar kontrolü ile dikey ve yatay iletişim gibi yeteneklere kaymış olmasıdır (Lazzarato, 1996: 133).

Vurgulanması gereken başka bir nokta, üretimin bilişimselleştirilmesinin, her şeyden önce süregelen enformasyon akışının idaresini gerektirir hale gelmesidir. Öyleyse çalışma, bir anlamda bu akışın idaresine dönüşme eğilimindedir. “İşlemci kendini sürekli bir biçimde bu akışın idaresine vermeli ya da admalıdır; o bunu üstlenecek özne olarak kendini üretmelidir. İşlemciler arasındaki iletişim ve işbirliği çalışmanın doğasının ayrılmaz parçasıdır.” Dolayısıyla daha dikkatli bir okuma yapıldığında, bu işlemci-çalışanların (maddi olmayan emek ya da bilişsel emek olarak da ifade edilebilir) istihdamında bilgi, zekâ ya da profesyonel niteliklerinden ziyade, hayal gücü, ifade yeteneği, gerçekleştirilecek göreve katılım ve kendini adama gibi davranış özelliklerinin aranan ve önem taşıyan özellikler olarak ön plana çıktığı anlaşılmaktadır (Gorz, 2011: 13-14). Bu ise, zihinsel gücün yanı sıra, kişilik özelliklerinin, yaratıcılığın, arzuların ve duyguların da üretim sürecine aktarılması anlamına gelir.

(2) Entelektüel/İletişimsel Emek/Dijital Emek

Maddi olmayan emeğin ikinci boyutu, kültürel içerik üretimi ile ilgilidir. Burada, “kültürel içeriği” yaratan etkinlik, normalde “iş” olarak tanımlanmayan bir dizi etkinliğin maddi olmayan emek tarafından karşılandığını ima etmektedir. Bu etkinlikler arasında, kültürel ve sanatsal standartların, modanın, zevk ve beğenilerin, tüketici normlarının ve daha stratejik olarak kamuoyunun oluşturulması, tanımlanması, tespit edilmesi ve yönlendirilmesi gibi faaliyetler yer almaktadır (Lazzarato, 1996: 133). Entelektüel, dilsel veya iletişimsel emek olarak da adlandırılabilen bu emek türü, problem çözme, sembolik ve analitik görevler ile dilsel ifadeler gibi üretim alanlarında yer alır ve fikirlerin, semboller, kodlar, metinler, dilsel figürler ve imajlar gibi ürünlerin üretimini üstlenir (Hardt ve Negri, 2004: 122).

“Üretim süreci, yaratıcılık unsuru olarak zekâyı soğurduğunda ve dilsel iletişimi üretken akışkanlaşmanın unsuru olarak içerdiğinde, duyuların üretimi üretim alanının bir parçası haline gelir. Böylece duyuların üretimi, toplumsal olarak örgütlenmiş, iktisaden değerli kılınmış bir olgu haline gelir (Berardi, 2012: 69)”

Yukarıdaki ifadeden anlaşılacağı üzere, yalnızca üretim ve emek sürecinin değil, öznellik üretiminin de yeni bir boyutuna geçilmiş olmaktadır. Sanal dünya veya dijital ortamın sosyal ağları, kullanıcılarını profil oluşturmak marifetiyle özne olmaya davet eder. Böylece sosyal ağlar, öznelliklerin üretildiği toplumsal fabrikalar olarak ortaya çıkar (Özmağas, 2015: 15). Dolayısıyla bunun bir ayağını da dijital emek oluşturur. Dijital emek kavramını, dijital ve sosyal medyanın üretilmesi, yayılması ve kullanılması için sarf edilen, karşılığı ödenen veya ödenmeyen (sosyal medya kullanıcıları da dâhil olmak üzere) tüm emek biçimleri olarak tanımlamak mümkündür (Fuchs, 2015: 27-28). Bir başka deyişle örneğin sosyal medya kullanıcıları, sanal platformlar aracılığıyla deneyimlerini ve öznelliklerini kullanarak kültürel içerik sağlamış olduklarından üretim sürecine içerilmiş olurlar.

Bir zamanlar küçük bir kesim ayrıcalıklı zümreye ait olan bu tip aktiviteler, 1970’lerden itibaren “kitle entelektüelliği” olarak adlandırılan alana taşınmaya

başlanmıştır. Dolayısıyla, bahsi geçen stratejik sektörlerdeki köklü değişiklikler, işgücünün yalnızca kompozisyonunu, yönetimini ve düzenlenmesini radikal bir biçimde dönüştürmekle kalmamış, ayrıca ve daha derin bir etki olarak, toplumdaki entelektüellerin rol, işlev ve faaliyetlerini de farklılaştırmıştır (Lazzarato, 1996: 133).

Otonomist teorinin 1960'lı yıllardan itibaren “kitle entelektüelliği” kavramıyla ele aldığı bu dönüşüm, entelektüel birikimin dönüşümü ile ilgilidir. Buna göre, “entelektüeller artık üretimden bağımsız bir sınıf ya da etik görevlerin ve ögür bilişsel seçimlerin peşinden giden özgür bireyler değil, genel üretim sürecinin entegre bir parçası olma eğilimi gösteren kitlesel toplumsal öznedirler.” Bu tanımlamada sanayi toplumlarının bu gelişmiş aşamasında entelektüel meziyetlerin kitleselleşmesine bir vurgu söz konusudur (Berardi, 2007: 30). Buna göre, kol emeği, artan biçimde entelektüel olarak tanımlanabilecek prosedürleri üstlenir hale gelmiştir. Yeni iletişim teknolojileri, bilgi düzeyi yüksek öznelliklere ihtiyaç duymaktadır. Bu basitçe, entelektüel emeğin kapitalist üretimin kurallarına tabi oluşu değildir. Bu yeni bir “kitle entelektüelliğinin” ortaya çıkışıdır. Kitle entelektüelliği, kapitalist üretimin talepleriyle, çalışmaya karşı mücadelenin ürettiği bir “kendini değerli kılmanın (self valorization)”⁷³ yeni biçimlerinin bir birleşimidir. Kafa emeği ve kol emeği ya da somut emekle soyut emek arasındaki eski dikotomi üretken etkinliklerin yeni doğasını kavrama konusunda başarısızlık riski taşır, çünkü üretimin bu yeni biçimi bu ayrımı almış ve dönüştürmüştür. Emek ve yaratıcılık, yazar ve okuyucuları, tasarlama ve yapma arasındaki ayrımın sınırları emek süreci içerisinde belirsizleşmektedir ve siyasi

⁷³ Otonomist Marksist teori, post-endüstriyel dönemde çalışmanın ve sınıfsal yapıların dönüşümü sebebiyle, kapitalizmin tüm yaşamı iş alanına dâhil ettiğini, bu yüzden de işin sonu tartışmalarının zemininin değiştiğini ileri sürmüşlerdir. Geleneksel özgürlükler âlemi & zorunluluklar âlemi tartışmasının ve yabancılaşmanın aşılacağı bir çalışma idealinin geçerliliğini yitirdiğini belirtirler. Aşağıda ele alınacağı üzere, Otonomistler, insanların kendilerini gerçekleştirmeleri ve emeklerini özgürleştirmeleri için işten özgürleşmeleri gerektiğini vurgularlar. Çalışma sonrası politika önerileri iki ayaklıdır. İlk ayak çalışmanın reddidir. İkinci ayak ise self-valorization (kendini değerli kılma)dır. Bunun için de entelektüellere önemli bir rol biçerler. Bu anlamda, “kitle entelektüelliği” kavramıyla, bir yandan entelektüel enerjilerin kapitalizm tarafından üretim sürecine içerilmesi eleştirilmektedir. Fakat Otonomistler aynı zamanda bu alana yeni mücadele biçimlerinin itici gücü olacağı yönünde büyük bir önem atfetmişlerdir.

söylemde bir değerli hale gelme (valorization) süreci olarak yansıtılmaktadır (Lazzarato, 1996: 133).

İşin sonu teorileri bağlamında ele alındığında bu değerlendirmeler oldukça dikkat çekicidir. Çünkü emeğin dönüşümünde, yaratıcılığın, zekânın, entelektüel, sosyal ve kültürel becerilerin iş süreçlerine aktarılması, kendini gerçekleştirme anlamında bir özgürleşme olarak değil, kapitalist sistemce içerilme olarak algılanmaktadır. Bir başka deyişle, bu iddialara göre emek döngüsünün entelektüelleşmesi, bir bakıma entelektüel düşüncenin, öznelliklerin, zekâ, iletişimsel beceri ve hatta deneyimlerin metalaşarak sermayenin tahakkümünün genişlemesidir.

(3) Duygusal/Duygulanımsal Emek

Maddi olmayan emeğin diğer bir biçimi ise duygusal emektir. Duygusal emek kavramı en genel anlamıyla, duyguların metalaşarak üretim sürecine dâhil edilmesini işaret etmektedir. İşi seviyor gibi görünmek, müşterileri memnun etmek gibi duygu kullanımı, sunulan hizmetin önemli bir boyunu oluşturur hale gelmiştir. Duygusal emek içeren işlerin temel özellikleri, yüz yüze veya sesli iletişim gerektirmesi, çalışanın bir başkası üzerinde (örneğin minnet veya korku gibi) duygusal bir durum yaratması beklentisi ve işverene, eğitim ve gözetim aracılığıyla, çalışanın duygusal aktivitelerini kontrol etme imkânı tanınmasıdır (Hochschild, A. R., 1983: 147). Öyleyse duygusal emeği, işin doğal yapısının bir parçası olmadığı halde işverenin kâr veya değer elde etmek amacıyla talep etmesi üzerine duygusal gösterimlerin içerildiği işlerde ücret karşılığı çalışan kişiler olarak tanımlamak mümkündür (Güngör Delen, 2017: 43). Böylece, bilgi ile kültürel, zihinsel, iletişimsel ve entelektüel becerilerin ardından duygular da metalaşarak üretim sürecine içerilmiş olmaktadır.

Hardt ve Negri, duygusal emek kavramı yerine "duygulanımsal emek"⁷⁴ kavramını tercih etmişlerdir. Bunun sebebi Spinoza'yı izleyen ikilinin duyguları yalnızca zihinsel olgular olarak kabul etmesi, buna karşılık duygulanımların hem bedene hem zihne ait olduğunu düşünmeleridir. Bu anlamda duygulanımsal emek, "rahatlık, esenlik, tatmin, heyecan ya da tutku gibi hisleri üreten ya da işleyen bir emek" olarak tanımlanmaktadır. Uçuş görevlilerinin ve fast-food işçilerinin, danışmanların güler yüzlü hizmeti duygulanımsal emeğe örnek olarak gösterilebilir. Günümüzde, işe alımlarda, iyi hal ve tavırlar, karakter özellikleri ve "sosyal" beceriler giderek kritik unsurlar olarak ön plana çıkmaktadır. Burada maddi olmayan emek, iletişim, ortak faaliyet ve duygulanımların üretimi ve yeniden üretimi ile ilgilidir (Hardt ve Negri, 2004: 122).

Duygulanımsal emek, hizmet sektörünün en kilit noktasını oluşturmaktadır. Özellikle sağlık hizmetleri, bakım emeği gibi özen ve şefkat gerektiren işlerle eğlence endüstrisi duygusal emeğin en yoğun kullanıldığı alanlardır. Hardt ve Negri'nin vurguladığı üzere, duygulanımsal emeğin en önemli yönü, insani ilişki ve etkileşimlerde duyguların yaratılması ve manipülasyonuna dayanmasıdır (Hardt ve Negri, 2003a: 305-306). Bu sebeple duygulanımsal emek, doğrudan bir meta üretmemekle birlikte, birtakım duyguların üretilerek metaya/hizmete yüklenmesidir. Bu anlamda, sunulan hizmet, iş tanımı içerisinde bulunmayan birtakım iletişimsel ve sosyal becerilerle birlikte yerine getirilir ve bu şekilde hizmet verme biçimi, bir süre sonra hizmetin kendisi kadar önemli bir hale gelir. Böylece duygulanımsal emek, içselleştirilmesi gereken bir performansa dönüşür (Özmkas, 2015: 17). İş jargonunda "motivasyon" olarak ön plana çıkartılan şey, bir bakıma, çalışanların işlerini öznel olarak içselleştirmeleridir. Bu öznel içselleştirme süreci performansı etkileyen en önemli faktör olarak belirdiğinden, işlerin yapılma şekli çalışanlara kesin olarak bildirilmez

⁷⁴ Belirtmek gerekir ki, Hardt ve Negri'nin duygulanımsal emek (affective labour) kavramsallaştırması, feminist teorisinin duygusal emek (emotional labour) kavramından önemli ölçüde farklılaşır. Bu anlamda feminist teorisyenler, Hardt ve Negri'nin değerlendirmelerini özellikle yeniden üretim emeğinin toplumsal cinsiyet boyutunu ihmal etmeleri yönüyle esaslı bir biçimde eleştirirler. Bu eleştirilerden bazıları için bkz. Silvia Federici. "On Affective Labour", Ed. Michael Adrian Peters, Ergin Bulut, **Cognitive Capitalism, Education and Digital Labor** içinde, New York, Peter Lang, 2011, Silvia Federici. **Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle**, Oakland, PM Press, 2012.

ve hatta talep edilmez. Çalışanlardan istenen şey, öznellikleridir; daha açık bir ifadeyle, “kendilerini” görevlerine “vererek” üretebilecekleri şeydir (Lazzarato, 1996).

5. Yeni Emek Türleri ve Yabancılaşma

İkinci bölümde özetlendiği üzere, 1970’li yıllara kadar, sosyal teorilerde çalışmanın eleştirisinin temel hedefi olan yabancılaşma konusu, kapitalist ücretli iş mantığı ve özellikle de Fordist üretimde çalışma eyleminin örgütlenmesi ve biçimiyle ilgili olarak ele alınmıştır. Buna göre, sanayi toplumlarında beden, günün sabitlenmiş bölümlerinde belirli sürelerde, kendisine yabancı bir makinenin parçası olarak tekrar eden hareketleri yapmak zorunda kalarak, yaratıcı ve üretken doğasına aykırı bir durumda bulunmaktaydı. İnsanın doğasına aykırı olarak düzenlenmiş iş sürecinin her anı, çeşitli kontrol ve gözetim mekanizmalarıyla denetim altında tutularak insan onuruna aykırı bir hal almıştı. Dahası, işçilerin, üretim sürecinin tasarımına ve bütünün bilgisine hâkim olmamaları yabancılaşmayı derinleştirirken, yaratıcı potansiyellerini ortaya çıkarmaları önünde engel teşkil etmekteydi.

Klasik sanayi toplumlarında zorunluluklar âlemine dâhil olan çalışma alanı, ruhu, yaratıcı gücü, arzuyu, zekâyı ve diğer özgürleştirici enerjileri dışarısında bırakmıştır. İşçilerin entelektüel niteliklerinin, bireyselliklerinin ve yaratıcılıklarının ortaya çıkartabilecekleri, arzunun ortaya çıktığı özgürlük alanı sabit çizgilerle işin dışında belirlenmişti. Bu bağlamda, klasik ve geç modern dönemde çalışmaya yönelik eleştiriler temelde, ruh ile beden, özgürlükler âlemi ile zorunluklar âlemi, işgünü ile boş zaman ayrımları üzerine inşa edilmiştir. İşin sonu tartışmaları da bu karşıtlıkların aşılmasına ilişkin tahayyül ve tasarımlar olarak ortaya çıkmıştır.

Günümüzde yaşanan gelişmeler, bu eleştirilerin kuramsal altyapısına ait dilin dönüşümünü gerekli kılmıştır. Çünkü maddi olmayan emek süreçleri ve esnek çalışma biçimleriyle, üretim süreci ve faaliyet algısı tümünden değişmiştir. Artık bu kriterlerden yola çıkarak yabancılaşmayı tanımlamak mümkün değildir. Bir taraftan, ömür boyu, tam zamanlı işler, yerini kısmi süreli, geçici çalışma biçimlerine bırakırken, çalışanların, çalışma sürelerini özgürce belirleyebildiği, sanayi üretiminin o

katılığında özgürleşmeymiş gibi bir algı yaratılmaktadır. Ayrıca yeni üretim biçimleri, iletişim, yaratıcılık, farklılık, öznellik, arzu gibi özellik ve melekeleri dışarıda bırakmak bir yana, temel nitelikler olarak aramaktadır. Dil, iletişim, zekâ, düşünceler, fikirler, tüm bilişsel etkinlikler ile duygulanımsal melekeler artık emek sürecine tabi kılınmışlardır. Bu ise sanki iş sürecinde kişisel yetenekler ortaya çıkartılıyormuş gibi bir algı yaratılmaktadır.

Gerçekte olan ise yaratıcılık ve zeka kullanımıyla analitik ve simgesel manipülasyon ve duyguların manipülasyonudur (Hardt ve Negri, 2003a: 305-306). Hardt ve Negri, bütün bu çeşitli emek biçimlerinin, bir şekilde kapitalist disipline ve kapitalist üretim ilişkilerine tabi olduğu gerçeğine dikkat çekerler. Bu sermayenin içinde olma ve sermayenin devamını sağlama gerçeği, maddi olmayan emek tipi de dâhil olmak üzere çok çeşitli bileşenleri bir sınıf olarak bir araya getiren gerçektir. Hardt ve Negri, proletarya kavramının kapsamının artık sömürülen ve kapitalist tahakküme tabi olan herkesi kaplayacak şekilde genişlediğini belirtmişlerdir. Bir başka deyişle, emek süreçlerinin niteliğinde yaşanan değişim, aslında fabrika sisteminin genele yayılması, bu sayede çalışma alanına ait tahakkümün etki alanının genişlemesidir (Hardt ve Negri, 2003a: 77-78; 2003b: 10, 19). Bu anlamda, yaratıcılık, özgünlük, iletişim gibi yeteneklerin ön planda olduğu, bu sebeple de kendilerini işlerinde gerçekleştirdikleri düşünülen ve işiyle özdeşleşmiş çalışanlar da aslında kapitalist süreçlerin kontrolü altındadır. Ayrıca esnek çalışma biçimleriyle de farklı tip tahakküm ve kontrol mekanizmaları işlemektedir.

Bu dönüşümün en önemli yönlerinden biri de emeğin bu yeni biçiminin, değerlemenin kapitalist şeması içerisinde miktarının belirlenmesinin gittikçe zorlaşmasıdır. Daha açık bir ifadeyle, emek süresinin ölçülmesi giderek zorlaşırken, çalışma alanı ile çalışma dışı alan ayırımının gittikçe belirsiz hale gelmesidir. Bugün üretilen değer çoğunluğu, gerçek bir üretim süreci dışındaki faaliyetlerden yani çalışma dışı alandan elde edilmektedir (Virno ve Hardt, 1996b: 262).

Bu ise denetim, komuta ve tahakkümün farklı tekniklerinin varlığı anlamına gelir. Dijital dönüşüm, hem işin hem de emek sürecinin, belirli bir akışa sahip ağ içerisine

sokulması anlamına gelmiştir. İlk boyutunda işin farklı katmanları, dijital altyapılar tarafından bir enformasyon ve üretim akışı içerisinde koordine edilmektedir. Bu koordinasyon çalışanlar açısından bir bağımlılık anlamına gelmektedir. Enformasyon ağı bünyesinde iş süreçlerinde komuta, fabrika sistemindeki gibi hiyerarşik bir dayatma yoluyla aktarılmaz değil ama zamanın her parçasına sızan, iş sürecinin her kademesine yayılmış bir durumdadır. Ağ, otomatik bir üretim akışkanlığı anlamına gelirken, ağa tabi süreçlerin ve çalışanların bağımlılığı farklı tip denetimin hâkimiyetini kurmaktadır. Bu bağımlılığın en görünür aracı cep telefonlarıdır. Enformasyon çalışanlarının büyük bir çoğunluğu, çalışmadıkları süre zarfında dahi telefonlarını açık bırakırlar. Küresel üretim akışına yeniden dâhil edilecek olan üretim işlevini yerine getirebilmeleri için her an her yerde ulaşılabilir durumda olmaları beklenir. Bu, işçilerin tüm günlerini, üretim döngüsünde olduğu anda kullanılmak üzere hazır tuttıkları anlamına gelmektedir. Oysa sadece zamanlarının hücreleştirildiği anlar için ücret almaktadırlar. (Berardi, 2012: 83 - 84).

Buradan hareketle otonomistler, iş ile yaşam arasındaki sınırların bulanıklaştığını ileri sürmüşlerdir. Bu ise, çalışmanın eleştirisi ve işin sonu bağlamında en önemli tartışma noktalarından biridir. Çünkü çalışma zamanı ile boş zamanın, çalışma mekânı ile çalışma dışı alanın, kısacası iş ile yaşamın ayrılması zaten modern döneme özgü, kapitalist işe özgü gelişmelerdir. Ve klasik dönemden itibaren eleştirinin hedefi olan temalar da aslen bu ayrımların olumsuz sonuçlarıyla ilgilidir. Dolayısıyla çalışmaya yönelik eleştiri ters yüz edilmiş durumdadır.

Klasik dönemden itibaren çalışmanın eleştirildiği boyutlar, sermayenin değerlendirmesi için yepyeni alanlar anlamına gelmiştir. Yaratıcılık, arzu ve kendini gerçekleştirme doğrultusundaki itkiler ve eleştiriler sayesinde sermaye, fiziksel, ideolojik ve iktisadi enerjisini yenilemiştir (Berardi, 2012: 90). Harry Cleaver, bu açıdan, teorik birikimin, işçi sınıfını özgürleştirmekten ziyade, kapitalizmin kendini yenileyerek mekanizmalarını sağlamlaştırmasına yaradığı yorumunda bulunur (Cleaver, 2001).

Bu anlamda, yabancılaşma tartışması da yepyeni bir zemine taşınmıştır. Endüstriyel emek biçimlerinde yabancılaşma tartışması emekçinin kendi emeği karşısında yaşadığı yadırgama durumunu işaret etmekteydi. Bir özerklik ihtimali içeren bu yabancılaşma kategorisi, bugün bilgi üretiminin bütünleşik döngüsünde yitip gitmiştir. Bir başka ifadeyle 1970'lerden itibaren, yabancılaşma sözcüğünün anlamını kazandıran tarihselci hümanist bağlam ortadan kalkmıştır. Eleştirel teorinin Hegelci ve Marksist analitik kavramların yerini yeni parametreler almaya başlamıştır. Örneğin postyapısalcı teori, ötekilik sorununu “arzu”, “disiplin”, “denetim” “biyopolitika” gibi kavramlarla ele almıştır (Berardi, 2012: 72, 106). Baudrillard ise, dönüşümü “simülasyon”, “içe patlama”, “felaket” gibi kavramlarla ele almıştır (Baudrillard, 2014).

Bütün bunlar yabancılaşmanın yeni boyutlarına işaret etmektedir. Bunlardan ilki, ruhun üretim sürecine dâhil edilmesi yoluyla zihinsel yabancılaşmanın gerçekleşmesidir. Berardi, çalışmanın yeni biçimlerinin artan biçimde zihinselleşmesi neticesinde ruhun köleleştiğini iddia etmektedir. Ona göre yabancılaşmanın yeni biçimi ruhun da üretim sürecine, işe dâhil edilmesidir. İnsanların arzularcı enerjileri, girişimciliğin özendirilmesi yoluyla tuzağa düşürülmekte; libidinal güçleri iktisadi kurallara göre düzenlenmekte; dikkatleri sanal ağların güvencesiz, eğreti yapısı içerisine hapsolmaktadır. Böylece zihinsel aktivitenin her bir aşaması sermayeye dönüşmek zorunda bırakılmaktadır (Berardi, 2007: 24). Zihinsel yabancılaşma, dikkatlerin ekonomik saiklerle mobilize edilmesi şeklinde tezahür etmektedir. Bu süreçte yabancılaşma sözcüğü yerini panik, kaygı bozukluğu, depresyon gibi bilişsel faaliyet üzerindeki etkilerini ölçme kapasitesine sahip kelimeler almıştır (Berardi, 2012: 120).

Yabancılaşmanın yeni bir biçimi de dijital emekte ortaya çıkmaktadır. Buna göre, dijital medya teknolojileri ve içeriğini üretimindeki bütün etkinlikleri kapsayan dijital emekte, kullanıcılar, nesnel bir biçimde yabancılaşmışlardır. Christian Fuchs, Marx'ın yabancılaşma teorisinin dört boyutunun da dijital emekte bulunduğunu ileri sürer. İlk boyutunda, insanlar, Facebook gibi tekel sermaye platformlarını kullanmaya mecbur

bırakılmışlardır, çünkü terk etmeleri durumunda teorik ve sosyal yarar yitimiyle karşı karşıya kalmaktadırlar. Dolayısıyla emek güçlerini sermaye tarafından kullanımına ve denetimine sunmak zorunda olmaları sebebiyle kendilerine yabancılaşmışlardır. İkinci boyutunda, insanların şahsi deneyimleri sermayenin denetimine girmesiyle emek nesnelere karşı yabancılaşma ortaya çıkar. Üçüncü boyutunda, dijital, sanal sosyal platformların mülkiyeti kullanıcılarında değil, özel şirketlerin sahiplerindedir. Üstelik kullanıcı bilgileri de metalaşarak sermayenin sahipliğine girmiştir. Bu şekilde emek araçlarından yabancılaşma söz konusudur. Son olarak, emek ürünüyle ilişkili olarak, parasal kâr, tekil olarak platformun sahipleri tarafından denetlenmektedir. Yabancılaşmanın bu dört şekli, birlikte dijital emek üzerindeki farklı sömürü mekanizmalarını oluşturur (Fuchs, 2015: 501-502).

Benzer şekilde, duygusal emekte de, en az fiziksel ve zihinsel yabancılaşma kadar olumsuz sonuçlar doğuran bir sürecin işlediği belirtilmektedir. Hochschild, duygusal üretimin ücretli emeğe dâhil olmasının son derece yabancılaştırıcı bir süreç olduğunu belirtir. Fiziksel ve duygusal emek arasındaki farkın ardında, aslında benzer bir sürecin işlediği görülecektir. Birinde bedeninden birinde ruhundan yabancılaşma söz konusudur. Fabrikada çalışan birinin kolu makinenin bir parçasıymış gibi düşünülür, bu durumda işçinin bedeninin bir parçası, bir üretim aracı olarak işverenin kontrolüne girer. Bu durum duygusal emek için de geçerlidir. Örneğin uçuş hosteslerinin, işverence belirlenmiş fiziksel aktivitelerinin yanı sıra, yolculara karşı ne tip duygular yansıtacağı da belirlenmiştir. Gülümsemesi, işinin- hizmetin bir parçasıdır. Burada yalnızca gülümseme ve hizmet değil aynı zamanda gerçek bir mutluluk ve huzur hizmet veriliyormuş gibi gösterilir. Görüldüğü gibi, bu tebessüm hostese ait değildir. Bir bakıma çalışanları kendi tebessümünden yabancılaştıran bir süreç işler. Hesaplanmış iş davranışı olarak duygular dâhil edilmiş olur. Bu tip emek biçimi zihin ve duyguların işbirliğini gerektirir ve çoğu durumda kişinin bireysel özünü de içerir. Duyguların yönetimi oldukça zor bir süreçtir aynı zamanda bedenin bilinçli ya da bilinçdışı düzeylerinde bir hazırlık gerektirir. Bu yüzden duygulardan yabancılaşma oldukça ağır ve önemlidir (Hochschild, A. R., 1983: 5, 7, 220). Bu anlamda,

yabancılaşma olgusunun, duygusal emek sürecinde daha da derinleştiği ve çok boyutlu bir sorun haline geldiği belirtilmektedir (Güngör Delen, 2017).

Dolayısıyla, çalışmanın klasik eleştirilerinin temellerinin sarsıldığını belirtmek mümkündür. Zorunlulukların ötesinde gerçekleşeceği düşünülen kendini gerçekleştirme, iktisadi alanda ortaya çıkartılan bir olgu haline gelmiştir. Bilişsel kapitalizmin en önemli aktörleri olarak ortaya çıkan vasıflı işgücünün çalışmaları; yaratıcılık, zekâ ve bilgi aracılığıyla kendilerini gerçekleştirebilecekleri bir üretim faaliyeti olarak yansıtılmakta; Marx'tan itibaren işin sonu ile ulaşılacak özgürlükler alanının general intellect'i (genel zekâ) olarak gösterilmektedir. Oysa denetim ve tahakkümün yeni teknikleri ile yabancılaşmanın yeni boyutları ortaya çıkmıştır. Artık ruhun, duyguların, kişisel özelliklerin de üretim sürecine içerilmesi, dolayısıyla yabancılaşmanın boyutlarını derinleştirilmesi söz konusudur. Bu anlamda, klasik dönem ve geç modern dönemde çalışmaya yöneltilen eleştiriler, kapitalist sistem tarafından içselleştirilmiş, yapıbozuma uğratılmış gibi görünmektedir.

C. ÇALIŞMA ÖTESİ POLİTİKA

Post-endüstriyel dönemde, büyük oranda yeni teknolojiler ve üretim tekniklerinde yaşanan dönüşüm sebebiyle, “çalışma toplumları” olan sanayi toplumlarına özgü kurum ve toplumsal yapılanma biçiminin sonunun geldiği düşüncesinden yola çıkan işin sonu teorisyenleri, insanların üretken faaliyetlerinin açığa çıkmasını sağlayacak özgürleşmenin nasıl sağlanacağı noktasında alternatifler geliştirmeye çalışmışlardır.

Bazı düşünürler, ücretli işin yerini aile çalışmasının, anne ve babanın ev işleri ve bakım emeği, kamu yararı gözetilen ekolojik çalışmanın ya da insanların gerçekten yapmak istedikleri her ne ise o çalışmaların alacağını iddia etmişlerdir. Fakat çalışma, modern toplumlarda etik varoluşun ve bireysel kimliğin en önemli kaynağı olageldiğinden ve yalnızca iş olarak çalışmanın değerli kabul edilmesi sebebiyle çalışma toplumlarının alternatifini için daha geniş bir bakış açısı sağlayacak özgürleştirici çözümlere ihtiyaç vardır. Tarihsel olarak çalışma ve özgürlük ile çalışma ve siyasi eylem arasındaki ilişki bağlamında üç dönem olduğu belirtilmektedir. İlk dönem Yunan şehir devletlerinde

gerçekleşmiş olan modeldir. İkinci aşama modernitenin ürünü olan emek-demokrasileridir. Üçüncü aşama ise çalışma toplumlarının ötesinde bir özgürlük ihtimalidir⁷⁵ (Beck, 2000: 11).

İşin sonu teorisyenlerinin önemli bir kısmı, metalaşma ve sermayenin tahakkümü, kapitalist işin özünü oluşturduğu için, ücretli iş ilişkisinin her koşulda yabancılaştırıcı bir sonuç doğuracağını belirtirler. Bu yüzden, insanların yaratıcı kapasitelerini yansıtacak çalışma biçiminin, işin organizasyonundaki veya kontrolündeki değişiklikler aracılığıyla değil, tümünden reddiyle gerçekleşeceği düşüncesi hâkimdir. Bu anlamda, işin reddi özgürleşmeye giden yolun ilk adımı olarak savunulur.

Çözüm önerisinin ikinci adımı ise, ücretli çalışmaya bağlı olmayan bir temel gelir desteği sağlanmasıdır. İşin sonu teorisyenleri, emeğin ölçütü olan çalışma süresinin toplumsal gelir ve zenginliğin dağıtımını için belirleyici olmaktan çıktığını ve çalışma sonrası toplumlarda gelirin adaletli dağıtılması için üretken emek kriterinden bağımsız bir temel gelire ihtiyaç olduğunu savunmaktadırlar. Onlara göre yeni teknolojiler, bunu mümkün ve gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla temel gelir, yalnızca insanların üretken güçlerini açığa çıkartacak temel koşulları sağlamaya yaramaz, ayrıca toplumsal eşitlik boyutuyla ve sistemin devamlılığı anlamında krizden çıkış için de kritik önemdedir.

⁷⁵ Birinci bölümde ele alındığı üzere, Antik Yunan ve Roma'da özgürlük tam olarak çalışmanın karşıtı olarak, çalışma zorunluluğundan özgürlük olarak düşünülmüştür. Bu anlamda özgürlükler âlemi çalışmanın ötesindedir. Elbette burada, bazıları için mümkün olan özgürlüğün, diğerlerinin köleliği sayesinde mümkün olduğunu hatırlamak gerekir.

Modern emek-demokrasi modeli ise, çalışma aracılığıyla ulaşılabacak özgürlük vaadi sunmuştur. Modern toplumlarda çalışma toplumuyla bütünleşmenin birinci yoludur. Bu anlamda, ilerleme ideali ve çalışmanın yüceltilmesi, gereklilik âlemini bir tür kafese çevirmiştir. Çünkü modern çağda, demokrasi düşüncesi, Avrupa ve Amerika'da, emek-demokrasisi olarak doğmuştur. Buna göre demokrasinin ön koşulu ücretli işgücünün varlığıdır. Bir vatandaş, ücretli çalışan bir vatandaş olarak tasarlanmıştır. Bu, İkinci Dünya Savaşı sonrası sağlanmıştır. Çalışan vatandaşlar siyasi haklara ve özgürlüklere hayat verebilmek için bir şekilde hayatlarını kazanmak zorundaydılar. Dolayısıyla, işin sonu teorisyenlerine göre, işin sonu yalnızca kitlelerin yoksulluğu ve dışlanmasıyla sınırlı değildir, ayrıca Batı demokrasilerinin ve siyasi özgürlüğün geleceği için de çalışmadan bağımsız bir özgürleşme yolu bulunmalıdır. Ulrich Beck. **The Brave New World of Work**, Çev. Patrick Camiller, Cambridge, Polity Press, 2000, s. 13.

1- İşte Özgürleşmek Yerine İşten Özgürleşmek

Hatırlanacağı üzere Marx'ta insanların bireysel yeteneklerinin tam gelişimine ve özgürlüğe (özerklik araçları ile donanmış bireysel varlığa) ulaşmak için önce üretici güçlerin tam gelişiminin sağlanması düşüncesi hâkimdir. Geleneksel işçi örgütlerindeki Marksistler için de, aynı şekilde, işte özgürleşme, işten özgürleşmenin zorunlu önkoşulunu oluşturmaktaydı. İş içinde özgürleşme aracılığıyla çalışmaya bir anlam verebilen özne doğabilecektir. Bu şekilde gerçekleşen düşünümsel devrim sayesinde ve üretici güçlerin tam gelişiminin sağladığı alt yapıyla özerk faaliyetlere imkân sağlayan özgürlükler alanına geçilebilecektir. Bu aşamada çalışma sürelerinin düşürülmesi ve bireyselliklerin özgür gelişimi hedeflerine sıra gelmiş olacaktır. Oysa Gorz'un belirttiği üzere, post-endüstriyel dönemin gelişmeleri, bu idealin, ayakta durması mümkün olmayan bir ütopya olduğunu göstermiştir (Gorz, 2007: 118-122).

Modern dönemde kapitalist işin, yani ekonomik amaçlı çalışmanın yüceltmesine bağlı olarak diğer insani faaliyetler marjinalleşip değersizleşmiş ve işe bağımlı hale getirilmişti. Post-endüstriyel dönemde çalışmanın geçirdiği dönüşüm sebebiyle, işçilerin işleriyle kurdukları ilişki kökten bir biçimde değişmiştir. İşçilerin işlerine karşı tutumları ve işlerinden beklentilerinin yanı sıra üretimdeki mücadele amaçları da değişmiştir. Bu anlamda, işin sonu teorisyenlerine göre işçi sınıfının üretimin kontrolünü ele geçirmesi ve işleri aracılığıyla öz-gerçekleştirme sağlamalarını öngören geleneksel sosyalist stratejiler, amaç ve hedefleri itibarıyla geçerliliğini yitirmiştir (Parlak, 2004a: 102). Bu sebeple, çalışma hakkı için mücadele yerine, çalışma sürelerinin toplumsal olarak yeniden dağıtılması yoluyla düşürülmesi için mücadele edilmeli, özgürleşmek için iktisadi üretkenlik kriterinden bağımsızlaşılmalıdır.

Esasen, insanın kendini gerçekleştirebileceği özgürleşmenin iş alanının dışında, çalışma sürelerinin düşürülmesi aracılığıyla sağlanacağı yönünde görüşleri gerek Lafargue'ın çalışma hakkı talebinden vazgeçilerek tembellik hakkının savunulması gerektiği iddiasında, gerekse geç modern dönemde, örneğin Marcuse'un tartışmalarında izlemek mümkündür. Fakat post-endüstriyel dönemde yaşanan verimlilik artışları ve tam istihdam idealinin çökmesi, bu ideali mümkün ve gerekli

hale getirerek söz konusu tartışmaları alevlendirmiştir. Bu anlamda, André Gorz, Ulrich Beck ve Claus Offe gibi düşünürler siyasi eylemin, özgürlüklerin ve çalışma sonrası toplumların geleceğini çalışmanın ötesinde kurgulamak yönünde fikirler geliştirmişlerdir. Artık tam istihdam mümkün olmadığına göre, işsizlik sorunuyla baş etmenin başka yollarını geliştirmek gerekmektedir. Daha yakın zamanlarda ise özellikle Otonomist Marksist teorisyenlerde ve Kathi Weeks gibi feminist düşünürlerde işin reddinin ve çalışma karşıtı mücadele önerilerinin önem kazandığı görülmektedir.

Bu çerçevede, öznelliklerin ve yaratıcı kapasitenin ifadesi olan kişisel hâkimiyet alanının iş dışı alanda kurulacağı düşüncesi esastır. Fakat bu, basitçe tüketim isteklerinin veya yalnızca eğlenme ve dinlenme etkinliklerinin ön plana çıkartılması anlamına gelmez. Özgürleşmenin, ekonomik amacı olmayan ve hedefi kendinde (hedefini kendi içinde taşıyan) etkinlikleri açığa çıkartan alanın genişletilmesi ile sağlanacağı öngörülmüştür. Hedefi kendinde etkinlikler, iletişim, yetenek, estetik yaratı ve tatmin, ticari değer amacı taşımayan nesnelere ya da karşılıklı hizmetlerin yaratılması ile şefkat, bedensel, duyumsal ve düşünsel yeteneklerin geliştirilmesi gibi yaşamın özü olan, onu üreten, çoğaltan ve yeniden üreten etkinlikler bütünü olarak betimlenebilir. Bu açıdan Gorz, gerçek yaşamın iş dışında başladığı yorumunda bulunmuştur. İş, gittikçe, iş olmayan bu özgürleşim alanını genişletmek için bir araç, yani insanların asıl etkinliklerini sürdürecektir olanakları sağlamak amacıyla yaptıkları geçici bir uğraş haline gelecektir (Gorz, 1986: 86, 87).

Gorz'a göre felsefi ve antropolojik tanımıyla hakiki çalışma (Marx'ın öz-emek kavramına benzer şekilde), tam da iş alanının dışında açığa çıkan, bu tarz, hedefi kendinde faaliyetlerdir. Bu alanda, insanlar kendilerini gerçekleştirme amacıyla çok çeşitli faaliyetler yaparlar. Yapılan şey anlamındaki çalışma, artık (sahip olunan ya da olunmayan) iş anlamındaki çalışmada mevcut değildir (Gorz, 2001: 11).

Bu sebeple insanların hedefi artık işi aracılığıyla özgürleşmek ya da iş üzerinde hâkim duruma gelmek ya da işte iktidarı ele geçirmek olamaz. Artık yapılması gereken, işin hem doğası, içeriği ve yöntemlerinin hem de gerekliliğinin reddedilmesi yoluyla işten

kurtulmaktır (Gorz, 1986: 73). İşin reddi ile kişinin kendini işten özgürleştirilmesi, kendini gerçekleştirmenin ilk adımıdır.

Görüldüğü üzere Gorz, üretken ve yaratıcı faaliyetin kendini gerçekleştirmenin gerekli-ve temel önemde- bir parçası olduğunu reddetmez. Buna karşılık, iş olan çalışmanın, sadece hayatı kazanma amacına hizmet eden bir araç olduğunu ve kaçınılmaz olarak yabancılaşmaya yol açtığını savunmaktadır. İstihdam anlamında çalışmadan özgürleşmeyi, özerk yaratıcı etkinlik için boş zamanın genişletilmesi gerekliliğini vurgular. Boş zamanın ise yaratıcı ve üretici etkinliklerle doldurulması esastır (Sayers, 2008: 78). Çünkü boş zaman artışı, iktisadi akılcılık çerçevesinde ele alınırsa özgürlüklerin veya yaşama zamanının artışı anlamına gelmez. Tersine, boş zaman da iş yaratma, ticari üretime yararlı olma, tüketim aracılığıyla yatırımları kârlı hale getirme işlevi üstelenir (Gorz, 2007: 118-122). Dolayısıyla, işin karşıtı olarak konumlandığında iş dışı alan, tüketim alanı olarak ve işin yeniden üretimi için gerekli dinlenme zamanı anlamında pasif bir zaman olarak ortaya çıkar.

Başka bir paradoks ise, post-endüstriyel dönemde istihdam hacminin daralmasına rağmen, bunun çalışanların çalışma sürelerinin artışı anlamına gelmesidir. Gorz, işsizliğin, ücret düzeylerini düşürdüğünü ve ücretlerin düşüşünün ise, çalışanları gelir açığını kapatmak için daha fazla çalışmaya ittiğini belirtmektedir (Gorz, 2001: 76). Gorz, iş imkânlarının azalmasının çalışanlar için daha uzun çalışma süreleri anlamına geldiği iddiasını Juliet Schor'un araştırmasına dayandırmıştır. Schor'un fazla çalışma tezine göre, Batı toplumlarının karşı karşıya kaldığı asıl sorun, her iki cinsiyet için de tam istihdam sağlayamamak değil, fazla çalışmanın artmasıdır. Çalışanlar, çoğunlukla kısa süreli ve geçici işte birden çalışmaya zorlanmaktadırlar. Bir yanda geçici ve standart olmayan işlerin yaygınlaşması, öte yandan güvenceli işlere yönelik otomasyon ve küreselleşme tehdidi, fazla (aşırı) çalışan işçi tipini genel bir durum olarak üretmiştir. Fazla çalışma, zaman kıtlığının genelleşmesi ile ilişkilidir ve acele

bir çalışma ve boş zaman deneyimine işaret eder (Schor, 1992)⁷⁶. Böylece toplumda profesyonel seçkinler ve vasıfsızlar arasındaki kutuplaşmaya, işsizlikten mustarip kitleler karşısında fazla çalışmaktan yorgun düşenler arasındaki kutuplaşma da eklenmiştir.

Öyleyse, bireysel kapasiteleri tamamen geliştirecek, gönüllü işbirliği ve bilimsel, sanatsal, eğitsel, siyasi vb. faaliyetler aracılığıyla bireylerin özgürce gelişmelerini sağlayacak bir çalışma kültürünün üretilmesi için ve toplumsal olarak zorunlu istihdam hacminin daralmasına anlam verebilecek tek şey çalışmanın kültürel ve siyasi olarak yeniden dağıtımıdır. Böyle bir yeniden dağıtım sayesinde, çalışanların çalışma süreleri azaltılarak, nitelikli işler daha fazla sayıda insanın erişebileceği hale gelebilir ve çalışmanın yaşam tarzı ve kişilikler üzerindeki kutuplaştırıcı etkileri hafifletilebilir. Herkes için çalışma sürelerinin düşmesi, kullanılabilir zaman alanlarını genişleterek, iş dışı zamanı çalışma zamanının karşıtı konumdan kurtarır. Daha açık bir ifadeyle, boş zaman, çalışma zorunluğunun tam tersi bir tembellik ve işin yeniden üretimi için dinlenme ve yenilenme zamanı olarak pasif bir zaman olmaktan ayrıca tüketim alanı olmaktan çıkar. Bu alan genişledikçe, bireylerin yeteneklerini geliştirebildikleri, yeni yetenekler kazanabildikleri, diğer faaliyetlerin ve ilişkilerin ortaya çıktığı bir alan olur. Böylece, özgürlük alanının zorunluluk alanına baskın olduğu, hedefleri özgürce seçilmiş özerk faaliyetlerden oluşan toplumsal ve kültürel yeni bir uzam açabilirler (Gorz, 2007: 118, 119).

Özgürlük alanının genişlemesi, gereklilik alanının açıkça sınırlanması ve kodlanmasını gerektirir. Bu sınırlama ve kodlama ile özerklik alanının genişlemesini sağlayacak yöntem ve metotları geliştirmek ise siyasetin görevidir. Kapitalizm çerçevesinde üretici güçlerin gelişimi hiçbir zaman bu özgürleşmeye kendiliğinden ulaşmaz. Gorz'un, buna ulaşmak için getirdiği öneri fabrikaların olmadığı bir dünyada

⁷⁶ Schor'un araştırması, ABD'de 1980'lerde ve 1990'larda ortalama iş saatinde ciddi biçimde artış olduğunu ortaya koymuştur. Buna göre, ortalama bir işçinin 1996'da işe ayırdığı zaman, 1973 yılında ayırdığından 148 saat daha fazlaydı. Haftada 49 saatten fazla çalışanların oranı 1976'daki yüzde 13 seviyesinden 1998'de yüzde 19'a yükselmiştir. Yöneticilerde ise bu oran yüzde 40'tan yüzde 45'e çıkmıştır. Bkz. Juliet B. Schor. **The Overworked American: The Unexpected Decline Of Leisure**, New York, Basic Books, 1992.

doğaya dönmek gibi radikal bir tavır değildir. Fabrikaların var olamaya devam etmesinin bir ihtiyaç olduğunu kabul eden Gorz, fakat bu yapıların, belirli bir zümreye değil de toplumun bütününe fayda sağlayacak şekilde organize edilebileceğini vurgulamıştır. Yeni teknolojilerin sağladığı imkânlar bu senaryoyu artık mümkün kılmaktadır. Gorz'a göre gereklilik alanı ve toplumsal olarak zorunlu çalışma süresi, etkili bir zaman politikası ile koordine edilip dağıtılarak herkes için asgariye indirilebilir. Siyasetin amacı, toplumun gereksinimleri doğrultusunda zorunlu olan çalışma süresinin iş paylaşımları yoluyla herkes için asgariye indirilerek, amacını kendi içinde taşıyan tüm özerk faaliyetlerin azamileştirilmesi olmalıdır (Gorz, 1986: 132-134).

Özetle, Gorz, eğer yeni teknolojiler toplumsal olarak gerekli olan emeğin yeniden dağılımını sağlayacak şekilde kullanılırsa, çalışma hayatında var olan olumsuzluklardan, yabancılaşmadan ve aşırı tüketimden sakınmanın bu sayede işten özgürleşmenin mümkün olduğunu savunmuştur. Bunun için ekonomik büyüme amacının terk edilmesi, ekonomik faaliyetin kâr için yapılan üretimden ihtiyaç için yapılan üretime yeniden yönlendirilmesi, işsizlik, gelir dağılımı ve boş zaman gibi alanlarda köklü iktisadi ve toplumsal dönüşümler gerekmektedir (Gorz, 1985; Parlak, 2004a: 103).

İşin reddi en somut haliyle 1960'larda İtalyan Operaismo hareketinde söz konusu olmuştur. Bu geleneğin devamı olan otonomist teorisyenler, post-endüstriyel dönemin gelişmeleri ışığında işin reddini yeniden gündeme taşımışlardır. İşin reddi ve bu yolla özerk faaliyetlere alan açacak özgürleşmeyi sağlama amacı otonomist teorinin temel politikalarından biridir.

Otonomist teoriye göre ücretli iş, kapitalizmin özüdür. Kapitalist sistem, sermayenin, çalışma aracılığıyla toplumsal kontrol sağladığı bir düzendir. Dolayısıyla ücretli iş bu sistemin merkezinde yer alan ve sistemin devamlılığı için vazgeçilmez bir unsurdur. Kontrol yalnızca ücretli iş alanıyla sınırlı değildir, yaşamın tüm alanları işe tabi kılınmıştır. Ücretli iş dışındaki tüm faaliyetler, dinlenme zamanı bile emeğin yeniden üretimi için vardır. Otonomist teorinin Amerika kanadı düşünürlerinden olan Harry

Cleaver, ücretli iş ile ücretsiz emek ayrımının bile, sermayenin toplum üzerinde çalışma aracılığıyla sağladığı toplumsal kontrolün bir parçası olduğunu belirtir. Bu sayede sadece fabrikada değil, ücretli ücretsiz herkesin çalıştığı bir toplumsal fabrika yaratma amaçlamıştır. Kapitalizm yaşamın her alanını işe tabi kılarak tüm yaşamı işe dönüştürmüştür (Cleaver, 2000: 159-161).

Tam da bu yüzden, yani kapitalizm ücretlendirilmemiş emek dâhil olmak üzere tüm yaşamı kuşattığı için, geleneksel solun işçi sınıfını yalnızca ücretli işgücü olarak ele alması ve bu yönde geliştirdiği politika ve mücadele yöntemleri geçerliliğini yitirmiştir. Artık yalnızca meta üretiminin yapıldığı işyerlerindeki yabancılaşmaya karşı veya daha fazla ücret artışı için mücadele yeterli değildir, yaşamın işe indirgenmesine karşı mücadele edilmez. Çünkü yaşamda işten fazlası vardır. Çalışma eğer yaşamın temeli olmaktan çıkıp yaşamın sunduğu zenginliklerden biri haline gelirse asıl değerini elde edebilir. Bu anlamda, Cleaver, çalışmanın özgürleşmesinin ancak işten özgürleşme ile mümkün olduğunu belirtir (Özgün, 1998).

Öyleyse işin reddi, bir insanın kendi yaratıcı ve üretken gücünü reddetmesi ile karıştırılmamalıdır. İşin reddi, üretim ilişkilerini yapılandıran ve bu sebeple bu gücü bağlayıp tahrip eden kapitalist komutanın reddidir. Bu haliyle, işin reddinin tam tersine, kapitalist üretim ilişkileri dışındaki üretici gücümüzün ya da yaratıcı kapasitemizin doğrulanması olarak anlaşılması gerekir (Virno ve Hardt, 1996a: 262).

Burada yaratıcı kapasitenin gerçekleşmesinin yürütülen faaliyetlerin muhtevasıyla ilgili olmadığını belirtmek gerekir. Lazzarato, kapitalist sistem içerisinde sanatsal aktivitelerin de aynı metalaşma ve tahakküm süreçlerine tabi olduğunu vurgular. Kapitalist ekonomi için sanat da diğer faaliyetler kadar bir meta olduğu için, sanatsal faaliyetler de aynı süreçlere, iktidar aygıtlarına tabidir. Bu sebeple otonomistlere göre sanatsal aktiviteler de dâhil olmak üzere işin reddi, yeni bir özneliğin inşasının başlangıç noktasıdır. Kapitalizm erişilen üretkenlik düzeyine bakılmaksızın, insanlığı zorunlu emeğe mahkûm etmiştir. Bütün teknik, bilimsel ve toplumsal gelişmeler, icatlar, insanları çalışmadan özgürleştireceği yerde, zamansallık üzerindeki kontrol mekanizmalarını sıkılaştırmaya yaramıştır. Buna karşılık işin reddi, zamanı ve

dünyayı yaşamanın bambaşka bir yolunu, yeni bir varoluş yöntemini keşfetmek için alan açma potansiyeline sahiptir (Lazzarato, 2017: 18-22).

Otonomist teoride işin reddini tamamlayan aşama kendini değerli kılma (self-valorization)'dır. Negri, en genel anlamıyla 'kendini değerli kılmayı' bir sınıf olarak kendi için çalışma, kişinin kendi ihtiyaçlarını sermayenin değer ihtiyacının önüne koyması olarak formüle eder (Negri, 1991: 185-188). Bir başka ifadeyle, alternatif ve özerk kolektif öznelliklerin inşa edileceği toplumsal süreçlerin felsefi çerçevesidir (Virno ve Hardt, 1996a: 263). İş dışında kendiliğinden gelişen süreçler aracılığıyla, işçi sınıfının kendini yeniden üretmesinin yeni yolları bulunabilecektir. Bunlar, bir kooperatif kurup farklı bir üretim yapmaktan, eğlenmek için bir futbol takımı kurmaya kadar farklı aktiviteleri barındıran süreçlerdir (Özgün, 1998). Böylece işin dışında yaşamın alternatif yolları kurgulanabilir.

Özetle otonomist teorisyenler, özerk faaliyetler aracılığıyla öznelliklerin, yani bireysel öz-gerçekleştirmenin ilk koşulunun işin reddi ile işten özgürleşme olduğunu savunmaktadırlar. Özgürlükler âlemi için çalışma, işten bağımsızlaşmalıdır.

İşin reddinin, feminist teori açısından da kritik bir öneme sahip olduğunu belirten Kathi Weeks, Marksist feminizm de dâhil olmak üzere 1970'li yılların feminizminin çalışmanın eleştirisini işin örgütlenmesi ve dağıtımını üzerine odakladığına, buna karşılık çalışma değerlerini tartışma konusu etmediğine dikkat çeker. Feminist teoriler, kadının ev içi çalışmalarının alternatifini olarak, ücretli işi savunarak (kadınları ücretli iş alanına çekmeyi, işlerin kadınlar ve erkekler arasında eşit paylaşımını amaçlayarak) veya ücretlendirilmemiş çalışmalarının toplumsal gerekliliği olan emek olarak kabul edilmesi yönündeki çabalarıyla, iş etiğinin bir başka versiyonunu üretmeye hizmet etmişlerdir. Feminizmin kadınlar için daha iyi çalışma mücadelesi, önemli olmakla birlikte, kadınlar için daha fazla çalışmayla sonuçlanmıştır. Oysa otonomist Marksist teorinin işin mevcut örgütlenişinin reddi ve kendini değerli kılma yöntemleri, çağdaş feminizme çok fazla imkânlar sunabilir (Weeks, 2011: 150-151).

2- Yeni Bir Sosyal Politika Aracı Olarak Temel Gelir Talepleri

Çalışma ötesi politika önerisinin en önemli ayağı temel gelir talebidir. Esasen temel gelir önerisinin kökeni Charles Fourier ve Bertnard Russell gibi klasik dönem teorisyenlerine dayanır⁷⁷. Fakat özellikle 1980’li yıllardan itibaren tam istihdamın artık ulaşılabir bir hedef olmaktan çıkması sebebiyle var olan çalışma hayatı ve refah devleti uygulamalarına ilave olarak, yeni bir sosyal politika aracı olarak temel gelir düzenlemesinin yapılandırılması yönünde yorumlar yoğunlaşmıştır (Wilson, 2004: 107). Claus Offe, André Gorz, Jürgen Habermas, Ulrich Beck ve John Keane bu yıllarda, tam istihdam hedefine bağlı emek- demokrasisi modelinin artık çağ dışı olduğunu savunmuş, temel gelir idealini desteklemişlerdir⁷⁸. Temel gelir ile ilgili güncel tartışmalarda ise, özellikle Guy Standing ve Philippe van Parijs gibi isimlerin katkılarını anmak yerinde olur.

Her şeyden önce, bir tanım yapmak gerekirse, temel gelir, her bir yurttaşa (a) (aile ya da hane halkı bazında değil) bireysel olarak, (b) diğer kaynaklardan gelir durumuyla

⁷⁷ Temel gelirin tarihçesi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Philippe Van Parijs, Yannick Vanderborght. "History: From Utopian Dream to Worldwide Movement", Ed. Philippe Van Parijs, Yannick Vanderborght, **Basic Income: A Radical Proposal for a Free Society and a Sane Economy** içinde, Cambridge, Harvard University Press, 2017b.

⁷⁸ Örneğin Erich Fromm, daha 1966 yılında kaleme aldığı “Garanti Edilmiş Gelirin Psikolojik Boyutları” isimli makalesinde, insanların ücretli emek tarafından baskı altına alınmış yaratıcı potansiyellerini açığa çıkartmak için temel gelir desteğinin sağlayacağı “psikolojik rahatlığın (abundance)” önemini vurgulamıştır. Erich Fromm. "The Psychological Aspects of the Guaranteed Income", Ed. Robert Theobald, **The Guaranteed Income: Next Step in Economic Evolution?** içinde, New York, Doubleday & Co., 1966.

Benzer şekilde Habermas, “A Berlin Republic: Writings on Germany” başlıklı eserinde, temel geliri, refah devletinin ‘hukuksallaştırılmasını/juridification’ sınırlamanın ve ‘vatandaşlara’ özsaygı ile siyasi özerklik sağlamanın bir yolu olarak önermiştir. Bkz. Jürgen Habermas. **A Berlin Republic: Writings on Germany**, Çev. Steven Rendall, Lincoln, University of Nebraska Press, 1997a.

Yine, John Keane, “Work and Civilizing Process” başlıklı makalesinde, çalışmanın artık uygarlaşma yolunda katkı sunmadığını ve vatandaşların çalışmadan bağımsızlaşmasının geri döndürülemez ve arzu edilir bir süreç olduğunu belirtmiştir. Bkz. John Keane. "Work and the Civilizing Process", **Democracy and Civil Society: On the Predicaments of European Socialism, the Prospects for Democracy, and the Problem of Controlling Social and Political Power** içinde, London, Verso, 1988.

Ayrıca bkz. Offe. “Full Employment: Asking the Wrong Question?”, **Dissent**, Cilt: Winter, 1995, Beck. **The Brave New World of Work**, Çev. Patrick Camiller, Cambridge, Polity Press, 2000, Jürgen Habermas. "Modernity: An Unfinished Project", Ed. Maurizio Passerin d'Entreves, Seyla Benhabib, **Habermas and the Unfinished Project of Modernity: Critical Essays on The Philosophical Discourse of Modernity** içinde, Cambridge, The MIT Press, 1997b.

bağımsız bir şekilde ve (c) geçmişteki ya da güncel çalışma performansına, istihdam statüsüne veya önerilen bir işi kabul etme isteğinde olup olmadığına bakılmaksızın sağlanacak bir gelir anlamına gelmektedir (Van Parijs, 1992: 3). Tanımdan anlaşılacağı üzere, temel gelir düşüncesi, bir yandan iktisat ideolojisinin bireyi iktisadi bir obje olarak ele almasına, bir yandan toplumsal gelirin üretim faktörleri bazında dağıtımına, bir yandan da emeğin temel olduğu kapitalist değer sistemine karşı önemli bir alternatif sunmaktadır.

Beck, Gorz, Offe, Hardt ve Negri gibi işin sonu teorisyenleri, işin yok olduğu bir toplumda, sosyal adalet, eşitlik, işten özgürleşme ve bu sayede üretken faaliyetlerin yeni biçimlerinin keşfedilebilmesi için temel geliri önermişlerdir. Beck, yaşanan gelişmelerin herkes için bir parça özgürlük olarak yansımaları için temel gelirin gerekliliğini vurgularken (Beck, 2014: 226), Offe, işlerin azaldığı refah ülkelerinin karşı karşıya kaldığı sorunlara çözüm olarak, tam istihdama bağlı olmadan eşitliği sağlamanın bir yolu olarak temel gelirin önemini ifade etmiştir (Offe, 1995).

Gorz ise erken dönem yazılarında gelir desteği yerine, iş paylaşımlarını (var olan istihdam hacminin dağıtılmasını) önerirken, ilerleyen yılların gelişmelerinin etkisiyle, insanca yaşama hakkını vazgeçilemez ve devredilemez bir hak olarak ön planda tutmaya başlamıştır. Haklara sahip olma hakkının “çalışmayla bağlantısının kesilmesini” kritik önemde kabul eden Gorz, verimlilik artışına işaret ederek, gittikçe daha az çalışarak üretilen ve üretilebilmesi mümkün olan şey üzerindeki hakkın çalışmadan ayrılması gerektiğini belirtmiştir. “Söz konusu olan, herkesin gelir sahibi olma hakkının, eksiksiz yurttaşlığının, kendini geliştirme ve kimlik edinme hakkının artık bir işe sahip olmaya odaklanmaması gerektiğini ve buna bağlı olmadığını dikkate almaktır (Gorz, 2001: 79)”. Daha açık bir ifadeyle, toplumsal gelirin dağıtımında üretim faktörleri kriterinden bağımsızlaşarak bireylere sosyo-ekonomik bir özgürlük sağlanabilecektir. İşten bağımsız olarak sahip olunan bir gelir hakkı düşüncesi, hakiki çalışmayı, iktisat ideolojisinin kıskaçından kurtarmanın en önemli adımıdır (Gorz, 2007: 284). Böylece, özgür ve yabancılaşmamış özerk faaliyetler için alan açılacaktır.

Gorz ayrıca, değer yasasının bugün içine girdiği çıkmazın aşılabilmesi için de temel gelir uygulamasının önemini vurgular. Değer yasasının içinde bulunduğu açmaz, giderek daha fazla zenginliğin, giderek daha az sermaye ve emek miktarıyla üretilir olmasından kaynaklanmaktadır. Üretimden yaratılan gelir, giderek daha az insana daha az gelir olarak dağıtılmaktadır, buna karşılık nüfusun gittikçe daha büyük bir kısmının satın alma gücü düşmekte, işsizlik, yoksulluk ve sefalet yaygınlaşmaktadır. Gorz, değer yasasının karşılaştığı bu engelin aşılabilmesi için Marx'ın Grundrisse'de ifade ettiği formüle başvurmuştur. Bu, Marx'ın "Ödeme araçlarının dağılımı, harcanan emek hacmine değil, toplumsal olarak üretilen zenginliğin hacmine tekabül etmelidir" şeklinde ifade ettiği formüldür. Ayrıca günümüzde çalışma zamanı, yaratılan zenginliğin ölçüsü olmaktan çıktığı içindir ki gelirin dağıtım ölçütü olmaktan da çıkmalıdır (Gorz, 2001: 123-124).

Çalışma zamanının emeğin ölçüsü olmaktan çıktığı vurgusu otonomist teorisyenler Hardt ve Negri'de de vardır. Sermayenin üretimi her zamankinden daha fazla toplumsal hayatın üretimi ve yeniden üretimi ile birleşmiştir. Emek, fabrika duvarlarının dışına çıktığı için, üretici, yeniden üretici ve üretici olmayan emek ayrımları ya da çalışma zamanıyla boş zaman ayrımı bulanıklaşmıştır. Bu haliyle çalışma gününe ilişkin bir kurguyu savunmak mümkün değildir. Dolayısıyla "herkes için bir toplumsal ücret ve garantili bir gelir", çoklu özerk etkinlikleri mümkün kılacak asli temellerden biri olarak önerilir (Hardt ve Negri, 2003a: 403).

Temel gelir kavramının yansıttığı bu yaklaşım, bir toplumda yaşayan bütün insanlara, işten bağımsız olarak, sadece toplumun ferdi oldukları için, koşulsuz olarak sağlanan düzenli bir nakit geliri olması yönüyle, kapitalist değerler sistemini ciddi biçimde sorgulayan bir yaklaşımdır. Çünkü emeğe verilen değer yerine, insana ve insanın haklarına verilen değeri öncelemektedir (Buğra ve Keyder, 2012: 8).

Bu sebeple destekçileri, temel gelirin birçok yönden toplumsal fayda sağlayacağını ileri sürmektedir. Öncelikle, koşulsuz temel gelir, bireylere istihdam ilişkisinin dışında anlamlı bir üretim alanı açabilecektir. Birinci ve ikinci bölümlerde tartışıldığı üzere, kapitalist sistemde üretken kabul edilen faaliyetler pazarda karşılığı olan faaliyetlerdir.

Koşulsuz temel gelir, insanlara piyasanın dışında, metalaşmamış toplumsal olarak üretken faaliyetlerle uğraşmaları olanağı ve özgürlüğü sağlayacaktır. Piyasadaki faaliyet alanının dışında kaldığı için üretken kabul edilmemesine rağmen, toplumsal olarak üretken faaliyetler olan bu meşgaleler arasında, çocuk, yaşlı bakımı gibi bakım işleri, sanat ve siyaset alanlarında metalaşmamış üretim ve çeşitli topluluk hizmetleri sayılabilir. Dolayısıyla koşulsuz temel gelirin ilk yararı, insanlara istihdam ilişkisinin dışında üretken faaliyetlerde bulunma imkânı sağlaması olacaktır (Wright, 2004: 83-84).

Bu anlamda, temel gelir, bireyleri salt iktisadi bir özne, iktisadi bir araç olan konumlayan iktisat ideolojisine karşı; bir toplumun tüm üyelerine daha yüksek bir gelir düzeyi için istihdam ilişkisinde yer almak ya da daha az bir gelirle hedefi kendinde faaliyetlere zaman ayırmak arasında seçim yapabilme özgürlüğü verecektir (İnsel, 2012a: 48).

İkinci olarak, istihdam ilişkisi içerisinde çalışmakta olan insanlar açısından, pazarlık güçlerini arttırarak, emek ve sermaye arasındaki güç ilişkisinde dengeleyici bir etki gösterecektir. Üçüncü olarak, koşulsuz temel gelir ile işçiler yalnızca bireysel düzeyde değil, toplu pazarlık için kolektif olarak da güçlenme şansına sahip olabileceklerdir (Wright, 2004: 83-84).

Bunların yanı sıra, koşulsuz temel gelirin bir sosyal politika aracı olarak yoksulluğa, toplumsal eşitsizliklere, sosyal dışlanmaya karşı etkin bir yöntem olacağı, ayrıca daha az yabancılaşmış bir toplum yaratmaya hizmet edeceği belirtilmektedir (White, 1997: 312). Bu anlamda temel gelir, hem hümanist bir perspektif içeren hem de toplumsal gelirin, yeniden dağıtımını amaçlayan nesnel, pozitif ve ekonomik yönlü bir sosyal politika aracıdır (Topateş, 2012: 133).

Özetle koşulsuz temel gelir, toplumsal gelirin dağıtımında çalışma süresinin temel olmaktan çıktığı bir toplumsal düzende sosyal adalet sağlayabilecek bir dizi toplumsal ve kurumsal değişikliği harekete geçirebilecek bir potansiyele sahiptir.

Öte yandan, herkesin koşulsuz ve karşılıksız asgari gelir güvencesine sahip olması fikrine karşı emek-fayda ideolojisi⁷⁹ perspektifinden ileri sürülen çeşitli argümanlar vardır. Bu gerekçelerden ilki, karşılık verme zorunluluğu olmadan ömür boyu bir gelir güvencesine sahip olma hakkını insanlara vermenin, asgari gelir seviyesinde yaşamayı kabul edenleri ömür boyu yardıma muhtaç kişiler haline getirmek anlamına geleceği iddiasıdır. Böylece toplumun çalışan kesimi karşısında alt sınıf olarak algılanmaları riski doğar. İkinci gerekçe, kaçınılmaz olarak düşük olacak bir asgari gelir uygulamasının, asgari gelirin biraz üstünde bir geliri çalışarak elde edenlerin çalışma şevkini kıracağı dolayısıyla insanları tembelliğe teşvik ederek toplumun üretim çabasını sekteye uğratacağıdır. Dolayısıyla işsizliği arttırıcı bir potansiyel taşır. Üçüncü ve en önemli gerekçe ise maliyettir. Toplumsal yaşamda fark yaratabilecek düzeyde ve sürekli sağlanacak temel gelir, toplumlara çok ciddi mali yük getirecektir. Özellikle iktisat ideolojisi ve faydacılık mantığından düşünülecek olursa, temel gelir, kaldırılamaz bir mali yük ve uluslararası rekabette büyük bir engel olarak algılanmaktadır (İnsel, 2012a: 42). Ayrıca enflasyona yol açma riski taşıdığı iddia edilmektedir.

Temel gelire karşı öne sürülen bu argümanlara cevap veren Guy Standing, her şeyden önce, bunun karşılanması mümkün olmayan bir mali yük olacağı iddiasını çürütür. Ona göre, buradaki konu maliyet meselesi değil, öncelik meselesidir. Enflasyonist bir etki doğuracağı iddiası da geçersizdir, tersine istihdam yaratılması yönünde Keynesçi bir etki ve üretimde olumlu bir etki doğurur. Standing, asgari bir gelir güvencesine sahip insanların çalışmayacağı yönündeki iddiayı, insanları tembel, motivasyondan yoksun, kendilerini, ailelerini ve toplumlarını geliştirmek için isteksiz olarak varsaydığı için onur kırıcı bulur. Standing'e göre temel bir güvenceye sahip insanlar

⁷⁹ Moderniteyle birlikte toplumun giderek ücretli emek temelinde örgütlenmesiyle her şeyin değerinin fayda ile ölçülmesi ve emeğin de bir faydaya tekabül ettiği sürece değerli olduğu anlayışı. Bu anlayışa göre toplum içinde yaşama hakkına sahip olabilmek için bu varoluşun karşılığının bir faydaya, daha doğrusu bir fayda tasarımına tekabül etmesi gerekmektedir. Fayda gereğinin bir adım ötesinde ise üretkenlik ve onun bir adım ötesinde verimlilik gerekleri yer almaktadır. Dolayısıyla İnsel, günümüz toplum tasarımında, asgari yaşam hakkını elde etmek için sadece çalışmanın değil, üretken ve verimli olma gerekliliğinin altını çizmektedir. Ahmet İnsel. "İktisat Aklına Sokulan Siyasal Çomak: Vatandaşlık Geliri", Ed. Ayşe Buğra, Çağlar Keyder, **Bir Temel Hak Olarak Vatandaşlık Gelirine Doğru** 2. Baskı içinde, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012a, s. 40.

rasyonel seçimler yapabilecektir. Ve insanların çoğunluğu temel güvenceyle yetinmeyip daha iyisini yapmak isteyecektir. Özetle Standing, temel gelir uygulamasına geçişi destekleyen argümanların güçlü, itirazların ise cevaplanabilir olduğunu ifade eder. Üstelik temel gelir, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde devletin temel gelir vermekle yükümlü olduğu maddesine göre bir anayasal haktır da. Son derece önemli bir sosyal politika aracı olarak daha çok insanın kendi hayatının kontrolünü almasını sağlayarak gerçek özgürlük şansını geliştirecek potansiyele sahiptir (Standing, 2012: 32-35).

Bütün bu tartışmalar ışığında günümüzde temel gelir talepleriyle ilgili teorik çerçeve ortaya çıkmaya başlamıştır. 1986'da kurulan Avrupa Temel Gelir Ağı (BIEN- Basic Income European Network) 2004'te Avrupa dışında da konuya duyulan ilgiyi, özellikle Geny Afrika ve Brezilya gibi ülkelerdeki gelişmeleri dikkate alarak, Küresel Vatandaşlık Geliri Ağı'na (BIEN- Basic Income Earth Network) dönüşmüştür (Buğra ve Keyder, 2012: 8) Gelişmiş kapitalist ülkelerin birçoğunda, yurttaşlara koşulsuz/karşılıksız olarak sağlanacak bir temel gelir desteğine yönelik ilgi giderek artmaktadır.

Konuyu son dönemde en geniş kapsamlı şekilde ortaya koyan teorisyenlerden Philippe Van Parijs, günümüzde, gittikçe büyüyen eşitsizlik, yeni otomasyon dalgası ve büyümenin önündeki ekolojik sınırlılıkla yüzleşmiş olmamız sebebiyle temel gelir talebi gibi, yerleşmiş düşünce kalıplarının dışına çıkacak fikirlerin dikkate alınmasının şart olduğunu belirtir. Ona göre, gittikçe daha fazla ülkenin ilgi gösterdiği koşulsuz bir temel gelir uygulaması, yalnızca yoksulluk, işsizlik, kötü işler ve büyüme çılgınlığı gibi acil sorunların üstesinden gelmeye yardımcı olmakla kalmaz. Ayrıca, çalışma aracılığıyla veya çalışmanın dışında gerçek özgürlüklerin serpilip gelişeceği özgür bir toplumun ve onun sürdürülebilir özgürleştirici kurumsal çerçevesinin inşası için de asli bir unsurdur. Bu yönüyle, sosyalizme veya neo-liberalizme karşı radikal bir alternatif olduğunu belirten van Parijs, temel geliri gerçekçi bir ütopya olarak tanımlar (Van Parijs ve Vanderborght, 2017a: 2-3). Bu anlamda, temel gelir talebi, toplumsal tahayyül için şimdiye kadar geliştirilmiş politikaların ötesinde, önemli bir alternatif sunmaktadır.

D. SOSYOLOJİK BİR KATEGORİ OLARAK ÇALIŞMANIN SONU

Çalışmanın analizi, başından itibaren sosyolojinin merkezinde yer almıştır. İkinci bölümde açıklandığı üzere Weber, Marx ve Durkheim'dan itibaren sosyal teoriler, toplumsal düzeni ve toplumsal değişimin dinamiklerini emek sürecinde ve çalışma hayatında yaşanan dönüşüm ekseninde anlamaya ve açıklamaya çalışmışlardır. Buna karşılık, post-endüstriyel dönemde çalışmanın önemini yitirdiği iddiasıyla birlikte, sosyolojinin temelleri ile ilgili olarak da farklı arayışlar ortaya çıkmıştır. Jürgen Habermas'ın⁸⁰ ve onu takip ederek Claus Offe'nin işin sonu tartışmalarına katkısını bu çerçevede ele almak mümkündür.

Bunun yanı sıra, özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sosyal teorilerde tartışma düzleminin büyük anlatılardan uzaklaştığını; üretim yerine tüketim, sınıf yerine kimlik tartışmaları gibi konulara ilginin yoğunlaştığını belirtmek mümkündür. Bu durum, çalışmanın toplumdaki merkezi önemini yitirmesiyle olduğu kadar, Sovyetler Birliği'nin dağılmasını takiben Marksist düşüncede hâkim olan hayal kırıklığı ile postmodernizmin etkisiyle de ilgilidir.

1. Paradigma Değişimi: Postmodernizm

Postmodern⁸¹ terimi, post öneki ile moderne karşıt olarak tanımlanan, modern sonrasını, modernden bir kırılmayı ya da kopmayı işaret eden bir terimdir (Featherstone, 2013) ve İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden süreçte başta çağdaş sanat

⁸⁰ Frankfurt Okulu'nun son kuşak temsilcilerinden Jürgen Habermas, İletişimsel Eylem, Kamusal Alan gibi kavramlarla Eleştirel Kuramı yenileyerek sosyal teoride önemli bir etki alanına sahip olmuş; özellikle demokrasi, kamusalılık, kamusal rasyonellik, haklar, geç kapitalizmde meşruiyet gibi görüşleriyle tanınmış bir teorisyen olmasına rağmen bu tezin amaçları çerçevesinde bu bölümde Habermas'ın işin sonu tartışmaları ile ilişkilendirilebilecek görüşleri ele alınmıştır.

⁸¹ Postmodernite, postmodernizm ve postmodernleşme terimleri arasında, modernite ve modernizm ve modernleşme terimleri arasındaki farka paralel bir ayırım gözetildiğini belirtmek gerekmektedir. Nasıl ki, modernite, bir toplumsal değerler sistemi ve bir dünya görüşü olarak; modernizm ise kültürel ve sanatsal bir akımı belirtmek için kullanılmaktaysa, postmodernite bir dünya görüşünü, postmodernizm ise, kültürel ve sanatsal alanda meydana gelen bir dönüşümü işaret etmektedir.

olmak üzere, kültür, iktisat ve toplumsal hayatın aldığı durumu ifade etmek için kullanılmaktadır.

Postmodernitenin ele alınışında iki temel eksen söz konusudur. Bu yaklaşımlardan ilki postmoderniteyi moderniteden türemiş, modernitenin özel bir durumu olarak ele alırken; diğer yaklaşım postmoderniteyi moderniteye karşı geliştirilmiş eleştiriler bütünü olarak görmektedir. Aslında postmodernite hem moderniteye karşı eleştirel bir süreç olarak algılanabilir hem de modern toplumlardan siyasal, kültürel ve toplumsal düzeyde farklılaşan alanları ve bu alanda meydana gelen gelişmeleri tanımlamak için kullanılan bir kavram olması sebebiyle bir durum olarak kabul edilebilir (Kahraman, 2002: 9)

Diğer taraftan, içinde bulunduğumuz çağın, modern dönemden keskin biçimde farklılaşmış yeni bir dönem olarak ele alınması ile ilgili olarak yaygın bir eleştiri söz konusudur. Tarihte tamamıyla yeni teoriler, söylem ve düşünce tarzları gerektiren bir kopuş ya da kesinti olduğu yönündeki postmodernist iddia çoğu düşünür tarafından abartılı bulunmakta ve reddedilmektedir. Bununla birlikte, toplum ve kültürün geniş bölümünde önemli değişimlerin meydana geldiği ve bu değişimlerin toplum ve kültür teorisini yeniden inşa etmesi gerekliliği bilinmektedir (Best ve Kellner, 2011: 51).

Postmodern teoriler, çok genel anlamıyla, yeni yaklaşımlara ve düşünce biçimlerine yer açmak amacıyla, geleneksel siyasal ve sosyal toplum teorilerinin varsayımlarını reddeden, dayanak noktalarını ortadan kaldıran bir yaklaşım olarak tanımlanabilmektedir. Özellikle 1980'lerden itibaren postmodern teorilere yönelen entelektüel ilgi, bir anlamda siyasal ve sosyal bilimlerin, felsefenin geleneksel formlarının yarattığı hayal kırıklıkları ve büyük anlatılara duyulan inancın sarsılması gibi sebeplere bağlanmaktadır (Fitzpatrick, 2011: 157-160).

Postmodernist teorinin, modern teori ve politikaya getirmiş olduğu başlıca iki eleştiri vardır. Bu eleştirilerden ilki, modern düşüncenin kurucu ideolojisi kabul edilerek dogmatik bir niteliğe büründürülen pozitivistimin, toplumsal, kültürel ve siyasal süreçler üzerinde hegemonik bir hale gelmesidir. İkinci temel eleştiri ise modern düşüncenin toplum mühendisliği yaparak bir gelecek ütopyasını öne çıkarması ve

siyasal ve toplumsal süreçleri bu doğrultuda örgütlemesidir. Postmodern eleştiriye göre, modernite, toplumu mekanik bir kalkınma ve ilerleme düşüncesine hapsederek insan ve toplum gerçeğini reddetmektedir. Dolayısıyla postmodern düşünce bilginin merkezileşmesini, planlama olgusunu ve topyekûn kalkınma türünden yaklaşımları aşmakta ve evrenselcilik düşüncesinin yerine yerel olanı ilgi odağına almaktadır (Kahraman, 2002: 16). Bu yönüyle postmodern terimi, modern dönemi takip eden tarihsel süreci işaret etmek amacıyla öte epistemolojik bir farklılaşmadır.

Bir başka deyişle postmodern yaklaşımın, sosyolojik düşünce ve tartışma alanının büyük anlatılardan mikro konulara, işçi mücadelesinden toplumsal hareketlere, sınıf çatışmasından ırk, etnik ve cinsiyet gibi çatışma alanlarına, üretimden tüketime ve insanın kendini gerçekleştireceği yüce bir çalışma idealinden işin sonuna kayması yönünde önemli bir etkisinin olduğunu iddia etmek mümkündür.

2. Sosyal Teoride Yeni Arayışlar

İstihdamın daralması ve emek piyasalarında yaşanan dönüşüme bağlı olarak çalışmanın, toplum yapısını anlamak ve açıklamak için temel yapısal kategori olmaktan çıktığını tartışan iki önemli yazar, Jürgen Habermas ve Claus Offe'dir.

Çok genel olarak ifade etmek gerekirse, Habermas, emek kategorileri etrafında inşa edilmiş bir paradigmanın-üretim paradigmasının sosyal teori için uygun ve yeterli bir temel olmadığını iddia etmiştir. Ona göre çağdaş toplumları anlamak için emek yerine geçecek yeni bir temel üzerine inşa edilen bir sosyal teoriye ihtiyaç vardır.

Bir başka deyişle, Habermas, ideal bir çalışma düşüncesinin korunduğu yabancılaşma eleştirisi ile yetinilmemesi gerektiğine inanmıştır. Bu sebeple, Marksist gelenekte ifade edilen özgürleşme umudunu taşıyan bir sosyal teori için Marksist teoride emeğin kapladığı konuma karşılık gelecek bir temel geliştirmeye çalışmıştır. Bu anlamda Habermas'ın emek kavramsallaştırmasının, Weber'in betimlediği araçsal eylem betimlemesine yakın olduğunu söylemek mümkündür. Ona göre toplumlar emeğe değil, farklı kural ve dinamiklere sahip sosyal etkileşimlere bağlı olarak gelişirler (Wilson, 2004: 38). Habermas, bu şekilde emek ile sosyal etkileşimi keskin bir

karşıtlık içinde sunarak ve sosyal etkileşimi, iletişimsel eylem teorisi için sağlam bir dayanak olarak geliştirerek sosyal teoride yeni bir sayfa açmıştır. Habermas'ın, sosyolojik bir kategori olarak çalışmanın önemini yitirdiği, hatta insan toplumlarının gelişimini anlamak için emeğin hiçbir zaman tek başına yeterli bir alan olmadığı düşüncesinden hareket etmesi, onu çalışmanın eleştirisi ve işin sonu tartışmalarında önemli bir yere yerleştirmiştir. Aşağıda Habermas'ın emek kavramsallaştırması ve sosyal etkileşim temelinde inşa etmeye çalıştığı sosyal teorisi özetlenecek ve post-endüstriyel topluma ilişkin fikirlerine kısaca yer verilecektir. Daha sonra Claus Offe'nin katkıları kısaca ele alınacaktır.

Habermas, her şeyden önce insan eyleminin iki biçimi olarak emek ve etkileşimi ele alır. Habermas “emek” ile “etkileşim” ayrımını Rasyonel *Bir Topluma Doğru* isimli kitabında “İdeoloji Olarak Teknoloji ve Bilim” başlıklı bölümünde Marcuse'ün Weber eleştirisine cevap olarak ortaya koymuştur. Weber'de tarafsız teknik ya da araçsal rasyonellik düşüncesini eleştiren Marcuse'ün görüşleri üzerine Habermas, Weber'in rasyonellik kavramını yeniden formüle etmiştir. Bunun için başlangıç noktası olarak emek ile etkileşim arasında temel bir ayrım yapmıştır. Habermas'ın kavramsallaştırmasında maksatlı-rasyonel eylemi işaret eden “emek” ya araçsal bir eylemdir, ya rasyonel bir tercihtir ya da ikisinin birleşimidir⁸². Öte yandan “etkileşim” ise, sembolik bir etkileşimdir, iletişimsel eylemdir ve davranışlar hakkında karşılıklı beklentileri tanımlayan bağlayıcılığı olan yerleşik kurallar tarafından belirlenir (Habermas, 1970: 81-92). Görüldüğü üzere, Habermas toplumsal yapıyı ve insan evrimini daha kapsayıcı terimlerle açıklamak amacıyla emek ve etkileşim kategorilerinin yeniden tanımlanmasına girişmiştir. Bunun için de, emek (araçsal eylem) ve etkileşim (iletişimsel eylem) kavramlarının toplumun farklı alanlarını işaret edecek şekilde ayırmıştır. Şu şekilde açıklar Habermas;

⁸² Konuyu biraz açmak gerekirse, Habermas araçsal eylemi, ampirik bilgiye dayanan teknik kurallar tarafından belirlenen eylemler olarak; rasyonel tercihi ise analitik bilgiye dayanan stratejik davranışlar olarak açıklamıştır. Dolayısıyla, ampirik bilgiye dayanan teknik kurallarca ya da analitik bilgiye dayanan stratejilerce belirlenen eylem ve davranışlar, çalışma alanına dahil insan faaliyetleri olarak kabul edilmiştir.

“Toplumsal sistemler arasında, eylemin iki biçimi temelinde ayırım yapmak mümkündür: Maksatlı-rasyonel eylem ve ya etkileşim ağırlıklı eylem. Bir toplumun kurumsal çerçevesi sembolik etkileşimi yönlendiren kurallardan oluşur. Bir de, iktisadi sistemler ya da devlet aygıtları (Weber’in örneklerine bağlı kalarak) gibi alt sistemler vardır. Bunlar da esasen maksatlı-rasyonel eylemin düzenlemeleri olarak kurumsallaştırılmışlardır. Daha açık bir ifadeyle, bir toplumun kurumsal çerçevesi (sosyokültürel yaşam-dünyası) ile buna gömülü halde bulunan maksatlı-rasyonel eylemin alt sistemleri arasında ayırım vardır (Habermas, 1970: 93)”.

Habermas, “Communication and the Evolution of Society” (İletişim ve Toplumun Evrimi) isimli kitabında, insan toplumlarının gelişimini açıklamak için “emek” (araçsal eylem) ile “iletişimsel eylem” arasındaki ayırımı Marx’ın tarihsel materyalizm kuramını yeniden inşa etmek için kullanır. Habermas, “insanların hayatlarını yeniden üretmek için hayvanlardan farklılaştıkları” özgül bir yol olarak toplumsal olarak örgütlenmiş emek ya da toplumsal emek kavramının insan yaşamının yeniden üretim biçimini yeterince açıklayamadığını öne sürmektedir. Çünkü yalnızca insanlar değil, hominidler de antropoid maymunlardan toplumsal emek yoluyla yeniden üretime geçmeleriyle ve bir ekonomi geliştirmekle ayrılmaktaydılar. Bu nedenle, kavramın insan hayatının yeniden üretimini ifade etmesi için, dili önceden varsayan bir toplumsal normlar sistemini gerektiren ailesel bir toplumsal yapının tesisi aracılığıyla “omurgalılarla birlikte ortaya çıkan toplumsal yapıdan ilk önce insanların ayrıldığını” kabul eden bir anlayışla tamamlanması gerekir. İnsan toplumlarının gelişimini anlamak için toplumsal emek kavramı temel önemdedir. Fakat toplumsal olarak örgütlenmiş emeğin evrimi için öncesinde gelişmiş dilsel iletişimin ortaya çıkmış olması gerekir. Bunun öncülü ise, toplumsal rol sistemlerinin gelişmesidir. Toplumsal emek kavramı, ancak ailesel bir örgütlenme yapısıyla birleştirilirse spesifik olarak insan yaşamını işaret eder. İletişimsel eylem kuralları, araçsal veya stratejik eylem kurallarına indirgenemezler⁸³ (Bottomore, 2013: 88; Habermas, 1979: 130-138). Bu şekilde Habermas, emek ve dili (iletişimsel eylem) birlikte insan gelişiminin temeli

⁸³ Örneğin, Habermas, kapitalizmden sosyalizme geçişin üretim tarzındaki değişmeden çok demokratikleşme süreçlerine bağlı olduğunu düşünmektedir.

olarak değerlendirerek, tarihsel materyalizmi hem maddi yeniden üretimi hem de kurumsal-kuramsal yeniden üretimi birlikte temel alarak inşa etmiştir (Seidman, 1989: 13).

İleri dönem yazılarında Habermas emek ve etkileşim terimlerini kullanmayı bırakmıştır. Bunun yerine, toplumsal evrimi ortaya çıkaran yapıları anlamak için ‘sistem’ ve ‘yaşam dünyası (lifeworld)’ terimlerini tercih etmiştir. Yaşam dünyası, iletişimsel eylem sayesinde benliğin oluşturulduğu özgürleşme alanıdır. Bu alan, iletişimsel eylem teorisi bağlamında bir sosyal teori için gerekli olan bağlantı noktalarını sağlar (Habermas, 1984: 337).

Özetle, Habermas, post-endüstriyel toplumda, üretimin artık toplumların yapısal süreçlerini açıklamak için yapıcı bir paradigma sağlayamadığını, ayrıca geç kapitalizme özgü problemlerin üstesinden gelmek için geçerli bir yol haritası sunmadığını ve sınıf çatışmasının artık var olmadığını iddia etmiştir. Kişilerin bireysel özerklikleri için takip edecekleri ve toplumsal değişikliğe katkı sağlamalarını mümkün kılan, çalışmanın değil, iletişimin hayat bulduğu alandır (Granter, 2009: 145).

Dikkat edileceği gibi Habermas, çalışmanın teknik anlamda gittikçe rasyonelleşmesine odaklanarak bu yüzden günümüzde emeğin sosyal kurumlarının önemini kaybettiğini iddia etmektedir. Dolayısıyla, çağdaş toplumlarda çalışmanın değişen rolü üzerinde yazarken, post-endüstriyel ‘işin sonu’ fikrini paylaşmaktadır. Bu sebeple, genel sosyal teori için emek veya üretim paradigması yerine daha iyi bir temel geliştirmeye çalışmıştır. Böylece çalışmayı, klasik praksis felsefenin ona atfettiği rolden ayırmaya çalışmıştır. Habermas’a göre çalışma, asla sosyal teorinin asli temeli olmamıştır, olamazdı da. Yeni temel geliştirme fikrinden yola çıkmasına rağmen sonunda çalışmanın toplumsal bir pratikten öte bir tür ‘araçsal eylem’ olduğu önermesine ulaşmıştır. Oysa bu, daha önce Weber tarafından ima edilmiştir. Habermas, çalışmayı araçsal eylem olarak sınırlandırarak, toplumsal rasyonalizasyonun itici güçlerini daha iyi açıklamasına yarayan ‘iletişimsel eylem’ kavramını kullanmıştır. Habermas’a göre ‘Toplumsal rasyonaliteyi belirleyen şey, çalışma aktivitelerimiz ya da ürettiğimiz şeyler değil, iletişimsel başarılarımızdır.

Çalışma artık toplumsal dönüşümü açıklamak için belirgin bir referans noktası olmaktan çıkmıştır. Fakat Habermas'ın, çalışmayı araçsal eylemle eşit görmesi, çalışmanın sosyal boyutlarını göz ardı ettiği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Bu eleştirilere göre Habermas'ın teorisi, çalışmanın sosyal kimlikler, çatışmalar ve sosyal yapı üzerindeki etkisini bulanıklaştırmaktadır. Daha açık bir ifadeyle Habermas, çalışma ile toplum arasındaki bağlantıları, çalışmanın bireysel ve sosyal kimlikler üzerindeki etkisini ve bu kimliklerin belirlediği örgütsel biçimler üzerindeki etkisini, ayrıca çalışma deneyiminin kendisinin güçlü bir sosyal eylem kaynağı olduğunu istemeden de olsa önemsiz gösterdiği yönüyle eleştirilmektedir (Wilson, 2004: 3, 37, 38, 45).

Buna rağmen, çalışma kavramının insan eylemlerinin bütününe açıklamakta yetersiz olduğunu söyleyerek ve tamamen kapsayıcı bir praksis olarak çalışma düşüncesine meydan okuyarak Habermas, sosyal teori için yeni bir yol açmış ve diğer sosyologlar için de emek çerçevesinin ötesinde düşünme noktasında ilham kaynağı olmuştur.

Çalışmanın sosyolojik bir kategori olarak önemini yitirdiğini iddia eden diğer bir teorisyen Claus Offe'dir. 1983 tarihinde kaleme aldığı "Work: The Key Sociological Category?" başlıklı makalesinde, post-endüstriyel dönemde iş etiğinin zayıflaması, çalışmanın kimlik için referans olmaktan çıkması, toplumda bütünleştirici bir unsur olma özelliğini yitirmesi gibi sebeplerle çalışmanın merkezi konumunu yitirdiğini ifade etmiştir. Buradan yola çıkarak, Offe çalışmanın sosyolojik bir kategori olarak sahip olduğu pozisyonu koruyup koruyamadığını sorgulamıştır.

Yukarıda kısaca açıklandığı üzere, Offe'ye göre çalışma hem objektif olarak toplumsal önemini, hem de subjektif olarak bireysel düzeyde önemini yitirmiştir. Toplumsal boyutunda, iş etiği toplumların örgütleyici ve bütünleştirici bir boyutu olmaktan çıkmıştır. Bireysel düzeyde ise, bireylerin kendilerini tanımlamaları, amaçlarını belirlemelerinde ve hayatın kurgulanmasında anlamlı ve gerekli bir referans olmaktan çıkmıştır. Offe bu iddialarını, bazı ampirik unsurlara dayandırır. Post-endüstriyel toplumlarda çalışanların, gelir düzeyi, eğitim seviyesi, vasıflar, iş güvencesi, sosyal görünürlük ve tanınma, stres, kariyer imkânları, iletişim kanallarının açık olup olmaması ve otonomi gibi unsurlar açısından çok farklılaştığını, spektrumun genişliği

sebebiyle ortak bir kimlik tanımının zorluğunu ifade eder. Dolayısıyla çalışma, kimlik için kaynak olamaz. Ayrıca çalışmanın teknik açıdan rasyonelleşmesi vurgusu, Offe'de de vardır. Modern üretimin doğası Taylorizmle birlikte rasyonelleştirildiğinden, çalışma etik için temel olma özelliğini yitirmiştir. Ayrıca toplumların yapılanması açısından da çalışma eski önemini korumamaktadır. Bu durum yalnızca emek toplumunun krizi anlamına gelmez dahası Offe buradan yola çıkarak çalışmanın sosyal teorilerin temeli olarak sosyolojik önemini yitirdiği sonucuna ulaşmıştır. Bu anlamda, sosyal teoriler için de çalışmadan başka kategoriler ihtiyaç vardır. Sosyal teorilerde, sınıf konseptli tartışmalardan uzaklaşılması, onun yerine toplumsal cinsiyet, etnisite, barış ve silahsızlanma, çevresel koruma ve insan hakları gibi konulara kayılmasının sebebi tam da budur (Offe, 1985b: 148-150).

Yukarda, sosyolojik düşüncede odak noktasının çalışma alanından uzaklaşması gerektiğini savunan Offe ve Habermas'ın görüşleri kısaca ele alınmıştır. Bu düşünürlere yönelik eleştiriler olsa da Britanya ve Amerika'da akademik sosyoloji bağlamında Offe'nin sosyolojinin emek alanından uzaklaştığı iddiasının hala daha geçerli ve doğru olduğunu ifade etmek mümkündür (Granter, 2009: 149).

E- İŞİN SONU TARTIŞMALARININ ELEŞTİRİSİ VE GENEL DEĞERLENDİRME

Yukarıda anlatılanlar ışığında, post-endüstriyel dönemde işin sonu tartışmalarının temel argümanlarından ilkinin, yeni teknolojilerin ve neo-liberal küreselleşme sürecinin etkisi ile tam zamanlı ve güvenceli işlerin ortadan kalktığı iddiası olduğunu belirtmek mümkündür. İkinci olarak, işsizlik, güvencesizlik ve riskin küresel düzeyde tabana yayıldığı ve emek piyasalarının parçalı ve kutuplu bir yapıya büründüğü ifade edilmektedir. Bu iki gelişmeye paralel olarak, çalışmanın gerek kimlik için referans olma noktasında bireysel, gerekse toplumsal ilişkilerin temeli olma noktasında toplumsal önemini yitirdiği ileri sürülmektedir. Bu çerçevede, sanayi toplumuna özgü sınıfsal yapıların köklü bir dönüşme uğradığı, geleneksel işçi sınıfının sınıf bileşiminde ağırlığını yitirirken maddi olmayan emek gibi ya da işsizleri ve geçici

işsizleri de kapsayan daha geniş sınıfların tartışmaların öznesi olarak yükseldiği değerlendirilmeleri yapılmaktadır.

Öte yandan, yukarıdaki iddialar temelinde yükselen çağdaş sosyal teoriler, çalışma hayatının dönüşümüne ilişkin kabulleri, öngörülerini ve işlerin geleceğine yönelik beklentileri boyutuyla eleştirilmektedirler⁸⁴. Bu eleştiriler çok genel olarak, işlerin yok olmadığını ve önemini koruduğunu savunmaktadır. Bu bakış açısına göre işin sonu düşüncesi, çoğu durumda teknoloji determinist bir perspektife düşmekte ve üretim sürecinde teknolojinin insan emeğinin yerini alarak, işleri ortadan kaldıracak yönünde abartılı bir ön kabul, gerçekçiliğini yitirmektedir. İşin sonu iddialarının aksine istihdamın küresel düzeyde daraldığına dair bir yorumda bulunmak mümkün değildir. Dahası iş, post-endüstriyel dönüşümün en yoğun yaşandığı gelişmiş ülkelerde bile önemini korumakta, toplumsal hayatın temeli olmaya devam etmektedir. Aşağıda bu eleştiriler iki alt başlıkta ele alınacaktır.

1- İşin Sonu Tartışmalarına Yöneltilen Eleştiriler

a- İşin Sonu İddiasının Eleştirisi

Post-endüstriyel dönemde işin sonu tartışmalarının önemli bir kısmı, temelde teknolojik gelişmelerin istihdamı ciddi biçimde daraltmakta olduğu iddiasından yola çıkmıştır. Oysa bu iddianın geçerliliğine şüpheyle yaklaşan birçok araştırmacı, söz konusu iddiaları abartılı bulmakta, işin sonu tartışmalarını teknoloji determinist olmakla eleştirmektedirler.

Yeni teknolojilerin üretim sürecine dâhil olması, çalışma hayatında köklü değişimlere yol açsa da bu gelişmeleri işlerin bütünüyle yok olması şeklinde yorumlamak gerçekçi değildir (Wilson, 2004: 56-59). Batılı gelişmiş ülkelerde yaşanan dönemsel işsizlik

⁸⁴ Bu eleştirilerden bazıları için bkz. Shaun Wilson. **The Struggle Over Work: The "End of Work" and Employment Alternatives for Post-industrial Societies**, New York, Routledge, 2004, Tim Strangleman. "The Nostalgia for Permanence at Work?: the End of Work and Its Commentators", **The Sociological Review**, Cilt:55, Sayı:1 2007.

artışı gibi verilerden yola çıkarak yapılan değerlendirmelerin tarihsel ve mekânsal bir miyopluk olduğu, spesifik durumların aşırı genelleştirildiği ifade edilmektedir.

Tablo 3: Seçilmiş OECD Ülkeleri ve Dünya Geneli 1990-2015 Yılları İstihdam Oranları Seyri (%)						
	1990	1995	2000	2005	2010	2015
Avustralya	59,3	58,2	59,2	61,3	62,1	61
Kanada	61,7	58,7	61,3	62,6	61,5	61,3
Fransa	49,7	48,2	49,3	51,5	51,5	50,5
Almanya	53,1	52,7	53,1	52	55,3	57,4
İtalya	44	42,1	43,4	45,3	44,2	43,1
Japonya	62,1	61,4	59,5	57,7	56,6	57,6
Hollanda	53,4	55,7	61,1	60,3	62,2	60
Birleşik Krallık	59,7	56,8	59,2	60	58	59,6
ABD	62,8	62,9	64,4	62,7	58,5	59,3
OECD Ortalaması	61,1	58,1	57,8	56,2	55,1	55,9
Dünya- Düşük Gelirli Ülkeler Ortalaması	-	-	70,6	71,3	71,2	71,1
Dünya- Yüksek Gelirli Ülkeler Ortalaması	-	-	56,6	56,4	55,4	56,3
Dünya Geneli Ortalaması	-	-	60,7	60,4	59,2	58,8
Kaynak: OECD Dataset ve ILO-ILOSTAT verilerinden yazar tarafından türetilmiştir.						
Çevrimiçi: stats.oecd.org ve http://www.ilo.org/ilostat/ Erişim Tarihi: 22 Şubat 2018						

Her şeyden önce, istihdam oranlarının seyri incelendiğinde, post-endüstriyel toplumlarda işin sonu olarak yorumlanabilecek düzeyde bir düşüş gözlemlenmemektedir. OECD ile ILO verilerinden yola çıkılarak oluşturulmuş Tablo 3 ve Tablo 4'te bu iddiayı kanıtlamak için örnek oluşturabilecek bazı OECD ülkelerinde 1990-2015 yılları arasındaki döneme ait istihdam ve işsizlik oranları gösterilmektedir. Açıkça anlaşılacağı üzere, istihdamın önemli ölçüde azalarak işsizliğin işin sonundan bahsedecek düzeyde arttığına dair bir veri göze çarpmamaktadır. Bu anlamda, teknolojik gelişmelerin işin sonunu getirdiği gibi bir yorumda bulunmak mümkün değildir. 2008 kriziyle birlikte artan işsizlik oranları da ilerleyen süreçte düşürülmüştür. Post-endüstriyel toplumlarda nüfusun büyük bir kısmı ücretli çalışmaya devam etmektedir.

Tablo 4: Seçilmiş OECD Ülkeleri ve Dünya Geneli 1990-2015 Yılları İşsizlik Oranları Seyri (%)						
	1990	1995	2000	2005	2010	2015
Avustralya	6,9	8,5	6,3	5	5,2	6,1
Kanada	8,1	9,5	6,8	6,8	8,1	6,9
Fransa	9,2	11,6	10,2	8,5	8,9	10,4
Almanya	8,8	8,1	7,9	11,1	7,1	4,6
İtalya	11,4	11,5	10,8	7,7	8,4	11,9
Japonya	2,1	3,2	4,8	4,4	5	3,3
Hollanda	7,4	7	2,7	4,7	4,5	6,9
İsveç	1,8	9	5,8	7,7	8,6	7,4
Birleşik Krallık	6,8	8,6	5,5	4,6	7,8	5,5
ABD	5,6	5,6	4	5,1	9,6	5,3
Dünya- Düşük Gelirli Ülkeler Ortalaması	-	-	6	5,5	5,5	5,3
Dünya- Yüksek Gelirli Ülkeler Ortalaması	-	-	6,5	6,7	8,3	6,6
Dünya Geneli Ortalaması	-	-	6,4	6	5,8	5,5
Kaynak: OECD Dataset ve ILO-ILOSTAT verilerinden yazar tarafından türetilmiştir.						
Çevrimiçi: stats.oecd.org ve http://www.ilo.org/ilostat/ Erişim Tarihi: 22 Şubat 2018						

Buradan hareketle, gelişmiş ülkelerin işe bağımlı olmaya devam ettikleri yorumunda bulunmak mümkün hale gelmektedir. Dahası, küreselleşme süreciyle gelişmiş ülkelerin sanayisizleşme dinamiğine paralel olarak, sanayi üretiminin gelişmekte olan ülkelere kayması, kapitalist işin küresel düzeyde yaygınlaşmasına hizmet etmiştir. Bu anlamda, işin sonundan bahsetmek bir yana, gelişmekte ülkelerde de, olumsuz sonuçlarıyla birlikte, yeni işler yaratılmakta, çalışmanın önemi tüm dünyada kapitalist iş olarak düzenlenecek şekilde yayılmaktadır.

Dolayısıyla, her şeyden önce, genel olarak insanların çalışmaya harcadıkları sürenin önemli ölçüde azaldığını iddia etmek mümkün değildir. Geleneksel erkek işgücünde bir daralma söz konusu olsa bile kadınların işgücüne katılım oranlarındaki artış hesap edilecek olursa, genel bir düşüşten bahsetmek doğru olmayacaktır (Korczynski, Hodson ve Edwards, 2006: 3). Bu anlamda, işin sonunu ön gören yaklaşımlar, sanayisizleşmenin küresel sonuçlarını, hizmet sektörünün ve kamu istihdamının

artışını ve emek piyasalarının feminizasyonunu dikkate almakta başarısız olmuşlardır denilebilir (McDowell, 2014: 826).

Bu bakış açısından işin sonu teorileri, Batılı gelişmiş toplumlarda, sanayi sektöründeki daralmayı işin sonu olarak okurken, kadınların işgücüne artan biçimde girişi, hizmet sektörünün genişlemesi ve sanayi üretiminin az gelişmiş ülkelere kaydırılmış olması gibi unsurları göz ardı ederek gelişmeleri yorumlamada zaafa düşmüşlerdir.

İşin sonu beklentilerinin aksine, birçok ülkede, uzun çalışma saatleri, iş stresi, hastalık hallerinde dahi iş başında bulunma gibi 'presenteeism' problemler dikkat çekmektedir. Bu gibi göstergelerden yola çıkarak, çalışmayla ilgili dönüşümün düşünüldüğü kadar önemli bir fark teşkil etmediği belirtilmektedir. Hatta en geniş anlamıyla çalışmanın birçok yönüyle hiç olmadığı kadar önemli bir hale geldiği iddialar arasındadır. Örneğin, 1980'lerden itibaren serbest piyasa ekonomisinin yükselişi ile birlikte, gelişmiş ülkelerde tartışmalar rekabet edebilirlik ve 'bilgi ekonomisinin' gelişimi gibi alanlara odaklanmış durumdadır. Ya da örneğin Avrupa Birliği'nin, ücretli işgücü oranının artırılması gibi hedefler belirlemesi ve rekabetçi esneklik ile tatmin edici işi buluşturma yönünde bir vizyon geliştirmesi çalışmanın önemini koruduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir. Çünkü bütün bu tartışma ve hedefler, gelişmiş ülkelerin de refahları için, sadece mal ve hizmet tüketmeyi değil, üretici güçlerini geliştirmeyi kritik önemde kabul ettiklerini göstermektedir. Bu parametreler göz önünde bulundurulduğunda, işin hâlâ merkezi konumunu sürdürdüğü belirtilebilir (Korczynski, Hodson ve Edwards, 2006: 3).

Sanayi Devrimi'nden itibaren her teknolojik gelişim dalgası, işlerin sonunun geldiği yönünde spekülasyonlara ve tepkilere sebep olmuşsa da uzun vadede yeni iş imkânları yaratılmış ve iş, bireysel ve toplumsal önemini korumuştur. Post-endüstriyel dönemde tecrübe ettiğimiz teknolojik devrim, her ne kadar bireysel ve toplumsal yaşamı köklü bir biçimde değiştirme potansiyeli taşıyor olsa da, teknoloji yalnız başına toplumsal dönüşüm için yeterli bir unsur değildir. Bu anlamda, işlerin sonunun geldiğini öngören yaklaşımlar, kapitalist sistemin temel dinamiklerini gözden kaçırmaktadırlar. Emek, kapitalist sistemin işleyişinin en kritik boyutu olmaya devam etmektedir.

Buradan yola çıkarak, çalışma hayatının köklü bir biçimde değişeceğini kabul etmekle birlikte, ücretli istihdamın gelecekte de başlıca faaliyet alanı olacağını öngörmek mümkündür. Ancak, aşağıda değerlendirileceği üzere, işin sonu tartışmaları, yaşanan dönüşümü eleştirel bir biçimde analiz etmeleri noktasında önemli kabul edilmelidir. Gerçekten de post-endüstriyel dönemde yaşanan gelişmeler neticesinde emek piyasaları parçalı ve kutuplu bir yapıya bürünürken çalışma hayatı gittikçe daha belirsiz, güvencesiz kaygan bir zemin haline gelmekte ve çalışmanın iş olarak kurgusunu tartışmaya açık hale getirmektedir.

b- Çalışmanın Anlam ve Önemi Yitirdiği İddiasının Eleştirisi

Bahsedildiği üzere, işin sonu iddiasının en önemli ayağı işin ahlaki bir zorunluluk ve kimlik ve sınıfsal aidiyet anlamında temel bir gereksinim olarak önemini yitirmesi ile ilgilidir. Buna göre, sanayi mantığının ve sosyal değerlerin değişimi işi her geçen gün bireysel ve toplumsal hayatın merkezinden uzaklaştırmaktadır. Ancak birçok düşünür bu iddiayı ampirik açıdan temelsiz, yanlış ve abartılı bulmaktadır.

Çalışmanın temel bir insani gereksinim olduğunu savunan Sean Sayers, işin sonu tartışmalarını bu gerçeği görmezden geldikleri için eleştirir. Sayers'e göre işlerin asla tatmin edici olamayacağı kabulünden hareket eden bu görüşler, ütopyacı ve romantik söylemlerdir. Sayers, ücretli çalışma gereksinimini üç açıdan ortaya koymaya çalışmıştır. Çalışma, her şeyden önce bir etkinlik olarak, modern dünyada insanların aktif olma gereksinimlerini karşılamaktadır. İkinci olarak, üretici bir etkinlik olarak, insanın gücünü yararlı amaçlar için kullanarak nesnel dünyayı biçimlendirip oluşturmasıyla ona kişisel doyum sağlar. Üçüncü olarak çalışma, toplumsal bir etkinlik olarak insanları evden çıkarıp başkalarıyla ilişki içine sokar. Bu anlamda insanların birçoğu için hem toplumsal yaşamın hem de kimlik ve statünün ana temeli olmaya devam etmektedir (Sayers, 2008: 25, 71-73).

Teknolojinin gelişimiyle imalat endüstrisinin gerilemesine paralel olarak çalışma modellerinde yaşanan değişim açıkça ortadadır. Fakat bu durum çalışmanın önemini kaybettiği anlamına gelmez, tersine, çalışma, hiç olmadığı kadar büyük bir öneme sahiptir. Bireysel iş tecrübelerine bakıldığında, beyaz yakalı kurumsal çalışanların ve

ömür boyu çalışacakları bir işe sahip olan mavi yakalı işçilerin çalışma hayatlarında geçmişe göre farklılıklar olsa da, işyeri gerçekliği olarak deneyimledikleri şey çok az değişmiştir. Çünkü işyeri gerçekliğinin temel gerekliliği sistemin taleplerine tam uyumluluktur. İşletmeler, günümüzde çalışanlarından bağlılık ve hatta girişimci bir vizyon beklentisi içine girdikleri ve çalışan performansını daha yakından ölçmeye başladıkları için çalışanlar, kurumsal hedeflerle daha sıkı bir bağlılık gösterme durumunda kalmaktadırlar. Dolayısıyla işten bağımsızlaşma eskiden olduğundan daha zor bir hale gelmiştir (Korczynski, Hodson ve Edwards, 2006: 4).

Ayrıca, istihdamın tüm biçimlerini yabancılaştırıcı, yıkıcı ve benzeri olumsuz özelliklerle görmek doğru değildir. Sayers'in iddiasına göre çalışma çoğu insan için çok daha karmaşık ve karışık bir deneyimdir. İnsanların çoğu yaptıkları çalışmadan sahici ve önemli doyumlar almaktadırlar. Yaratıcı gücün aktif ve toplumsal uygulanışından doğan bu doyumların önemi sebebiyle çoğu insan için, bir işinin olmaması, derin biçimde moral bozucu ve tatminsizlik yaratan bir deneyimdir (Sayers, 2008: 78-79). Bu açıdan bakıldığında, kapitalist işin toplumsal ve tarihsel bir ürün olduğu bu yüzden de sahte/yapay bir gereksinim olduğu yorumu geçerli değildir. Çünkü insanlar çoğu durumda çalışmaları sayesinde gerçek ve önemli bir tatmine ulaşmaktadırlar. İş gereksiniminin insan doğasının yapısal ve evrensel bir özelliği olmadığı kabul edilse bile, tarihsel gelişmeler iş olarak çalışmayı sahici ve gerçek bir gereksinim haline getirmiştir ve bu gereksinim günümüz toplumlarında da geçerliliğini sürdürmektedir. İnsanlar işlerini önemli bulmaya devam etmektedirler.

İşin sonu teorilerine yöneltilen önemli bir eleştiri noktası da, bu teorilerin ütöpik yönlerinin ağır bastığı ve ampirik araştırmalarla yeterince desteklenmedikleridir. Günümüz çalışma dünyasında yaşanan dönüşümü doğru şekilde anlamak için, detaylı ampirik araştırmalardan yola çıkılarak makro teorilere varılmasının daha doğru bir yöntem olacağına şüphe yoktur (Strangleman, 2007: 81). Bu amaçla, The International

Social Survey Programme (ISSP)⁸⁵ (Uluslararası Sosyal Saha Araştırmaları Programı) kapsamında 1989, 1997, 2005 ve 2015 yıllarında tekrarlanarak oluşturulan İş Yönelimi modülünün verilerini değerlendirmek uygundur.

Tablo 5: İşe Yönelim ve Finansal Motivasyon				
	1989	1997	2005	2015
Para kazanmam gerekli olmasaydı bile ücretli bir işte çalışmaktan keyif alırdım				
% Kesinlikle Katılıyorum	13,7	14,8	15,8	18,4
% Katılıyorum	47,2	41,8	42,2	43,2
Toplam	60,9	56,6	58	61,6
İş, yalnızca ve yalnızca bir para kazanma aracıdır				
% Katılmıyorum	40,1	33,7	32,6	29,6
% Kesinlikle Katılmıyorum	16,2	15,1	14,4	13,5
Toplam	56,3	48,8	47	43,1
Kaynak: ISSP Work Orientations Module verilerinden yazar tarafından türetilmiştir.				
Çevrimiçi: https://www.gesis.org/issp/modules/issp-modules-by-topic/work-orientations/ Erişim Tarihi: 15.02.2018				

İşin insan hayatındaki önemini ve merkezietini anlama noktasında önemli bir dayanak noktası olabilecek yukarıdaki tabloda, “Para kazanmam gerekli olmasaydı bile ücretli bir işte çalışmaktan keyif alırdım” önermesine 1989 yılında toplamda %60,9 ve 2015 yılında da %61,6 oranında katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum cevabı verilmiştir. Paralel biçimde, “İş, yalnızca ve yalnızca bir para kazanma aracıdır” önermesine katılmayan insanların oranı ise artış göstermiştir.

⁸⁵ ISSP'nin 1989, 1997, 2005 ve 2015 yıllarında olmak üzere dört defa tekrarlanan İş Yönelimleri (Work Orientations) modülü, ücretli işle bağdaştırılan değerleri, insanların çalışma biçimi tercihlerini, iş-yaşam dengesi, iş tatmini, işe bağlılık, işin bireysel konumu gibi konuların anlaşılmasına yönelik kapsamlı bir veri seti sunmaktadır. 1989 yılındaki ilk araştırmada Avusturya, Almanya, Büyük Britanya, Macaristan, İrlanda, İsrail, İtalya, Hollanda, Norveç ve Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere 10 ülkeden, 2015 yılındaki son araştırmasında ise toplam 37 ülkeden veri toplanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. 197 Regina Jutz, Evi Scholz, Michael Braun, Markus Hadler. “The ISSP 2015 Work Orientations IV Module”, **International Journal of Sociology**, Vol. 48: 2, 2018, ss. 96, 98.

1970'li yıllarda geliştirilen İşe Yönelim bakış açısı çalışma ve çalışma yaşamı ile ilişkili olarak subjektif kriterler üzerinden hareket etmekte ve kişilerin beklenti ve hissiyatlarının işe yönelimde etkili olduğunu iddia etmektedir.

Dolayısıyla bu rakamlar, işin önem kaybetmek bir yana önem kazandığı şeklinde bir yorum yapmanın önünü açmaktadır.

Tablo 6: 2015 Yılı İşe Yönelim ve Finansal Motivasyon Değerleri		
	İş, yalnızca ve yalnızca bir para kazanma aracıdır.	Para kazanmam gerekli olmasaydı bile ücretli bir işte çalışmaktan keyif alırdım
Norveç	1,90	3,92
İzlanda	2,00	3,73
Avusturalya	2,29	3,71
Yeni Zelanda	2,38	3,73
İsveç	2,39	3,79
Danimarka	2,43	3,89
İsviçre	2,44	3,81
Belçika	2,55	3,55
ABD	2,65	3,62
İsrail	2,67	3,67
Büyük Britanya	2,67	3,64
Almanya	2,69	3,73
Finlandiya	2,71	2,93
Fransa	2,72	3,38
Avusturya	2,79	3,2
İspanya	2,81	3,18
Yukarıdaki Ülkeler Ortalaması	2,51	3,59
Yüzde Olarak Ortalama	50,11%	71,85%
(Değerler: 1= Kesinlikle Katılmıyorum ile 5=Kesinlikle Katılıyorum Aralığında)		
Kaynak: ISSP 2015 Work Orientation Survey (İş Yönelim Anketi) verilerinden yazar tarafından türetilmiştir.		
Çevrimiçi: https://www.gesis.org/issp/home/ Erişim Tarihi: 4 Şubat 2018		

Benzer şekilde, ISSP İşe Yönelim Araştırması 2015 yılı verileri kullanılarak oluşturulmuş Tablo 6, bazı gelişmiş ülkelerde nüfusun işe yönelimine ve insan yaşamında işin yerine ilişkin ipucu sağlamaktadır. Buna göre, Norveç, İsveç ve İzlanda gibi kuzey refah devletleri ile Avustralya ve Yeni Zelanda gibi liberal rejimlerde işin oldukça önemli olduğu (Volk ve Hadler, 2018: 104), genel ortalamada ise nüfusun yarısının işi yalnızca para kazanma aracı olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Buna

karşılık, “Para kazanmam gerekli olmasaydı bile ücretli bir işte çalışmaktan keyif alırdım” önermesine verilen cevaplarda ise %72 gibi daha yüksek bir oran dikkat çekmektedir. Bu iki birbiriyle çelişen sonucu işin sonu iddiaları çerçevesinde değerlendirmek gerekirse, post-endüstriyel toplumlarda çalışmanın insan hayatındaki merkezi konumunu korumaya devam ettiği, insanların gelir motivasyonunun ötesinde çalışmaya yönelimlerinin yüksek olduğu fakat diğer motivasyonların eksik olduğu durumlarda, gelir elde etme motivasyonunun ön plana geçerek çalışmayı yalnızca para kazanma aracı haline getirdiği şeklinde yorumlamak mümkündür.

Gerçekten de yine ISSP Yönelim Araştırması 2015 yılı sonuçlarına göre, nüfusun geneli tarafından ideal kabul edilen iş özellikleri ile çalışan nüfusun gerçek koşulları arasında büyük bir uçurum olduğu anlaşılmaktadır. Arzu edilen ideal iş özellikleri arasında, iş güvencesi en önemli faktör olarak dikkat çekerken, işin ilginç olması ikinci, yüksek gelirli olması üçüncü sırada önemli değerlendirilmiştir. Bunun karşı tarafında çalışan nüfusun mevcut iş koşullarına bakıldığında, en önemli kabul edilen bu üç özelliğin bulunmadığı, bunların yerine işlerin sosyalleşme ve toplumsal yarar gibi boyutlarının tatmin edici özellikler olarak sayıldığı görülmektedir (Volk ve Hadler, 2018: 122). Yine de, genel olarak insanların çoğunluğu için işlerinin hayatlarının merkezinde yer aldığı, zamanlarının çoğunu kapladığı açıkça görülmektedir (Esser ve Lindh, 2018: 143).

Hatırlanacağı üzere işin konumu ve anlamına ilişkin tartışmanın önemli bir boyutu da işin kimliğin oluşumundaki rolü ile ilgilidir. Post-endüstriyel dönemde kimliğin yaratılmasında çalışmanın öneminin azaldığı iddialarının aksi görüşler de vardır. Buna göre, çalışma, örneğin sınıf-temelli dayanışmanın azalması gibi noktalarda, gerçekten de kimliğin şekillenmesi üzerindeki rolünün bir kısmını kaybetmiş olsa da, başka boyutlarıyla ön plana çıkmayı sürdürmektedir. Günümüzde toplumsal ve ailevi bağların zayıflaması, insanları tanınma ve kabul görme amacıyla çalışmaya yönelmeleri yönünde etki gösterebilmektedir (Korczynski, Hodson ve Edwards, 2006: 3).

Bu anlamda birçok teorisyene göre iş, birçok insan için günlük hayatı yapılandıran ve kimliği şekillendiren önemli bir temel oluşturmayı sürdürmektedir. Post-modern dünyada, insanların çoğunun kendilerini, kimliklerini şekillendiren çalışma dışı alanlara adadıkları bir gerçektir. Kişilik üzerine yürütülen sağaltıcı tetkikler, tüketici tercihleri, gönüllülük esasına bağlı ilişkiler ve vücut çalışma gibi alanlar aracılığıyla insanlar kendilerine biçim vermeye çalışmaktadırlar. Buna rağmen, kimliği şekillendirdiği söylenen kültürel pratikler ve söylemler ile ilgili tercihleri ve bunlara ulaşabilmenin sınırlarını belirleyen toplumsal ve ekonomik kaynaklar halen, iş aracılığıyla sağlanmaktadır. Dahası, ekonomik geliri ve eğitim seviyesi daha yüksek olan kişilerin, hayatlarını şekillendirme yeteneğine daha fazla sahip olmalarına rağmen, çoğu kez iş temelli kimliklerine yoğun şekilde yatırım yapmayı tercih ettikleri bilinmektedir. İşkoliklik ile ilgili kültürel endişeler gittikçe daha fazla dile getirilmeye başlanmıştır. Kadınların emek piyasalarına katılımı ve toplumsal rolü ile ilgili geleneksel kısıtlamaların azalması, ücretli işi, çoğu kadın için öz-kimliği belirleyen en önemli unsurlardan biri haline getirmiştir. Kadınların tercih edebilecekleri meslek alanlarının genişlemesiyle, kadınlar için istihdam dışında kalma seçeneği daha az mümkün hale gelmiştir. İlave olarak, çağdaş toplumlarda aile kurumunun daha kırılgan ve gergin hale gelmesi ve toplumsal bağların zayıflaması sebebiyle, giderek daha fazla sayıda insanın tanınma, kabul edilme, ait hissetme ve anlam ihtiyacıyla iş hayatına yöneldiği ileri sürülmektedir (Leidner, 2006: 430).

İşin birçok boyutuyla kimliği etkileyen önemli bir faktör olmayı sürdürdüğünü kabul etmek gerekmektedir. Hatta post-endüstriyel toplumlarda kimi yeni işlere atfedilen yeni unvanlar, sembol ve özelliklerle iş, birçok durumda yalnızca kimlik ve statü kaynağı olarak bile önemli hale gelmiştir. Bu durumu, kendini markalaştırma süreçleri veya çokuluslu kurumsal şirketlerin başını çektiği şirket kimliği, şirket kültürü gibi boyutlarla birlikte düşündüğümüzde, işin kimliğin temeli olma özelliğini yitirdiğini kabul etmek imkânsızlaşmaktadır. Bununla birlikte, post-endüstriyel dönemde kimlik ve iş ilişkisinde temel kriter üretkenlik olmaktan çıkmıştır. İş aracılığıyla kimliği besleyen unsurlar, birtakım sloganlar, tarzlar ve pazarlama teknikleri ile oluşturulmuş kimi imajlardan ibarettir. Dolayısıyla işin sonu tartışmalarında iş ile kimlik arasındaki

bağın koptuğu yönündeki iddiaları bu eleştirel boyutuyla değerlendirmek gerekmektedir.

2- İşin Sonu Tartışmalarına İlişkin Genel Değerlendirme

İşin sonu düşüncesine yöneltilen eleştirileri dikkate alarak, işin yok olmadığını ve çalışmanın önemini koruduğunu belirtmek mümkündür. Çalışma ideolojisi, hem siyasi söylemde hem de gündelik hayatta halen tartışmasız bir üstünlüğe sahiptir. Sanatçılar, sensualistler ve bazı kültürel yorumcular haricinde, modern dünyada hayat, çalışma tarafından şekillenmeye devam etmektedir. Çalışma ideolojisinin böylesine güçlü olmasının sebeplerinden en önemlisi, insanların üretme ihtiyacını yansıtmasıdır. İnsanların bireysel ve toplumsal hayatlarını inşa ettikleri ve süreç içerisinde toplumu ileri taşıdıkları yaratıcı üretim faaliyetinin temel bir gereksinim olduğuna şüphe yoktur. Ancak, işin sonu teorileri, toplumları aylaklığa davet eden teoriler değildir. İnsan hayatının faaliyetlerinin belirlenmesinde egemen yapıların, yani market, ideoloji ve devlet politikası yerine, çalışmanın ve toplumun örgütlenmesinin başka rasyonel yolları olabileceğini gösteren analizlerdir. İşin ortadan kalktığı bir dünya görüşü, kesinlikle ütopyist bir dünya görüşü olurdu. Fakat ütopyalar, toplumsal düşüncede güçlü eleştirel bir fonksiyona sahiptirler. Çalışmanın radikal bir biçimde dönüşümünü vurgulayan işin sonu teorileri, toplumun bir bütün olarak radikal dönüşüm imkânına dikkat çekmiş olurlar. Bu anlamda görünüşte imkânsız olanı talep ederek, böyle bir dönüşümü mantık temelinde gerekçelendirmenin, aynı zamanda ona ulaşmanın tümüyle gerçekçi olduğunu iddia ederler (Granter, 2009: 182).

Bu tezin vurgulamaya çalıştığı üzere, işin sonu teorileri her şeyden önce kapitalist işe ve çalışmanın rolüne ilişkin eleştirel bir perspektif sunan tartışmalar olarak kabul edilmelidir. Böyle bir perspektif, tarihsel süreç içerisinde çalışmanın dönüşümünü analiz etme noktasında güçlü bir alt yapı kazandırmaktadır.

Öte yandan, çalışmanın kapitalist iş olarak kurgusu ile modern ve post-modern emek kategorilerinin çalışmayı değersizleştirdiği yönünde yapılan bu analizler, insanın üretken gücünü organize etmenin farklı yollarını keşfetmede önemli bir rol

oynayabilirler. Çalışmanın değersizleşmesine karşı insanları özgürleştirecek, yaratıcı ve üretken güçlerini açığa çıkartacak bir teori ve siyaset ne şekilde inşa edilebilir sorusu temel bir mesele olarak güncelliğini korumaktadır.

Marx'tan başlayarak, Eleştirel Teori, Otonomist yaklaşım, kısmen feminist yaklaşım ile Gorz ve Offe gibi düşünürler insanın üretici güçlerini seferber edecek gelişmenin, bireylerin kapitalist işin zorunluluğundan kurtularak, kendi varoluşlarını gerçekleştirebilecekleri, amacı kendinde faaliyetlerden geçtiğini savunmuşlardır. İşe karşı eleştirel yaklaşım, bu yönüyle kapitalist işe karşı çalışmanın savunusu olarak okunabilir.

Diğer bir tartışma konusu, işin sonu düşüncesince teknolojik gelişmelere atfedilen önemdir. Yeni teknolojilerin, üretim sürecinde çalışmayı değersizleştirecek sonuçlara yol açtığı kabulü ile teknolojinin insanlığın faydasına ne şekillerde kullanılabileceği sorusu üzerinden kişisel gelişim sağlayacak aktivitelerin nasıl gerçekleştirileceği ile ilgili bir açılım sunmaya çalışmışlardır. Bu kurgunun, teknolojik gelişmelerin insanları yabancılaştırıcı işin zorunluluğundan kurtarma potansiyeli üzerinde inşa edilebileceği vurgusu hâkimdir. Bu noktada, işin geleceğiyle ilgili beklenti, gelecekte daha eşitlikçi, daha iyi organize olmuş bir toplum ideali taşımaktadır.

Öte yandan, işin sonu tartışmalarını tarihsel kökenleri ile düşünmek çalışmanın dönüşümünü eleştirel bir biçimde ele almak için önemli bir açılım imkânı sunmaktadır. Sanayi kapitalizminden itibaren kapitalist işin sonunu getirmeyi amaçlayan teoriler, çalışmada gerçekleşen kırılma noktaları ve dönüşümlere paralel bir biçimde güncellenerek ortaya çıkmıştır. Bu, olayın bir boyutudur. Diğer boyutunda, kapitalist sistem içerisinde üretim biçimine, işe yönelen eleştiri ve tepkilerin boşa çıkartılacak şekilde bir dönüşüme uğradığı iddiasında bulunmak da mümkün hale gelmektedir.

Şöyle ki Marx'tan itibaren kuramsal tartışmalarda, çalışmanın eleştirisi temelde özgürlükler ve zorunluluklar arasındaki ayrım üzerinde ilerlemiştir. Sanayi kapitalizminin rutin, tekdüze ve yabancılaştırıcı işine karşı, insanların yaratıcı potansiyellerini ortaya çıkartabilecekleri ve kendilerini gerçekleştirebilecekleri bir

özgürleşim alanının yaratılması hedefi gözetilmiştir. Buna karşılık, özellikle 1950’li yıllardan itibaren özgür zaman, klasik dönem teorisyenlerin beklentilerinde olduğu gibi kültürel gelişmelere kaynaklık edecek bir alan açmak yerine, kitle kültür araçlarının egemenliğinde insanların pasifize edildiği, aynı zamanda tüketim kültürünün yaratıldığı bir alana dönüşmüştür. Dahası, 1970’lerden itibaren, emek piyasalarında ve çalışmada yaşanan değişiklikler, klasik sosyal teorisyenlerden itibaren sürdürülen işin sonu tartışmalarının zeminini de değiştirmiş görünmektedir. Çünkü önceki bölümlerde bahsedildiği haliyle, esnek çalışma biçimlerinin emekçiler üzerinde çok farklı tip baskı mekanizmalarını işletmesi ya da maddi olmayan emek süreçlerinde gözlemlenen yabancılaşmanın yeni boyutları gibi konular, geleneksel özgürlükler alanı ve zorunluluk alanı tartışmasını birkaç açıdan aşındırmıştır.

Her şeyden önce, önceki dönem kuramsal eleştirilerin ve işçi mücadelesinin hedefi, temelde çalışma sürelerinin düşürülmesi ve zamanın kontrolü olmuştur. Oysa post-endüstriyel dönemde bu hedefi karşılayan esnek çalışma biçimleri yaygınlaşmasıyla, işçilerin temel pazarlık konusu olan talepleri kendi aleyhlerine işleyecek şekilde gelir düzeylerinin düşmesi, güvencesizlik buna bağlı olarak geleceğin belirsizliği anlamına gelmiştir.

Öte yandan, bir yaratıcılık ve özgün üretkenlik ifadesi olarak çalışma ideali de maddi olmayan emek süreçleriyle boşa çıkmıştır. Ruhun, duyguların, deneyimlerin ve öznelliklerin metalaşması anlamına gelmiş ve farklı tip kontrol ve tahakküm biçimleri ile yabancılaşmanın boyutlarını derinleştirmiştir.

Bu anlamda, Marx’ın öz-emek ile iş arasında yaptığı ayrımın bugün işlevini yitirdiği yorumunda bulunmak mümkündür. Çünkü işin dönüşümü bu ayrımı ortadan kaldırarak insanın duygularını ve ruhunu üretim sürecine dâhil etmiştir. “Ruh işbaşı yaptığında, insanları özgür kılan şey ile ücret karşılığında zamanını satmaya mecbur bağımlı emekçiler yapan şey arasında bir çizgi çizmek imkânsız hale gelmiştir. Aynı şekilde “toplam kalite” söylemi, geleneksel olarak işin dışına atılmış olan her şeyin, yani iletişim becerilerinin ve eylem hazzının işe yeniden katılması anlamına gelmiştir. Bu durumda kendini gerçekleştirme, yaratıcılık, gerçekleştirilmesi gereken insan

doğası gibi söylemler ücretli emeğe indirgenmiş bir konumda aslında boyunduruk altına girmenin en üst düzey biçiminde tezahürü olarak gerçekleşmiştir (Virno, 2005).

Bir başka deyişle zorunluluk alanına ait işin alışmasıyla ulaşılabilecek bir hedef gibi düşünülen yaratıcı aktiviteler bizzat iş süreçlerine dâhil edilmiştir. İnsanların yaratıcı, sanatsal ve bilimsel melekelerini geliştirebilecekleri özgürlük alanı bizzat sermayenin döngüsünce içerildiğinde bu artık bir özgürleşim değil, ruhun ve arzunun da baskı ve kontrol altına alınması anlamına gelmiştir. Dahası, bilgisayarlar ve mobil teknolojilerin sunduğu imkânlar sayesinde iş ve iş dışı alan arasındaki mekân ve zaman sınırları ortadan kalkarken, bu durum işin azalmasını sağlamamıştır. Gerçekte olan, ücreti ödenmeyen iş dışı sürelerin de işe dönüşmesi ve işin tüm hayatı kontrolü altına almasıdır. Bu anlamda eleştirinin ve tartışmanın düzlemi ve kullanılan parametreler değişmiştir fakat sorun yine aynıdır. Böyle bir durumda işin, felsefi, sosyolojik ve ontolojik bir bakış açısıyla tartışma konusu edilmesi her zamankinden önemli görünmektedir.

Dolayısıyla, bu tezin vurgulamaya çalıştığı üzere, işin sonu teorilerinin ortaya koyduğu, çalışmanın olmadığı bir toplum hayali değildir. İşin sonu, insanlığın üretken faaliyetlerinin iş olarak hapsedildiği sınırlara dikkat çekmek ve daha özgür, üretken, eşitlikçi ve yaratıcı bir çalışma imkânını araştırmak anlamına gelmektedir. Bu anlamda, çağdaş işin sonu teorilerini, post-endüstriyel dönemden itibaren yaşanan teknolojik gelişmelerin tetiklediği eşitsizliklere, emek piyasalarının kutuplaşmasına ve yabancılaşmanın yeni boyutlarına karşı eleştiri olarak kabul etmek gerekmektedir. Bu eleştiri aynı zamanda, çalışma hayatında gözlemlenen dönüşümün özgürleştirici potansiyeline dikkat çekerek çalışmayı insan varoluşunun merkezine yerleştirmek anlamına gelmektedir.

3- Endüstri 4.0 ve İşlerin Geleceği

Bu tezde anlatılanlardan yola çıkarak, işin sonu tartışmasının işin ortadan kalkacağı bir toplum beklentisinin ilk Sanayi Devrimi'nden itibaren yinelenildiği, buna karşılık işin hayatın ve toplumun merkezi olmayı sürdürdüğü yorumunda bulunmak

mümkündür. Öte yandan bu tartışmaların sahip olduğu eleştirel perspektif, emek piyasalarının dönüşümünü anlama ve taşıdığı riskleri ve olumsuz sonuçlarını değerlendirme noktasında önemli katkılar sunmaktadır. Bu tezde ele alınan konular bizi şöyle bir soruya getirmektedir: Söz konusu eleştiriler günümüz için ne ifade ediyor? Benzer eleştirel bir perspektif güncel gelişmeler ekseninde nasıl bir açılım sunmaktadır?

Her şeyden önce, çağımızı tanımlayan en önemli nosyonun teknolojik değişim olduğunu iddia etmek mümkündür. Özellikle enformasyon, iletişim ve robot teknolojilerinde deneyimlenen baş döndürücü gelişmeler, çağdaş toplumların tüm boyutlarında köklü değişim ve dönüşümlere sebep olmaktadır. Tarım ve sanayi devrimlerinden sonra bilgi devrimi ile birlikte sanayi toplumlarından sanayi-ötesi, post-modern, enformasyon gibi çeşitli biçimlerde nitelendirilen bir toplum modeline geçilmişti. Bunun bir sonraki aşamasında, günümüz toplumlarını dijital çağ, dijital kapitalizm, internet toplumları gibi yeni bir dönemselleştirme içinde ele alan analizler yapılmaktadır.

Bu çerçevede 4. Sanayi Devrimi'nin eşliğinde olduğumuza dair iddialar giderek artmaktadır. Genetik bilimi, yapay zekâ, robotik, nanoteknoloji, 3D (üç boyutlu) yazıcılar ve benzeri gelişmelerin, üretim biçimlerini kökten biçimde değiştireceği ve iş alanlarını yeniden tanımlayacak bir potansiyel taşıdığı düşünülmektedir. Öyle ki, bütün bu gelişmelerin insanlığın daha önce görmediği ölçüde kapsamlı ve kuşatıcı bir dönüşüm sürecini tetikleyecek bir devrim olduğu görüşünde olanların sayısı giderek artmaktadır (Schwab ve Samans, 2016)

Yaklaşmakta olan devrim, insanlık için oldukça önemli bir potansiyel taşımakla birlikte, üretim ve tüketim kalıpları ile emek piyasalarının karşı karşıya olduğu güçlükler, devletlerin, şirketlerin ve insanların ileriye yönelik adımlarını planlamalarını gerekli kılmaktadır. Bir başka ifadeyle söz konusu teknolojik gelişim dalgası, sosyo-ekonomik, jeopolitik ve demografik değişim dinamiğini de barındırmaktadır. Bütün sanayilerin, bu gelişmelere göre uyarlanacağı, çoğu mesleklerin ise köklü bir değişikliği deneyimleyeceği öngörülmektedir. Bazı işlerin

gereksiz hale gelip ortadan kalkacağı, buna karşılık yeni işlerin ortaya çıkacağı ve kalan işler için ise gerekli olan niteliklerin değişeceği belirtilmektedir (Schwab, 2016: 8). Bütün bu anlatılanlar sebebiyle, son yıllarda, işlerin ve mesleklerin geleceğini öngörmeyi amaçlayan araştırmalar yapılmaktadır.

Bu araştırmalardan biri Dünya Ekonomik Forumu'nun yürüttüğü, dünya toplam işgücünün yaklaşık %65'ine tekabül eden 1.86 milyar çalışana ilişkin datayı kapsayan bir saha araştırmasıdır. Sonuçları 2016 yılında "İşlerin Geleceği: Dördüncü Sanayi Devrimi için İstihdam, Vasıflar ve İşgücü Stratejisi" başlıklı raporla açıklanan bu araştırmaya göre, "günümüzde gözlenen gelişmelerin, 2015-2020 yılları arasında toplam 7.1 milyon iş kaybına yol açacağı öngörülmektedir. Bu kaybın üçte iki oranda Büro ve İdari işkoluna ait iş alanlarında gerçekleşeceği düşünülmektedir. Öte yandan, yeni iş alanlarında 2 milyon iş yaratılacağı öngörülmektedir. Dolayısıyla net toplamda 5.1 milyondan fazla sayıda net istihdam kaybına yol açması beklenmektedir (Schwab ve Samans, 2016: 13)". Dünya Ekonomik Forumu'nun İşlerin Geleceği projeksiyonundan çıkartılabilecek sonuçlar şunlardır:

- "Beyaz-yakalı, rutin idari büro işlerinin büyük oranda ortadan kalkma riski taşıdığı, buna karşılık bilgisayar, matematik, mimari ve mühendislik gibi alanlarda artış olacağı;
- İmalat ve üretim sektöründe çalışan sayılarının da iyice düşeceği, fakat bu sektörde istihdam edilenlerin tamamen teknoloji ile ikame edilmek yerine teknoloji aracılığıyla verimliliği arttıracak yeni organizasyon biçimleri ve yeni beceriler kazanma potansiyeline sahip oldukları;
- İstihdam artışının, orantısız bir şekilde, genellikle yüksek-vasıf gerektiren daha küçük iş kollarında ortaya çıkacağı dolayısıyla emek piyasasının diğer iş alanlarında ortaya çıkacak olan iş kayıplarını absorbe edemeyeceği ifade edilmektedir. Bu gerçekleşebilseydi bile, işçilerin çok ciddi biçimde yeni beceriler kazanabilmesi gerekirdi. Bu duruma ilaveten, küresel nüfus artışına bağlı olarak küresel işsizlik oranındaki artış ve yeni yaratılacak iş imkânlarının yavaş gerçekleşmesi geleceğe dair karamsar bir tablo çizmektedir (World Economic Forum, 2016)."

Diğer önemli bir araştırma ise, Oxford Martin Okulu'ndan Carl Benedik ve Michael Osborne'un yürüttüğü işlerin bilgisayarlaşmaya olan yatkınlığının ölçüldüğü "İstihdamın Geleceği" başlıklı araştırmadır. Bu araştırmada, 702 meslek kapsama alınarak, detaylandırılmıştır ve her bir iş görevinin bilgisayarlaşmasının teknik olarak mümkün olup olmadığı araştırılarak her bir mesleğin bilgisayarlaşma ihtimali değerlendirilmiştir. Daha sonra, gelecekte öngörülen bilgisayarlaşmanın ABD emek piyasalarına olabilecek potansiyel etkileri analiz edilmiş ve mesleklerin bilgisayarlaşma ihtimali ile ücretler ve eğitim arasındaki ilişki değerlendirilmiştir. Bu araştırmanın öngördüğü tahmin, ABD toplam istihdamının %47'sinin risk altında olduğudur. Dahası, ücretler ve eğitim seviyesi ile mesleklerin bilgisayarlaşma ihtimali arasında güçlü bir negatif etki söz konusudur (Frey ve Osborne, 2013: 1).

Benzer bir araştırma, İsveç'te de ABD ile aynı seviyede (bilgisayarlaşmaya bağlı) bir iş kaybı öngörmektedir. Norveç için ise, önümüzdeki 10 veya 20 yıl içinde istihdamın üçte birinin bilgisayarlaşma ihtimalinin yüksek olduğu belirtilmektedir. Finlandiya'da da Norveç ile benzer derecede bir oran beklenmektedir. İsveç ile ABD ve Finlandiya ile Norveç arasında benzer oranların beklenmesi temelde, mesleki yapıların farklarını yansıtmaktadır. Şöyle ki, düşük ücretli, düşük vasıflı meslekler en büyük risk altındaki işlerdir. Buna karşılık hizmet ve kamu sektörünün göreceli olarak üretim sektörüne göre daha az etkileneceği düşünülmekte ise de, bilgisayarlaşmanın bir dereceye kadar bütün meslekleri etkileyeceği bilinmektedir (Pajarinen, Rouvinen ve Ekeland, 2015).

Daha açık bir ifadeyle, doktorlar, avukatlar, öğretmenler, muhasebeciler, yönetim danışmanları, mimarlar ve gazeteciler gibi geleneksel olarak yüksek vasıflı mesleklerin de dönüşümden ciddi biçimde etkileneceği düşünülmektedir. Dolayısıyla bugün bildiğimiz mesleklerin birçoğunun yakın gelecekte ortadan kalkacağına, robotların çoğu işkolunda emeği ikame ederek iş imkânlarını azaltacağına yönelik spekülasyonlar artan biçimde ses getirmektedir.

Bütün bu tartışmaların, yoğun olarak iş dünyasının, sermaye sahiplerinin ve küresel güç odaklarının dikkatini çektiğini belirtmek gerekir. Bu ilginin, yaşanan değişime en

hızlı biçimde uyum sağlayarak ortaya çıkan imkânları, küresel güç ilişkileri içerisinde bir rekabet avantajına dönüştürme gayesinden kaynaklandığını iddia etmek yanlış olmayacaktır. Buna karşılık sosyal bilimlerin konuya aynı ölçüde eğildiğini söylemek güçtür. Oysa söz konusu gelişmelerin, toplumsal refaha katkısı bağlamında ele alınması, özellikle yol açabileceği olumsuz sonuçlar göz önüne alındığında kritik bir öneme sahiptir.

Bu tezde anlatılanlar göz önünde bulundurulduğunda, Endüstri 4.0'a ilişkin tartışmalar ile ilgili olarak hatırlatılması gereken ilk nokta, benzer tartışmaların tarih boyunca her teknolojik gelişim dalgasında tekrarlanmış olduğudur. Teknolojiyi tek başına, kültürel, toplumsal, siyasi ve iktisadi ayaklardan ayrı düşünmek mümkün olmadığına göre, yeni teknoloji dalgasının da küresel kapitalizm koşullarında hayat bulduğunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Emek, üretim fonksiyonun yanı sıra tüketici rolü ile de kapitalist sistemin devamı açısından kilit bir öneme sahiptir. Bu sebeple, var olan düzenleme biçimi içerisinde yakın zamanda işlerin yok olacağı öngörüsünün gerçekleşme ihtimalinin zayıf olduğu yorumunda bulunmak mümkündür. Özellikle küresel düzeyde yükselen yeni sanayi piyasaları ve gelişmekte olan ülkeler hesaba katıldığında Endüstri 4.0'ın dönüştürücü etkisinin beklenen şiddetle gerçekleşmeyeceği ifade edilebilir. Bununla birlikte, yeni teknoloji dalgasının emeğin konumunu daha da aşındırma potansiyeli göz ardı edilemez. Bu dönüşümün emek piyasaları üzerinde kutuplaştırıcı etkisi şimdiden ortadadır. Ayrıca teknolojinin öngörülemeyen gelişimi, emek piyasalarını yeni ortaya çıkacak işlere uyumlu hale getirmeyi ciddi biçimde zorlaştırmaktadır. Yeni teknolojiler tarih boyunca üretim sürecine dâhil olarak üretim çıktısını arttırmaya devam etmesine rağmen, bu avantajın insanların yaratıcı ve üretken kapasitelerini açığa çıkartacak bir özgürlük alanı yaratmaya hizmet etmediği ortadadır. Tam da bu sebeple, insan üretkenliğini örgütlemenin-çalışmanın yeni yollarını kurgulamak için işin sonu düşüncesinin eleştirel teorik altyapısının gündeme gelmesi önemlidir.

SONUÇ

İnsan doğasının ve insanla tabiat arasındaki etkileşimin bir ifadesi olan çalışma, en temel insani faaliyettir. Bununla birlikte, tarihsel süreç içinde çalışmanın anlamı ve doğası, üretim tarzına ve modeline bağlı olarak pek çok köklü dönüşüm geçirmiştir.

İlkel dönem, tarım üretiminin keşfedilmediği, ilk insan topluluklarının doğadan topladıkları ve avladıkları ile yaşamlarını göçebe olarak sürdürdükleri, insan evriminin ilk kesitidir. Bu dönemde, diğer faaliyetlerden ayrı bir çalışma kategorisinden ya da dinlenme zamanından ayrı bir çalışma zamanından bahsetmek mümkün değildir. Bununla birlikte, avcı ve toplayıcıların çok çaba sarf ederek hiç durmadan yiyecek aradıkları, güvenilmez ve zorlu yaşam koşullarında temel ihtiyaçlarını güç bela karşılayabildikleri, bu sebeple hayatta kalmak dışında dikkate değer bir faaliyete ayıracak boş vakitlerinin olmadığı düşünülür. Oysa yapılan araştırmalar, avcı ve toplayıcıların, sanılanın aksine, zamanlarının büyük bir kısmını dinlenerek ya da sosyalleşerek geçirdiklerini, temel ihtiyaçlarını karşılamak için çok az vakit harcadıklarını, bu çabayı da zorunlu ve istenmeyen bir iş gibi değil, hayatın doğal bir parçası olarak gerçekleştirdiklerini göstermiştir. Bu aşamada çalışma, insan doğasına içseldir ve yaşamı bütünleyen bir özelliğe sahiptir.

Tarım devrimiyle yerleşik düzene geçilmesinden itibaren, anında tüketilecek üründen fazlasının elde edilmeye başlanması, insanlık tarihinde önemli bir kırılmaya sebep olmuştur. Bu kırılma, çalışma açısından bakıldığında, tarihte ilk defa bir insanın başka bir insanın emeğinin ürününe el koyabilmesinin mümkün olduğu aşamadır. Bu dönemden itibaren kurulan İlk Çağ uygarlıkları, çoğunlukla köle emeğine dayalı bir ekonomiye sahip olmuşlardır.

Antik dönemin başlıca köleci toplumları olan Yunan ve Roma'da insan faaliyetleri, özgürlükler alanı ile zorunluluklar alanı arasındaki ayrımına göre sınıflandırılmıştır. Gereksinimlerin karşılanması gibi bir zorunluluk gereği ve kendi dışında bir amaca yönelik faaliyetlerin hemen hepsi aşağı görülmüş ve kölelere özgü kabul edilmiştir. İnsanı aşağılaştırıcı işler, beden üzerinde bozucu etkisi olduğu düşünülen, kol emeğine dayalı işlerdir. Buna karşılık, özgürlük alanında insanın insan olmasının koşullarını

sağlayan onurlu emeğin (insanı var eden çalışmanın) yüceltilmesi söz konusudur. Özgür insanın görevi ve sorumluluğu olan onurlu emek, üstün yeteneklerini kullanarak aklını geliştirmek, kendinde amaçlarla kişisel gelişimlerini sağlamak ya da toplum olmanın ve birlikte yaşamanın kuralları üzerine düşünmek gibi faaliyetlerdir. Bu anlamda Antik dönemde çalışmanın değerinin öncelikle kafa emeği ile kol emeği ayrımı üzerinden şekillendiği belirtilebilir. Fakat bundan daha önemlisi, emek gücünün başkası için kullanılması, özgür bir insanla bağdaşmaz nitelikte kabul edilmiştir. İnsan olmak, zorunlu çalışmanın dışındaki alan üzerinden tanımlanmıştır. Dolayısıyla aslında yapılan faaliyetin niteliğinden de öte, faaliyetin yapılma amacı değeri belirleyen kriter olmuştur. İnsan kendisi için, kendinde bir amaçla değil, para kazanarak yaşamını sürdürme gibi bir amaçla faaliyette bulunuyorsa bu durum kölece kabul edilmiştir.

Dolayısıyla bizim modern toplumlardan itibaren, toplumsal yapının ve bütünleşmenin temeli kabul ettiğimiz faaliyetlerin çoğu, Antik dönemde insan olmanın doğasına aykırı görüldüğünden toplumdan dışlanma anlamına gelmiştir. Buna karşılık, iktisadi karşılığı olmadığı için değer vermediğimiz, aylaklık sayılan aktiviteler ise insanı insan yapan temel etkinlikler olarak kabul edilip yüceltilmiştir.

Kuşkusuz, küçük bir kesim ayrıcalıklı grubun sanat, tefekkür, felsefe ve politika gibi kendi içinde amaçlar geliştirmek için sahip oldukları boş vakitler, geniş kitlelerin köleliği sayesinde mümkün olmuştur. Kölelerin varlığı ile yazgı veya tanrı laneti gibi metafizik açıklamalarla toplumsal konumlarının meşrulaştırılması, özgür yurttaşları emek harcamaktan kurtaran ve böylece *insan* olmalarını sağlayan koşulları yaratmıştır. Yine de modern toplumlardan itibaren erdemli iyi yurttaşlar olmanın ve kendini gerçekleştirmenin yolu olarak gösterilen çalışma kurgusunun, bu konumunu insanlık tarihi içerisinde görece yakın bir dönemde kazanmış olması, bu tez açısından ilgi çekicidir.

Bu tez açısından önemli olan diğer bir konu ise, bu dönemde çalışmanın çoğu biçiminin, insanların özgür birer yurttaş olabilmelerinin kaynağı ve şartı olarak kurtulmaları gereken faaliyetler olarak görülmüş olmasıdır. Dolayısıyla denilebilir ki,

insanları zorunluluklardan kurtararak özgürleştirme anlamıyla işin sonu düşüncesi temelini Antik dönemde bulmaktadır. Özgür vatandaşların belirli insan faaliyetlerinden özgürleşmesi imkânını o dönem köleler, savaş esirleri ve yoksullar gibi toplumun güçsüz tarafının ihtiyacından fazla üretim yapmaya zorunlu bırakılmış olması vermiştir.

Kölelik tanımını bir insanın başka bir insanın mülkü sayılmasıyla sınırlı tutmayıp bir insanın zorunluluk sebebiyle ihtiyacından fazlasını üretmek zorunda kalması ve bir diğerinin bu emeğin ürününe el koyabilmesi olarak genellediğimizde, köleci çalışma ilişkilerinin kölelik yasaklandıktan çok sonra da çeşitli biçimlerde devam ettiğini iddia etmek mümkündür. Dahası, ücretli emeğin ortaya çıkışını, köle emeğinin özgür emekten daha maliyetli oluşuyla açıklayan görüşler göz önüne alındığında, günümüzde emeğimizi satmak zorunda oluşumuz, hem de bunun erdemli davranış olarak kabul edilmesi en azından üzerinde düşünmeye değerdir.

Antik dönemi modern dönemden ayıran dikkat çekici bir nokta, ihtiyaçlar meselesidir. Avcı ve toplayıcı toplumlarda olduğu gibi, Antik dönemde de sınırsız ihtiyaçların tatmini gibi bir sorun yoktur. Çünkü insanların mutluluğuna giden yolun, sınırsız ihtiyaçların giderilmesinden geçtiği gibi bir düşünce hâkim değildir. Ayrıca, ihtiyacından fazlasını üretmek, satmaya yönelik üretim yapma demektir. Bu durum ise dönemin erdem anlayışıyla bağdaşmaz. Temel amaç, insanî ve doğal maddi ihtiyaçların giderilmesidir. Bunun ötesinde toplumsal düzeni belirleyen şey, soy, güç, mevki gibi unsurlardır. Çalışmanın yürütülmesi ise doğanın kurallarına ya da insanın kendi içsel yaşam ritmine uyumlu gelişen yaşam pratikleri olarak ortaya çıkmıştır. Batı toplumlarında bu algıya ve çalışmanın toplumsal düzen içindeki rolüne ilişkin Antik dönemden itibaren Orta Çağ'ın sonuna kadar köklü bir dönüşüm olmamıştır.

Görüldüğü gibi çalışmanın tarihsel olarak aldığı görünümleri incelemek günümüzdeki konumuna yönelik eleştirel bir bakış açısı sağlamaktadır. Daha çok tüketme ve daha çok tüketmek için zenginliklerin sürekli arttırılması motivasyonu, insan var oluşunun temel amacı olarak görülmediğinde çalışma bambaşka bir şekilde gerçekleşen ve algılanan bir eylem olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlamda, pre-modern toplumlarda

çalışmanın, hayatın kurgusu içinde ve bu bütünün bir parçası olarak tali bir kategori olduğunu iddia etmek mümkündür.

Günümüz toplumlarında çalışmanın anlamını ve rolünü belirleyen gelişmelerin temeli ise modern dönemde atılmıştır. Kapitalist üretim tarzının gelişmesi ve yaygınlaşması ile ücretli işin ortaya çıkışı bu gelişmelerin ilk ayağını oluşturur. Ücret karşılığı çalışma kapitalizmden önce de vardır fakat sanayi kapitalizmiyle birlikte, ücretli iş ilk kez çalışmanın esas biçimi olarak temel iktisadî aktivite haline gelmiştir ve bireyle toplumu ilişki haline sokan asli kanal olarak insan hayatının ve toplumsal yapının merkezine yerleşmiştir.

Kölelikten farklı olarak ücretli iş, temelde bireyin güç ve yeteneğini özgürce pazarlık konusu edebilmesi ve satabilmesi anlamına gelir. Mülkiyet hakkının insanın bedeni üzerindeki tasarrufu ile ilişkilendirilmesi ve bireyin bu hakkın kullanımı yoluyla toplumda yer edinebilme özgürlüğüne sahip olmasıyla emek, bireysel özgürlüğün ifadesi haline gelmiştir. Böylece Antik Yunan'da kölelik ve toplumdan dışlanma anlamına gelen başkası için çalışma, bu dönemde başkası için iş yapma özgürlüğüne sahip olma ve bu özgürlüğün kullanımıyla toplumda yer edinme olarak tersinden okunmaya başlanmıştır.

Modern çalışma algısını insanlık tarihinde bir kırılma haline getiren gelişmelerin iki önemli ayağı, kavramın bu şekilde özgürlükle bağdaştırılması ve bir meta olarak soyutlanmasıdır. Sınırsız ihtiyaçlar ve kıt kaynaklar varsayımı üzerinde yükselen iktisadın temel düzenleyici ilke haline gelmesiyle modern dönemde emek, değer ve zenginliklerin kaynağı, soyut bir nicelik olarak kavramsallaştırılmıştır. Bu metalaştırma eğilimi, insani faaliyetlerin üretken olan ve üretken olmayan şeklinde bir ayırmda algılanmalarını beraberinde getirmiştir. Buradaki üretkenliğin ölçütü emeğin piyasadaki karşılığıdır. Eğer üretim yalnızca kullanım değeri yaratmaya yönelikse bu, üretken olmayan emek olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

Böylece çalışmanın kavramsal dönüşümünü bütünleyen sacayağının, kapitalist değerler sisteminin emek sürecini bütünüyle değiştirmesi olduğu belirtilebilir. Üretimin temel amacının kullanım değeri değil de mübadele değeri yaratmak haline

gelmesi demek, sermayedarın kârının üretimin asli motivasyonu olması demektir. Hal böyle iken, emek, bu amacın gerçekleşmesi için basit bir üretim girdisine dönüşmüştür (Man, 2009). En açık haliyle, Marx'ın emek süreci teorisinde ele alınan bu dönüşüm, insanın doğal, içgüdüsel emeğinin, piyasada satılan bir meta olarak üretim girdisi haline gelmesidir. Bu şekilde kapitalist üretim tarzı, işçinin emek süreci üzerindeki denetimini (ki buna üretim araçlarının ve üretilen ürünün mülkiyeti, üretim yöntemi, sürecin tasarımı ve bilgisi dâhildir) yitirmesine yol açarak emek sürecini temelden değiştirmiştir (Marx, 2011: 182-188). Sanayileşmenin ilerleyen süreçlerinde Taylorist üretim yöntemlerinin gelişimiyle bu sürece, işçinin kendi yeteneklerinden koparılması da eklenmiştir.

Özetle modern dönemde çalışmayı önceki dönemlerden ayıran ve tartışmalı hale getiren kritik noktalar, ücretli işin esas emek biçimi haline gelmesi, emeğin kendisinin satılan bir meta olarak teorize edilmesi, üretken kabul edilip edilmemesinin genel faydaya değil, artı değer yaratma kapasitesine bağlı olması ve işçinin emek süreci üzerindeki denetimini kaybetmesidir. Öyleyse çalışmanın, insan doğasına içkin doğal bir faaliyet olma özelliğini modern dönemden itibaren yitirdiği iddiasının tutarlı olduğunu belirtmek mümkündür.

İronik bir biçimde, çalışma ontolojik anlamını kaybettiği ölçüde yüceltilmiştir. Bu dönemden itibaren, ücretli iş ilişkisiyle ya da girişimcilik yoluyla istihdama dâhil olmak boş zaman aktiviteleri ya da aylıklıktan çok daha anlamlı, saygı uyandırıcı ve değerli bir durum olarak kabul edilir olmuştur. İş etiği olarak adlandırılan, dakiklik, çalışkanlık, güvenilirlik, dürüstlük ve ciddiyet gibi değerler, çalışmanın ahlaki boyutunu oluşturarak insanı onurlu kılan en önemli özellikler haline gelmiştir. Böylece iş ilk defa, amacından, niteliğinden ve biçiminden bağımsız bir şekilde, maddi ve sosyal kazançtan öte, kendi başına erdem verici, anlamlı ve değerli bir aktivite olarak diğer insanî faaliyet ve uğraşlar karşısında tartışılmaz bir üstünlük kazanmıştır.

İşin, yaşamı sürdürmek için bir araç olmaktan çıkıp da kendi başına bir amaç haline gelmesini rasyonelleştiren algılama biçimlerinin üretilmesinin ve bu algının kurumsallaşmasının ilk adımı Protestan ahlakın ortaya çıkışı ve yaygınlaşmasıdır.

Weber'in tezine göre, Protestan ahlakın işi tanrısal bir görev bilerek kutsaması işe adanmışlığı, yapılan işten bağımsız bir şekilde erdemin kaynağı haline getirmiştir. Sekülerleşmeyle birlikte Protestan ahlakın yerini iş etiği söylemi almıştır. Kişinin yaşamak ve mutlu olmak için değeri parasal karşılığı ile ölçülen bir faaliyette bulunması gerektiği ve ahlaki açıdan doğru olan davranışın hep daha fazlasına sahip olmaya çabalaması olduğu yönünde üretilen iş etiği söylemi, çalışmayı bireysel kurtuluşun ve toplum huzurunun temeli olarak yüceltmıştır.

Öte yandan, modern dünyada çalışma alanının, en yüksek verimliliği sağlama amacıyla rasyonel ilkeler uyarınca belirli kurallara tabi bir sistematik içinde düzenlenmesini ve insanların bu düzen içerisinde yerlerini almalarını mümkün hale getiren önemli bir dönüşüm de modern kurumların ortaya çıkışıdır. Modern kurumlar, cezai yaptırımlar ile böyle bir üretim sisteminin ihtiyacı olan işçi tipinin yaratılması için gerekli çerçeveyi oluşturmuşlardır. Foucault'nun modern dönem kurumları üzerine analizlerinde detaylandığı üzere, hastane, hapisane gibi kurumların ve psikiyatrinin ortaya çıkışı kapitalizmin ihtiyaç duyduğu itaatkar bedenleri işaret eden normallik alanlarının kuruluşuna hizmet etmiştir. Eğitim kurumları ise, hem günlük hayatın düzenlenmesi için gerekli disiplinin erken yaşlardan itibaren kazandırılması, hem de söylemin türetilerek kökleşmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Böylece, hayatlarının büyük bölümünü kendi kontrolleri dışında belirlenmiş bir düzen içerisinde çalışarak geçirmek, sağlıklı bedene sahip insanların tümü için normal, çalışmama tercihi ise anormal bir durum olarak kodlanmıştır.

İşe anlamını veren bütün bu süreç ve unsurların bugün de geçerliliğini koruduğu ortadadır. Anlatılanlar ışığında, dünya görüşümüzün merkezini oluşturan çalışma kurgusunun, antropolojik bir kategori değil, özel bir politik-toplumsal çerçevede inşa edilmiş, modern döneme ve sonrasına özgü tarihsel bir kategori olduğunu vurgulamış oluyoruz. Bu, kapitalist iştir. Çalışmanın ontolojik ve felsefi boyutlarıyla tartışılmaya açılması her şeyden önce bu tarihsel dönüşümünü iyi bir şekilde analiz etmekle mümkündür.

Endüstriyel kapitalizmle birlikte işin, hayatın geri kalanından kesin çizgilerle ayrılarak kamusal alana hapsedilmesi ve belirli, sınırlı ve zorunlu bir faaliyete dönüşmesi klasik sosyologlardan itibaren farklı boyutlarıyla tartışma konusu edilmiştir. Özellikle Marx ve Weber'in değerlendirmelerinin, işin sonu tartışmalarına temel oluşturduğu belirtilmelidir. Weber, çok genel olarak, çalışmanın, bürokratik, teknik ve idari örgütler tarafından giderek artan biçimde rasyonalize edilmesinin insanlar üzerindeki olumsuz etkilerini ön plana çıkarmış, modern dünyada rasyonelleşmenin teknik-araçsal bir rasyonellik anlayışı ile sınırlı olmasına dikkat çekmiştir.

Bu tezde, Marx'ın işin sonu tartışmaları için temel referans noktası olduğu kabul edilmiştir. Bu kabul, Marx'ın öz-emek ve yabancılaşmış emek karşıtlığı takip edilerek ortaya konulmuştur.

Buna göre, Marx, erken dönem felsefi metinlerinde, insan faaliyetinin en yüce biçimi olan öz-emeği evrensel antropolojik bir kavramsallaştırma içinde düşünmüştür. Öz-emek olarak çalışma, insanın kendini gerçekleştirmesinin, benliğinin inşasının ve doğasını ortaya koyabilmesinin yegâne yolu olarak idealize edilmiştir. Oysa Marx'a göre, kapitalist emek süreci, doğası gereği yabancılaştırıcı bir sonuç doğurur. Her şeyden önce, insanın emek gücünü bir meta gibi satmak zorunda oluşu, emeğini kendine dışsallaştırır. Bu, insanın kendine yabancılaşması anlamına gelir. Öte yandan, emek süreci üzerindeki denetimini yitirmesi, insanı emeğinin ürününe ve üretim eylemine yabancılaştırır. Teknolojik değişiklikler, çalışmayı basitleştirerek emeğin vasıfsızlaşmasına neden olmaktadır, böylece insan kendi vasıflarına da yabancılaşmaktadır. Bütün bu süreçler Marx'ı, öz-emeği ortaya çıkartacak serbest kalmanın, iş alanının ötesindeki özgürlük alanında ortaya çıkacağı düşüncesine götürmüştür. Bunun için önerdiği yol ise öncelikli olarak teknik, rasyonel bir iktisadi sistemin etkin işleyişi ile ihtiyaçların karşılanması, bu sayede çalışma sürelerinin azaltılmasıyla işin sonudur.

Marx'ın yabancılaşma kavramı, insanın varoluşsal özü ile yaşamak zorunda olduğu hayat arasındaki bir tutarsızlık olarak anlaşıldığında, emeğin yabancılaşmasını, üretim sürecinin denetiminin yanı sıra, insanın iradesi, isteği ve kendi varoluşsal kapasitesi

gibi kriterlere bağlı olarak geniş bir çerçevede değerlendirilebilir. Böylece, yabancılaşmayı sanayi retimiyile sınırlı tutmayıp günümüze kadar ulaşan üretim yöntem ve sistemlerini de kapsayacak biçimde ele almak mümkündür. Böyle bir yaklaşım, post-endüstriyel dönemde işin dönüşümünün, klasik ve geç modern dönem eleştirilerini karşılayacak bir özgürleşme olmadığını, tersine yabancılaşmanın yeni boyutlarını ortaya çıkartarak derinleştirdiği iddiası taşır.

Dolayısıyla işin sonu düşüncesinin, Marx ve sonraki işin sonu teorisyenlerinde, insanlarda yabancılaşmaya, anlam kaybına yol açacak Şekilde yapılandırılmış işin eleştirisi ve aynı zamanda da sınırları aşılması gereken çerçevenin tarifi olduğu ileri sürülebilir. Bu anlamda zorunlu iş alanının ötesinde ulaşılacak insanın zgr iradesinin, yaratıcılığının, arzunun ve libidinal gücün ifadesi olan üretim faaliyetinin-çalışmanın savunusudur. Böylece bu tartışma o dönemden bu yana temel tartışma eksenini oluşturmakta, bu tezin de temel amacını yansıtılmaktadır.

XIX. yüzyılda emeği sorunsallaştıran kuramlar, genel itibariyle örgütlenme biçimi, işin niteliği ve çalışma koşulları üzerine yoğunlaşırken, insanın en yüce faaliyeti olarak emek kategorisi, Fourier gibi topistler ile Lafargue ve Russell gibi birkaç düşünür haricinde tartışma konusu edilmemiştir. Üstelik bu radikal eleştirmenler bile işin sonunu aracılığıyla ulaşılacak özgürlükler âlemini, insanların özünü açığa çıkartarak anlamlı bir varoluş kazandıran bir dünya olarak tasavvur etmişlerdir. Işin sonunda amaç, çalışmanın var olan koşullarını bu ze uygun hale getirmeye çalışmaktır.

Bu noktada işin sonu düşüncesinde teknolojik gelişmelere önemli bir rol atfedildiğini belirtmek mümkündür. Marx, sanayi üretiminin işçiyi makinenin yabancılaşmış bir uzantısına dönüştürmesi ile üretim verimliliğinin artışına rağmen çalışma sürelerinin uzamasını ve iş yoğunluğunun artmasını eleştiri konusu etmiştir. Makineleşmenin sağladığı verimliliğin topluma yeterince yansımamasını Marx kapitalizmin, insanın emek gücünden elde ettiği artı değeri veya karı arttırma güdüsüne bağlayarak açıklamıştır. Benzer Şekilde Lafargue, makineleşmeyi insanları zahmet verici işten özgürleştirecek bir potansiyel olarak görmüştür. Bunun yerine, zgr insanları köleleştiren bir araç olarak teknolojinin üretim sürecini denetim altına almasını

kapitalist iş etiğine bağlamıştır. Sanayi Devrimi'nden itibaren her teknolojik gelişim dalgası, insanları çalışmanın yükünden kurtaracağı yönünde bir potansiyel olarak görülerek benzer tartışmaları yeniden canlandırmıştır.

Bu çerçevede, işin sonu teorileri, teknolojik gelişmeler sayesinde zorunluluklar alanına ait çalışmanın aşılması ile özgürlüklere ulaşılacak bir toplumsal yapı idealize etmektedirler. Bu yönüyle yaygın olarak “romantik” söylemler olarak yaftalanan ve “ütopya” olarak değerlendirilen bu tartışmaların dayanağını, teknolojik yeniliklerin sağladığı verimlilik artışları ve otomasyon süreçleri gibi maddi, somut gelişmeler oluşturur.

İnsan hayatını kolaylaştıran bilimsel gelişmelere sahne olmasının yanı sıra, 1930-1945 yılları arası bir yandan II. Dünya Savaşı'nın yaşandığı, faşist iktidarların yükseldiği, teknolojik gelişmelerin atom bombası gibi savaş silahlarına dönüştüğü bir dönem olarak insanlık tarihinde, insanlığın gelişimine dair büyük bir hayal kırıklığı olmuştur. Bu dönem, işin sonu ile özgür bir toplum hayali geçici olarak askıya alınmıştır.

Fakat hemen akabinde, 1950'lerde ve 1960'larda kapitalizmin olgunlaşma evresinde, Batı toplumları Altın Çağ olarak adlandırılan refah dönemini yaşamışlardır. Bu refah dönemini, ilk sınıf mücadelelerinin kazanımları ile Keynesyen iktisat politikalarının ve tüketiciliğin yaygınlaşmasıyla birlikte değerlendirmek gerekir. Otomasyon üzerine yapılan araştırmalar, teknolojik gelişmelerin toplumsal ve kültürel değişikliklere kaynaklık edebileceği yönünde bir beklenti doğurarak işin sonu tartışmalarını yeniden canlandırmıştır.

Rasyonelliğin üretim alanındaki uygulamasının gelişimiyle bir yandan eşi benzeri görülmedik bir üretim ve refah artışı yaşanmış, öte yandan aynı rasyonalite, çalışmayı insanlar için bir kafes haline getirmiştir. Ücret, disiplin ve bağımlılık biçiminde bir tahakküm söz konusu olmuştur. Weber'in rasyonelleşmenin insanları özgürleştirmek bir yana, demir bir kafese soktuğu değerlendirmesi, özellikle geç modern dönemde, rasyonelitenin geldiği noktanın, insanlarda hem genel olarak hem de emek sürecinde mutsuzluk olarak yansınmasıyla yeniden eleştiri konusu olmuştur. Aynı zamanda, kitle endüstrileri ve tüketim toplumunun ilk tohumları bu dönemde, tahakkümü üretim

alanının dışına taşırmaya başlamıştır. Aydınlanmanın yarattığı bu hayal kırıklığı bu dönemde Eleştirel Teori’de karşılığını bulmuştur. Eleştirel Teori’nin modernitenin kurucu ayaklarına getirdikleri eleştiriler, kitle kültürü ve yapay ihtiyaçlar tartışmaları ile işin eleştirisine tüketim alanını da dahil etmeleri gibi katkıları olmuştur. Eleştirel teorisyenler arasından Marcuse’ün değerlendirmeleri işin sonu teorileri içinde önemli bir yer tutmaktadır. Amerikan toplumu ile ilgili analizlere dayanarak otomasyonun insanları gerekli olmayan çalışma biçimlerinden özgürleştirmeyi mümkün kıldığını göstermeye çalışan Marcuse, Marx’ın analizini genişleterek, sadece kapitalizmin sınırsız kâr ihtiyacını değil, tüketim toplumundaki yapay ihtiyaçları, zahmetli çalışmanın devamını sağlayan önemli bir neden olarak eleştirmiştir.

1960’lı yıllar aynı zamanda, yabancılaşma tartışmasının yeniden gündeme geldiği dönem olmuştur. Hem varoluşçu perspektif, hem Eleştirel Teori, hem de otonomist hareketler bu dönemde yabancılaşma konusunu ön plana çıkarmışlardır. Varoluşçu görüş, yabancılaşmayı insan olmanın kaçınılmaz bir unsuru olarak değerlendirirken, Eleştirel Teorinin de dâhil olduğu Hegelci-Marksist gelenek yabancılaşmayı varoluşsal değil, tarihsel bir durum olarak kabul etmiş, dolayısıyla aşılabileceğini savunmuştur. Otonom yaklaşım ise, Marx’ın teorisini yabancılaşma yerine yadsıma olarak yorumlayarak, insanın kendi emeğine karşı duyduğu yadsımanın ancak işin reddi ile aşılabileceğini ileri sürmüştür.

1970’li yıllardan itibaren, yabancılaştırıcı işin, yalnızca sanayi emeği için değil, gittikçe genişleyen büro işleri ve hizmet sektörü işleri için de aynı oranda geçerli hale gelmeye başlamasıyla yabancılaşma tartışması yeni bir boyut kazanmıştır. Braverman, bilim ve teknolojinin gelişimiyle üretim sürecinin gittikçe daha rasyonel bir görünüme kavuşmasının çalışmanın yabancılaştırıcı etkisiyle paralel gittiğini ve bu yüzden modern işin, yoğun biçimde anlamsızlık ve bürokrasi içerdiğini belirtir. Bu dönemden itibaren geleneksel olarak zihinsel güç ve zekâ gerektiren meslekler de teknik rasyonalitenin mantığıyla dönüşüme uğrarken, yabancılaşma sorunu bu mesleklere de yayılmaya başlamıştır.

Diğer taraftan, geç modern dönem boyunca ücretli işin ahlaki değeri, bireysel kimliğin ve toplumsal statünün belirleyicisi olması birçok düşünür tarafından eleştiri konusu edilmiştir. İşin değerli kabul edilmesinin ideolojik boyutu ve bunu sağlayan mekanizmalar tartışılmıştır. Bu eleştiriler, çalışmayı değersizleştirme ya da insanın üretken gücünü reddetme amacı taşımazlar. Tersine, bu eleştirilerin amacı, modern çalışma kurgusunun ve bu kurgu içerisinde insan faaliyetlerinin hapsediği kalıpların sınırlılığına dikkat çekmektir.

Modern çalışma kategorileri, yukarıda bahsedildiği üzere, temelde, insan faaliyetlerinin iktisat temelli bir ayrıma tabi tutulmasıyla şekillenmiştir. 1970’li yıllardan itibaren bazı düşünürler, iktisat disiplinini insan doğasına ilişkin kabulleri bağlamında yöntem açısından hatalı bulmakta ve ideolojik bir nitelik taşıdığı iddiasıyla eleştirmektedirler. Buradan hareketle, çalışmanın bir meta olarak kabulü ve piyasada satılarak sermayeye dönüşen emeğin üretken olarak değerlendirilerek yüceltilmesine karşın, diğer tüm faaliyetlerin iktisadî karşılıkları olmadığı sürece görmezden gelinmesi sorgulanmaktadır. Gerçekten de çalışmanın insan yaşamının ayrı bir alanında yürütülen iktisadî bir faaliyet olarak sınırlandırılmasının insanın üretici gücünü ve insan yaşamını değersizleştiren bir yönü bulunmaktadır. Örneğin, geçimlik tarımsal faaliyetler ya da kâr elde etme amacı taşımayan başka üretimler değişim değeri taşımadıkları için önemsiz kabul edilmektedir. Dolayısıyla iktisadın şekillendirdiği bu tip bir çalışma anlayışının insanın üretkenliğini sınırladığını iddia etmek mümkündür. İnsan faaliyetlerinin geniş yelpazesinde, çalışmanın yalnızca ücretli iş olarak dar bir kalıba hapsolmesinin eleştirisi, işin sonu taleplerini önemli bir noktaya taşımaktadır.

Çalışmanın iktisadî bir boyutta kavramsallaştırılmasının sebep olduğu sınırlılığa ilave olarak toplumsal cinsiyet rollerinin yol açtığı sınırlılıktan bahsetmek yerinde olur. Modern kapitalist dönüşümden itibaren çalışmanın yapılanmasında toplumsal cinsiyet belirleyici bir rol oynamıştır. Çalışmanın üretken olan/üretken olmayan emek, ücretli iş/ücretsiz ev işi gibi kategorilere ayrılmasında, hatta (kamusal) iş alanı ve (özel) çalışma dışı alan ayrımında bile, sınırların toplumsal cinsiyete göre çizildiği ifade edilmektedir. Çalışmanın kavramsallaştırılması, yapılanması ve örgütlenmesinde

toplumsal cinsiyetin belirleyici olması, çalışma alanını bu toplumsal cinsiyet rollerinin üretildiği, uygulandığı ve pekiştirildiği bir alan haline getirmiştir. Bu anlamda, modern çalışma kategorilerine eleştirel bir perspektif sunan yaklaşımlar içerisinde toplumsal cinsiyet tartışmalarının ve feminist paradigmanın önemli bir yer tuttuğunu belirtmek gerekmektedir. Özellikle 1970’li ve 1980’li yıllardan itibaren feminist sosyal teori, üretimin yeniden üretimden, kamusalın özelden, ücretli işin ücretsiz emekten ve sınıfın toplumsal cinsiyetten öncelikli olarak ele alınmasını sorgulayarak çalışmanın kavranışını genişletecek katkılar sunmuşlardır.

Özetlemek gerekirse, günümüzde çalışmanın hayatımızdaki yeri, bireysel ya da toplumsal konumu üzerine düşünmek, her şeyden önce insanlığın üretkenliğinin ifadesi olan çalışma ve iş kavramları üzerine eleştirel düşünmeyi gerektirir. Bu amaçla, tezin birinci bölümünde, karşılaştırmaya imkân vermesi bakımından pre-kapitalist toplumlarda çalışma anlayışı kısaca özetlenerek çalışmanın ücretli iş olarak kavramsallaştırılması, moderniteyle birlikte kapitalist ilişkilerin bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Çalışmanın, moderniteyle kazandığı bu anlamını günümüzde de sürdürdüğü ifade edilebilir. Buna karşılık, kapitalist iş olarak çalışma, klasik dönemden itibaren çeşitli boyutlarıyla eleştirilmiştir. Tezin ikinci bölümünde, klasik ve geç modern dönemde çalışmaya yöneltilen eleştirilere yer verilmiştir. Yukarıda kısaca ele alındığı üzere, klasik sosyal teoriler, işin yabancılaşma gibi olumsuz sonuçlarını ele almalarına rağmen çalışmaya, toplumları bir arada tuttuğu, insanlığın üretkenliğinin ve insani gelişmenin bir ifadesi olduğu için yüce bir anlam atfetmişlerdir. Dolayısıyla, klasik sosyal teorilerde işin sonu, kapitalist işin aşılmasıyla ya da eksik ve aksak yönlerinin düzeltilmesiyle ulaşılacak yüce bir çalışma anlamına gelmiştir.

Geç modern dönemde ise iktisadın, iktisadi üretkenliğin ve çalışmanın iktisadî boyutunun öncelenerek yüceltilmesi ve diğer insan faaliyetlerinin değersizleştirilmesi öncelikli eleştiri alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. İktisadın ve çalışma ideolojisinin eleştirisi birlikte düşünüldüğünde, bunların çalışma kavramını sorgulayarak, sınırları daha geniş bir düzleme taşınmayı hedefledikleri iddia edilebilir. Yine bu dönemde

çalışma kategorilerinin toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında eleştirisi çalışmaya ilişkin düşün dünyasını zenginleştiren tartışmalar olarak önemlidir.

Bu anlamda geç modern dönem tartışmaları, modern emek kavramsallaştırmasının çeşitli açılardan sınırlılıklarına odaklanmaları bakımından işin sonunu hedefleyen, buna karşılık insanın öz-benliğini gerçekleştireceği üretken faaliyetleri idealize eden yaklaşımlar olarak düşünülebilir. Bu teorilerin temelinde, insanların nasıl çalışacaklarına, üreteceklerine ve yaşayacaklarına kendileri karar vermeleri gerektiği ve var olan koşullara katlanmak için hiçbir gereklilik olmadığı yönünde inanç vardır. Öyleyse işin sonu ideali, çalışmanın hapsedildiği sınırların aşılacak farklı bir çalışma anlayışı oluşturma çabasıdır.

Tezin üçüncü bölümünde post-endüstriyel dönem olarak ele alınan 1990'lardan itibaren ise, tartışmanın odağı çalışmanın niteliğinden niceliğine, çalışmanın eleştirisi ve işin sonu idealinden işin sonunun eleştirisine kaymış görünmektedir. Bilindiği gibi dünya 1970'li yıllardan itibaren küresel düzeyde cereyan eden bir dizi iktisadi, siyasi, kültürel ve teknolojik değişime sahne olmuştur. Bu çok boyutlu dönüşümü, modern sanayi toplumlarından bir kopuş olarak değerlendiren ve bu yeni döneme özgü toplumu, post-modern, sanayi-ötesi, gözetim, risk, tüketim, boş zaman, bilgi gibi bakış açısına göre farklılaşan kavram ve süreçlerle karakterize ederek açıklayan bir dizi teori ortaya atılmıştır. Bu teorilerin bir kısmı, otomasyon teknolojilerinde gerçekleşen gelişmelerin, insan emeğine duyulan gereksinimi giderek azaltacağını ve sonunda tümünden ortadan kaldıracığını iddia etmişlerdir. Teknolojinin, insan emeğinin yerini almasıyla, insanların çalışma külfetinden kurtularak, yaratıcı ve üretici faaliyetleri için daha fazla boş zamana sahip olacaklarına ilişkin beklenti ve düşünceler kısa zamanda geçerliliğini yitirmiştir. Özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika gibi gelişmiş sanayi toplumlarında sanayisizleşme sürecine paralel olarak işsizlik oranlarının artışı ve küreselleşme sürecinin emek piyasaları üzerindeki etkileri neticesinde, 1990'lardan itibaren işin sonuna ilişkin değerlendirmeler, işin sonunun olumsuz sonuçlarına odaklanmış görünmektedir. Post-endüstriyel dönemde emek piyasalarında yaşanan dönüşümün temel eksenleri André Gorz, Jürgen Habermas, Ulrich Beck, Claus Offe

ve Zygmunt Bauman gibi düşünürler ile otonomist teorisyenler Paolo Virno, Maurizio Lazzarato, Antonio Negri ve Michael Hardt'ın görüşleri çerçevesinde incelenmiştir.

Bu tartışmanın ilk adımı, yeni teknolojilerin üretim sürecinde emeği ikame ederek işi, nüfusun büyük çoğunluğu için ulaşılabilmekten çıkarttığı düşüncesidir. İddialara göre, yeni teknolojiler, durdurulamaz bir hızla üretim sürecinde emeğin yerini almakta, meslekleri ortadan kaldırmaktadır. Dünya tarihi boyunca, her teknolojik gelişme dalgası, benzer tartışmaları tetiklemiş olsa da, enformasyon teknolojilerinde yaşanan gelişmelerin yakaladığı ivme, insanın çalışma ile ilişkisini şimdiye kadar görülmedik derecede hızla değiştirmektedir. Üstelik teknolojinin istihdam daraltıcı etkisi yalnızca, ağır ve zor işlerde değil, hizmet sektörünü de kapsayacak şekilde tüm çalışma hayatında gözlenmektedir. Öte yandan, teknolojinin üretim sürecinde kullanımı, ağırlıklı olarak, işlerin parçalara ayrılarak basitleştirilmesi esasına dayandığı için hizmet sektöründeki beyaz yakalı işler ile geleneksel olarak vasıflı emek gerektiren mesleklerde de vasıfsızlaşmanın yaygınlaştığı belirtilmektedir. Ayrıca, emek piyasalarının hem vasıflar hem de ücretler anlamında kutuplaştığı ve bu sebeple işçiler arasındaki makasın gittikçe açıldığı, bunun sonuçları olan gelir dağılımı ve eşitsizlik gibi konularla birlikte tartışılmaktadır.

Öte yandan neo-liberal küreselleşme süreci, eşitsizliklere bağlı bir rekabet düşüncesinin temel örgütleyici ilke olduğu bir piyasa anlayışı ve onun gereklerine uygun olarak toplumun her alanında gerçekleşen dönüşümün küreselleşmesi şeklinde işlemiştir. Yeni üretim biçimleri, esnekleşme ve neo-liberal düzenlemeler ile birlikte kalıcı, ömür boyu istihdam tipleri giderek ortadan kalkarken, düzensiz, esnek, part-time çalışma biçimleri yaygınlaşmaktadır. Bauman, bu sürecin en önemli sonuçlarından birinin, emek ve sermaye arasındaki uzun vadeli bağımlılığın ortadan kalkması olduğunu belirtir. Kısa vadeli istihdam ilişkisinin çalışmanın esas biçimi haline gelmesi, çalışanlar açısından belirsizlik, güvencesizlik ve bireyselleşme anlamına gelmektedir.

Rekabetin düzenleyici bir mekanizma olarak kabul edildiği bir toplumsal düzen, refah devletlerinin dönüşümünü de beraberinde getirmiştir. Foucault, neo-liberalleşmenin

sosyal politika alanını da bireyselleştirdiği, bu anlamda refah devleti anlayışından, bireysel sosyal politika anlayışına geçildiği yorumunda bulunmuştur. Bireyselleşme ile emek piyasalarının parçalı bir yapıya bürünmesi, hem rekabetin kurallarına hizmet ederek eşitsizlikleri derinleştirir, hem de riskleri ve sorumluluğu bireylere yüklemiştir. Beck, bu dönüşümü, refah bölüşümü mantığından risk bölüşümü mantığına kayma olarak ifade etmiştir. Buna göre, yeni döneme özgü bireyselleşme anlayışı, riskleri, siyasi ve toplumsal boyuttan, bireysel boyuta indirgemıştır. Kişinin emek piyasalarına dahil olması veya olmaması, tatmin edici bir işe sahip olup olmaması bireysel tercihe bağlı bir durum olarak görülmeye başlanmıştır. Aynı şekilde kimlik inşası bireysel düzeyde formüle edilerek sınıfsal ve geleneksel bağlarından arındırılmaktadır. Bunun anlamı ise, sistemin işleyişinden üretilen risklerin, bireysel başarısızlık olarak algılanmasıdır. Çalışma hayatının bireyler açısından bu tahmin edilemez ve denetlenemez riskler içeren belirsiz yapısı, klasik sanayi Batı toplumlarını da kapsayan küresel bir boyuta sahiptir. Bu sebeple, post-endüstriyel toplum düşünürlerinden birçoğu, tam istihdamın artık ekonomik açıdan rasyonel, mümkün ve arzu edilir olmadığı noktasında hemfikirdirler. Dolayısıyla bu dönemde işin sonu tartışmalarında, dikkat çekilen konu, çalışmanın zorunluluğundan kurtulma anlamında işin sonu değildir. Tersine, meslek olarak, yaratıcı faaliyet olarak çalışmanın, güvenceli ve tatmin edici işlerin ortadan kalkması, buna karşılık emek piyasalarının parçalı bir görünüme bürünmesi ve eşitsizliklerin artması anlamı taşımaktadır.

Buradan hareketle, çalışmanın hem bireysel hem de toplumsal anlamını ve önemini kaybetmekte olduğu, işin sonu teorilerinin bulunduğu ikinci önemli iddiadır. Buna göre, post-endüstriyel dönemde tüketim estetiğinin iş etiğinin yerini alması ile birlikte, bireylerin iş sahibi olmaları, toplumsal kimlik ve bütünleşme için önemli, ahlaklı ve geçerli bir zemin olmaktan çıkmıştır. İş süreci de estetik kriterlerin sorgu alanı haline gelmiştir. İş süreçlerinin rasyonalizasyonu, hizmet sektörü ile geçmişte uzmanlık ve yüksek eğitim gerektiren, saygın mesleklere de yayılmıştır. Bu durum, kişisel tatmin için anlam sağlayan mesleklerin birçoğunu, çalışanın üretim sürecinin bütününden ziyade belirli bir parçasına odaklandığı bağımlı işlere dönüştürmektedir. Emek piyasasının çoğunluğunu kapsayan bağımlı, tekdüze, rutin işler, post-endüstriyel

dönemin can sıkıcı işleri olarak değersiz görülerek itibarsızlaştırılmaktadır. Bu işlerde çalışan bireyler, aynı zamanda tüketiciler olduklarından bu işlerde çalışmaya mecburdurlar. Modern iş etiğinin sağladığı ahlaki tatminin yerine, seçeneksizlik geçmiştir. Emek piyasalarının diğer kutbunda ise, post-endüstriyel iş etiği, aslında çalışma faaliyetinin kendisinin bir tüketim nesnesi olarak metalaştırılmasıdır. Bu metanın değerli olup olmaması ise her ne kadar bireysel olarak emek sahibine anlam ve öz-saygı kazandırıp kazandırmamasıyla ilgiliymiş gibi yansıtılsa da aslında tüketim estetiğinin kriterlerine tabidir. Dolayısıyla uçucu, geçici, belirsiz ve kısa sürede değişen değer yargıları bu metaya, anlamlı, kalıcı ve güvenilir bir üretim fırsatı sunmaz. Burada da çalışma kendisi bir tüketim nesnesi haline gelmesiyle değersizleşmiştir.

Bu dönüşüm içerisinde çalışan sınıfların sorunları üzerine düşünmek için yeni kavramsallaştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ihtiyaçla, post-endüstriyel dönem çalışanlarını tanımlamak için, sınıfsız sınıf, dijital emek, maddi olmayan emek, prekarya, duygusal emek vb. gibi birçok kavramsallaştırmalar yapılmıştır. İşçi sınıfının yaşadığı bölünme ve yeni toplumsal aktörler ile ilgili tartışmalar temelde iki koldan ilerlemektedir.

Birincisi, güvencesizleşmenin yaygınlaşarak tam zamanlı, kalıcı işlerin sonunun gelmesi ile sınıf kavramının geleneksel anlamını yitirmesi ile ilgilidir. Buna göre, endüstriyel işçi sınıfının ağırlığının azalmasına paralel olarak emek piyasaları parçalı bir görünüme kavuşmuş, bir sınıf bilinci oluşturacak niteliklere sahip işler ile kimlik ve statü kaynağı olan meslekler marjinalleşmiştir. Bu dönüşüm neticesinde, güvenceli bir işte çalışma ayrıcalığına sahip küçük bir azınlığın haricinde nüfusun büyük çoğunluğu güvencesiz, geçici, vasıfsız işlerde çalışır hale gelmiştir. Bir başka deyişle, sanayi toplumunun işçi sınıfı ortadan kalkarken; post-endüstriyel toplumlarda André Gorz'un sınıf olmayan sınıf, işçi olmayan yeni proletarya gibi terimlerle ele aldığı, yakın zamanda ise prekarya kavramında karşılığını bulan yeni toplumsal aktörler tarih sahnesine çıkmıştır. Geleneksel çalışma kalıplarıyla ifade edilemeyen ve küresel düzeyde gittikçe genişleyen bu grubun varlığı, işin sonu tartışmalarının önemini göstermektedir. Çalışmanın artık büyük kitleler için kimlik ve statü kazanmayı

sağlayamaması ve aynı zamanda yaratıcı üretken faaliyetlerini gerçekleştirdikleri bir alan olmaktan çıkması çalışmanın felsefi olarak sorgulanması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

Tartışmanın diğer boyutunda ise, yeni teknolojilerin, üretim tekniklerinin ve sektörel değişimin etkisi ile sınıf bileşimlerinin kökten bir biçimde değiştiği, endüstriyel işçi sınıfının yerine maddi olmayan emek biçimlerinin ağırlık kazandığı iddiası üzerinde ilerleyen değerlendirmeler yer almaktadır. Yeni (bilişsel) kapitalizmin temel itici gücü kabul edilen, bilişsel emek, duygusal emek, soyut emek, maddi olmayan emek, dijital emek vb. terimlerle ele alınan bu yeni toplumsal aktörlerin doğasını anlamak, çalışmanın eleştirisi ve işin sonu bağlamında bu tezde yürütülen tartışmalar açısından da kritik bir önem taşımaktadır. Çünkü yukarıda değinildiği üzere, gerek klasik gerekse geç modern dönemde çalışmanın eleştirisi temelde yabancılaşmaya yol açan işin eleştirisidir. Bu anlamda, işin sonu insanlara kendilerini gerçekleştirme ve üretken güçleri ile yeteneklerini ortaya çıkarma fırsatı sağlayan çalışma idealidir. Günümüzde yaşanan gelişmeler ise, bu eleştirilerin kuramsal altyapısına ait dilin dönüşümünü gerekli kılmıştır. Çünkü maddi olmayan emek süreçleri ve esnek çalışma biçimleriyle, üretim süreci ve faaliyet algısı tümünden değişmiştir.

Bir taraftan, esnek çalışma biçimleri ile çalışanların, çalışma sürelerini özgürce belirleyebildiği, sanayi üretiminin o katılığında özgürleşmeymiş gibi bir algı yaratılmaktadır. Oysa, belirsizlik ve risk aracılığıyla farklı tip tahakküm ve kontrol mekanizmaları işlemektedir.

Diğer taraftan, yeni üretim biçimleri, iletişim, yaratıcılık, farklılık, öznellik, arzu gibi özellik ve melekeleri dışarıda bırakmak bir yana, temel nitelikler olarak aramaktadır. Dil, zekâ, düşünceler, bilgi, fikirler, tüm bilişsel etkinlikler ile duygulanımsal melekeler artık emek sürecine tabi kılınmışlardır. Bu ise sanki iş sürecinde kişisel yetenekler ortaya çıkartılıyormuş gibi bir algı yaratmaktadır. Oysa otonomist teorisyenler, bunun bir manipülasyon olduğunu iddia etmektedirler. Onlara göre özgünlük ve yaratıcı yeteneklerin ön planda olduğu, bu sebeple de kendilerini işlerinde gerçekleştirdikleri düşünülen ve işiyle özdeşleşmiş çalışanlar da aslında kapitalist

süreçlerin kontrolü altındadır. Artık bu kriterlerden yola çıkarak özgürleşmeyi ya da yabancılaşmayı tanımlamak mümkün değildir. Zorunlulukların ötesinde gerçekleşeceği düşünülen kendini gerçekleştirme, iktisadi alanda ortaya çıkartılan bir olgu haline gelmiştir. Artık ruhun, duyguların, kişisel özelliklerin ve deneyimlerin de üretim sürecine içerilmesi, dolayısıyla denetim ve tahakkümün yeni teknikleri ile yabancılaşmanın boyutlarını derinleştirilmesi söz konusudur.

Otonomistler'in önemli bir diğer değerlendirmesi ise iş ile yaşam arasındaki sınırların bulanıklaşmasıdır. Yeni teknolojiler, zaman kontrolünü çalışana veriyormuş gibi bir algı yaratmasına rağmen aslında olan, iş alanının yaşama taşmasıdır. Bu ise, çalışmanın eleştirisi ve işin sonu bağlamında en önemli tartışma noktalarından biridir. Çünkü çalışma zamanı ile boş zamanın, çalışma mekânı ile çalışma dışı alanın, kısacası iş ile yaşamın ayrılması zaten modern döneme özgü, kapitalist işe özgü gelişmelerdir. Klasik teorilerden itibaren eleştirinin hedefi olan temalar da aslen bu ayrımların olumsuz sonuçlarıyla ilgilidir. Dolayısıyla çalışmaya yönelik eleştiri ters yüz edilmiş durumdadır. Bu anlamda, klasik ve geç modern dönemde çalışmaya yöneltilen eleştiriler, post-endüstriyel dönemde kapitalist sistem tarafından içselleştirilmiş, yapıbozuma uğratılmış gibi görünmektedir.

Bu sebeple, çalışma sonrası toplumlar için insanların yaratıcı kapasitelerinin açığa çıkmasını sağlayacak özgürleşmenin nasıl sağlanacağı noktasında yeni alternatiflere ihtiyaç vardır. İşin sonu teorisyenlerinin önemli bir kısmı bunun, işin organizasyonundaki veya kontrolündeki değişiklikler aracılığıyla değil, tümünden reddiyle gerçekleşeceğini ileri sürmektedir. Çözüm önerisinin ikinci adımı ise, ücretli çalışmaya bağlı olmayan bir temel gelir desteği sağlanmasıdır. İşin sonu teorisyenleri, emeğin ölçütü olan çalışma süresinin toplumsal gelir ve zenginliğin dağıtımı için belirleyici olmaktan çıktığını ve çalışma sonrası toplumlarda gelirin adaletli dağıtılması için üretken emek kriterinden bağımsız bir temel gelire ihtiyaç olduğunu savunmaktadırlar. Onlara göre yeni teknolojiler, bunu mümkün ve gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla temel gelir, yalnızca insanların üretken güçlerini açığa çıkartacak temel koşulları sağlamaya yaramaz, ayrıca toplumsal eşitlik boyutuyla ve sistemin devamlılığı anlamında krizden çıkış için de kritik önemdedir. Temel gelir düşüncesi,

bir yandan iktisat ideolojisinin bireyi iktisadi bir obje olarak ele almasına, bir yandan toplumsal gelirin üretim faktörleri bazında dağıtımına, bir yandan da emeğin temel olduğu kapitalist değer sistemine karşı önemli bir alternatif sunmaktadır.

Özetle post-endüstriyel dönemde işin sonu senaryosunun hareket noktası, modern dönemden itibaren bildiğimiz çalışmanın -kapitalist işin- geniş kitleler için ulaşılmaz hale geldiği ve bu sebeple, post-endüstriyel toplumlarda toplumsal eşitliği sağlamaya yarayacak, çalışmadan bağımsız kuramsal ve politik bir çerçeveye ihtiyaç duyulduğu inancıdır. Bu inançla işin sonu teorisyenleri, işin ortadan kalktığı bir toplumda hayatın organize olması için iş etiği yerine geliştirilebilecek yeni kamusal etik, çalışma karşılığı ücret yerine temel gelir, ücretli istihdam yerine çalışmanın farklı bir kavramsallaştırılması ve emek üzerine inşa edilmeyen bir sosyal teori geliştirmeye çalışmışlardır. Bu düşünürler, işin sonu senaryosunu kuramsal olarak inşa etmeye çalışarak sosyal teoriye önemli katkılar sunmuşlardır.

İşin sonu iddialarını abartılı bularak eleştiren görüşler de mevcuttur. Bu eleştirilere göre, çalışma günümüzde birçok açıdan biçim değiştirmesine rağmen, bireysel ve toplumsal önemini korumakta, hâlâ çağdaş toplumların temeli olmaya devam etmektedir. Bugün gelişmiş ülkelerde tarım ve sanayideki ağır ve yıpratıcı işler büyük oranda azalmasına rağmen dünya genelinde tüm toplumlarda insanlar uzun saatlerde, çok çalışmaya devam etmektedirler. Bu anlamda, işin sonu teorisyenleri, teknoloji determinist olmakla, spesifik bir durumu genelleştirerek abartmakla eleştirilmektedirler.

Gerçekten de post-endüstriyel dönem, çalışmanın anlamı ve konumu boyutuyla önemli bir kırılma ortaya koymamıştır. Ücretli iş hala temel insani aktivitedir ve yabancılaştırıcı etkisi derinleşerek sürmektedir. Dahası üretim sürecinin temel mantığında ve emeğin konumunda da bir değişiklik söz konusu değildir. Olan, modern döneme özgü sorunların dönüşerek tartışma zemininin kayganlaşmasıdır. Bu anlamda, post-endüstriyel dönemde işin sonu tartışmalarını, emek piyasalarının dönüşümünün ve işin sonunun eleştirisi olarak düşünmek mümkündür. Fakat bu yaklaşım, sanayi toplumlarında olduğu haliyle işe yönelik nostaljik bir tutum olarak anlaşılmamalıdır.

Tersine, işin sonu, geçmişte olduğu gibi çağdaş teorilerde de insanın yaratıcı kapasitesini, arzularını ve öz-benliğini yansıtacak üretim biçimlerini keşfetme amacı taşımaktadır. Bu anlamda, iş alanının dışında da üretkenliğin, yaratıcılığın ve gelişmenin mümkün olduğu bir toplum ideali, insanlığın geleceği için önemli bir açılım olarak kabul edilmelidir. Bu tez, böyle bir ideale katkı sağlama umuduyla kaleme alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Abbott, Pamela, Claire
Wallece, Melissa Tyler: **An Introduction to Sociology: Feminist Perspectives**, 3. Ed, London, Routledge Taylor & Francis Group, 2006.
- Acemoglu, Daron: "Changes in Unemployment and Wage Inequality: An Alternative Theory and Some Evidence", **American Economic Review**, Vol:89-5 1999, pp. 1259-1278.
- Acemoglu, Daron, David
Autor: "Skills, Tasks and Technologies: Implications for Employment and Earnings", **National Bureau of Economic Research**, Working Paper Series No. 16082, 2010.
- Agamenon, Oliveira R.E.: **A History of the Work Concept: From Physics to Economics**, London, Springer, 2014.
- Althusser, Louis: **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, Çev. Yusuf Alp, Mahmut Özışık, 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.
- Altınok, Gülbanu: "Şiddetin Eleştirisi Olarak İktidar: Arendt ve Foucault", **Doğu Batı: Üç Aylık Düşünce Dergisi**, **Dosya: Şiddet**, Cilt:11, Sayı:43 2008.
- Altıok, Metin: "Üretken ve Üretken Olmayan Emek Ayırımı Üzerine Bir Değerlendirme: Adam Smith'in "Emeği" Mi? Karl Marx'in "Değeri" Mi?", **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt:12, Sayı:1 2011, ss. 107-127.

- Applebaum, Herbert: **The Concept of Work: Ancient, Medieval, and Modern**, Albany, State University of New York Press, 1992.
- Arendt, Hannah: **İnsanlık Durumu**, Çev. Bahadır Sina Şener, 5. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- Aristoteles: **Politika**, Çev. Mete Tunçay, 17. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2014.
- Arslan, Arif: "Kapitalist İdeoloji ve Çalışma", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Atiker, Erhan: **Modernizm ve Kitle Toplumu**, İstanbul, Vadi Yayınları, 1998.
- Autor, David H.: "The Polarization of Job Opportunities in the U.S. Labor Market: Implications for Employment and Earnings", **Community Investments**, Vol:23-2 2011.
- Autor, David H.: "Why Are There Still So Many Jobs? The History and Future of Workplace Automation", **Journal of Economic Perspectives**, Vol:29-3, 2015, pp. 3-30.
- Autor, David H.,
Lawrence F. Katz,
Melissa S. Kearney: "The Polarization of the U.S. Labor Market", **National Bureau of Economic Research**, Working Paper No. 11986, 2006.

- Autor, David H., Frank Levy, Richard J. Murnane: "The Skill Content of Recent Technological Change: An Emprical Exploration", **The Quarterly Journal of Economics**, **November**, 2003, pp. 1279 - 1333.
- Aytaç, Ömer: "Boş Zaman Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:12, Sayı:1 2002, ss. 231-260.
- Ayverdi, İlhan: **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, 2. Baskı, İstanbul, Kubbealtı Yayınları, 2011.
- Bakırezer, Güven: "Antik Yunan Düşüncesinde Kölelik", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:63, Sayı:1 2008, ss. 17 - 54.
- Barnes, J. A.: "Durkheim's Division of Labour in Society", **Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Man, New Series**, Vol:1-2 1966, pp.158-175.
- Baskıcı, M. Murat: "Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:53, Sayı:1 1998, ss. 73 - 94.
- Baştürk, Şenol: "Çalışma Sosyolojisinde Çağdaş Yaklaşımlar", Ed. Zerrin Sungur, **Çalışma Sosyolojisi** içinde, Eskişehir, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayın, 2012, ss. 60 - 90.

- Baudrillard, Jean: **Simgesel Değiş Tokuş ve Ölüm**, Çev. Oğuz Adanır, 2. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2008.
- Baudrillard, Jean: **Simulakrlar ve Simulasyon**, Çev. Oğuz Adanır, 8. Baskı, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2014.
- Bauman, Zygmunt: **Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar**, Çev. Ümit Öktem, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1999.
- Bauman, Zygmunt: **Work, Consumerism and the New Poor**, 2. Ed, Berkshire, Open University Press, 2005.
- Bauman, Zygmunt: **Bireyselleşmiş Toplum**, Çev. Yavuz Alogan, 2. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2011a.
- Bauman, Zygmunt: **Postmodern Etik**, Çev. Alev Türker, 2. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2011b.
- Beck, Ulrich: **The Brave New World of Work**, Trans. Patrick Camiller, Cambridge, Polity Press, 2000.
- Beck, Ulrich: **Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru**, Çev. Kâzım Özdoğan, Bülent Doğan, 2. Baskı, İstanbul, İthaki Yayınları, 2014.
- Beecher, Jonathan, Richard Bienvenu: "Introduction: Work in Civilization", **The Utopian Vision of Charles Fourier: Selected Texts on Work, Love, and Passionate Attraction**, Boston, Beacon Press, 1972, pp. 1 - 79.

- Bell, Daniel: **The Coming of Post-Industrial Society**, Harmondsworth, Penguin, 1973.
- Bell, Daniel: **The Cultural Contradictions of Capitalism**, New York, Basic Books Publishers, 1978.
- Bell, Daniel: **The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting**, Special Anniversary. Baskı, New York, Basic Books, 1999.
- Berardi, Franco "Bifo": **The Soul at Work: From Alienation to Autonomy**, Trans. Francesca Cadel, Giuseppina Mecchia, London, Semiotexte Foreign Agent Series, 2007.
- Berardi, Franco "Bifo": **Precarious Rhapsody: Semiocapitalism and the Pathologies of the Post-Alpha Generation**, London, Minor Compositions, 2009.
- Berardi, Franco "Bifo": **Ruh İşbaşında: Yabancılaşmadan Otonomiye**, Çev. Fırat Genç, İstanbul, Metis Yayıncılık Ltd., 2012.
- Berberoğlu, Berch: **Klasik ve Çağdaş Sosyal Teoriye Giriş: Eleştirel Bir Perspektif**, Çev. Can Cemgil, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

- Berkday, Fatmagül: "Feminist Teoride Açılımlar", Ed. Yıldız Ecevit, Nadide Karkıner, **Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları 2**. Baskı içinde, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayın, 2013.
- Best, Steven,
Douglas Kellner: **Postmodern Teori: Eleştirel Sorgulamalar, 2**. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayıncılık, 2011.
- Blinder, Alan S.: "Offshoring: Big Deal, or Business as Usual?", **Princeton University Center for Economic Policy Studies Working Paper No. 149**, 2007.
- Bloch, Marc: Bloch, Marc. **Feodal Toplum**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, Savaş Yayınları, 1983.
- Bluedorn, Allen,
Robert Denhardt: "Time and Organizations", **Journal of Management**, Vol:14-2 1988, pp. 299 - 320.
- Bocutoğlu, Ersan: "İktisat Teorisinde Emegin Öyküsü: Değerin Kaynağı Olan Emekten Marjinal Faydanın Türevi Olan Emeye Yolculuk", **HAK-İŞ Emek ve Toplum Dergisi** Cilt:1, Sayı:1 2012, ss. 128–150.
- Bottomore, Tom: **Marxist Düşünce Sözlüğü** Çev. Mete Tunçay, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.
- Bottomore, Tom: **Frankfurt Okulu**, Çev. Ahmet Çiğdem, 2. Baskı, Konya, Vadi Yayınları, 1997.

- Bottomore, Tom: **Frankfurt Okulu ve Eleştirisi**, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, İstanbul, Say Yayınları, 2013.
- Botton, Alain De: **Çalışmanın Mutluluğu ve Sıkıntısı**, Çev. Süha Sertabiboğlu, 2. Baskı, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2008.
- Bowler, Peter J.: **Evolution: The History of an Idea**, Revised Ed., London, University of California Press, 1989.
- Bozkurt, Veysel: **Püritanizmden Hedonizme: Yeni Çalışma Etiği**, Bursa, Alesta Basım Yayın Dağıtım, 2000.
- Bozkurt, Veysel: **Endüstriyel, Post-Endüstriyel Dönüşüm: Bilgi, Ekonomi, Kültür**, 2. Baskı, İstanbul, Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2012.
- Braudel, Fernand: **Civilization and Capitalism: 15th - 18th Century, The Wheels of Commerce**, Trans. Sian Reynolds, Cilt:II, London, William Collins Sons&Co Ltd., 1982.
- Braverman, Harry: **Emek ve Tekelci Sermaye: Yirminci Yüzyılda Çalışmanın Değersizleştirilmesi**, Çev. Çiğdem Çidamlı, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2008.
- Budd, John W.: **The Thought of Work**, Ithaka, Cornell University - ILR Press, 2011.
- Budd, John W.: **Çalışma Düşüncesi**, Çev. Fuat Man, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2016.

- Buğra, Ayşe: **İktisatçılar ve İnsanlar: Bir Yöntem Çalışması**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995.
- Buğra, Ayşe: **Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.
- Buğra, Ayşe: **Sınıftan Sınıfa: Fabrika Dışında Çalışma Manzaraları**, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.
- Buğra, Ayşe, Çağlar Keyder: **Bir Temel Hak Olarak Vatandaşlık Gelirine Doğru**, Ed. Ayşe Buğra, Çağlar Keyder, Çev. İsmail Çekem, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
- Callinicos, Alex: **Marx'ın Devrimci Fikirleri**, Çev. Attila Tuygan, İstanbul, Antikapitalist Yayınları, 2009.
- Castel, Robert: **Ücretli Çalışmanın Tarihçesi: Sosyal Sorunun Tarihçesi**, Çev. Işık Ergüden, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.
- Castells, Manuel: **Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Birinci Cilt: Ağ Toplumunun Yükselişi**, Çev. Ebru Kılıç, 2. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Cipolla, Carlo: **Zaman Makinesi: Saat ve Toplum 1300-1700**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2002.

- Cleaver, Harry: **Reading Capital Politically**, Leeds, Anti/Theses AK Press, 2000.
- Cleaver, Harry: "Work is Still the Central Issue! New Words for New Worlds", Ed. Ana C. Dinerstein, Michael Neary, **The Labour Debate: An Investigation into the Theory and Reality of Capitalist Work**, Aldershot, Ashgate Publishing Company, 2001, pp. 135 - 149.
- Cleaver, Harry: "İş Hâlâ Temel Mesele! Yeni Bir Dünya İçin Yeni Bir Dil, Emek Tartışması", Ed. Ana C. Dinerstein, Michael Neary, **Emek Tartışması: Kapitalist İşin Teorisi ve Gerçekliğine Dair Bir İnceleme** Özgür Yalçın içinde, İstanbul, Otonom Yayıncılık, 2011, ss. 199 - 217.
- Coates, Rodney: "Slavery", **The Blackwell Encyclopedia of Sociology**, Ed. George Ritzer, Blackwell Publishing, 2009, pp. 4344 - 4347.
- Connell, Raewyn: **Gender In World Perspective**, 2. Ed, Cambridge, Polity Press, 2009.
- Croix, G.E.M. de Ste: "Slavery and Other Forms of Unfree Labour", Ed. Léonie J. Archer, **Slavery and Other Forms of Unfree Labour**, London, Routledge, 1988, pp.19 - 33.
- Çakır, Özlem: "Yeni Çalışma Biçimleri ve İşe İlişkin Tutumlar", Ed. Aşkın Keser, **Çalışma Yaşamında Dönüşümler:**

Örgütsel Bakış 2. Baskı içinde, Ankara, Nobel Yayın, 2005.

Çakmak, Umut: "Esnek Üretim Sistemi: İstihdama Etkisi ve Toyota Örneği", **Ekonomik Yaklaşım**, Cilt:15, Sayı:52-53 2004, ss. 235 - 253.

Çalış, Suayip: "Klasik Yaklaşımlar", Ed. Zerrin Sungur, **Çalışma Sosyolojisi** içinde, Eskişehir, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2702, 2012, ss. 28 - 59.

Çuhacı, Aysu: "Ulrich Beck'in Risk Toplumu Kuramı", **Sosyoloji Dergisi**, Cilt:3, Sayı:14 2007, ss. 130 - 157.

Daldal, Şule: "Emeğin Özgürleşmesi Üzerine", **TMMOB Ücretli-İşsiz Mühendis, Mimar ve Şehir Plancıları Kurultayı**, 2008.

Dalla Costa, Mariarosa, Selma James: **The Power of Women and the Subversion of the Community**, 3. Ed., Bristol, Falling Wall Press, 1975.

Dawson, Michael, John Bellamy Foster: "Virtual Capitalism", Ed. Robert W. McChesney, Eileen Meiksins Wood, John Bellamy Foster, **Capitalism and the Information Age**, New York, Monthly Review Press, 1998, pp. 51 - 67.

Diakov, V., S. Kovalev: **İlkçağ Tarihi 1: Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan**, Çev. Özdemir İnce, 2. Baskı, İstanbul, Yordam Kitap, 2010.

- DiFazio, William: "Technoscience and the Labor Process", Ed. Stanley Aronowitz, Barbara Martinsons, Michael Menser, Jennifer Rich, **Technoscience and Cyberculture**, New York, Routledge, 1996, pp. 195 - 203.
- Dikmen, Ahmet Alpay: **Makine, İş, Kapitalizm ve İnsan**, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Ankara, NotaBene Yayınları, 2015.
- Dinerstein, Ana C., Michael Neary: "Buradan Ütopyaya: Emek Tartışmasına İlham Kaynağı Bulmak", Ed. Ana C. Dinerstein, Mishael Neary, Çev. Özgür Yalçın, **Emek Tartışması: Kapitalist İşin Teorisi ve Gerçekliğine Dair Bir İnceleme** içinde, İstanbul, Otonom Yayıncılık, 2011.
- Dobb, Maurice: **Studies In The Development Of Capitalism, 4th Edition**, London, Routledge & Kegan Paul Ltd., 1950.
- Dobb, Maurice: **Kapitalizmin Dünü ve Bugünü**, Çev. Feyza Kantur, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990.
- Dobb, Maurice: **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler: Geçiş Tartışmaları**, Çev. F. Akar, İstanbul, Belge Yayınları, 2007.
- Doğan, Elif Tuğba: **Dünden Bugüne Zanaatkârlık**, Ankara, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Eğitim ve Araştırma Merkezi Yayınları Yayın No: 36, 2013.
- Donkin, Richard: **The History of Work**, New York Palgrave Macmillan, 2010.

- Dum n l, G rard, Michael
Löwy, Emmanuel
Renault:
- Marksizmin 100 Kavramı**,  ev. Gözde Orhan, 2. Baskı, İstanbul, Yordam Kitap, 2013.
- Durkheim,  mile:
- The Division of Labor in Society**, Trans. W. D. Halls, New York The Free Press, Macmillan, 1984.
- Eagleton, Terry:
- İdeoloji**,  ev. Muttalip  zcan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1996.
- Ecevit, Yıldız:
- "Emek", Ed. Yıldız Ecevit, Nadide Karkıner, **Toplumsal Cinsiyet  alışmaları** içinde, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayın, 2011a, ss. 24 - 50.
- Ecevit, Yıldız:
- "Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisine Bakış", Ed. Yıldız Ecevit, Nadide Karkıner, **Toplumsal Cinsiyet Sosyolojisi** içinde, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayını, 2011b.
- Edgell, Stephen:
- The Sociology Of Work: Continuity And Change in Paid And Unpaid Work**, 2. Ed., London, Sage Publications Ltd., 2012.
- Engels, Friedrich:
- Ailenin,  zel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, İstanbul, Sol Yayınları, 1979.
- Erdem, Ziya:
- Tele  alışma**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2004.

- Esser, Ingrid, Arvid Lindh: "Job Preferences in Comparative Perspective 1989–2015: A Multidimensional Evaluation of Individual and Contextual Influences", **International Journal of Sociology**, Vol. 48: 2, 2018, pp. 142 - 169.
- Featherstone, Mike: **Postmodernizm ve Tüketim Kültürü**, Çev. Mehmet Küçük, 3. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2013.
- Febvre, Lucien: **Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Yayınları, 1995.
- Federici, Silvia: "On Affective Labour", Ed. Michael Adrian Peters, Ergin Bulut, **Cognitive Capitalism, Education and Digital Labor**, New York, Peter Lang, 2011.
- Federici, Silvia: **Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle**, Oakland, PM Press, 2012.
- Fitzpatrick, Tony: "Sosyal Politika: Kuramlar ve Uygulamalar", Ed. Pete Alcock, Margaret May, Karen Rowlingson, **Sosyal Politika: Kuramlar ve Uygulamalar** içinde, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2011.
- Foucault, Michel: **Söylemin Düzeni**, Çev. Turhan Ilgaz, İstanbul, Hil Yayın, 1987.
- Foucault, Michel: **Hapishanenin Doğuşu**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Kitabevi, 1992.

- Foucault, Michel: **The Birth of Biopolitics: Lectures at the College de France 1978-1979**, Trans. Graham Burchell, New York, Palgrave Macmillan, 2004.
- Foucault, Michel: **Deliliğin Tarihi**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 4. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2006
- Foucault, Michel: **İktidarın Gözü**, Çev. Işık Ergüden, 3. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2012.
- Fourier, Charles: **The Utopian Vision of Charles Fourier: Selected Texts on Work Love and Passionate Attraction**, Trans. Jonathan Beecher, Richard Bienvenu, Boston, Beacon Press, 1972.
- Frey, Carl Benedict, Michael A. Osborne: "The Future of Employment: How Susceptible Are Jobs to Computerisation?", **Oxford Martin School**, 2013.
- Fromm, Erich: "The Psychological Aspects of the Guaranteed Income", Ed. Robert Theobald, **The Guaranteed Income: Next Step in Economic Evolution?**, New York, Doubleday & Co., 1966, pp. 175-184.
- Fromm, Erich: **Özgürlükten Kaçış**, Çev. Şemsa Yeğin, 4. Baskı, İstanbul, Payel Yayınları, 1995.
- Fromm, Erich: **Sağlıklı Toplum**, Çev. Y. Salman, Z. Tanrısever, 3. Baskı, İstanbul, Payel Yayınları, 1996.

- Fromm, Erich: **Barışın Tekniği ve Stratejisi**, Çev. Fevzi Emir, Kaan H. Ökten, İstanbul, Arıtan Yayınevi, 2004.
- Fuchs, Christian: **Dijital Emek ve Karl Marx**, Çev. Tahir Emre Kalaycı, Senem Oğuz, Ankara, Nota Bene Yayınları, 2015.
- Gershuny, Jonathan: **After Industrial Society? The Emerging Self-Service Economy**, London, The Macmillan Press Ltd, 1978.
- Giddens, Anthony: **Modernliğin Sonuçları**, Çev. Ersin Kuşdil, 6. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Gilman, Charlotte Perkins: **Women and Economics: A Study of Economic Relation Between Men and Women as a Factor in Social Evolution**, Berkeley, University of California Press, 1998.
- Glantz, Gustave: **Ancient Greece at Work: An Economic History of Greece, From the Homeric Period to the Roman Conquest**, Trans. M. R. Dobie, New York, Barnes & Noble Inc., 1965.
- Godelier, Maurice: "Work and its representations", **History Workshop**, Vol:10, 1980.
- Goldthorpe, John H., David Lockwood, Frank Bechhofer, Jennifer Platt: **The Affluent Worker: Industrial Attitudes and Behaviour**, Cambridge, Cambridge University Press, 1968.

- Goos, Maarten, Alan Manning: "Lousy and Lovely Jobs: The Rising Polarization of Work in Britain", **Review of Economics and Statistics**, Vol:89-1 2007, pp. 118 - 133.
- Goos, Maarten, Alan Manning, Anna Salomons: "Job Polarization in Europe", **The American Economic Review**, Vol:99-2, 2009, pp. 58 - 63.
- Gorz, André: **Cennetin Yolları: Yaşanan Ekonomik Bunalım Üzerine Tezler**, İstanbul, AFA Yayınları, 1985.
- Gorz, André: **Elveda Proletarya**, Çev. Hülya Tufan, İstanbul, Afa Yayınları, 1986.
- Gorz, André: **Yaşadığımız Sefalet: Kurtuluş Çareleri**, Çev. Nilgün Tural, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2001.
- Gorz, André: **İktisadi Aklın Eleştirisi: Çalışmanın Dönüşümleri, Anlam Arayışları**, Çev. Işık Ergüden, 2. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2007.
- Gorz, André: **Maddesiz: Bilgi, Değer ve Sermaye**, Çev. Işık Ergüden, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Gottfried, Heidi: "Feminist Theories of Work", Ed. Marek Korczynski, Randy Hodson, Paul K. Edwards, **Social Theory at Work**, Oxford, Oxford University Press, 2006, pp. 121 - 155.

- Gould, Stephen Jay: **Time's Arrow, Time's Cycle, Myth and Metaphor in the Discovery of Geological Time**, London, Harvard University Press, 1987.
- Göçmen, Doğan: "Marx'ın Emek Kavramının Bugün Yürütülen Tartışmalar İçin Önemi Üzerine", 2009, 12.01.2016, (Çevrimiçi)
http://www.academia.edu/2225995/Marx%27n_Emek_Kavram%27n%27n_Bugun_Yurutulen_Tartismalar_Icin_Onemi_Uzerine
- Gökberk, Macit: **Felsefe Tarihi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1990.
- Granter, Edward: **Critical Social Theory and the End of Work**, Burlington, Ashgate Publishing Limited, 2009.
- Grint, Keith: **Çalışma Sosyolojisi**, Çev. Veysel Bozkurt, İstanbul, Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti., 1998.
- Güldiken, Nevzat: **Çalışma Sosyolojisi**, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti., 2015.
- Güngör Delen, Meltem: **Emek Sürecinde Son Nokta: Duygusal Emek & Tinsel Emek**, İstanbul, Türkmen Kitabevi, 2017.
- Habermas, Jürgen: **Toward a Rational Society: Student Protest, Science, and Politics**, Trans. Jeremy J. Shapiro, Boston, Beacon Press, 1970.

- Habermas, Jürgen: **Communication and Evolution of Society**, Trans. Thomas McCarthy, Boston, Beacon Press, 1979.
- Habermas, Jürgen: **The Theory of Communicative Action. Volume One: Reason and the Rationalization of Society**, Trans. Thomas McCarthy, Boston, Beacon Press, 1984.
- Habermas, Jürgen: **A Berlin Republic: Writings on Germany**, Trans. Steven Rendall, Lincoln, University of Nebraska Press, 1997a.
- Habermas, Jürgen: "Modernity: An Unfinished Project", Ed. Maurizio Passerin d'Entreves, Seyla Benhabib, **Habermas and the Unfinished Project of Modernity: Critical Essays on The Philosophical Discourse of Modernity**, Cambridge, The MIT Press, 1997b, pp. 38 - 55.
- Hançerlioğlu, Orhan: **Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar, Cilt 2**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1979.
- Hardt, Michael, Antonio Negri: **İmparatorluk**, Çev. Abdullah Yılmaz, 5. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2003a.
- Hardt, Michael, Antonio Negri: **Labor of Dionysus: A Critique of the State-Form**, 2. Ed, Minneapolis, University of Minnesota Press, 2003b.

- Hardt, Michael,
Antonio Negri: **Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi**, Çev. Barış Yıldırım, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2004.
- Hartman, Heidi: **Marksizm'le Feminizm'in Mutsuz Evliliği**, Çev. Gülşad Aygen, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006.
- Harvey, David: **The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change**, Cambridge, Blakewell, 1990.
- Harvey, David: **Marx'ın Kapitali İçin Kılavuz**, Çev. Bülent O. Doğan, İstanbul, Metis Yayınları, 2012.
- Hirsch, Paul, Peer C. Fiss,
Amanda Hoel-Green: "A Durkheimian Approach to Globalization", Ed. Paul S. Adler, **The Oxford Handbook of Sociology and Organization Studies: Classical Foundations**, Oxford, Oxford University Press, 2009, pp. 223 - 246.
- Hobsbawm, Eric: **Devrim Çağı: Avrupa 1789-1848**, Çev. Bahadır Sina Şener, 3. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2003.
- Hobsbawm, Eric, Jean
Suret Kanale, Ernst
Hoffman, Yuri Semenov,
Yevgeni Varga: **İlk Sınıflı Toplumlarda: Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi**, Çev. Kenan Somer, Ankara, Birey ve Toplum Yayınları, 1985.

- Hochschild, Arlie, Anne
Machung: **The Second Shift: Working Families and the Revolution at Home**, New York, Penguin Books, 2012.
- Hochschild, Arlie Russell: **The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling**, Berkeley, University of California Press, 1983.
- Horkheimer, Max: **Critical Theory: Selected Essays**, Trans. J. Matthew O'connell, New York, Continuum, 2002.
- Horkheimer, Max
Theodor Adorno: **Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar**, Çev. Nihat Ülner, Elif Öztarhan Karadoğan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2010.
- Huberman, Leo: **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, Çev. Murat Belge, 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.
- Huizinga, Johan: **Ortaçağın Günbatımı**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Kitabevi, 1997.
- İnsel, Ahmet: "İktisat Aklına Sokulan Siyasal Çomak: Vatandaşlık Geliri", Ed. Ayşe Buğra, Çağlar Keyder, **Bir Temel Hak Olarak Vatandaşlık Gelirine Doğru** 2. Baskı içinde, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012a, ss. 37-51.
- İnsel, Ahmet: **İktisat İdeolojisinin Eleştirisi**, 6. Baskı, İstanbul, Birikim Yayınları, 2012b.

- Jaimovich, Nir,
Henry E. Siu: "Job Polarization and Jobless Recoveries", **National Bureau of Economic Research Working Paper**, 2015.
- Jameson, Fredric: **Postmodernizm: Ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı**, ev. Nuri Plmer, Abdülkadir Glc, Ankara, Nirengi Kitap, 2011.
- Jutz, Regina, Evi Scholz,
Michael Braun, Markus
Hadler: "The ISSP 2015 Work Orientations IV Module", **International Journal of Sociology, Vol. 48-2**, 2018, pp. 95-102.
- Kahraman, Hasan Bülent: **Postmodernite ile Modernite Arasında Türkiye**, İstanbul, Everest Yayınları, 2002.
- Kant, Immanuel: **Seçilmiş Yazılar, "Aydınlanma Nedir" (1784)**, ev. Nejat Bozkurt, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1984.
- Karadoğan Doruk, Ece: "Toplumsal Cinsiyet İdeolojisi'nin Türk Kadınlarının Siyasal Ve Toplumsal Yaşamına Etkisi", **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, Sayı:21 2005, ss. 161-167.
- Karahanoğulları, Yiğit: "Marx'ta retken Emek Kategorisi ve 1988-2006 Dönemi Türkiye Ekonomisi için Ampirik Bulgular", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:63, Sayı:2 2008, ss. 117-142.

- Keane, John: "Work and the Civilizing Process", **Democracy and Civil Society: On the Predicaments of European Socialism, the Prospects for Democracy, and the Problem of Controlling Social and Political Power**, London, Verso, 1988, pp. 69-100.
- Keane, John, John Owens: **After Full Employment**, London, Hutchinson, 1986.
- Keser, Aşkın: "Teknoloji ve Çalışma Yaşamı", Ed. Zerrin Sungur, **Çalışma Sosyolojisi** içinde, Eskişehir, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayın, 2012.
- Korczynski, Marek, Randy Hodson, Paul K. Edwards: "Introduction: Competing, Collaborating, and Reinforcing Theories", Ed. Marek Korczynski, Randy Hodson, Paul K. Edwards, **Social Theory at Work**, New York, Oxford University Press, 2006, pp. 1 - 26.
- Korkmaz, Adem, Adnan Mahiroğulları: **İşsizlikle Mücadelede Emek Piyasası Politikaları: Türkiye ve AB Ülkeleri**, Bursa, Ekin Yayınevi, 2007.
- Kumar, Krishan: "The Social Culture of Work: Work, Employment and Unemployment as Ways of Life", **Higher Education Quarterly**, Vol:34-1, 1979, pp. 5-28.
- Küçükcan, Ufuk: "Frankfurt Okulu ve Kitle Kültürü Çalışmaları", **Kurgu Dergisi**, Cilt:19, 2002, ss. 257-269.
- Lafargue, Paul: **Tembellik Hakkı**, Çev. Vedat Günyol, 7. Baskı, İstanbul, Telos Yayınları, 1996.

- Lash, Scott, John Urry: **The End of Organised Capitalism**, Cambridge, Polity Press, 1987.
- Lazzarato, Maurizio: "Immaterial Labor", Ed. Paolo Virno, Michael Hardt, **Radical Thought in Italy: A Potential Politics**, London, University of Minnesota Press, 1996, pp. 132 - 146.
- Lazzarato, Maurizio: "Neoliberalism in Action: Inequality, Insecurity and the Reconstitution of the Social", **Theory, Culture & Society**, Vol:26-6 2009, pp. 109-133.
- Lazzarato, Maurizio: **Marcel Duchamp ve İşin Reddi**, Çev. Sercan Çalıcı, İstanbul, Kolektif Kitap, 2017.
- Le Goff, Jacques: **Ortaçağda Entelektüeller**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1994.
- Lefebvre, Georges: **Kapitalizm**, Çev. Vedat Günyol, İstanbul, Çan Yayınları, 1972.
- Leidner, Robin: "Identity and Work", Ed. Marek Korczynski, Randy Hodson, Paul K. Edwards, **Social Theory at Work**, New York, Oxford University Press, 2006, pp. 424 - 464.
- Lengelle, Maurice: **Kölelik**, Çev. Emine Su, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.

- Leontieff, Wassily: **Input-Output Economics**, 2. Ed., Oxford, Oxford University Press, 1986.
- Livingston, James: **No More Work: Why Full Employment Is a Bad Idea**, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 2016.
- Locke, John: **Second Treatise of Government**, Indianapolis, Hackett Publishing, Inc., 1980.
- Lordoğlu, Kuvvet: "Yeni Teknolojinin Yeni Ürünü: Emek Sürecinde Niteliksizleşme", TMMOB Sanayi Kongresi, Cilt: (1989) ss. 175-180.
- Liotard, Jean-François: **Postmodern Durum: Bilgi Üzerine Bir Rapor**, Çev. Ahmet Çiğdem, Ankara, Vadi Yayınları, 1990.
- Liotard, Jean-François: **Postmodern Durum**, Çev. İsmet Birkan, Ankara, BilgeSu Yayıncılık, 2013.
- Man, Fuat: "Kapitalist Emek Süreci Teorisi ve Dönüşümü", **e-akademi Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi**, 2009.
- Man, Fuat: "Modernitenin "Çalışma İdeolojisi" ve Sosyal Haklar", **Sosyal Haklar Uluslararası Sempozyumu**, 2011, ss. 159 - 173.

- Man, Fuat: "Kitap İnceleme: Modern Çalışma İdeolojisinin Kaynağı Olarak İktisadi Akıl", **İş Ahlakı Dergisi**, Cilt:6, 2013a, ss. 185 - 192.
- Man, Fuat: "Üretim Teknolojilerinin Bilgisayarlaşması ve Sonuçları", Ed. Verda Canbey Özgüler, **Yeni Teknolojiler ve Çalışma Hayatı** içinde, Eskişehir, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayın, 2013b.
- Mandel, Ernest: **Geç Kapitalizm**, Çev. Candan Badem, İstanbul, Versus Kitap, 2008.
- Manning, Alan: "We Can Work It out: The Impact of Technological Change on the Demand for Low-Skill Workers", **Scottish Journal of Political Economy**, Vol:51-5 2004, pp. 580 - 608.
- Marcuse, Herbert: "The Realm of Freedom and The Realm of Necessity: A Reconsideration", **Praxis**, Vol:5-1/2 1969, pp. 20-25.
- Marcuse, Herbert: **Us ve Devrim: Hegel ve Toplumbiliminin Doğuşu**, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, İdea Yayınları, 1989.
- Marcuse, Herbert: **Tek-Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler**, Çev. Aziz Yardımlı, 2. Baskı, İstanbul, İdea Yayınları, 1990.

- Marcuse, Herbert: **Eros ve Uygarlık: Freud Üzerine Felsefi Bir İnceleme**, Çev. Aziz Yardımlı, 3. Baskı, İstanbul, İdea, 1998.
- Marcuse, Herbert: **One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society**, London, Routledge Classics, 2007.
- Mark, Jerome A.: ["Technological Change and Employment: Some Results from BLS Research", Monthly Labour Review, April 1987, Bureau of Labor Statistics, 2014, \(Çevrimiçi\)](http://www.bls.gov/opub/mlr/1987/04/art3full.pdf)
<http://www.bls.gov/opub/mlr/1987/04/art3full.pdf>.
- Márkus, György: **Marxism and Anthropology: The Concept of 'Human Essence' in the Philosophy of Marx**, Sydney, Modem Verlag, 2014.
- Marshall, Gordon: **Sosyoloji Sözlüğü**, Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2009.
- Marx, Karl: **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri: Asya Üretim Tarzı, Antik Çağ, Feodalite**, Çev. Mihri Belli, Ankara, Sol Yayınları, 1967.
- Marx, Karl: **Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy**, Trans. Martin Nicolaus, London, Penguin Books, 1973.

- Marx, Karl: **Ücret Fiyat ve Kâr: Ücretli Emek ve Sermaye**, Çev. Sevim Belli, Ankara, Sol Yayınları, 1975.
- Marx, Karl: **Grundrisse: Ekonomi Politîğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma**, Çev. Sevan Nişanyan, İstanbul, Birikim Yayınları, 1979.
- Marx, Karl: **Capital, Volume III**, New York, International Publishers, 1984.
- Marx, Karl: **Artı-Değer Teorileri: Birinci Kitap**, Çev. Yurdakul Fincancı, Ankara, Sol Yayınları, 1998.
- Marx, Karl: **Kapital III. Cilt: Ekonomi Politîğin Eleştirisi**, , Çev. Alaattin Bilgi, 2. Baskı, Ankara, Eriş Yayınları, 2004.
- Marx, Karl: **Kapital I. Cilt: Ekonomi Politîğin Eleştirisi**, Çev. Mehmet Selik, Nail Satlıgan, İstanbul, Yordam Kitap, 2011.
- Marx, Karl: **1844 El Yazmaları**, Çev. Murat Belge, 8. Baskı, İstanbul, Birikim Yayınları, 2013a.
- Marx, Karl: "1844 Elyazmaları", **Yabancılaşma**, 5. Baskı, Ed. Kenan Somer, Ahmet Kardam, Sevim Belli, Arif Gelen, Yurdakul Fincancı, Alaattin Bilgi içinde, Ankara, Sol Yayınları, 2013b.

- Marx, Karl: "Alman İdeolojisi", **Yabancılaşma**, 5. Baskı, Ed. Kenan Somer, Ahmet Kardam, Sevim Belli, Arif Gelen, Yurdakul Fincancı, Alaattin Bilgi içinde, Ankara, Sol Yayınları, 2013c, ss. 97 - 109.
- Mazzolari, Francesca, Giuseppe Ragusa: "Spillovers from High-Skill Consumption to Low-Skill Labor Markets", **Institute of Labor Economics (IZA) Discussion Paper Series, No. 3048**, 2007.
- McDowell, Linda: "Gender, Work, Employment and Society: Feminist Reflections on Continuity and Change", **Work, Employment & Society**, Vol:28-5 2014, pp. 825 - 837.
- McLuhan, Marshall: **The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man**, Toronto, University of Toronto Press, 2011.
- Méda, Dominique: **Le travail: Une valeur en voie de disparition?**, Paris, Flammarion Champs Essais, 2010.
- Méda, Dominique: **Emek: Kaybolma Yolunda Bir Değer mi?**, Çev. Işık Ergüden, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
- Milkman, Ruth: "Toward a New Labor Movement?: Organizing New York City's Precariat", Ed. Ruth Milkman, Ed. Ott, **New Labor in New York: Precarious Workers and the Future of the Labor Movement**, Ithaka, Cornell University Press, 2014.

- Mısır, Mustafa Bayram: "Kapitalizm, Devletler ve Egemenlik: Egemenlik Kuramının Tarihsel Maddeci Bir Eleştirisi", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011.
- Mooers, Colin: **Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu: Mutlakçılık, Devrim ve İngiltere, Fransa, Almanya'da Kapitalizmin Yükselişi**, Çev. Bahadır Sina Şener, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1997.
- Negri, Antonio: **Marx Beyond Marx: Lessons on the Grundrisse**, Ed. Jim Fleming, Trans. Harry Cleaver, Michael Ryan, Maurizio Viano, New York, Autonomedia, 1991.
- Negri, Antonio: **Reflections on Empire**, Cambridge, Polity Press, 2008.
- Offe, Claus: **Contradictions of the Welfare State**, Ed. John Keane, Cambridge, The MIT Press, 1984.
- Offe, Claus: **Disorganized Capitalism: Contemporary Transformations of Work and Politics**, Ed. John Keane, Cambridge, The MIT Press, 1985a.
- Offe, Claus: "Work: The Key Sociological Category?", Ed. Claus Offe, **Disorganized Capitalism**, Cambridge, The MIT Press, 1985b, pp. 129 - 150.

- Offe, Claus: "Full Employment: Asking the Wrong Question?", **Dissent**, Winter, 1995, pp. 77 - 81.
- Omay, Umut: **Emeğin Kültür ve Manipülasyon Teorisi**, İstanbul, Beta Yayınları, 2009.
- Omay, Umut: "Toplum Ve Çalışma Yaşamında Cinsiyet", Ed. Zerrin Sungur, **Çalışma Sosyolojisi** içinde, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayın, 2012, ss. 155-184.
- Önal, Selcan Çınar: "Üretim Sistemlerinin Yeniden Yapılanması Sürecinde İstihdam Üzerindeki Etkiler", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Önder, İzzettin: "Tembellik Hakkı", **Cogito, Çalışmak: Yorar**, Cilt:12, 1997, ss. 73-79.
- Özdemir, Süleyman, Halis Yunus Ersöz, İbrahim Sarıoğlu: **İşsizlik Sorununun Çözümünde Kobilerin Desteklenmesi**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayın 2006-45, 2006.
- Özgün, Aras: "Otonomist Marksist Kuram İçerisinde Sınıf Kavramı", **Birikim**, Sayı:113, Eylül 1998.
- Özmkas, Utku: "İnsan Sermayesinin Kaynağı: Maddi Olmayan Emek", **Toplum ve Bilim**, Cilt:135, 2015, ss. 8 - 26.

- Pajarinen, Mika, Petri
Rouvinen, Anders
Ekeland: "Computerization and the Future of Jobs in Norway",
2015, (Çevrimiçi)
<http://nettsteder.regjeringen.no/fremtidensskole/files/2014/05/Computerization-and-the-Future-of-Jobs-in-Norway.pdf>.
- Parlak, Zeki: "Sanayi Ötesi Toplum Teorilerinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:2, Sayı:9 2004a, ss. 95 - 125.
- Parlak, Zeki: Sanayi Sosyolojisi Ders Notları Yayınlanmamış Ders Notu, Cilt: (2004b).
- Peksan, Selcan, Fatma
Tosun, M. Seyyid Yelek: "From Luddism to Neo-Luddism: The Critique of Technology at Work", Ed. William Sayers, **Art, Economics and Politics in Modern Turkey**, London, APG Academic Research Publishing, 2017, pp. 142-151.
- Piore, Michael J., Charles
F. Sabel: **The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity**, New York, Basic Books, 1984.
- Pirenne, Henri: **Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
- Polanyi, Karl: **Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**, Çev. Ayşe Buğra, 11. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.

- Reid, Erin: "Doing Gender", Ed. Vicky Smith, **Sociology of Work: An Encyclopedia: Volume 1**, London, Sage Publications, 2013, pp. 190 - 193.
- Rifkin, Jeremy: **The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era**, New York, G. P. Putnam's Sons Book, 1995.
- Ritzer, George: **Sociological Theory, Eighth Edition**, New York, McGraw-Hill, 2010.
- Rojek, Chris: "Postmodern Work and Leisure", Ed. John T. Haworth, A. J. Veal, **Work and Leisure**, London, Routledge: Taylor & Francis Group, 2004, pp. 51-67.
- Ross, Andrew: **Nice Work If You Can Get It: Life and Labor in Precarious Times**, New York, New York University Press, 2009.
- Russell, Bertnard: **Aylaklığa Övgü**, Çev. Mete Ergin, 2. Baskı, İstanbul, Cem Yayınevi, 2008.
- Sahlins, Marshall: **Taş Devri Ekonomisi** Çev. Taylan Doğan, Şirin Özgün, İstanbul, bgst Yayınları, 2010.
- Sander, Oral: **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e**, 8. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, 2000.

- Sarfati, Metin: "Smith-Spinoza ve İktisat Teorisinin Kısa Bir Eleştirisi", **Ekonomi Bilimleri Dergisi**, Cilt:4, Sayı:2 2012, ss. 89 - 98.
- Sartre, Jean-Paul: **Yöntem Araştırmaları: Diyalektik Aklın Eleştirisi**, Çev. Serdar Rıfat Kırkoğlu, İstanbul, Yazko, 1981.
- Savaşır, İskender: "Modernleşme ve Modernizm", **Defter Dergisi**, Cilt:23, 1994, ss. 7 - 17.
- Sayers, Sean: **Marksizm Ve İnsan Doğası**, Çev. Şükrü Alpagut, İstanbul, Yordam Kitap, 2008.
- Sayın, Ferhan: "1990'dan Günümüze Türkiye'de Teknolojik Değişimin İstihdama Etkisi", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2010.
- Schiller, Dan: **Digital Capitalism: Networking the Global Market System**, Cambridge, The MIT Press, 1999.
- Schlaifer, Robert: "Greek Theories of Slavery from Homer to Aristotle", **Harvard Studies in Classical Philology**, Vol:47, 1936, pp. 165 – 204.
- Schor, Juliet B.: **The Overworked American: The Unexpected Decline Of Leisure**, New York, Basic Books, 1992.
- Schwab, Klaus: **Dördüncü Sanayi Devrimi**, Çev. Zülfü Dicleli, İstanbul, Optimist Yayınları, 2016.

- Schwab, Klaus, Richard
Samans: "The Future of Jobs: Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution", **Global Challenge Insight Report**, 2016.
- Seabrook, Jeremy: **The Leisure Society**, Oxford, Basil Blackwell, 1988.
- Seidman, Steven: **Jürgen Habermas on Society and Politics: A Reader** Boston, Beacon Press, 1989.
- Sennett, Richard: **Zanaatkâr**, Çev. Melih Pakdemir, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2009.
- Sennett, Richard: **Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri**, Çev. Barış Yıldırım, 4. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2010.
- Sezer, Baykan: **Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları**, İstanbul, Kitabevi, 2011.
- Smith, Adam: **Milletlerin Zenginliği**, Çev. Haldun Derin, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Smith, Vicky: **Sociology of Work: An Encyclopedia: Volume 1**, Ed. Vicky Smith, London, Sage Publications, 2013.
- Sombart, Werner: "International Encyclopedia of the Social Sciences", 1968, 22.05.2016, (Çevrimiçi)
<http://www.encyclopedia.com>.

- Sombart, Werner: **The Jews And Modern Capitalism**, Trans. M. Epstein, Canada, Batoche Books, Kitchener, 2001.
- Sombart, Werner: **Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlâki ve Entelektüel Tarihine Katkı**, Çev. Oğuz Adanır, 2. Baskı, İstanbul, Doğu Batı Yayınları, 2011.
- Spitz Oener, Alexandra: "Technical Change, Job Tasks, and Rising Educational Demands: Looking outside the Wage Structure", **Journal of Labor Economics, The University of Chicago Press Journals**, Cilt:24, Sayı:2 2006.
- Standing, Guy: "Temel Gelir: Küreselleşen Dünyada Yoksullukla Mücadele Yöntemi", Ed. Ayşe Buğra, Çağlar Keyder, **Bir Temek Hak Olarak Vatandaşlık Gelirine Doğru** İsmail Çekem 2. Baskı içinde, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
- Standing, Guy: **Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf**, Çev. Ergin Bulut, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.
- Strangleman, Tim: "The Nostalgia for Permanence at Work?: the End of Work and Its Commentators", **The Sociological Review**, Cilt:55, Sayı:1 2007, ss. 81-103.
- Strangleman, Tim, Tracey Warren: **Çalışma Ve Toplum: Sosyolojik Yaklaşımlar, Temalar Ve Yöntemler**, Çev. Fuat Man, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2015.

- Sünker, Heinz: "Foundations of Critical Theory: On the History of the Frankfurt School", **International Sociology Review of Books**, Vol:22-2 2007, pp. 129-137.
- Swedberd, Richard: **Max Weber and the Idea of Economic Sociology**, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1998.
- Sweezy, Paul, Maurice
Dobb, K. H. Takahasi,
Christopher Hill, Rodney
Hilton: **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci**, Çev. Çetin Yetkin, 2. Baskı, İstanbul, May Yayınları, 1974.
- Swingewood, Alan: **The Myth of Mass Culture**, London, The Macmillan Press Ltd., 1977.
- Şan, Mustafa Kemal,
İsmail Hira: "Frankfurt Okulu ve Kültür Endüstrisi Eleştirisi", Ed. Mustafa Kemal Şan, **Sosyoloji Yazıları I, Sakarya Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Ortak Çalışması** içinde, İstanbul, Kızılelma Yayınları, 2007.
- Thomas, Keith: **The Oxford Book of Work**, Oxford, Oxford University Press, 1999.
- Thompson, E. P.: "Time, Work-Discipline, and Industrial Capitalism", **Oxford Journals: The Past and Present Society**, Vol:38, 1967, pp. 56 - 97.
- Thompson, E. P.: **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, İstanbul, Birikim Yayınları, 2004.

- Tokol, Aysen: "Yeni Teknolojiler ve Değişen Endüstri İlişkileri", **İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi**, Cilt:2, Sayı:1 2000.
- Topateş, Hakan: "Çalışma ve Yurttaşlık İlişkisi Bağlamında Temel Gelir", **Çalışma İlişkileri Dergisi**, Cilt:3, Sayı:2 2012, ss. 131-153.
- Uhly, Katrina M.,
Linda M. Blum: "Feminist Theories of Work", Ed. Vicky Smith, **Sociology of Work: An Encyclopedia: Volume 1**, London, Sage Publications, 2013, pp. 277-280.
- Üşür, İşaya: "Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler ve Geçiş Tartışmaları: Bir Takdim", Ed. Maurice Dobb, **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler: Geçiş Tartışmaları** içinde, İstanbul, Belge Uluslararası Yayıncılık, 2007, ss. 355 - 453.
- Vallas, Steven Peter: **Work: A Critique**, Cambridge, Polity Press, 2012.
- Van Der Linden: Marcel. **Workers of the World: Essays toward a Global Labor History**, Leiden, Brill, 2008.
- Van Parijs, Philippe: "Competing Justification of Basic Income", Ed. Philippe Van Parijs, **Arguing for Basic Income Ethical Foundations for a Radical Reform**, London, Verso, 1992, pp. 3-43.

- Van Parijs, Philippe,
Yannick Vanderborght: **Basic Income: A Radical Proposal for a Free Society and a Sane Economy**, Cambridge, Harvard University Press, 2017a.
- Van Parijs, Philippe,
Yannick Vanderborght: "History: From Utopian Dream to Worldwide Movement", Ed. Philippe Van Parijs, Yannick Vanderborght, **Basic Income: A Radical Proposal for a Free Society and a Sane Economy**, Cambridge, Harvard University Press, 2017b, pp. 70 - 99.
- Veal, A. J.: "Looking back: perspectives on the leisure–work relationship", Ed. John T. Haworth, A. J. Veal, **Work and Leisure**, London, Routledge: Taylor & Francis Group, 2004, pp. 107-121.
- Violante, Giovanni L.: "Skill-Biased Technical Change", Ed. Steven Durlauf, Lawrence Blume, **The New Palgrave Dictionary of Economics, 2nd Edition**, UK, Palgrave Macmillan, 2008, pp. 5938-5941.
- Virno, Paolo: **Motto Di Spirito e Azione Innovativa: Per Una Logica Del Cambiamento**, Torino, Bollati Boringhieri, 2005.
- Virno, Paolo, Michael
Hardt: "Glossary of Concepts", Ed. Paolo Virno, Michael Hardt, **Radical Thought in Italy: A Potential Politics**, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1996a, pp. 261-264.

- Virno, Paolo, Michael Hardt: **Radical Thought in Italy: A Potential Politics**, Ed. Paolo Virno, Michael Hardt, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1996b.
- Volk, Hannah, Markus Hadler: "Work Orientations and Perceived Working Conditions across Countries: Results from the 2015 ISSP Survey", **International Journal of Sociology**, Vol. 48: 2, 2018, pp. 103 - 123.
- Volti, Rudi: **An Introduction to the Sociology of Work and Occupations**, 2. Ed, London, Sage Publications, 2012.
- Walby, Sylvia: **Theorizing Patriarchy**, Oxford, Basil Blackwell, 1990.
- Wallerstein, Immanuel: **Tarihsel Kapitalizm**, Çev. Necmiye Alpay, İstanbul, Metis Yayınları, 1992.
- Wallerstein, Immanuel: **Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş**, Çev. Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy, 2. Baskı, İstanbul, Aram Yayıncılık, 2005.
- Wallimann, Isidor: **Enstrangement: Marx's Conception of Human Nature and the Division of Labor**, London, Greenwood Press, 1981.
- Weber, Max: **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Çev. Zeynep Gürata, 2. Baskı, Ankara, Ayraç Yayınevi, 1999.

- Weber, Max: **Sosyoloji Yazıları**, Çev. Taha Parla, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.
- Weeks, Kathi: **Çalışma Sorunu: Feminizm, Marksizm, Çalışma Karşıtı Politika ve Çalışma Sonrası Tahayyüller**, Çev. Tamer Tosun, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2011.
- White, Stuart: "Liberal Equality, Exploitation, and the Case for an Unconditional Basic Income", **Political Studies**, Vol:45-2 1997, pp. 312-326.
- Wiles, David: "Greek Theatre and the Legitimation of Slavery", Ed. Léonie J. Archer, **Slavery and Other Forms of Unfree Labour**, London, Routledge, 1988, pp. 53-68.
- Williams, Raymond: **Keywords: A Vocabulary of Culture and Society**, New York, Oxford University Press, 1985.
- Wilson, Shaun: **The Struggle Over Work: The "End of Work" and Employment Alternatives for Post-industrial Societies**, New York, Routledge, 2004.
- Wood, Ellen Meiksins: **Kapitalizmin Arkaik Kültürü: Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme**, Çev. Oya Köymen, 2. Baskı, İstanbul, Yordam Kitap, 2012.
- World Economic Forum: **The Future of Jobs: Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution**, Global Challenge Insight Report, 2016.

- Wright, Erik Olin: "Basic Income, Stakeholder Grants, and Class Analysis", **Politics & Society**, Vol:32-1 2004, pp. 79 - 87.
- Zaretsky, Eli: **Capitalism, the Family, and Personal Life**, New York, Harper and Row, 1976.
- Zencirkıran, Memet: "Sanayi Toplumundan Enformasyon Toplumuna: Değişen Çalışma Hayatı ve Yeni Değerler", Ed. Aşkın Keser, **Çalışma Yaşamında Dönüşümler: Örgütsel Bakış** 2. Baskı içinde, Ankara, Nobel Yayın, 2005.
- Zencirkıran, Memet: "Çalışma Sosyolojisinde Klasik Yaklaşımlar", Ed. Zerrin Sungur, **Çalışma Sosyolojisi** içinde, Eskişehir, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, 2012.

ÖZGEÇMİŞ

1982 yılında Sakarya’da doğan Selcan PEKSAN, orta ve lise öğrenimini Sakarya Anadolu Lisesi’nde tamamlamıştır. 2000-2004 yılları arasında Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü’nde lisans eğitimi görmüştür. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı’nda 2007 yılında sunduğu “Alternatif Küreselleşme Hareketleri” başlıklı teziyle yüksek lisansını tamamlamıştır. 2009 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı’nda doktora programına, 2012 yılında ise aynı enstitüde Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı’nda Çalışma Ekonomisi doktora programına başlamıştır. Doktora tezi ile ilgili araştırmalarını Ağustos 2013 - Mart 2014 döneminde İtalya Università degli Studi di Napoli Federico II Sosyoloji Bölümünde, Temmuz 2017- Şubat 2018 döneminde ise Amerika Birleşik Devletleri City University of New York Graduate Center’da misafir araştırmacı olarak sürdürmüş olan Peksan, Eylül 2011 tarihinden itibaren İstanbul Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Sosyal Siyaset ve Sosyal Güvenlik Anabilim Dalı’nda araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.